AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Elmúlt napok – velünk élő történetek

VARGA DÁNIEL
A Duna-konföderációs tervezet nemzetközi sajtóvisszhangja

DEÁK ÁGNES
Kísérlet a többnyelvű középfokú oktatás bevezetésére Magyarországon, 1861–1862

BUZINKAY GÉZA
Ney Ferenc, az író, a forradalmár és a pedagógus

TÓTH KELEMEN
Családi közösség egy első világháborús levelezés tükrében

KISLING ZÉNÓ
A Nemzetiszocialista Tanár Szövetség működése München–Felső-Bajorországban

Bemutatjuk Mark Cornwall brit történészt

36. évf.
2021
1. szám

36. évfolyam
2021. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:
DEÁK ÁGNES

A kiadvány

az

a Nemzeti Együttműködési Alap,
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

VARGA DÁNIEL
Újabb adatok a Duna-konföderációs tervezet nemzetközi sajtóvisszhangjához 5

DEÁK ÁGNES
Kísérlet a többnyelvű középfokú oktatás bevezetésére Magyarországon, 1861–1862 21

BUZINKAY GÉZA
Ney Ferenc, az író, a forradalmár és a pedagógus 44

TÓTH KELEMEN
„Csak írjanak máskor is". A családi közösség egy első világháborús levelezés tükrében 72

KISLING ZÉNÓ
A Nemzetiszocialista Tanár Szövetség működése München – Felső-Bajorországban a hatalomátvétel után (1933–1937) 94

Műhely

PÁSZKA IMRE
Hivatkozások és megjegyzések egy legenda kapcsán. Borsi-Kálmán Béla: Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állam etnogenezise 111

PAPP SÁNDOR
Román nemzetállam-építés, görög fanarióták és oszmán *millet*-rendszer. Borsi-Kálmán Béla: Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise 127

Kitekintés

BARÁT BENCE
Ki ért a sporthoz? A magyar sporttörténeti historiográfia vázlatos áttekintése 137

Határainkon túl

„…a Monarchiát egyszerre nézni Budapest és Zágráb látószögéből". Beszélgetés Mark Cornwall-lal (Az interjút készítette: *Deák Ágnes*) 154

Mark Cornwall műveinek válogatott bibliográfiája 160

MARK CORNWALL
Hűtlenség kormányváltó korszakban: a Habsburg Monarchia esete (Fordította: Deák Ágnes) 162

Figyelő

Egy „legendás vidék" lakóink nyomában
(Benkő Levente – Demeter László [szerk.]: Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére. Háromszék Vármegye Kiadó–Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2019.)
KEMÉNY KRISZTIÁN 190

Monográfia Wälder Gyuláról, a neobarokk sztárépítészről
(Paár Eszter Szilvia: Wälder Gyula. [Az építészet mesterei sorozat] Holnap Kiadó, Budapest, 2020.)
KEREKES MARGIT 194

A japán „Nagy Stratégia" a Meiji restaurációtól a II. világháborúig
(Sarah C. M. Paine: Grand Strategy from the Meiji Restoration to the Pacific War. Cambridge UniversityPress, Cambridge – New York, 2017.)
VÁRNAI GERGELY 198

MISKOLCZY AMBRUS
In Memoriam Kecskeméti Károly (Budapest, 1933. augusztus 19 – Antony, 2021. április 2.) 202

Számunk szerzői 225

VARGA DÁNIEL

Újabb adatok a Duna-konföderációs tervezet nemzetközi sajtóvisszhangjához

A Kossuth-emigráció talán legfontosabb dokumentumának a történetével sokan foglalkoztak már,[1] azonban a Helfy Ignác indiszkréciójának köszönthetően nyilvánosságra került tervezet nemzetközi sajtóvisszhangjával kapcsolatban alig született írás. Az *Alleanza* című hetilapban megjelenő cikk európai fogadtatásáról egyedül Kónyi Manó írt részletesebben, illetve Pásztor Lajos az itáliai reakciókról.[2] A tervezetről néhány helyen megállapították, hogy hatalmas visszhangot váltott ki, esetleg, hogy körbejárta a külföldi sajtót, azonban felmerülhet a kérdés, hogy ezek a megállapítások mennyire állják meg a helyüket.[3] Természetesen valóban rengeteg sajtótermék foglalkozott a tervezettel, azonban érdemes megvizsgálni, hogy ezt milyen terjedelemben tette, az olvasók mennyi információt szerezhettek a Duna-konföderációs tervről. A kutatás során bizonyosan nem jutottam hozzá minden olyan laphoz, amely 1862 tavaszán és nyarán valamilyen formában foglalkozott az *Alleanzá*ban megjelent cikkel, ennek ellenére véleményem szerint a gyűjtés képes arra, hogy megmutassa, milyen változatos vélemények születtek a Dunai-konföderációval kapcsolatban, milyen érvek sorakoztak fel a tervezet mellett és ellen.[4]

---

[1] Bővebben: Pajkossy Gábor: *Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai*. Századok, 136. évf. (2002) 4. sz. 937–957.; Csorba László: *Százötven év 1848-a – Egy historiográfiai példa tükrében*. In: Tilcsik György (szerk.): Vas megyei levéltári füzetek 9. Előadások Vas megye történetéről III. Szombathely, 2000. 329–335.; Szabad György*: Lajos Kossuth's Role in the Conceptualization of a Danubian Federation*. In: Romsics, Ignác – Király, Béla (eds.): Geopolitics in the Danube region: Hungarian reconciliation efforts, 1848–1998. Budapest, 1999. 61–98.

[2] Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei. 1867–1868*. 5. kötet, második kiadás. Budapest, 1903. 11–77.; Pásztor, Lajos: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento*. Roma, 1949. 52–64. Helfy lapjának címe: *„L'Alleanza",* magyarul *„A szövetség"*. A magyar nyelven írt szakirodalmak két formulát használnak, amikor az újság nevét feltüntetik: „a *L'Alleanza"*, illetve „az *Alleanza*". E sorok szerzője helyesebbnek ítéli az utóbbi formulát, egyszer használva a határozott névelőt.

[3] Például: „A tervezet napvilágra kerülése külföldön és Magyarországon is óriási visszhangot váltott ki." Farkas Katalin: *Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866*. Budapest, 2011. 44.

[4] Az *Alleanza* című lap számait a Biblioteca Nazionale Braidense gyűjteményében kutattam, viszont a többi sajtótermékre vagy online kerestem rá, vagy pedig valaki más közlését használtam fel. Mindkét esetben jeleztem a pontos elérést. Kiemelendő, hogy míg a francia, olasz és német nyelvű lapok szabadon elérhetők, addig az angol nyelvűek kutatásához regisztráció szükséges. Az összes hivatkozás elérhetőségét 2020. október elején ellenőriztem.

A tervezet létrejöttének története és az első reakciók

Az 1862. évi Dunai-konföderációs tervezetet első körben Klapka György és a balkáni tárgyalásaira készülő olasz küldött, Marco Antonio Canini készítette el, s a megbeszélésekbe Pulszky Ferencet is bevonták. Elképzelésük szerint a Dunai-szövetség Magyarországot, Erdélyt, Romániát, Horvátországot és Szerbiát foglalta volna magában a tagállamok teljes függetlensége és szabadsága alapján. Az *„Egy dunai konföderáció programja"* címet viselő, harminc pontos francia nyelvű tervezetet április 15-én írta alá Klapka Torinóban. Tizenkét nappal később Pulszky ellenjegyzése is rákerült a tervezetre. Canini a Klapka és Pulszky által aláírt tervezettel a tarsolyában kereste fel Kossuth Lajost. A volt kormányzó és a velencei mazzinianus közös eszmecseréje Klapka terveiről Pulszky közreműködésével papírra került, sőt a magyar emigráció legfőbb vezetője alá is írta. Ezek után Kossuth az írás egyik másolatát odaadta Helfy Ignácnak abból a célból, hogy az *Alleanza* című újságjában kezdje el szép lassan népszerűsíteni a Duna-konföderáció gondolatát.[5] Helfy ehelyett megjelentette az egész dokumentumot május 18-án *„Dunai konföderáció"* címmel. Kossuth már másnap tiltakozott Helfy indiszkréciója miatt: „A confoederationális projectumot közölvén Önnel, világosan és ismételve, de igen világosan megjegyzém, hogy az ügy tractatus alatt levén, forma szerint nem nyilvánosság elé való, hanem hogy jó lesz, ha azon eszmék alapján, melyek itt formulázva vannak, a közvéleményt a confoederationális solutio iránt előkészitni [...] Ön e helyett formális diplomatiai documentumot közöl aláirásommal ellátva s oly alakban, mintha azt én tálalnám ki a világnak. Ezzel Ön egy irreparabilis hibát követett el. A tractatusból semmi sem lehet többé – Caninit bizvást visszahivhatjuk. Az ellenség még a tentativának is útját vágja. Én Canininak aláirásom feltételéül szabtam, hogy azt csak privative használja, még a királylyal is csak confidentialiter engedtem közöltetni. Ön pedig egyenesen engem állít elé, nevemben szól s oly alakban, mintha én szólalnék fel a világ előtt. Minő compromissio! És pedig helyrehozhatatlan! [...] Mondom, a hiba irreparabilis. – Legalább annyit megvárok, hogy engem az indiscretio vádjától megóvjon, s annyit megjegyezzen, hogy ez nem nyilvánosságra szánt, forma szerinti documentum, hanem csak eszmecsere alapjául szolgáló materialének volt szánva, de hogy Ön annak fontosságánál fogva jónak vélte azzal a közönséget megismertetni."[6]

A tervezetet a milánói megjelenés után öt nappal már Pesten is lehetett olvasni francia nyelven. A csak hetenként megjelenő *Alleanzá*nak először a május 25-i számában volt lehetősége reagálni a történtekre, de addigra már az újságolvasók széles köre valamilyen módon értesülést szerezhetett a Kossuth nevével ellátott dokumentumról. Kónyi Manó szerint „1862. május 23-dikán hozta meg Pestre a párizsi «Le Pays» a dunai confederatio tervének a szövegét, miként e gyűjtemény szerkesztője egy akkor kelt levélből tudja. Ugyanezen forrás szerint 24-dikén este a nemzeti kaszinóban az 1861-diki fölirati és határozati párt több tagja tárgyalta a tervet, s mindnyájan egyetértettek abban, hogy azt a leghatározottabban vissza kell utasítani, s erről Kossuthot is értesíteni kell."[7]

[5] A keletkezés körülményeiről részletesen: Pajkossy: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai, id. mű

[6] Kossuth Lajos – Helfy Ignác, 1862. máj. 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) R 65 Helfy Ignác. 1. H 6. A magyar nyelvű levéltári forrásokat betűhíven közlöm.

[7] Kónyi: *Deák Ferencz beszédei,* V. 46.

A francia nyelvű sajtó

Helfy azt állította, hogy táviratban értesítette az európai sajtót, hogy a megjelent tervezet nem Kossuth műve. Kónyi megpróbált utánajárni ennek, s a tervezet sajtómegjelenésével kapcsolatban Párizsból az alábbi információkat kapta: „A párizsi hirlapok 1862. május 21-dikén közölték a confederationális tervet, s ettől a naptól fogva junius 2-dikáig sem az Agence Havas, sem a hirlapok ez ügyben sem czáfoló, sem másnemű nyilatkozatot nem tettek közzé."[8]

A párizsi *Le Pays* május 21-jei száma valóban tartalmazza teljes terjedelemben a tervezetet, azonban fontos kiemelni, hogy Helfy előszavát nem.[9] Így tehát érdemes itt jelezni, melyek azok a fontosabb pontok, amelyekkel a korabeli magyar olvasó nem találkozhatott, amikor kezébe vette a neves párizsi újságot. Főleg az utolsó négy sor hiánya következtében könnyedén félre lehetett értelmezni a szöveg szerepét.

> „Az egyik korábbi kiadványunkban bejelentettük Kossuth Lajos egyik fontos írásának a kiadását a dunai országok jövőbeli szerveződéséről.[10] Örömünkre szolgál, hogy mi lehetünk az elsők, akik ezt az írást az olasz közvélemény számára kínálhatjuk. és amelyet minden bizonnyal nagy érdeklődéssel fognak olvasni, mert ez a tervezet, ha megvalósulna, Itália számára kettős előnnyel járna: megsemmisíti a legfélelmetesebb ellenségét, és a helyén olyan szövetséget teremtene, amely a saját érdekében kénytelen lenne erőt adni az új (olasz) királyságnak ahhoz, hogy a sajátja is úgyszintén növekedjen.
>
> [...]
>
> Tápláljuk azt a reményt, hogy azok a népek, amelyekhez a tiszteletreméltó államférfi szavai szólnak, teljesen megértik majd őt, és félretéve a hamis kételyeket és kisszerű gyanúkat, egyetértenek és boldogan magukévá tesznek egy olyan tervet, amelyet a legtisztább patriotizmus és emberség vezérel, és amely önmagában olyan egyezmény, amely biztosítja mindegyikük függetlenségét, és véget vet az abszolutizmus uralmának azokon a gyönyörű, mégis szerencsétlen tájakon.
>
> Megragadjuk a lehetőséget, hogy jelezzük olvasóinknak, hogy ezt az okmányt nem szabad hivatalos politikai dokumentumnak tekinteni, hanem egyszerűen egy vázlatnak, vagy ha akarjuk, körvonalaknak, amelyre alapozva a dunai népek szabadon tárgyalhatnak a közös érdekeikről, egy stabil rendszer létrehozásáért országaik érdekében."[11]

A többi francia újság, az említett *Le Pays*, illetve a *La Presse* kivételével, jóval kevesebbet foglalkozott az *Alleanza* május 18-i számában megjelent tervezettel. A *Journal des débats* például kettő sorban, a *Constitutionnel* és a *Temps* először kettő, majd négy sorban ismertette a tervezetet.[12] Ezek az újságok vélhetően csak azt jelentették meg, ami eljutott hozzájuk

---

[8] Kónyi: *Deák Ferencz beszédei,* V. 15.

[9] *Le Pays,* 1862. máj. 21. 2. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k46558265/f2.item (letöltés: 2020. okt. 03.)

[10] Az *Alleanza* március 23-án megjelent írására utal a szerző. Helfy itt jelezte, hogy Kossuth hamarosan részletes programmal fog előállni.

[11] *L' Alleanza*, 1862. máj. 18. 1. A Duna-konföderációs tervezet előszava (részlet). Ahol külön nem jeleztem, saját fordítás alapján idéztem. A lektorálásért köszönet Törzsök Évának és Juhász Nikolettnek.

[12] *Journal des débats*, 1862. máj. 19. 1. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4530631.item (letöltés: 2020. okt. 3.); *Le Constitutionnel* 1862.máj. 19. 1. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k672831b.item (letöltés: 2020. okt. 3.); *Le Constitutionnel* 1862. máj. 20. 1. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k453064d.item (letöltés: 2020. okt. 3.); *Le Temps,* 1862. máj. 19. 1. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2211717.item (letöltés: 2020. okt. 3.); *Le Temps,* 1862. máj. 20. 1. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k221172m.item (letöltés: 2020. okt. 3.)

az *Agence Havas*on keresztül.[13] A *Presse* először szintén csak négy sorban foglalta össze a szövegét, azonban a május 22-ei számában már bemutatta a tervezet legfontosabb pontjait. A cikket, amelyet egy bizonyos AD. Gaiffe jegyez, az alábbi sorokkal fejeződik be: „Anélkül, hogy belemennénk Kossuth úr elképzelésének részleteibe, elmondható, hogy a Dunai Konföderáció számos Kelet-Európában függőben levő kérdés megoldását előkészítő eszköznek tekinthető."[14]

Kónyi az iránt is érdeklődött, hogy mi lett a Kossuth által írt *„Felvilágosítások"*-nak a sorsa. Ezzel kapcsolatban az alábbi információkat kapta: „Az Agence Havas junius 2-dikán kiadott számában, a harmadik hasábon, az utolsó hírek között a következő távirat olvasható: «Milánó, jun. 2. Kossuth az Alleanzában fontos fölvilágosításokat közöl a dunai népeknek, a magyaroknak, szerbeknek, románoknak confederatiójára vonatkozó tervéről» Ezt a táviratot szóról-szóra és minden megjegyzés nélkül lenyomatták a Le Pays, a Siécle, a Constitutionel stb. Magukra a fölvilágosításokra azonban e lapok nem tértek vissza és szövegét nem közölték."[15]

Kónyi ebben az esetben nem közölt pontos információkat. A *Journal des débats,* a *Presse* és a *Constitutionnel* valóban csak ennyit jelentetett meg Kossuth felvilágosításaival kapcsolatban, azonban *a Siécle* című újság június 12-én részletesen, nagy terjedelemben ismertette az *Alleanza* június elsejei számában megjelenteket. A szöveg az alábbi bevezetővel kezdődik: „A Kossuth úr által előterjesztett Dunai Konföderáció terve, miként az könnyen megjósolható volt, értekezések és viták olyan tengerét gerjesztette, amelyek közepette az illusztris magyar államférfi eredeti gondolata elsikkadt vagy jelentőségét veszítette. Kossuth úr részletes, az első publikációjához egyfajta sorvezetőt jelentő kommentárt küldött az Alleanza-nak. Íme a feljegyzés fő pontjai."[16]

Az angol nyelvű reakciók

Jelentős számú angol nyelvű újság összesen csak ennyit közölt a tervezetről május 19-én és 20-án: *„Az Alleanza közzéteszi Kossuth kiáltványát, amelyben felszólítja a magyarokat, a szlávokat és a románokat, hogy egyesüljenek konföderációban."*[17] Egy újság azonban rendkívül hosszú cikkben, *Mi az a Kossuth?* címen részletesen foglalkozott a volt kormányzó életével, kitérve a nevezetes tervezetre is. A skót *Courier and Argus* május 20-án az alábbiakat írta: „Kossuth kiadott egy kiáltványt. Felszólítja a magyarokat, a szlávokat és a románokat, hogy forradalmi céljaik elérése érdekében konföderációban egyesüljenek. A forradalom önmagában nem bűn. Előállhat olyan helyzet egy országban, amely feljogosítja még a legtürelmesebb vagy a legvallásosabb embert is, hogy fegyvert ragadjon. Amikor azonban külföldieket látunk, akik felkelést szítanak olyan országokban, melyek uralkodója még soha nem nyomta el őket, akkor motívumaikat a lehető legnagyobb komolysággal kell megvizsgálni. A

[13] Agence Havas – 1835-ben alapított távirati iroda Párizsban

[14] *La Presse,* 1862. máj. 22. 1. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4794388.item (letöltés: 2020. okt. 3.)

[15] Kónyi: *Deák Ferencz beszédei,* V. 15–16.

[16] *Le Siécle*, 1862. jún. 12. 2. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k7276750/f2.item (letöltés: 2020. okt. 3.)

[17] Például: *The Daily News,* 1862. máj. 19. 5. https://www.newspapers.com/image/390855555/ (letöltés: 2020. okt. 3.); *The Guardian,* 1862. máj. 19. 4. https://www.newspapers.com/image/257620805/ (letöltés: 2020. okt. 3.); *The Leeds Mercury,* 1862. máj. 19. 2. https://www.newspapers.com/image/390411447/ (letöltés: 2020. okt. 3.)

románoknak és a török szultán fennhatósága alatt élő maroknyi szlávoknak semmi köze nincs a magyar ügyhöz, és nincs okuk panaszra amiatt, ahogy a [török] Porta bánik velük. Aki saját vezetői ellen hecceli a népet, nem tesz mást, mint tévútra vezeti, és amikor azt látjuk, hogy Kossuth elkötelezetten munkálkodik ezen, azok után, hogy számos alkalommal csodálatát fejezte ki a szelíd muzulmán uralom iránt, bizonyosak lehetünk benne: a nemzetek feletti törvényes rend ellenségéről van szó, akiből hiányzik a kötelező tisztelettudás és hála."[18]

Természetesen ennél fontosabb lehet az, hogy a legtekintélyesebb angol lap, a *Times* mennyit foglalkozott a kérdéssel. Egyrészt május 19-én írt két sort a tervezettel kapcsolatban, majd június 11-én az alábbi olvasói levelet jelentette meg:[19]

> „Uram!
>
> Az isten óvjon minket barátainktól! Ellenségeinket majd saját erővel legyőzzük. E régi szólás helyességének újabb szembeötlő bizonyitékával szolgált nemrég Kossuth Úr a «Dunai Szövetségről» hirdetett programjában. [...] Higgye el, Uram, hogy a szenvedély még nem vakított el minket annyira, hogy egy olyan államszövetség után futnánk, amely előbb-utóbb nemcsak Magyarországot törölné Európa térképéről, hanem nemzetiségünknek is megadná a haláldöfést. Magyar vérünk makulátlan. Szent István koronáját épségben akarjuk megőrizni. Mindent kockára teszünk a Pragmatica Sanctio fennmaradásáért. [...] Sem osztrák parlamentre, sem Dunai Szövetségre nincs szükségünk. «Magyarország» akarunk maradni."[20]

A visszafogott, illetve néhány helyen erősen ellenséges sajtóvisszhangot talán indokolhatja a hivatalos angol külpolitikának a hozzáállása minden olyan tervezethez, amely a Habsburg Birodalom felbomlásával számolt. London a Bécs központú monarchia létét az európai erőegyensúly egyik alappilléreként határozta meg. Éppen ezért nem meglepő, hogy nem foglalkoztak a tervezettel, nem készültek elemzések vagy születtek olvasói levelek a témában. A *Politikai Ujdonságok* egyik 1862-es száma tömören foglalta össze a *Times* politikai állásfoglalását a Habsburg Birodalommal kapcsolatban: „A «Times» mindig Ausztriának, mint nagyhatalmasságnak fennállása mellett szállt síkra. Nézete pedig az lévén, hogy Ausztria Magyarország nélkül nem nagyhatalmasság."[21]

Az olasz nyelvű reakciók

Az olasz lapok, érthető módon, jóval többet foglalkoztak a témával, és pozitívabb módon nyilatkoztak a tervezetről. Általánosan elmondható, hogy az európai erőegyensúly szempontjából a konföderáció létrehozását fontosnak és szükségesnek látták.[22] A Duna-konföderációs tervezetet teljes terjedelemben közölte például a nápolyi *Popolo d'Italia,* a torinói *Stampa,*

[18] *The Courier and Argus,* 1862. máj. 20. 2. https://www.newspapers.com/image/396695294/ (letöltés: 2020. okt. 3.)

[19] *The Times,* 1862. máj. 19. 12. https://www.newspapers.com/image/32766451/ (letöltés: 2020. okt. 3.); *The Times,* 1862. jún. 11. 23. https://www.newspapers.com/image/33074723/ (letöltés: 2020. okt. 3.)

[20] Amelie Lanier kutatásai szerint Széchenyi Béla, Széchenyi István fia írhatta ezt a cikket. Itt az ő fordítását használtam fel. Lanier, Amelie: *Széchenyi István és Széchenyi Béla cikkei a Timesban 1859–1862*. Budapest, 2011. 120–121.

[21] *Politikai Ujdonságok*, 1862. máj. 28.

[22] Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 60.

a firenzei *Nazione* és a milánói *Perseveranza*.[23] Az utóbbi lap az alábbiakat írta, amit több más lap is átvett: „Ha Kossuth tekintélyes szavát meghallgatnák és követnék ezek a népek, akkor Kelet-Európában valóban felkészülhetnének számos más függőben lévő kérdés megoldására. A dunai-konföderáció kevésbé riasztaná el a konzervatív hatalmakat, hogy őszintén foglalkozzanak a török és az osztrák birodalom felbomlasztásával, és megalkossák az európai egyensúlyt annak valódi alapjain, azaz a szabad népeken."[24]

A nápolyi *Omnibus* a tervezet lényegi pontjainak összefoglalása végén az alábbiakat fogalmazta meg: „Nekünk nem marad más, minthogy azt kívánjuk, hogy a nagylelkű javaslatokat, Kossuth nemes szavait pártatlanul hallgassák meg és kövessék az általuk megszólított népek, mert mindenkinek a saját érdekei szerint kell törekedni arra, hogy életet adjon egy olyan elképzelésnek, amely a legszebb jövőt biztosítja számára."[25]

A livornói *Faro* című újság, bár nem közölte teljes terjedelemben a cikket, a címlapján részletesen ismertette a tervezet főbb pontjait, azzal a megjegyzéssel, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni a téma fontosságát, ezért kell feltétlenül foglalkozni az *Alleanzá*ban megjelent írással. Az újság megjegyezte, hogy Kossuth olyan tervezetet adott ki, amely nemcsak a magyaroknak akar jót, hanem a Duna-térségben élő többi nép számára is, amelyek szintén elnyomó kormányok súlya alatt sínylenek. A magyarok felismerték, hogy országuk különböző elemei következtében nagyon nehéz egységes államot alkotni, s most Kossuth közérthetően, pártatlanul mutatja be azokat az alapelveket, amelyeknek a megoldást jelentő szövetségi paktum alapjául kell majd szolgálniuk. Az utolsó sorok pedig megegyeznek az előbb idézett nápolyi újságban megjelentekkel.[26]

A tervezet szintén kedvező fogadtatásban részesült a *Monarchia Nazionalé*ben, a torinói hivatalos újságban. A lap szerint csak a konföderációs tervezet megvalósításával lehet biztosítani a békét és a szabadságot az összes dunai nemzetiség számára, továbbá: „Hisszük, hogy Kossuth Lajos javaslatát érdemes mélyen tanulmányozni és hathatósan támogatni; úgy véljük, az Alleanza hasznos munkát végzett ennek segítésében. Többet tehetne, ha belekezdene részletes kibontásába, illetve bemutatná a lehetőségét és a módját annak, hogyan lehet átültetni a gyakorlatba."[27]

Érdekességként érdemes kiemelni a római *Vero Amico del popolo* című újság tudósítását, amelynek kiindulópontja vélhetően egybeesett a Pápai Állam hivatalos álláspontjával: a lap, amely csak agitátornak nevezi Kossuthot, rámutat arra, hogy a jelenlegi általános politikai helyzetben, a görög felkelés idején, hamarosan bekövetkező garibaldista akció előtt – amely Velence megszerzésére irányulhat – nagy jelentőséget kell tulajdonítani ennek a

[23] Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 59., 80.

[24] *La Perseveranza,* 1862. máj. 18. (azaz egy napon jelent meg itt és Helfy lapjában is a tervezet) Közli: Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 59.

[25] *L' Omnibus,* 1862. jún. 3. Közli: Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 59.

[26] *Il Faro,* 1862. máj. 25. 1. https://play.google.com/books/reader?id=VO3-nJNJXuYC&hl=hu&pg=GBS.PA28-IA97 (letöltés: 2020. okt. 3.)

[27] *La Monarchia Nazionale*, 1862. szept. 11. Közli: Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 60.

dokumentumnak, amely provokálhatja az európai hatalmakat. Sajnos a tervezet bemutatására már nem került sor az újságban.[28]

A magyarországi visszhangok

A német sajtóban megjelent írások ismertetése előtt feltétlenül szükséges röviden kitérni a magyar újságokban megjelent reakcióikra is, hiszen sok-sok gondolati átfedés figyelhető meg a német és a magyar nyelvű cikkek között. Ezenkívül azt is érdemes kiemelni, milyen politikai környezetbe robbant be a nevezetes tervezet. A hazai politizáló elit számára a korszakban világos volt, hogy a hatalmas szláv és hatalmas germán tömb közé szorulva a magyarságnak szüksége van egy védőernyőre. A Habsburg Birodalom alkalmas lenne erre, ha teret tudna engedni a benne élő nemzetiségeknek. Deák Ferenc azt gondolta, hogy bár a birodalom jelenleg nincsen a legjobb állapotban, de átalakítható úgy, hogy a magyar igényeknek megfelelő legyen. Kossuthék viszont azt hirdették, hogy a birodalom leszerepelt, nem átalakítható, elnyomja a benne élő népek önrendelkezési törekvéseit, ezért meg kell tőle szabadulni, s a nemzetiségekkel meg kell egyezni.[29]

1860–1861-ben magyar részről a nemzetiségekkel való megbékélést és összefogást hirdető szólamokban – és ezek kedvező visszhangjában – nem volt hiány, amikor azonban a konkrét kérdések kerültek szóba az 1861-es országgyűlés során, kiütköztek az ellentétek. A nem magyar nemzetiségek vezető rétegei területi autonómiára törekedtek: magyar részről a román és a szerb igények már korábban is ismertek voltak, a szlovák igények megjelenése azonban nagy megdöbbenést keltett. A Határozati Párt tagjai közül számosan készek voltak tényleges engedményeket tenni a nemzetiségeknek, azonban a felszabadító háború reményének az elbizonytalanodásával párhuzamosan (Kossuthék jelezték, hogy nem lehet tudni, mikor fog kitörni egy olyan háború, amelybe a magyar szabadság ügyét bele lehetne vonni, ezért tovább kell várni a megfelelő alkalomra) egyre erősödtek az ellentendenciák. A felirati pártiak agitációja egyre inkább érvényesült, miszerint a határozati pártiak a nemzetiségek megnyerése érdekében hajlandók „feldarabolni az országot". Kecskeméthy Aurél így jellemezte az agitáció célját: „…minél mélyebben fogunk bepillantani a nemzetiség kérdésébe, annál bizonyosabban fog kifejlődni annak tudata, hogy Ausztriával s uralkodó házával kibékülésünk ára nem oly nagy, mint amelyet a nemzetiségek követelnek, s ügyetlen forradalmáraink megadni készek lennének." [30]

A kérdést tárgyaló nemzetiségi bizottság többsége az Eötvös József, Deák Ferenc és Andrássy Gyula egyetértésével kidolgozott elvi nyilatkozatában csak egy „politikai nemzetet" ismert el, ugyanakkor leszögezte, hogy a nemzetiségek, a magyart is belevéve egymással egyenjogúnak tekintendők. Kossuth elítélte az országgyűlés szűkkeblű nemzetiségi politiká-

[28] *Il Vero Amico,* 1862. máj. 27. 230. https://play.google.com/books/reader?id=agFiXbO5CxsC&hl=hu&pg=GBS.PA229 (letöltés: 2020. okt. 3.)

[29] Érdemes kitérni arra a megoldási tervezetre is, amelyet Andrássy Gyula – Pulszky Ferenc közreműködésével – írt 1850-ben, amikor még Kossuth egyik legfőbb követőjeként lehetett számontartani. Az *Eclectic Review* londoni lap hasábjain *The Present Position and Policy of Austria* címmel megjelentetett írásában Ausztria szempontjából vizsgálta 1848–1849 tanulságait. Arra tett javaslatot, hogy Ausztriát föderatív módon kellene átalakítani, amelynek köszönthetően megoldódna a nemzetiségi kérdés, és így stabil nagyhatalomként képes lenne betölteni a szerepét az európai hatalmi erőegyensúlyban. Andrássy ekkoriban még Magyarország belső föderalizálását is hajlandó volt elfogadni. Csorba László: *Kossuth és Andrássy az emigráció első éveiben*. In: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya (szerk.): História mezején: A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére. Szeged, 2011. 65–73.

[30] Szabad György: *Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–1861)*. Budapest, 1967. 508–551.

ját, s leszögezte, hogy abban az esetben, ha az emigrációval szervezeti kapcsolatban állók „azon túl nem akarnak menni, úgy sajnálattal kell kijelentenem, hogy utaink elválnak, politikánk meg nem egyezik". A Határozati Párt vezetőségében lévő s az emigrációval kapcsolatot tartók egy csoportja Tisza Kálmánnal és Podmaniczky Frigyessel az élen felléptek azok ellen, akik a nemzetiségi politikában a kossuthi koncepciót kívánták követni. Mindezen felül a Határozati Párt balszárnyának vezető tagját, Szilágyi Virgilt – miután kiderült, hogy kapcsolatot tart fent Kossuthtal – letartóztatták, így tovább gyengült a volt kormányzó-elnök befolyása a párton belül.[31] A magyar emigráció vezetői azt szerették volna elérni, hogy a Határozati Párt a kossuthi koncepciót kövesse, azonban ők is a kiegyezést kezdték el pártolni, csak éppen magasabb áron, mint a Deák-féle Felirati Párt tagjai. 1862-re a magyar politikai elit tehát úgy döntött, fontosabb a birodalommal való megegyezés és így a magyar szupremácia megőrzése, mint Kossuth eszméinek a követése. A Határozati Párt részéről a nemzetiségekkel való megegyezés tehát lekerült a napirendről.[32] Ilyen hazai politikai helyzetbe robbant be a Kossuth nevével ellátott Duna-konföderációs tervezet.

A tervezet rövidítve, fontos részleteket kihagyva, Kecskeméthy Aurél kommentárjával ellátva június 6-án jelent meg a *Sürgöny* című félhivatalos lapban, majd a *Pesti Hirnök*ben június 7-én. A Bécsből pénzelt és sugalmazott lapok kozmopolitizmussal vádolták meg Kossuthot, aki kész feláldozni a magyarok jogait.[33] Kecskeméthy a *Sürgöny* június 17-i számában már egyenesen azt állította, hogy Kossuth „föláldozta a nemzeti létünk alapelveit, országunk jogállapotát, a históriai jogot, a haza integritását". A *Pesti Hirnök*, az arisztokráciához és az egyházhoz közel álló lap szerint a tervezet „csak folytatása azon őrült politikának, amely 1848-ban a márciusi fejleményekhez vezetett".[34]

A Felirati Párt közlönye, a *Pesti Napló* éppoly kevéssé vett tudomást Kossuth tervéről, mint a Határozati Párt lapja, a *Jövő*. Ez utóbbi szerkesztőség egyik tagja azt mondta Kónyinak, hogy azért hallgattak a tervről, mert azt nem helyeselték, ugyanakkor nem akarták Kossuthot kompromittálni.[35] Viselkedésüket az is indokolhatta, hogy tudták, a Kossuthtal való nyílt szembefordulás árthat a népszerűségüknek.[36] Főleg úgy, hogy az emberek nem is akarták elhinni, hogy Kossuthtól származik a tervezet, s bizonyosak voltak benne, hogy a volt kormányzót Bécs ezekkel a koholt hírekkel akarja népszerűtlenné tenni. Búsbach Péter visszaemlékezése jól érzékelteti a tervezet magyarországi fogadtatását: „Mi, itthon, e tervet június első napjai valamelyikén az akkori hivatalos lapban: a »Sürgöny« - ben olvastuk; nevetve mondtuk egymásnak: »A kormány ily sületlenséggel akarja Kossuth népszerűségét előttünk lerontani« — s félredobtuk a lapot, annyival inkább: mert sem a »Pesti Napló«, Deák Ferenc közlönye, sem a »Magyar Sajtó«, a »határozatisták« lapja azt nem hozta. De csakhamar más nézetre kellett térnünk. Bárhova mentünk, kaszinóban, körben, társaságban, mindenütt e szörnyszülöttről beszéltek és csakhamar a külföldi nem-német lapok is közölték e »szövetség« tervét, sőt apránkint azon magyar lapok is, a melyek eddig következetesen elhallgatták, itt-ott oly észrevételeket tettek, a melyek többé kételkednünk sem engedtek a tervezet létezése és Kossuth apasága felett. Sőt jöttek kritikák Kossuth menekült

[31] Szabad: *Forradalom és kiegyezés válaszútján,* 552–558.

[32] Csorba László: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: Gergely András (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest, 2005. 290–292.; uő: *1861, a forradalom és a kiegyezés igazi választója*. In: Szilágyi Aladár (szerk.): Mit akartak ezek a magyarok? Nagyvárad, 2015. 168.

[33] Szabad György: *Kossuth irányadása*. Budapest, 2002. 217.

[34] Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Budapest, 1955. 319.

[35] Kónyi: *Deák Ferencz beszédei,* V. 47.

[36] Lukács: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867,* 319.

társaitól, magyaroktól is, s ezek levelei kézről-kézre járták. A politikai pártok összejöveteleiről és azok megbotránkozásáról szállingóztak hírek."[37]

A Jókai Mór által szerkesztett *Magyar Sajtó,* a Határozati Párt közlönye egészen május 31-ig hallgatott a tervről. Az e napon megjelent számában a következőket lehetett olvasni: „A francia és német lapok által terjesztett magyar manifestum, mely a dunai confederatio eszméjére vonatkozik, mint biztos kútfőből írhatjuk, apokryph." A császári rendőrség azonban maga elé idézte Jókait, és követelte tőle, hogy lapja nyilatkozatát mint a valóságnak meg nem felelőt vonja vissza. Jókai engedett a felszólításnak: „Az államelvek, melyek a Szent István birodalma alatt értett Magyarországnak bárki által, bármi érdekében, bármi árért történhető megcsorbításán alapulnak, nézeteinkkel soha nem találkoztak és egyezésünket soha nem birandják."[38] A kritikák közül még Szemere Bertalanét kell kiemelni, aki – bár korábban Kossuthot elvakult nacionalizmussal vádolta – felháborodva tiltakozott a „szellemi szörnyetegnek" bélyegzett tervezet ellen a *Pesti Hirnök* június 11-ei számában.[39]

A német nyelvű sajtó

Az ausztriai német nyelvű lapok közül egyetlenegyet találtam, amely teljes terjedelemben ismertette a tervezetet, igaz, Helfy előszava nélkül, a többi lap általában csak a lényeges pontokat emelte ki. A *Morgen-Post* május 28-i száma egy előszóval látta el a tervezetet, mely szerint Kossuth tervének a lényege az, hogy az újonnan létrejövő Duna-konföderációról leválasztaná a német tartományokat, hogy a „jövő Ausztriájában" a központ Bécsből Pestre kerülhessen. A német nyelvű lap felteszi a kérdést, hogy minek kísérletezni a Habsburg Birodalom felbomlasztásával, hogy aztán a helyén szerencsétlen változtatásokkal egy utánzatot építsenek. Az újság azonban tanulságosnak nevezi Kossuth kiáltványát, mivel szerinte a tervezet megmutatja annak az ideának az erejét, melyből maga Ausztria is megszületett.[40]

A *Presse* május 26-i száma (itt jelent meg az első olyan német nyelvű írás, amely bővebben foglalkozott az *Alleanzá*ban megjelent tervezettel) arról írt, hogy Kossuth azért állhatott elő a mostani tervével, mert belátta, hogy egy teljesen önálló Magyarország létrejötte nem lehetséges. A lap szerint, ha felbomlana a Habsburg Birodalom, a helyén egy hozzá hasonló államnak kellene létrejönnie, így az Ausztria széthullásából születő, éppen csak felszabadult államoknak nyomban fel kellene áldozniuk a véres harcok árán kivívott függetlenségüket a Dunai Szövetségben. A *Presse* előhozakodott a kulturális különbségekkel is, azt sugallva, hogy a magyaroknak civilizálatlan keleti és déli szomszédjai helyett a németekkel kellene megegyezniük: „A magyaroknak egy tucat olyan nemzetet kellene eltűrniük, kiknek intellektuális és politikai fejlettsége, anyagi jóléte, mezőgazdasága és ipara messze elmarad a magyar színvonaltól, ezáltal az István-kori Magyarország civilizációjának terjeszkedésére rendkívül hátráltatóan hatna."[41]

A *Presse* a továbbiakban szembeállította Kossuth tervét az 1861. évi februári pátenssel, s bizonyítani igyekezett, hogy a magyarságnak mennyivel jobb alternatíva az utóbbi. Az újság kétségbe vonta, hogy a magyarok hajlandók lesznek majd alárendelni magukat egy olyan államnak, amely az állításuk szerint sokkal központosítottabb lenne, mint Ausztria, és

[37] Búsbach Péter: *Egy viharos emberöltő.* 2. köt. Budapest, 1906. 214–215.

[38] Kónyi: *Deák Ferencz beszédei,* V. 48.

[39] Lukács: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867,* 321.

[40] *Morgen-Post,* 1862. máj. 28. 1. http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=mop&datum=18620528&seite=1&zoom=33 (letöltés: 2020. okt. 3.)

[41] *Die Presse,* 1862. máj. 26. 1. http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apr&datum=18620526&seite=1&zoom=33 (letöltés: 2020. okt. 3.)

amelynek alkotmánya jóval kevesebb önállóságot biztosítana, mint a jelenlegi császári alkotmány.[42] A cikk úgy végződött, hogy izgatottan várják, hogyan fog majd a Határozati Párt reagálni Kossuth tervére. A lap június 16-i száma megadta a választ: értesüléseik szerint a párt tagjai között nagy csüggedtség honolt, s teljesen csalódottan fogadták Kossuth tervét. Az újság a továbbiakban egy hosszú történettel próbált érvelni amellett, hogy a magyaroknak a Duna-medencében élő népek helyett a németekkel kellene kiegyezniük. Az egy román és egy magyar paraszt falubeli találkozásáról szóló mese szerint e két nemzet fiai sohasem tudnának semmiben sem megegyezni, éppen ezért elképzelhetetlen, hogy a magyarok engedjék, hogy Bukarestből vagy Belgrádból kormányozzák őket. „Egyhangú ítélet uralkodik az országban a tervezetről: Kossuth megőrült!" – olvasható a lapban.[43]

További hírlapokat vizsgálva megállapítható, hogy a Kossuth nevéhez fűzött tervezetet igyekeztek úgy beállítani, hogy az rendkívül nagy veszéllyel jár a németség számára. A *Salzburger Zeitung* például megállapította, hogy Kossuthnak a mostani szülőhazája már nem elég, túl szűk számára, s egy Dunai Szövetség megalkotásával nagyobbat akar. Az újság ismertette, hogy Kossuth a Dunai Szövetséget Bajorország, a Fekete-erdő és az Osztrák Főhercegség nélkül képzeli el, azonban felhívta a figyelmet, hogy Corvin Mátyás már uralta Bécset, amit történelmi precedensnek lehet tekinteni. Ugyanitt pár sorral lejjebb már azt írta a lap, hogy Párizsban a tervezetet egyszerűen selejtnek tekintik.[44]

Mindemellett gyakran előfordult, hogy nem is próbáltak önállóan érvelni a tervezet ellen, egyszerűen csak átvették a magyarországi sajtóban megjelenteket. A *Vaterland* június 11-én a Kossuth nevével ellátott programmal kapcsolatban közölte a *Magyar Sajtó* helyreigazítását. A Brünnben (Brno) megjelenő *Mährischer Correspondent* június 12-én ugyanígy tett. Az olmützi (Olomouc) *Neue Zeit* június 17-én Szemere Bertalan Fényes Eleknek írt leveléből közölt hosszú részleteket. A *Laibacher Zeitung* rövidebb terjedelemben szintén a volt miniszterelnök írásával foglalkozott.[45]

Nemcsak a Bécs által felügyelt lapok írtak negatívan a tervezetről. A neves augsburgi lap, az *Allgemeine Zeitung* első körben egy június 9-én kelt bécsi levelet közölt, mely szerint a *Magyar Sajtó* csak Kossuth renoméját akarta menteni, amikor koholmánynak állította be a Duna-konföderációs tervet.[46] Egy másik, június 12-én Bécsből érkező tudósítás szerint a Határozati Párt tagjai elpártoltak Kossuthtól. aki egy illúzió kedvéért képes lenne feláldozni a magyarságot. A magyar közvéleményben megjelent egyfajta kiábrándulás, mivel egyértel-

[42] Egy másik lap, a *Laibacher Zeitung* – miután bemutatta a Duna-konföderációs tervezet főbb pontjait – szintén amellett érvelt, hogy a magyarságnak Bécset kell választania, mivel Ausztria földrajzi szükségszerűség, s a februári pátenssel nagyobb szabadságot tud biztosítani, mint amelyet Kossuth tudna nyújtani, akinek a tervezete ráadásul sohasem lesz megvalósítható. *Laibacher Zeitung,* 1862. máj. 28. 1. http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=lbz&datum=18620528&seite=1&zoom=33 (letöltés: 2020. okt. 3.)

[43] *Die Presse,* 1862. jún. 16. 2. http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=apr&datum=18620616&seite=2&zoom=33 (letöltés: 2020. okt. 3.)

[44] *Salzburger Zeitung,* 1862. jún. 11. 3. http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=sza&datum=18620611&seite=3&zoom=33 (letöltés: 2020. okt. 3.)

[45] *Die Neue Zeit,* 1862. jún. 17. 2. http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=dnz&datum=18620617&seite=2&zoom=33 (letöltés: 2020. okt. 3.); *Laibacher Zeitung,* 1862. jún. 16. 1. http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=lbz&datum=18620616&seite=1&zoom=33 (letöltés: 2020. okt. 3.)

[46] *Allgemeine Zeitung,* 1862. jún. 13. 4. https://play.google.com/books/reader?id=eeNDAAAAcAAJ&hl=hu&printsec=frontcover&pg=GBS.PA2724 (letöltés: 2020. okt. 3.)

művé vált számukra, hogy külföldről nem lehet segítségre számítani.[47] Tíz nappal később a neves lap már nagyobb terjedelemben foglalkozott a kérdéssel egy véleménycikk keretében, amelyben az az állítás olvasható, hogy egy jövőbeni magyar–szláv–román állam létrehozása a magyar nemzet számára az öngyilkosságot jelentené. A lap, miután kijelenti, hogy Szent István birodalmában jelenleg öt és félmillió magyar mellett tízmillió nem magyar nemzetiségű él, felteszi a kérdést, hogy maradhatna fönt ez az öt és félmillió magyar, ha az újonnan létrejövő államalakulat a Kárpátoktól a Balkánig, az Adriai- és Égei-tengerig terjedne. Azt a következtetést vonja le, hogy a magyarság oltalmazói a déli, északi és keleti szláv erők ellen kizárólag csak a németek lehetnek. Az augsburgi lap arról is írt, hogy a magyar emigrációhoz legközelebb álló Határozati Párt igyekezett letagadni Kossuth programját, mivel ha nem így tesz, minden hitelét elvesztette volna az országban. Az *Allgemeine Zeitung* június 26-i számában újra foglalkozott a *Magyar Sajtó*nak a tervvel kapcsolatos álláspontjával. A lap a továbbiakban azt is megjegyezte, hogy nemcsak Szemere Bertalan lépett fel Kossuth kiáltványa ellen, ugyanis hozzájuk és a *Pesti Hirnök*höz is érkezett egy levél, melyben az olaszországi magyar légió tisztjei tiltakoztak a Duna-konföderációs tervezet ellen.[48]A *Kölnische Zeitung* 1862. június 2-i száma Eötvös József tollából származó cikket közölt a tervezetre vonatkozólag.[49]

A hamburgi republikánus újság, a *Nordstern* szintén határozottan ellenezte a projektet. A lap szerint Kossuth lemondott korábbi republikánus érzelmeiről, s most egy új szláv államot akar létrehozni, amelynek köszönthetően Cseh- és Morvaország német tartományai veszélybe kerülhetnek. A lap megállapítja, hogy a Duna-konföderáció létrehozása csökkentené a német befolyást a térségben.[50] A németországi emigránsok *Deutsche Einheit und Freheit* nevű londoni egylete megbízásából Karl Blind *Deutschland und Ungarn. Gegen Kossuth's Plan einer Donau-Confederation* címmel röpiratot tett közzé. A dokumentum szerint sokkal jobb lenne, ha a magyarok a nagy szláv tengerben a megegyezést a németekkel keresnék, de nem Bécs „fekete–sárga" központosító programja, hanem a kölcsönös függetlenség és szabadság jegyében. A röpirat szerint Kossuth Magyarországot a szlávok kezébe akarja játszani, ami azt eredményezné, hogy Németország kapujánál Oroszország mellett egy másik nagy szláv állam jönne létre.[51]

Pacifico Valussi, az *Alleanza* egyik szerzője magyarázni igyekezett, miért csak negatív véleményekkel lehetett találkozni a német nyelvű lapokban. Valussi szerint úgy látták a

[47] *Allgemeine Zeitung,* 1862. jún. 16. 14. https://play.google.com/books/reader?id=eeNDAAAAcAAJ&hl=hu&printsec=frontcover&pg=GBS.PA2782 (letöltés: 2020. okt. 3.)

[48] *Allgemeine Zeitung,* 1862. jún. 26. 17. https://play.google.com/books/reader?id=eeNDAAAAcAAJ&hl=hu&printsec=frontcover&pg=GBS.PA2953 (letöltés: 2020. okt. 3.) A német újság által írottakat megerősíti az a tény, hogy az olaszországi magyar légió tagjai között valóban nem aratott nagy sikert a nyilvánosságra került Duna-konföderációs tervezet. Palóczy Tamás, az olaszországi magyar légió egyik tagja például levelet írt Klapka Györgynek, melyben amellett, hogy felsorolta, milyen sérelmek érték a légió tagjait 1862-ben, sajnálatát fejezte ki, hogy ő és tiszttársai a Dunai-szövetség tervére nézve véleménykülönbségben vannak a tábornokkal. Palóczy Tamás – Klapka György, 1862. júl. 10. MNL OL R 187. Palóczy Tamás. Jósika Miklós arról írt Brüsszelben, hogy: „Most egy Kossuth-féle manifestum rumoroz a lapokban – valódi curiosum, melyről semmi tudomásunk nincsen. Én apogriphe-nak hiszem. De ha áll, annyi igaz, hogy alá nem írom, s mi itt Brüszszelben mindnyájan így vélekedünk." Jósika Miklós – Fejérvári Géza, 1862. jún. 1. In: Jósika Miklós: *„Idegen, de szabad hazában".* Összeáll., bev. Kokas Károly – Szajbély Mihály. Budapest, 1988. 357.

[49] Lukács: *Magyar politikai emigráció 1849–1867,* 214.

[50] Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 61.

[51] Kónyi: *Deák Ferencz beszédei,* V. 48–50.

németek, hogy a tervezet a Habsburg Birodalom felbomlásával számol. Ez esetben az osztrák-németek csatlakozhatnának egy egyesült német államhoz, azonban a németség befolyása a Duna-térségben gyengülne. A magyarok a tervezetükkel így nemcsak Ausztria érdekeivel, hanem az össznémet érdekekkel is szembekerülnének.[52] Valussi feltehetőleg gyűjtőmunkát követően készíthette el írását, véleményem szerint, ha találkozott volna pozitív német nyelvű sajtóreakciókkal, akkor azt megemlítette volna a cikkében.

További reakciók a tervezet kapcsán

Érdemes kitérni néhány olyan véleményre is, amelyek a Habsburg Birodalmat lakó más nemzetiségek irányából érkezett. Az *Ost und West* című újság követelte, hogy a délszlávok vegyenek részt a Monarchia szövetségi átalakításában, a Magyarországgal való kapcsolatot pedig gondolják át. A lap főszerkesztője, Imbro Tkalac nyíltan ausztroszlavista volt, s gyakran hivatkozott František Palackỳ eszméire, aki Csehország jövőjét a Habsburg Birodalom keretein belül képzelte el. Az újságban a Duna-konföderációs terv megjelenése után vita bontakozott ki arról, hogy a terv alkalmas-e arra, hogy a balkáni népek felszabaduljanak a török gyámság alól.[53]

Juraj Plosic az úgynevezett régi és új szlovák iskola vitája kapcsán 1868-ban az alábbiakat írta: „Amíg Kossuth kezében volt a kormány, a nemzeteket szóval, tűzzel és karddal is üldözte. Most ő is megváltozott. Csakhogy aki sokat változik, mindig hajlik a változásokra. Alaposan megvizsgáltam Kossuth híres Duna Konföderációját és keletkezése körülményeit, s be kell vallanom, hogy megcsapott belőle a magyar hegemónia bűze."[54]

A pesti román nyelvű *Concordia* szerkesztője, Sigismund Pop az alábbiakat írta 1862-ben:[55] „...vajon hiányzik-e az, hogy az illető népek e célok megvalósításáért ép ésszel holmi álomképek után fussanak, leromboljanak minden létezőt, vagy azt, ami útjukban állani látszik, hogy aztán a milliók vérével hizlalt romokon új falakat építsenek, melyek ereje és tartóssága ismeretlen mennyiségű, problematikus dolog — miközben mindezek [a célok] könnyebben és biztosabban elérhetők törvényes úton, különösen amikor látható, hogy a [bécsi] kormány maga nyújt segítő kezet megvalósításukhoz."[56] A román újság másutt az alábbiakat fűzte hozzá a tervezethez: „Kossuth felbecsülhetetlen értékű őszinteségének köszönhetően tervezete világosságot gyújt még a fantaszták agyában is, hogy megértsék: nekünk csak Ausztriával van jövőnk, nélküle semmiképp. Ez a legnagyobb magyar után maradt örökség."[57]

---

[52] *L'Alleanza,* 1862. jún. 29. 2. – Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 61.

[53] *Ost und West,* 1862. szept. 13. Közli: Horel, Catherine: *A középnek mondott Európa. A Habsburgoktól az európai integrációig, 1815–2004.* Budapest, 2011. 277.

[54] Bokes, Frantisek (ed.): *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu 1848–1914.* II. 1867–1884. Bratislava, 1965. 98. Közli: Szarka László – Szász Zoltán: *A föderáció gondolata magyarok és nem magyarok körében (1848—1919).* Korunk. 3. évf. (1992) 3. sz. 100.

[55] Sigismund Pop, avagy Pap Zsigmond 1848-ban még Kossuth híve volt, de akkor is kiállt már a nyelvhasználati jogok biztosításáért. 1862-ben már kormányhivatalnokként dolgozott. Lapját a helytartótanács anyagilag támogatta. Deák Ágnes: *Hivatali visszaélések nemzetiségi küzdelmek erőterében. (Kővár vidéke, 1861–1863).* Történelmi Szemle, 59. évf. (2017) 2. sz. 199–200.; Pajkossy: *Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai,* 937–957.

[56] *Concordia,* 1862. máj. 31., 1862. jún. 12. Közli: Szarka–Szász: *A föderáció gondolata magyarok és nem magyarok körében,* 100.

[57] *Concordia,* 1862. júl. 31., 1862. aug. 19. Közli: Szarka–Szász: *A föderáció gondolata magyarok és nem magyarok körében,* 100.

A korabeli olasz újságok egész máshogy látták a kérdést, mivel szerintük a tervezetet mind a románok, mind a szerbek, mind a horvátok jól fogadták. A nápolyi *Independente* című újság egy zágrábi folyóirat cikkét publikálta a konföderációval kapcsolatban. A legfontosabb pont így szól: „Magyarország lesz az új államrend sarokköve, amely a Török Birodalom romjaiból fog emelkedni. Magyarország lesz az, és ezért, miközben mi, délszlávok a magyaroktól elvárjuk azt, ami jár nekünk, soha nem fogjuk engedni, hogy Magyarország jogai és területi integritása sérüljön. A magyarok lojálisan és hátsó szándék nélkül nyújtják a kezüket, és a keleti kérdés nagy lépést fog tenni a megoldása felé."[58]

Kossuth „Felvilágosításai"

Az indiszkréció után Kossuth arra kérte Helfyt, próbálja jóvátenni a hatalmas hibát, és közölje, hogy az írás nem a nyilvánosság számára készült, csak eszmecsere alapjául szolgál, s csak azért jelentette meg, mert azt a fontosságánál fogva jónak látta a nyilvánossággal megismertetni.[59] Május 21-én azonban már azt kérte, Helfy írjon egy cikket, amelyben „mondja nézeteit miként kellene a confederatiot létesíteni" – megemlítve, hogy e nézetekben Kossuth is osztozik. „A dolgon segíteni kell, amennyire lehet. Elkezdtem a mikéntje iránt egy levelet írni Önnek – Kérem addig ne szóljon a dologról mig azt nem kapja" – végződik a levél.[60]

Helfy május 25-én közölte az *Alleanzá*ban, hogy készült egy cikket megjelentetni a Duna-konföderációs tervezettel kapcsolatban, azonban levelet kapott Kossuthtól, amelyben a volt kormányzó felvilágosításokat írt a tervezethez, és azt majd a következő számban fogja publikálni. Emellett felhívta a figyelmet arra, hogy nem hivatalos dokumentumként, hanem csak mint egy bevezetőre kell tekinteni az egy héttel ezelőtt megjelent írására. Nem kiáltvány az, aminek több újság is nevezte, csak tervezet, amelyet bizalmasan közöltek vele, és amelyet a téma fontosságára tekintettel hozott nyilvánosságra.[61] Ezen a napon Kossuth ismét levelet intézett Helfyhez, amelyben többek között elküldte a felvilágosításokkal kapcsolatos szerkesztői teendőket.[62] A június elsejei számban jelentek meg Kossuth felvilágosításai, Helfy előszavával:

„Kossuth Lajos nagyon fontos írásának bevezetőjében, amelyet itt publikálunk, az illusztris szerző enyhe szemrehányást tesz, mivel idő előtt kiadtuk a nyilvánosságnak a dunai konföderáció tervezetét.

Amennyire fáj is az, hogy megérdemelt ez a feddés, most nem bánkódhatunk miatta, hiszen az indiszkrécióink az alábbi munkát eredményezte, amelyet bizonyosan a legcsodálatosabb és legfontosabb politikai okmányok közé lehet sorolni, amelyek valaha is a legkiválóbb magyar államférfi tollából származtak.

Ugyanakkor felkérjük az (olasz) királyságbéli és külföldi kollégákat, akik megjelentették a dunai konföderációs tervet, amely az Alleanza 14. számában jelent meg, hogy teljes kőrűen adják közre az alábbi írást, amely a tervezet elengedhetetlen kiegészítője."[63]

Helfy június 14-én fogalmazott egy nyílt levelet, amely 24-én jelent meg a francia nyelvű *L'Italie* című újságban. Itt reagálni kívánt a *Magyar Sajtó*ban megjelentekre, miszerint Kossuth fel kívánja adni az ország területi integritását. Helfy ezt cáfolta, s megállapította, hogy

[58] *L' Indipendente*, 1862. jún. 13. Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 60.
[59] Kossuth Lajos – Helfy Ignác, 1862. máj. 19. MNL OL R 65 Helfy Ignác. 1. H 6.
[60] Kossuth Lajos – Helfy Ignác, 1862. máj. 21. MNL OL R 65 Helfy Ignác. 1. H 7.
[61] *L' Alleanza,* 1862. máj. 25. 1.
[62] Kossuth Lajos – Helfy Ignác, 1862. máj. 25. MNL OL R 65 Helfy Ignác. 1. H 9.
[63] *L' Alleanza,* 1862. jún. 1. 1.

ilyet csak azért írhattak, mert még nem olvasták Kossuth felvilágosításait a tervezettel kapcsolatban. Felszólította a sajtó munkatársait, hogy feltétlenül jelentessék meg Kossuth felvilágosításait a tervezettel kapcsolatban.[64]

Kossuth az 1862. június 15-én írt levelében belátta, hogy „nem olly könnyű a 'Felvilágosításoknak' utat csinálni, mint az első tervnek. Emezt természetesen minden ellenség felvette, mert határozatlansága következtében megtámadásra szolgáltatott alkalmat. A kár enyhítésének más módja nincs mint a felvilágosításoknak minél terjedtebb nyilvánosságot eszközölni - Ugyan micsoda lapok adták? Azt hiszem igen kevés. S gyanitom hogy a Franczia lapokkal nem boldogult Ön." Kossuth kérte Helfytől, hogy ennek ellenére próbája terjeszteni felvilágosításait.[65]

A volt kormányzó nem véletlenül az *Alleanza* főszerkesztőjét bízta meg azzal, hogy helyre téve hibáját próbálja elérni, hogy minél több fórumon jelenjenek meg a felvilágosításai. Helfy nagy befolyásoló erejének a hátteréről utólag visszaemlékezve az alábbiakat írta: „Helfy, ki nemcsak a magyar s olasz ügy érdekazonossága érzetének meggyökeresitése körül kétségtelenül mindnyájunk közt a legnagyobb érdemekkel bir, hanem politikai hitvallásunknak az európai sajtóban meghonositására is kiváló befolyást gyakorolt az által, hogy ki tudta vinni, miszerint a világ-sajtó egyik közös kutfejének, az »Agence Havas«-nak távirdai körében Konstantinápolytól Turinig ugyszólván rendelkezhetett."[66] A tanulmány első felében bemutatott cikkek bizonyítják, hogy Kossuth felvilágosításaival végül alig foglalkoztak érdemben a külföldi sajtótermékek (kivételt néhány olasz kiadvány jelent: például a milánói *Perseveranza* és a nápolyi *Popolo d'Italia,* illetve a párizsi *Siécle,* amelyek beszámoltak az *Alleanza*ban június elsején megjelent felvilágosításokról).[67] E kevés eredmény némileg árnyalja Kossuth értékelését az *Alleanza* főszerkesztőjének befolyásoló erejéről a nemzetközi hírlappiacon.

Helfy próbált a magyar nyelvű sajtóval is érintkezésbe lépni: Kossuth leveléből tudjuk, hogy írt levelet a *Sürgöny* szerkesztőségének: „Ha elnem szoktam volna a mosolygástól, mosolyogtam volna Önnek a «Sürgönyhöz» írott levelén - Irigylem Önnek a gyermeteg kedélyét, mely hinni képes, hogy a Sürgöny Ön felszólításának megakarhat felelni, vagy ha akarhat, megfelelhet."[68] Helfy Szemere Bertalan reakcióira is igyekezett reagálni. Az *Alleanza* június 22-ei számában közölte, hogy az a Szemere, aki örömmel fogadta az októberi diploma kiadását, most Kossuth tervezete ellen ír. Összefoglalta Szemere mondandójának a lényegét, majd kijelentette, hogy mivel a volt miniszterelnök elvesztette már a közvélemény támogatását, írását úgysem veszik komolyan.[69]

Milyen cikkek jelentek meg a magyar emigrációról ekkoriban?

Felmerülhet a kérdés főleg a francia és az angol sajtó kapcsán, hogy ha ilyen keveset foglalkoztak – egy-egy újság kivételével – a Duna-konföderációs tervezettel, majd Kossuth felvilágosításaival, akkor mik voltak azok a témák, amelyek a magyar emigrációval kapcsolatban

[64] *L'Italie,* 1862. jún. 24. Az újságból (amely Kossuth iratai között található) ez az egyetlen nyílt levél van kivágva. MNL OL R 90. Kossuth Gyűjtemény I. 4056.

[65] Kossuth Lajos – Helfy Ignác, 1862. jún. 15. MNL OL R 65 Helfy Ignác. 1. H 10.

[66] Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból. 3. köt. A remény és csapások kora 1860–1862*. Budapest, 1882. 357.

[67] Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 59., 80.

[68] Kossuth Lajos – Helfy Ignác, 1862. jún. 15. MNL OL R 65 Helfy Ignác. 1. H 10.

[69] *L' Alleanza,* 1862. jún. 22. 1.

eljutottak az olvasókhoz. Ennél a pontnál kell kiemelni Türr István Kossuthnak írt egyik levelének egy részletét, amelyet az *Alleanza* is publikált: „A Dunai szövetség Ön által nemrég közzétett tervezete némi nyugtalanságot keltett hazánkban, sőt tiltakozást is váltott ki. Én nem értem sem a nyugtalanságot, sem a tiltakozást. Mi, akik külföldön élünk, tudjuk, hogy mekkora szükség van részünkről egy világos és egyértelmű állásfoglalásra, hogy a világ megismerje, milyen módon képzeljük el a jövőben kapcsolatainkat rendezni országunk nemzetiségeivel és a szomszédos népekkel, és hogy a diplomaták láthassák, milyen lenne az az épület, amely a Habsburg-ház romjai helyén épülne."[70] Kossuth erre a levélre válaszolta az alábbiakat: „Lesz annak kára, hogy Ön a tényt, miszerint a Confoederatio eszméje Magyarországon ellenkezésre talált, constatirozta, a nélkül hogy ezen ellenkezésnek titkát s természetét megmagyarázta volna. Minthogy azonban megtörtént, szükségesnek látnám, hogy az időszaki sajtó (nem mi, hanem a sajtó) e tárgyat tüzetesen discutálja." Miután Kossuth felsorolta az irányeszméket, amelyeket a hírlapokban szeretne látni, így folytatta levelét: „De jól megértsen, édes barátom, ha ezeket én vagy Ön, vagy Helfy, vagy akárki magyar mondaná, a dolog kevés fontossággal birna, mert a felelet ez volna reá, hogy: «ti így gondolkoztok, az természetes», mint bizony igen kevés fontossággal bir az is, tudja e a világ vagy nem tudja, hogy Klapka is így gondolkozik vagy hogy épen az eredeti tervezet Klapka s az olasz kormány műve. Fontossággal az bir, hogy az európai sajtó szóljon ily értelemben."[71]

A nemzetközi sajtó Türr levelének azon részletét közölte, hogy a Duna-konföderációs tervezet Magyarországon kedvezőtlen fogadtatásra talált, de a Kossuth válaszlevelében foglalt irányeszméket már nem lehetett viszontlátni a lapokban. Ellenben arról lehetett olvasni 1862 tavaszán és nyarán, hogy negatív dolgok történtek a magyar emigráció soraiban. Például a *Daily News* és a *Leeds Mercury* is arról írt, hogy a magyar hazafiak elégedetlenek Kossuth emigrációs politikájával.[72] Klapka május 30-án írt levelével, melyben bejelentette, hogy egészségi állapota és további személyes okok miatt lemond a Magyar Nemzeti Igazgatóságban betöltött pozíciójáról, széles körben foglalkozott a sajtó. Míg a Duna-konföderáció bemutatásának a legtöbb helyen négy sort áldoztak, addig Klapka levelét több újság is közölte.[73] Szintén nagy sajtóvisszhangot váltott ki Kossuth Garibaldihoz címzett augusztus 28-i levele, melyben kinyilvánította, hogy nem ért egyet az olasz szabadsághős Róma elleni hadjáratával.[74]

---

[70] Az 1862. június 16-án datált levelet az *Alleanza* június 22-én jelentette meg teljes terjedelemben – idézi még olaszul Pásztor: *La confederazione danubiana nel pensiero degli Italiani ed Ungheresi nel Risorgimento,* 63. és magyarul Pete László: *Olaszország magyar katonája – Türr István élete és tevékenysége*. Budapest, 2011. 165. Itt Pete fordítását használtam fel.

[71] Kossuth Lajos – Türr István, 1862. jún. 23. MNL OL R 211 - No. 1175-2233. Türr Istvánhoz intézett levelek (a levélírók betűrendjében). II. cs. 2. 1636.

[72] *The Daily News,* 1862. júl. 7. 3. https://www.newspapers.com/image/390859470/ (letöltés: 2020. okt. 3.); *The Leeds Mercury,* 1862. júl. 9. 1. https://www.newspapers.com/image/390417015/ (letöltés: 2020. okt. 3.)

[73] Például: *The Daily News,* 1862. jún. 9. 5. https://www.newspapers.com/image/390857345/ (letöltés: 2020. okt. 3.); *The Standard,* 1862. jún. 9. 5. https://www.newspapers.com/image/401638623/ (letöltés: 2020. okt. 3.); *Le Temps,* 1862. jún. 7. 2. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k221190j/f2.item (letöltés: 2020. okt. 3.)

[74] Például: *The Guardian,* 1862. szept. 3. 3. https://www.newspapers.com/image/257627581/ (letöltés: 2020. okt. 3.); *The Standard,* 1862. szept. 3. 6. https://www.newspapers.com/image/401670476/ (letöltés: 2020. okt. 3.); *Journal des débats,* 1862. szept. 2. 1. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k453167v.item (letöltés: 2020. okt. 3.); *Le Constitutionnel,* 1862. szept. 2. 2. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6729355/f2.item (letöltés: 2020. okt. 3.)

Tényleg körbejárta a nemzetközi sajtót a tervezet?

A sajtószemlét követően megállapítható, hogy az a kijelentés, miszerint a Duna-konföderációs tervezet körbejárta a sajtót, némiképpen túlzásnak tekinthető. Kétségkívül írtak az európai lapok a tervezetről, de szinte csak kizárólag az *Alleanza* május 18-án megjelent cikkére reagáltak, s leginkább csak néhány sorban intézték el a Duna-konföderáció bemutatását, így az olvasóközönség bizonyosan nem rendelkezhetett megfelelő mennyiségű információval ahhoz, hogy ítéletet alkothasson arról. Fontos kiemelni, hogy érintettség folytán az olasz és a német sajtó többet foglalkozott a tervezettel, az angol olvasók azonban nem ismerhették meg a program részleteit.

Az is megállapítható, hogy az olaszokon kívül – akik érdekeltek voltak a Habsburg Birodalom meggyengítésében – vagy semlegesen, de legtöbbször sokkal inkább negatívan írtak a tervezetről. A tervezet előszavának hiányában úgy ismertették a szöveget, hogy ez már kiforrott program, miközben az csak egy „eszmecsere alapjául szolgáló materialének volt szánva".[75] Fontos továbbá kiemelni, hogy a tervezet minden fórumon kizárólag Kossuthhoz kapcsoltan jelent meg. Így, bár például az olasz udvarban Klapka számított a jövő emberének,[76] a külső szemlélő számára úgy tűnhetett, hogy továbbra is Kossuth a magyar emigráció egyedüli vezetője. A tervezet egyébként is rosszkor került nyilvánosságra, mert éppen közeledési folyamat zajlott a párizsi és a bécsi udvar között.[77] Az egész történet legnagyobb veszteségeként Helfy indiszkréciója lehetőséget adott a jövőbemutató gondolatnak, azaz a térségben élő kis népek összefogása eszméjének a kompromittálására.

DÁNIEL VARGA

New Data Regarding the International Media Coverage of the Danubian Confederation Plan

The most important document of Kossuth's emigration has been examined multiple times, but the international media coverage of the plan that was leaked due to the indiscretion of Ignác Helfy has rarely been touched upon. The digitalisation of contemporary newspapers is currently at the point where we can start discussing the media coverage of the plan and examine the various opinions regarding the Danubian Confederation and the arguments for and against it. By reviewing the French, Italian, English, and German newspapers we can see that they discussed the plan that was published in the newspaper *Alleanza (The Alliance),* but they gave more room to negative opinions and criticism, and they barely even considered Kossuth's clarifications. It is important to note that Ignác Helfy's foreword was not published at all, even though he states that it should not be considered an official political document, and the newspapers discussed the plan like it was a complete political program. Due to being more involved the Italian and German language press discussed the plan significantly more, and it can also be seen that apart from the Italians - who had an interest in weakening the Habsburg Empire – every press outlet wrote about the plan either neutrally, or more often in a negative light.

[75] Kossuth Lajos – Helfy Ignác, 1862. máj. 19. MNL OL R 65 Helfy Ignác. 1. H 6.
[76] Farkas: *Magyar függetlenségi törekvések 1859–1866*, 42.
[77] Lajtor László: *Kossuth dunai konföderációs terve és előzményei*. Budapest, 1944. 78.

DEÁK ÁGNES

Kísérlet a többnyelvű középfokú oktatás bevezetésére Magyarországon, 1861–1862

Az I. Ferenc József által 1860. október 20-án kibocsájtott diplomához csatoltan az uralkodó több kabineti iratban rendelkezett az intézményi átszervezés egyes részletkérdéseiről. Ezek egyike Vay Miklós báró magyar kancellár számára általános szabályként előírta, hogy a magyar nyelvet minden közigazgatási hatóságnál és törvényszéknél a belső szolgálatban mint hivatalos és ügykezelési nyelvet, ahogy a hatóságok közötti érintkezésben is, helyre kell állítani, ugyanakkor minden kényszert és nyomásgyakorlást, indokolatlan előnyben részesítést kerülni kell. Az állampolgárok számára biztosítani kell a jogot, hogy a hatóságokkal anyanyelvükön érintkezhessenek, a községeknek pedig azt, hogy belső igazgatásukban, oktatási és egyházi intézményeikben saját nyelvüket használhassák. 1861–1862 folyamán a bécsi kormányzat jó néhány hivatalos közleményben elismerte a nemzetiségek egyenjogúságának elvét, az a megelőző évtized elejéhez hasonlóan beépült a kormányzati legitimáció elemei közé, de ez alkalommal sem stratégiai célkitűzésként, hanem a birodalom alkotmányos centralizációja programja jegyében keresett lehetséges szövetségesek érdekeihez igazított taktikai eszközként. Anton Schmerling lovag államminiszter politikája e téren késlekedő és enervált volt, s utódja, Richard Belcredi gróf sem tekintette ezt szívügyének, ha sokkal inkább fogékony is volt a nemzetiségi mozgalmak nyelvhasználati követeléseire. A birodalom nyugati tartományai közül elsősorban Csehországban folyt éles küzdelem a nyelvhasználati kérdések körül, 1866-ban sor került az alsó- és középfokú oktatásban a német és cseh nyelv egyenjogúsítására. Ez a szabályozás előírta, hogy egy intézményben csak egy oktatási nyelv legyen használatban, a másik országos nyelvet viszont kötelező tárgyként tanítsák (az elemi iskolákban is a 3. osztálytól). Emellett Erdélyben született a román nemzet negyedik országos nemzetként való elismerése mellett törvény a magyar, német és román nyelvek egyenrangú országos nyelvekké minősítéséről, de ez a törvényjavaslat az oktatási nyelvről nem szólt.[1]

I. Ferenc József politikusaival szemben láthatólag igyekezett levonni a tanulságokat egyrészt 1848/49 heves nemzetiségi küzdelmeiből s még inkább a neoabszolutizmus zsákutcába torkolló nemzetiségpolitikájából. Magyarországon kifejezetten arra törekedett az évtized során egészen a kiegyezésig, hogy politikusait a nemzetiségi és nyelvhasználati szabályozás részletes kidolgozására és alkalmazására szorítsa. Az 1861–1867 közötti néhány évben a

[1] Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Volksstämme als Verfassungsprinzip (1848–1918).* In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. III: Die Völker des Reiches. 2. Teilband, Wien, 1980. 1002–1010.; vö. a minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1861. jún. 10., okt. 5. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867.* V. Abteilung: Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff. Bd. 2. Bearbeitet von Stefan Malfèr. Mit einem Vorwort von Gerald Stourzh. Wien, 1981. 423., 428.

nemzetiségpolitika területén aktív kezdeményező volt, aki a hozzá érkező panaszok nyomán először 1862 nyarán, majd több ízben is elrendelte a következő magyar országgyűlés elé terjesztendő nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozását, az aktuális panaszok orvoslását.[2] Leginkább az ő törekvéseiben látszott érvényesülni a Johann Bernhard Rechberg und Rothenlöwen gróf vezette, 1859 augusztusában alakult kormány programjaként papírra vetett célkitűzés: „A német nyelvet nem szabad a nem német lakosságra ráerőltetni, hanem minden ezzel kapcsolatos kérdésben ahhoz az alapelvhez kell lelkiismeretesen ragaszkodni, hogy lehetőség szerint mindenhol azt a nyelvet kell használni, mely a szóban forgó praktikus célnak a legjobban megfelel."[3] Panaszok pedig bőven akadtak, mindenekelőtt a hivatali nyelvhasználat, valamint az oktatási nyelv meghatározása körül. Ez alkalommal azon törekvéseket mutatjuk be, amelyek az oktatási nyelv kérdését igyekeztek kivonni a nagypolitikai küzdelmek erőteréből, s működőképes gyakorlati megoldást keresni az alsó- és középfokú oktatás terén, de kitérünk ennek a praktikus megoldáskeresésnek az akadályaira is.

Az oktatási rendszer a nyelvkérdéstől függetlenül is élénk átalakulás állapotában volt az októberi diploma kibocsátása után, mely az oktatást országos ügynek minősítette, megkérdőjelezve ezzel a megelőző évtizedben Bécsből diktált alapvető oktatási reformokat. A magyarországi oktatási hagyományok részleges helyreállítása, valamint a protestáns oktatási intézmények autonómiájának érvényesítése lényeges változásokat eredményezett, miközben főképp a középfokú oktatásban a korábbi ambíciózus reform, az *Entwurf* jó néhány vívmánya továbbra is életben maradt. A katolikus intézmények ugyanis jórészt megtartották az *Entwurf* teremtette szervezeti kereteket, számos protestáns intézmény (Debrecen, Pápa, Nagyenyed) viszont autonóm jogaival élve visszatért az *Entwurf* előtti hatosztályos rendszerre, a helyi tananyagrendezésre.[4]

Az oktatási nyelvnek a nem magyar nemzeti mozgalmak 1861-ben meghirdetett programjaiban természetesen hangsúlyos szerep jutott. A turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés a létrehozandó szlovák közigazgatási kerületen belül kizárólagos szlovák tannyelvet igényelt, az országos közoktatási hatóságoknál számarányuknak megfelelő szlovák képviseletet, egy szlovák tannyelvű jogakadémiát, a pesti egyetemen szláv nyelv- és irodalom tanszék létrehozását. A karlócai szerb nemzeti gyűlés határozata az oktatásról nem nyilatkozott, de a követelt szerb vajdaságon belül kizárólagos szerb igazgatási nyelvet irányoztak elő, minden bizonnyal ehhez igazodott a tannyelv iránti igény is. Az 1861. évi országgyűlés által választott nemzetiségi bizottság kisebbségének törvényjavaslata a hat országos nemzet (ma-

[2] Vö. Malfèr, Stefan: *„Empfangen, nicht verstanden". Überlegungen zur Nationalitätenfrage und zu einem Nationalitätengesetz für Ungarn in der Zeit des Provisoriums.* In: Somogyi Éva (szerk.): Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára – Verbürgerlichung in Mitteleuropa. Festschrift für Péter Hanák zum 70. Geburtstag. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 8. Budapest, 1991. 169–180.; Csernus-Lukács Szilveszter: *Felírási javaslat a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában, 1862.* Századok, 151. évf. (2017) 1. sz. 189–200.; uő: *Utak a nemzetiségi törvénycikkig. In*: Dr. Keresztes Gábor (szerk.): Tavaszi szél – Spring wind. IV. Budapest, 2016. 363–374.; uő: *A nemzetiségi és nyelvi kérdés szabályozása Magyarországon és Erdélyben az Októberi Diplomától a nemzetiségi törvényig*. In: Nagy Noémi (szerk.): Nemzetiségi–nyelvi szuverenitás a hosszú 19. században. Budapest, 2020. 66–98.; Deák Ágnes: *Kísérlet a hivatali nyelvhasználat szabályozására Magyarországon 1865-ben.* Történelmi Szemle, 61. évf. (2019) 4. sz. 681–701.

[3] Közi: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867.* Abteilung IV: Das Ministerium Rechberg. Bd. 1. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Wien, 2003. 511.

[4] Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948.* Budapest, 1988. 86–91.

gyar, szlovák, román, német, szerb, ruszin) valamennyi tanintézetében, a jogakadémiákat is beleértve, saját nyelvüket igényelte oktatási nyelvként.[5]

A már említett uralkodói kabineti irat rendelkezett arról, hogy a pesti egyetemen a nyelviszonyok tekintetében az 1848 előtti állapotok legyenek az irányadók, s annak alapján Scitovszky János hercegprímás esztergomi érsekkel és a tanári karral való konzultáció után a helytartótanács részletes előterjesztést tegyen a szabályozásra. A gimnáziumi oktatási nyelvet illetően is előírta az uralkodó, hogy a helytartótanács konzultáljon az illetékes egyházi és közigazgatási hatóságokkal, valamint a tantestületekkel, s annak alapján tegyen javaslatot számára a szükséges módosításokra.[6]

A középiskolai oktatási nyelv szabályozása, 1861. október – december

A középiskolai oktatási nyelv szabályozása politikai feszültségekkel járt 1861 őszétől kezdve, pedig 1860 végén az uralkodói utasításnak megfelelően a helytartótanács bekérte a katolikus gimnáziumokat felügyelő egyházi hatóságok, az érintett városok tanácsa, valamint az iskolák igazgatói véleményét. Az 1860 októberét követő hónapok azonban a magyar nemzeti lelkesedés felbuzdulásának időszakát jelentették, a magyar nyelv 1849 előtti pozícióinak visszaszerzése az egyik legfontosabb politikai célkitűzésnek számított a magyar politikai elit soraiban, ez egyértelműen tükröződött a beérkezett válaszokban. Az ekképp előkészített rendezés alapelveit 1861. szeptember közepén tette közzé a helytartótanács a kormányzat félhivatalos lapjában, a *Sürgöny*ben – igen feszült politikai légkörben, hiszen az országgyűlés augusztus 22-i feloszlatása után a megyei választott hivatalnoki karok sorra tiltakoztak, majd kollektíven lemondtak; Forgách Antal gróf kancellár, aki Vay nyári lemondása után átvette a magyar ügyek irányítását, igyekezett konszolidálni a helyzetet, a helyi tisztviselőket a központi kormányzati akarat elfogadására szorítani – mindhiába. Szeptember közepén még nem lehetett tudni, hogy a politikai válság és patthelyzet hogyan végződik. A középiskolai tanítási rendről folytatott konzultációk eredményét ismertető irat leszögezte, hogy egy évvel korábban valamennyi egyházi és világi hatóság a magyar oktatási nyelv visszaállítása mellett nyilatkozott, egyetlen kivételként említve a Samuil Vulcan görög katolikus püspök által létrehozott belényesi gimnáziumot, ahol az alapító akarata a román oktatási nyelv volt. Az 1861/62-es tanévre nézve ideiglenes rendelkezéseket jelentettek be: az első két osztályban az osztálytanító rendszer visszaállítása mellett a magyar tannyelv visszaállítását, a magyar, latin és görög nyelv kötelező tárggyá minősítését. Említette az irat a „külön tájnyelvek, a német nyelv" oktatását is, de csak mint választható tárgyakét, amelyeket az előírt tanóra-beosztás nem is tartalmazott.[7]

1861. október 20-án a helytartótanács elemi iskolák fenntartóiként a római és görög katolikus érsekekhez és püspökökhöz, illetve valamennyi fő- és reáltanoda igazgatójához rendeletet intézett, melyben konstatálták, hogy a közelmúltban az elemi tanodákat is jellemző „rendetlenség és fejetlenség" helyett immáron a „jótékony rend, függőség és felügyelet" helyreállítása van napirenden, s hogy „kellő szigorral" visszaállítják a megyei és kerületi tanfelügyelők ellenőrző jogkörét a tanítóképezdék, falusi és városi elemi és főiskolák felett, hogy a

[5] Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Tanulmány a magyar közjog és politikai történet köréből.* Kolozsvár, 1944. 131–140.

[6] Bernatzik, Eduard: *Die österreichischen Verfassungsgesetze*. Leipzig, 1906. 201–203.

[7] Privitzer István, a helytartótanács elnöki helyettese Pálffy Móric gróf helytartóhoz, Buda, 1862. február 22. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) Abszolutizmus kori levéltár D 215 M. kir. helytartótanács, II. Közigazgatási kútfő 9. tétel 1863:24 326. (=24 326-II-9-1863.); *„A kath. gymnasiumok ügye"*. Sürgöny, 1. évf. 211. sz. 1861. szept. 14.

tanulóifjúság között esetleg terjedő „állam- és társadalomellenes elvek", „vallástalan vagy felforgató irányú könyvek" terjedését visszaszorítsák. Emellett a tanfelügyelőknek „kellő okossággal és eréllyel" el kellett (volna) érniük, hogy az iskolaképes gyermeket szülőik ne vonják el az iskolától. Gondoskodniuk kellett arról, hogy legalábbis a tehetősebb szülők gyermekeinek saját tankönyvük legyen, s ellenőrizni, hogy a tanítók az előírt tankönyveket használják, melyek listáját „mihez tartás végett" megküldték, s egyúttal jelezték, hogy az elemi oktatás és a reáliskolák tantervében egyelőre nem lesz változás. Kérték az egyházi hatóságokat, hogy utasítsák az igazgatókat a lecketervek és órafelosztási tervek benyújtására – s ennek kapcsán tartalmazta iratuk, hogy azokban „a magyar nyelv tanítására kellő figyelem fordítandó".[8] Ezzel a magyar nyelvet kötelező tárgynak minősítették az elemi iskolákban.

Október 21-én jelent meg a gimnáziumokról szóló helytartótanácsi rendelet a folyó tanévre vonatkozóan, de jelezték, a végleges rendezéshez az abban foglaltakat az uralkodónak még jóvá kell hagynia. A magyar nyelvet nyilvánították oktatási nyelvnek, de hangsúlyozták, hogy a más nemzetiségek igényeire is tekintettel kell lenni. Számíthattak a tiltakozásokra, mivel a rendelet részletesen indokolta a döntést: az alapítók akaratára, a felettes egyházi hatóságok és világi testületek véleményére hivatkoztak (külön kiemelték, hogy nem magyar vidékek hatóságai: Szepes megye, Besztercebánya, Buda, Lőcse, Kassa, Ungvár, Szakolca városok is támogatták a magyar oktatási nyelvet). Az is kiderült, hogy akadt néhány gimnázium (Lőcse, Pozsony, Selmecbánya, Belényes, Buda, Szakolca), melynek igazgatósága jelezte, hogy náluk nehézségekbe ütközhet a magyar oktatási nyelv bevezetése, de ezt a helytartótanács tanácsosai annak tulajdonították, hogy ezekben az intézményekben jelentős a megelőző évtizedben más tartományokból idekerült tanárok aránya, akik nem tudnak magyarul. Érveltek továbbá a diákok nemzetiségi összetételével, amely szerint a magyar nemzetiségűek tették ki a tanulóifjúság 67%-át, s a helytartótanács abból indult ki, hogy „ezen szám valamennyi tanintézetben feloszolva van", azaz az általános többség vonatkoztatható minden intézményre. Hivatkoztak arra is, hogy a következő két legnépesebb csoportot a németek (15%) és a szlovákok (8%) alkotják, akik szerintük „hazánkban önálló nemzetiségi törekvéseket […] soha sem ápoltak", és saját tannyelvű intézmények esetén is inkább magyar nyelvű tanintézetbe járatnák fiaikat. Végső érvként pedig az szerepelt, hogy a magyar hivatali nyelv visszaállítása után maguknak a nem magyar nemzetiségeknek az érdekei követelik meg a magyar tannyelvű gimnáziumokat. Két kategóriát különítettek el: a kizárólagos magyar tannyelvű intézményeket (14 főgimnázium, 19 algimnázium) és a „vegyes" tannyelvű intézményeket, amelyekben a tannyelv ugyan szintén a magyar, de a szükségletek szerint a tanári magyarázatok, a felelés más hazai nyelven is folyhat, azaz „segédnyelvként" használhatják a diákok anyanyelvét. Ide 13 főgimnázium tartozott: Arad (német, román segédnyelv), Besztercebánya (német, szlovák), Buda (német), Eperjes (német, szlovák), Lőcse (német, szlovák), Nyitra (német, szlovák), Pest-királyi gimnázium (német), Pozsony (német), Selmecbánya (német, szlovák), Sopron (német), Szatmárnémeti (román), Temesvár (német, román, szerb), Ungvár (ruszin); valamint 6 algimnázium: Lugos (román), Máramarossziget (román), Nagybánya (román), Nagybecskerek (német, szerb), Szakolca (szlovák), Trencsén (szlovák). A belényesi főgimnázium nyelve maradt a román (segédnyelv a magyar). Úgy rendelkeztek, hogy a „tájnyelveket" 3. osztálytól tanítsák – a szülők dönthetnek arról, hogy gyermekük számára az kötelező tárgy legyen-e vagy sem, de ha azt a szülők szeretnék, az iskola

[8] Helytartótanácsi körrendelet a római és görög katolikus érsekek és püspökök, minden fő- és alreáltanoda igazgatók számára, Buda, 1861. okt. 20. MNL OL D 215 24 326-II-9-1863. A magyar nyelvű levéltári forrásokat modernizált helyesírással közlöm.

bejelentési kötelezettség mellett dönthet úgy, hogy annak oktatását már korábban elkezdik.[9] A rendelet a protestáns és görög-keleti intézményekre nem terjedt ki, melyek felett az állami felügyelet jóval áttételesebb volt az egyházak autonóm jogainak köszönhetően.

A helytartótanácsi rendeletek nagy vihart kavartak, mindenekelőtt a felvidéki szlovák értelmiség körében. Időközben a politikai szituáció is nagy mértékben megváltozott. 1861. november 5-én sor került az alkotmányos viszonyok felfüggesztésére, rendeleti kormányzás bevezetésére, haditörvényszékek hatáskörének kiterjesztésére a civil politikai és súlyos köztörvényes büntető ügyekben, a helytartótanács élére helytartó minőségben magas beosztású katona, Pálffy Móric gróf altábornagy kinevezésére. Míg a megelőző hónapokat a magyar liberális nemzeti mozgalom politikai túlsúlya jellemezte országos és helyi szinten egyaránt, november elejétől a felülről diktált rendteremtés jegyében a liberális ellenzékkel szembeni lehetséges szövetségeskeresés folyt, s a bécsi kormányzat meghatározó személyiségei ebben fontos szerepet szántak a magyarországi nem magyar nemzeti mozgalmaknak. A provizorikus igazgatás bevezetése egyértelműen kedvezőnek tűnt a nem magyar nemzeti mozgalmak számára arra, hogy követeléseikkel az uralkodóhoz és a bécsi kormányzat meghatározó nem magyar politikusaihoz fordulva kihasználják a magyar politikai pozíciók gyengülését. A szerbek sürgették az uralkodói választ az 1861. áprilisi karlócai gyűlésükön megfogalmazott memorandumukra, Adolf Dobrjánszky, a ruszin nemzeti mozgalom legnagyobb tekintélye egy felsőmagyarországi ruszin közigazgatási kerület felállítására tett kezdeményezést. 1861 decemberében népes szlovák deputáció kereste fel az uralkodót: a turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés határozatainak jegyében szlovák közigazgatási kerület kialakítását kérték a hajdú vagy jász-kun kerület mintájára, s hogy ott a szlovák legyen az igazgatás nyelve, illetve az általános törvényi szabályozás keretei között az iskolákkal a „szlovák nemzet" szabadon rendelkezhessen. Ezzel egyidejűleg Štefan Moyses besztercebányai római katolikus püspök (a deputáció vezetője) külön beadványban is az uralkodóhoz fordult. A községekhez intézett magyar nyelvű hivatalos iratok mellett panaszt emelt a magyar nyelvnek az elemi iskolákban kötelező tárgyként való bevezetése (amit egyértelműen „magyarosítás"-nak minősített), illetve a gimnáziumok magyar oktatási nyelve ellen, külön kiemelve a besztercebányai gimnáziumot, ahol a helytartótanács nem vette figyelembe Moyses és az iskolaigazgató előzetesen bekért véleményét. Sérelemként megemlítette, hogy ott a tanári kar olyan kipróbált tanárait, akik a magyarosításnak nem feleltek meg, alacsony fizetési kategóriába sorolták.[10]

A magyarországi sajtóban – ellenzéki és kormánypárti, liberális és konzervatív lapokban egyaránt – heves ellenpropaganda indult mind a közigazgatási kerület, mind pedig az oktatási nyelv kérdésében.[11] A félhivatalos *Sürgöny*ben december 22-én megjelent egy beszterce-

[9] *„Helytartósági intézvény a kath. gymnasiumok rendezése ügyében".* Sürgöny, 1. évf. 248. sz. 1861. okt. 27.; vö. Mészáros: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája,* 86–91.

[10] Szlovák értelmiségiek beadványa az uralkodóhoz, Bécs, 1861. dec. 6., Štefan Moyses beadványa az uralkodóhoz, Bécs, 1861. dec. 5. MNL OL D 215 24 326-II-9-1863.; vö. Podrimavský, Milan: *Die nationale Identität der Slowaken und das Bestreben um ihre staatsrechtliche Realisierung in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts,* Hrabovec, Emilia*: Zwischen Nation und Religion, Thron und Altar: Der slowakiche Katholizismus in der „Āra Bach",* Malfèr, Stefan: *Ein slowakischer Distrikt als Lösungsvorschlag zur slowakischen Sprachen- und Nationalitätenfrage in Ungarn in amtlichen Gutachten 1862 und 1864.* In: Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867. Hrsg. von Dušan Kováč – Arnold Suppan – Emilia Hrabovec. Bratislava, 2001. 73–78., 79–109., 133–144.; Demmel József: *Magyar haza, szlovák nemzet. Alkotmányos szlovák politikai törekvések Magyarországon (1860–1872).* (Kor/ridor könyvek 5.) Békéscsaba, 2016.

[11] Vö. Kecskeméthy Aurél: *Oktatási nyelv* (Vezércikk). Sürgöny, 1. évf. 279. sz. 1861. dec. 5.; *„Egy bunyevácz": Szabadka, dec. 7-én* (vezércikk). Uo. 1. évf. 285. sz. 1861. dec. 12.; *Bécs, dec. 11.* „L."

bányai olvasói levél, amely idézett Moysesnek a helytartótanácshoz 1860 decemberében intézett iratából, mely a gimnáziumok felső osztályaiban egyértelműen a magyart minősítette szükséges oktatási nyelvnek. Moyses joggal gyaníthatta, hogy a kiszivárogtatás mögött a helytartótanács ellene irányuló támadását kell látnia, s válaszként nyilvánosságra hozta véleménye teljes szövegét, amely tartalmazta, hogy a gimnáziumok alsóbb osztályaiban viszont szükséges a német és szlovák nyelvre „méltányos tekintet"-tel lenni. Ez valóban árnyalta véleményét, azonban azt, hogy ezeket a nyelveket kell oktatási nyelvnek nyilvánítani, az irat kétségkívül nem tartalmazta. Azt hogy a helytartótanácson belül is ellenszenv fogadta Moyses fellépését, jelezte a főszerkesztő, Kecskeméthy Aurél szerkesztői jegyzete („A püspök úr ő mlga kissé hézagos elmélkedéseire nézve föntartjuk magunknak alkalmilag megjegyzéseket tehetni."), amit aligha engedhetett volna meg magának a félhivatalos lapban efféle háttértámogatás nélkül. A lap bécsi levelezője, Ludasi Mór pedig kifejezetten alaptalannak minősítette az oktatási nyelvet érintő panaszt, mondván: „Egy ilyen vegyes gymnasiumban az oktatás, a magyarázatok, a kikérdezések és leczkefelmondások tót nyelven történhetnek; a tankönyvek is szabadon választhatók; – ugyan hát miben áll még az oktatás?"[12]

Mindeközben azonban a szlovák deputáció fellépése legalábbis részben célt ért, mivel az uralkodó december 18-án elrendelte, hogy a kancellária haladéktalanul küldjön részletes, „kimerítő és alaposan indokolt véleményes jelentést" a panaszokban foglalt ügyekről, s a tanügyet illetőleg haladéktalanul új tárgyalásokat indítsanak. December 20-án pedig Ferenc József megbízásából Forgách közölte a helytartótanáccsal, hogy az uralkodó csak módosításokkal hagyja jóvá az októberi felterjesztést a gimnáziumokról. Leszögezte, mellőzni kell a tanintézeteknek kizárólag magyar és vegyes nyelvű gimnáziumokra való általános felosztását, az iskolákban egyenként kell meghatározni a tannyelveket. Ezzel együtt az uralkodó mindjárt el is rendelte a következő intézményekben a magyar oktatási nyelv mellett más tannyelvek használatát:

1. a budai, pesti királyi, pozsonyi, soproni, magyaróvári és kőszegi gimnáziumokban a német;

2. a besztercebányai, eperjesi, lőcsei, selmecbányai és nyitrai gimnáziumokban a szlovák és német;

3. a nagyszombati, lévai, szakolcai és trencséni gimnáziumokban a szlovák;

4. a szatmárnémeti, lugosi és nagybányai gimnáziumokban a román;

5. az aradi gimnáziumban a román és német;

---

szignóval (vezércikk), Lapszemle rovat. Uo. 1. évf. 286. sz. 1861. dec. 13.; *„A felvidéki tót küldöttség fogadtatása*". Uo. 1. évf. 288. sz. 1861. dec. 15.; „L." szignóval: *„Bécs, dec. 15-én"*. Uo. 1. évf. 289. sz. 1861. dec. 17.; Ifj. Mácsai Lukács: *„Észrevételek a néhány felsővidéki tót kérvényező felterjesztésére"* I-II-III. Uo. 2. évf. 21-23. sz. 1862. jan. 26., jan. 28., jan. 29.; Moyses István: *A felsővidéki tót kérvényezők ügyében*. Sz.Kereszt, 1862. febr. 9. Uo. 2. évf. 42. sz. 1862. febr. 20.; *„Válasz Moyses István, beszterczei püspök urnak a tót kérvényezők ügyében*", idősb Mácsay Lukács ügyvéd nyilatkozata, Uo. 2. évf. 61. sz. 1862. márc. 14.; *„Egy-két tót petitiója*". Magyarország, 1. évf. 288. sz. 1861. dec. 11.; *„Moyses, Francisci, Hurbán és társaiknak kérvénye"*. Uo. 1. évf. 291. sz. 1861. dec. 14.; *„Moyses püspök és társainak kérvénye"*. Uo. 1. évf. 293. sz. 1861. dec. 17.; *„A «Vaterland» és a «Donauzeitung» a Bécsben kérelmező tótokról"*, Lapszemle c. rovat. Pesti Napló, 12. évf. 288–3554. sz. 1861. dec. 14.; *„Moyses beszterczebányai püspök és kisérői, audientián"*. Uo. 289–3555. sz. 1861. dec. 15.; *„Moyses beszterczebányai püspök és kisérőinek felterjesztése"*. Uo. 291–3557. sz. 1861. dec. 18.

[12] „Egy felvidéki": *„Még egy okadatolt szó a nehány tót kérvényéhez. Beszterczebánya, dec. 18."* Sürgöny, 1. évf. 294. sz. 1861. dec. 22.; *„Nyilt levél a «Sürgöny» szerkesztőségéhez Moyses István beszterczei püspök ő méltóságától*. Uo. 297. sz. 1861. dec. 28.; „L." szignóval*: „Bécs, dec. 15-én"*. Uo. 289. sz. 1861. dec. 17.; lásd még *„A felvidéki tót küldöttség fogadtatása."* Uo. 288. sz. 1861. dec. 15.

6. a temesvári gimnáziumban a német, román és szerb;
7. a nagybecskereki gimnáziumban a szerb és német;
8. a máramarosszigeti gimnáziumban a román és ruszin;
9. az ungvári gimnáziumban a ruszin tannyelv alkalmazását.

Az uralkodói határozat összesen 23 gimnáziumot érintett. (Megerősítette egyúttal a belényesi intézményre vonatkozó helytartótanácsi rendelkezést.) A leglényegesebb változás négy intézmény esetén történt: a tisztán magyar nyelvű gimnáziumok sorából kikerült a nagyszombati főgimnázium, valamint a lévai, a kőszegi és a magyaróvári algimnázium. A többi iskolában az októberi rendeletben segédnyelvként megjelölt nyelvek emelkedtek tannyelvi státusra – egy módosítással: a máramarosszigeti gimnáziumban a román mellett a ruszin nyelv is megjelent. Lényeges újdonságot jelentett az uralkodói döntésben a német nyelv kötelező rendes tárggyá nyilvánítása valamennyi intézményben. Más tekintetben az uralkodó helyben hagyta a helytartótanács felterjesztését. Az uralkodói utasítást 1862. január 1-jén hozta nyilvánosságra a *Sürgöny*.[13]

Rendelkezésünkre állnak az 1862. nyár végén – szeptember elején az iskolaigazgatók által a megelőző 1861/62. tanévre vonatkozó hallgatói statisztikákról készült kimutatások, melyek alapján képet alkothatunk az iskolákat látogató diákok „nyelvé"-ről, s körvonalazhatjuk, hogy ezek az adatok mennyiben indokolták vagy megkérdőjelezték az uralkodói döntést. (Lásd a függelékben közölt táblázatot.) A többnyelvű oktatásra való áttérés nyilvánvalóan úgy volt megvalósítható, ha az oktatott tárgyakat megosztják a nyelvek között. Akkor minősítettük indokoltnak az átsorolást, ha az oktatási nyelvvé minősített nyelvű diákok legalább a tanulók egyharmadát kitették az adott intézményben – azaz biztosan feltételezhető, hogy bármelyik oktatási nyelven előadott tárgyat tökéletesen értette legalább a diákok egyharmada.

21 intézményben valamely kedvezményezett csoport aránya nem érte el a 33%-ot: 12 esetben ez a német diákokat részesítette előnyben,[14] 5 intézményben a magyarokat kedvezményezte.[15] Két-két intézményben ugyanezt a szlovákokról, illetve a ruszinokról állapíthatjuk meg, négy intézményben a románokról, két gimnáziumban pedig a szerbekről.[16]

Két olyan intézmény akadt, a magyar–német tannyelvű soproni és a magyar–román tannyelvű nagybányai gimnázium, ahol a tannyelvek mindkét nyelvi csoport tekintetében megfeleltek a létszámviszonyoknak. Mindazonáltal további öt intézményben (Pozsony, Selmecbánya, Temesvár, Nagybecskerek, Kőszeg) indokoltnak minősíthetjük a többnyelvűsítést a statisztikai adatok ellenére, mivel azokban nem kettő, hanem több nyelvi csoport tanult együtt kiegyenlített megoszlásban, s ez eredményezte az alacsonyabb százalékos mutatókat. 14 iskola esetében az új rendelkezések indokoltságát legalább az egyik hozzáadott tannyelv esetében alátámasztotta a tanulói összetétel, mivel a magyar nyelvű tanulók nagy kisebbség-

[13] Forgách leirata Pálffyhoz, Bécs, 1861. dec. 20., Forgách és Pápay István udvari tanácsos leirata az uralkodó parancsára a helytartótanácshoz, Bécs, 1861. dec. 20. (másolat) MNL OL D 215 24 326-II-9-1863.; „L." szignóval: *„Bécs, dec. 30-án"*. (vezércikk) Sürgöny, 2. évf. 1. sz. 1862. jan. 1.

[14] A német diákok aránya: Buda: 11%, Pest (királyi): 21,5%, Pozsony: 27,9% (de ha az intézménybe járó zsidó nemzetiségűként feljegyzett diákokat mind német nyelvűnek számítjuk: 41,7%), Magyaróvár: 18%, Kőszeg: 29,2% (32,1%), Besztercebánya: 24%, Eperjes: 11,1%, Selmecbánya: 29,3%, Nyitra: 16%, Arad: 4,7% (9%), Temesvár: 26,9% (34,5%), Nagybecskerek: 25,8% (32,3%).

[15] A magyar diákok aránya: Besztercebánya: 8,8%, Lőcse: 5,3%, Szakolca: 3,5%, Trencsén: 11,5%, Lugos: 17,5%.

[16] A szlovák diákok aránya: Nagyszombat: 20,7%, Léva: 0,7%; a ruszinok aránya: Máramarossziget: 11,4%, Ungvár: 29,8%; a román diákok aránya: Szatmárnémeti: 19,8%, Arad: 25,3%, Temesvár: 13,3%, Máramarossziget: 20,1%; a szerb diákok aránya: Temesvár: 17,4%, Nagybecskerek: 24,2%.

ben voltak, vagy igen kiegyenlítettek voltak a viszonyok. 9 iskola esetén viszont megállapítható, hogy pusztán a tanulói összetétel nem indokolta a több tannyelvűvé minősítést. Egészen szélsőséges eset a szlovák–magyar tannyelvűnek nyilvánított lévai gimnázium, ahol 126 magyar, 2 német és 1 szlovák diák tanult, azaz a magyar diákok aránya elérte a 97,7%-ot.[17] De a budai, a pesti királyi, a magyaróvári, a nagyszombati, a szatmárnémeti, az aradi, a máramarosi és ungvári intézményekben is 56% (szatmárnémeti) és 82,9% (budai) között mozgott a magyar tanulók aránya.

Természetesen azt ezek a statisztikák sajnos nem árulják el, hogy a tanulók saját anyanyelvük mellett még milyen nyelveken voltak képesek az órák követésére, pedig valójában ezt az anyanyelvvel kombinálva tudnánk releváns következtetéseket levonni az oktatás praktikus igényeire vonatkozóan.

Az intézményekbe aktuálisan járó tanulók anyanyelvi megoszlása azonban csak az egyik lehetséges elem egy intézmény oktatási nyelvének meghatározásakor figyelembe veendő tényezők közül. A magyarországi családi stratégiák közé tartozott az, hogy a diákok tekintélyes része nem családja állandó lakóhelyén folytatta középiskolai tanulmányait, hanem – nem utolsósorban nyelvtanulás céljából – attól távoli oktatási intézményeket látogatott. A diákok nyelvi megoszlása tehát nagyon távol állhatott az intézményt befogadó település nyelvi arculatától, mely utóbbi pedig jelentősen különbözhetett a várost övező vidék lakossága többségének nyelvhasználatától. Az országgyűlési nemzetiségi bizottság kisebbségének már említett programja a következőképp nyilatkozott: „A fennálló állami közép- és felső iskoláknál vagy tanintézeteknél az azokban képviselt nemzeti elemek tekintetbe vétele mellett, tannyelvül szintúgy azon népesség nyelve lesz behozandó, amelynek körében azok találtatnak…”[18] Ez a megfogalmazás, bár megengedi, hogy a diákok aktuális összetétele „tekintetbe vétessen”, de meghatározónak a földrajzi környezet nemzetiségi viszonyait minősíti. Nézzük meg, hogy e tekintetben a gimnáziumokban a több tannyelv bevezetése hogyan értékelhető.[19]

Budán, Pozsonyban, Sopronban, Kőszegen és Temesvárott a város lakosságának összetétele indokolhatta a német oktatási nyelvet, Magyaróvárott viszont leginkább Moson megye népessége lehetett a kiindulópont. Ezzel szemben Besztercebányán, Eperjesen, Selmecbányán, Nyitrán és Aradon sem a városon belül, sem az illető megyében nem volt a németek aránya túlnyomó. Ezeken a településeken a városi elit körein belül képviseltek nagy súlyt – s ezt kívánta minden bizonnyal akceptálni az uralkodói döntés. A szlovákok Besztercebányán, Eperjesen, Lőcsén, Selmecbányán, Nagyszombatban, Szakolcán és Trencsénben mind a város, mind megyéjének lakosságán belül abszolút többséget alkottak, vagy azt megközelítették. Nyitrán a városi lakosság közel 40%-át tették ki, de a megyén belül már több mint 70%-ot. Léván a városi lakosságon belüli arányuk igen alacsony volt (11% körüli), ám Bars megyében szintén ők alkották az abszolút többséget. A román tannyelvűnek minősített intézmények városai közül Lugoson volt a románok aránya a legmagasabb (43%), továbbá Nagybányán minősíthetjük azt jelentősnek (28,6%), a többiben azonban 4,8–18,11% között

[17] Láthatóan nem volt ez különleges tanév e tekintetben. Az 1866/67. évi tanévben is 123 magyar, 1 német, 11 szlovák és 12 „héber” diák látogatta az intézményt. *A lévai kegyestanitórendi algymnasium ifjuságának érdemsorozata az 1867. tanév második felében.* Esztergom, 1867. 7.

[18] Mikó: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika,* 140.

[19] A városok, illetve az érintett megyék lakosságának nyelvi tagoltságát az 1880. évi népszámlálás adatai alapján tekintettem át. Vö. Deák, Ernő: *Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780–1918).* II/1-2. Ausgewählte Materialien zum Städtewesen. Wien, 1989.; Keleti Károly: *A nemzetiségi viszonyok Magyarországban az 1880. évi népszámlálás alapján.* (Értekezések a társadalomtudományok köréből, VII. kötet 2. sz.) Budapest, 1881.

mozgott. Krassó-Szörény, illetve Arad megyében a román lakosság abszolút többségben volt, Szatmár megyében és Temes megyében körülbelül egyharmadnyi az arányuk, Máramaros megyében pedig 25%. A szerbek aránya Nagybecskereken 40,29%, Torontál megyében viszont 31,82%. Temesvárott, illetve Temes megyében ezzel szemben igen alacsony (5,1%, illetve 15,02%) volt az arányuk. A ruszinok egyik városban sem voltak számottevően képviselve, de Máramaros megyében majdnem a lakosság felét, Ung megyében pedig egyharmadát tették ki.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a szlovákok esetében a városi lakosság összetétele nem, a megyei összetétele viszont minden esetben alátámasztotta az igényeket. A német oktatási nyelv szüksége öt intézményben pusztán statisztikai adatokkal nem indokolható – csak az illető városokra kiterjedő mikrovizsgálatok alapján lehetne érvényes megállapításokat tenni. (Az azonban sokat elárul, hogy Trencsén, Szakolca, Besztercebánya és Selmecbánya azon felvidéki helységek között szerepeltek 1861 nyarán, amelyek az országgyűléshez intézett irataikban tiltakoztak a turócszentmártoni határozatok ellen.[20]) A románok Lugoson és megyéjén kívül Arad megyében támaszthattak számbeli adatokra alapozva igényeket, Szatmár, Temes és Máramaros megyében már kevésbé. A szerbek arányát Nagybecskereken, illetve Torontál megyében számottevőnek minősíthetjük, ellentétben Temesvárral, illetve Temes megyével. A ruszinok igényeit városi adatokra nem, de megyei adatokra lehetett alapozni.

Tovább bonyolította a statisztikai adatokkal való háborúskodást az, hogy a román, szerb vagy ruszin vitapartnerek nem megyei adatokra, hanem egy tágabb régió népességére hivatkoztak, mondván, a fő kérdés az, hogy elérhető közelségben található-e minden nemzetiségi csoport számára megfelelő tannyelvű intézmény; a román vagy szerb igényekkel szemben azonban lehetett arra hivatkozni, hogy e tágabb vidékeken valójában nem az össznépesség, hanem a katolikus népesség nemzetiségi összetétele veendő tekintetbe.

Az uralkodót és tanácsadóit (sajnos semmit sem tudunk arról, konzultált-e az uralkodó, s ha igen, kikkel a döntést megelőzően) láthatóan nem statisztikai, hanem az a politikai szempont motiválta, hogy minden nemzeti-nyelvi csoport találjon olyan al- és főgimnáziumot, amelyben legalább részben anyanyelvén tanulhasson, ami a pillanat praktikus nyelvi igényei mellett figyelembe vette a nemzeti mozgalmak nemzetépítő stratégiáit, amelyekben természetesen kulcsfontosságú szerep jutott a saját nemzeti csoport, nyelv és kultúra iránt elkötelezett értelmiség kitermelésének.

A többnyelvű oktatás bevezetésének előkészítése

Azt gondolhatnánk, hogy az uralkodói döntést követően a helytartótanácsra már csak a végrehajtási utasítás részleteinek kimunkálása maradt – ám nem így történt. Pálffy helytartó a Forgách által elrendelt „részletes vélemény" kidolgozására bizottságot állított fel, Privitzer István, a helytartótanács elnöki helyettese vezetésével, Danielik János pristinai püspök, Friedrich György, Hueber Zsigmond, Sztankovics Károly, Bainther János, a szerb nemzetiségű Mandics Tódor helytartótanácsosok részvételével. A bizottság a közigazgatási kerület felállításának elutasítását indítványozta, s a Moyses panasziratában foglaltak nagy részét is megalapozatlannak minősítette. Mint írták, az október 20-i helytartótanácsi rendelettel éppen azt szerették volna megakadályozni, hogy a politikai mozgalmak és „szenvedélyek" az elemi iskolákba is beszivárogjanak, visszautasították, hogy a magyar nyelv kötelező tárggyá

[20] MNL OL K 2 A képviselőház és a Nemzetgyűlés elnöki és általános iratai, 3. cs. IV. tétel: A képviselőházhoz benyújtott kérvények, feliratok és indítványok 335., 370., 459., 460. sz.

minősítése magyarosítás lenne, „jövőre az ország gymnásialis iskolaiban senki oly tanonc nem vétethetvén fel, ki kellőleg ki nem mutatja, hogy magyarul legalább olvasni és írni megtanult, – ennek elmulasztása leginkább a nem magyar eredetű és ajkú tanoncokat és ezek szülőit fogta volna sújtatni". Ez a gimnáziumi felvételi követelmény pedig az uralkodó 1860. október 20-i legfelsőbb határozatain alapul, mely visszaállítja Magyarországon a magyar hivatalos nyelvet, amivel „a magyar nyelv ismerete és tudása Magyarországon általános társadalmi közszükséggé és érdekké vált". Szükséges ugyanis, hogy „a nem magyar vidékbeli ifjúságnak is már a gymnásiumokban mód és alkalom nyújtatik e nyelvet tökéletesen sajátjává tehetni, hogy akképp az ország minden rendű hivatalaira képessé váljék". Csatolták jelentésükhöz Moyses sajtóban megszellőztetett, már említett 1860. decemberi iratát. Visszautasították a besztercebányai gimnáziumra vonatkozó panaszokat is, mondván, ott korábban sem a szlovák volt a tanítási nyelv, hanem a latin, majd a német, a szláv nyelv művelése a diákok magánszorgalmától függött, most viszont az „tüzetesen és alaposan taníttatni fog". A tanárok kinevezésénél csak olyanokat nevezhettek ki, akik a korábban létező bécsi oktatásügyi minisztérium által megszabott, eddig csak Bécsben letehető tanári vizsgát már letették. Igyekeztek arról a vidékről való s a szlovák nyelvet ismerő tanárokat kinevezni, de ilyen tanárjelölt igen kevés volt, ezért kellett a felsőbb osztályokban egy-két olyan tanárt is alkalmazni, akik csak magyarul és németül képesek előadásra. A tanárhiány miatt nem is lehetett volna teljesíteni azt, hogy kizárólag szlovák nyelvű tanárokkal töltsék fel a tanári kart.[21]

Közben Sztojacskovics Sándor helytartótanácsi titkár elkészítette a javaslatot az októberi gimnáziumi rendelet felülvizsgálatára. Természetesen az uralkodói utasítás alapvonalaiból indult ki, a vegyes tannyelvű helyett immáron többnyelvű intézményeknél alapelvként meghatározta: „a helybeli és vidéki lakosság nemzetiségi viszonyai, valamint a tanulók többségének anyanyelve s kívánata kell hogy zsinormértékül szolgáljon", s a tannyelveket (a némettel együtt) egyúttal kötelező tantárgyként is tanítani kell. Láthatjuk, itt már elsődleges meghatározó szempontként a „helybeli és vidéki lakosság" nemzetiségi viszonyai szolgáltak, s csak harmadrészben az aktuális tanulói összetétel. Ugyanakkor érezhető volt, hogy Sztojacskovics aggódott a többnyelvűsítés didaktikai következményei miatt, hiszen a nem tisztán magyar tannyelvű intézményekben a latin és görög nyelvvel együtt négy vagy akár öt nyelv oktatásáról kellett gondoskodni. „A nevelési és oktatási elvek az ellen szólván, hogy a gyenge korú tanulók több nyelvek nyelvtanát egyszerre tanulni kényszeríttessenek", ezért igyekezett a nyelveket mint tantárgyakat fokozatosan bevezetni: már az 1. és 2. osztályban tanítani a magyart és latint, a 3. osztálytól az anyanyelvet, a 4. osztálytól pedig a német nyelvet. A magyar tannyelvet a 3. osztálytól vezetnék be, de a helyi tantestület dönthet arról, hogy arra mely tantárgy(ak)ban kerüljön sor. Megerősítette a korábban is érvényesült gyakorlatot, hogy a vallásoktatásnak mindig a diák anyanyelvén kell folynia.[22] Ezután jelent meg február 12-én a helytartótanács rendelete, ami az uralkodói leiratra és Sztojacskovics javaslataira épült.[23]

A helytartótanács felszólította az iskolai tantestületeket, hogy rendkívüli tantestületi üléseken „minden szenvedély- és álhazafiságtól menten" tanácskozzanak a rendeletnek megfelelő új tantervek kidolgozásáról, s a helytartótanácsnak terjesszék elő jóváhagyásra

[21] Privitzer jelentése Pálffyhoz, Buda, 1862. febr. 22.; „Moyses István" levele a helytartótanácshoz, Szentkereszt, 1860. dec. 10. (magyar nyelvű) MNL OL D 215 24 326-II-9-1863.

[22] Helytartótanácsi feljegyzések Sztojacskovics aláírásával, Buda, 1862. jan. 20., jan. 21. (másolat) MNL OL D 215 24 326-II-9-1863.

[23] Helytartótanácsi körirat fogalmazvány a katolikus gimnáziumok és görög katolikus gimnáziumok, algimnáziumok igazgatóságainak, apátságoknak, Scitovszky János esztergomi érseknek, Buda, 1862. febr. 12. (másolat). MNL OL D 215 24 326-II-9-1863.

javaslataikat, a német nyelv kötelező tárgyként való bevezetését pedig, amennyiben lehetséges, már a folyó tanév második félévében kezdjék meg.[24]

A nagyszombati intézmény oktatási nyelve körül már az uralkodói utasítás nyilvánosságra kerülésekor heves hírlapi vita bontakozott ki: 1862. január 10-én „R. L." szignóval nyilvánvalóan az iskola egyik tanárának tollából származó olvasói levél jelent meg az *Idők Tanuja* című lapban, mely szerint „megütközéssel, valóságos konsternációval vette" a város a hírt, hogy a szlovák oktatási nyelv bevezetését rendelte el az uralkodó. Mint írta, az alapítók szándékán túl a tanulók létszáma is csak akkor lehetne számba veendő tényező az oktatási nyelv meghatározásánál, ha állami oktatási intézmény lenne az iskola, melynek fenntartásához az adófizetők hozzájárulnak. Mindemellett természetesen a tanulók nemzetiségi összetételére hivatkozott a szerző, s a két- és háromnyelvű oktatást didaktikailag kis hatékonyságúnak és időrablónak minősítette, mivel a diákok egy része az általuk nem értett nyelven való oktatás alatt unatkozik. Azt állította, hogy az intézményben a tanév kezdetén egyetlen diák volt, aki sem németül, sem magyarul nem értett – de már ő is szépen haladt előre. Korábban is próbálkoztak szlovák nyelvtani fakultatív órák tartásával, de a diákok elmaradoztak, s abba kellett hagyni.[25] Természetesen nem maradhatott el a válasz, a Bécsben megjelenő Ost und West című lap „Das Tyrnauer Gymnasium und die Unterrichtssprache" című cikkében mindenekelőtt kétségbe vonta a diákok nyelvi megoszlására vonatkozó adatok hitelességét, azzal vádolva a tanári kart, hogy egyszerűen magyarnak „írják be" a szlovák diákokat is, a szlovák nyelvi órák tartását pedig szándékosan szlovákul nem jól tudó tanárra bízták, hogy annak ne legyen sikere.[26] A hírlapi csörték után nyilvánvaló volt, hogy még heves viták várhatók.

Február végén – március elején sor került a tanári értekezletekre. A többnyelvűnek minősített intézmények tanári kara kevés kivétellel (például Besztercebánya, Szakolca, Szatmárnémeti) egységesen a többnyelvűsítés ellen foglalt állást. Érveik igen sokszínűek voltak: a diákok összetételén, a vidék felekezeti népességének összetételén, az iskolaalapítók és a szülők akaratán túl e véleményekben megfogalmazódtak didaktikai szempontok (a túl sok nyelv együttes tanítása „nyelvtanító intézetté alacsonyítaná" a gimnáziumokat, az egyik nyelv zavarná a másik tanítását, ennek eredményeként „a soknyelvűség polypszerű karjai közt végképp elsorvad"-hatnak az érintett iskolák, a diákok egy része unatkozna az általuk nem ismert nyelven folyó óra alatt), a tanulók aktuális nyelvtudásához való igazodás szándéka (a diákok nem tudják a másik csoport nyelvét, vagy valójában nem bírják megfelelő színvonalon saját nemzetiségi csoportjuk nyelvét – inkább a nem magyar nyelvű elemi oktatás színvonalának emelésére kellene koncentrálni, a magyar és német nyelv tudása általánosan jellemző), helyenként a szülők mellett magukat a diákokat is megkérdezték, s akaratukra hivatkoztak; megjelentek társadalmi szempontok is (a diákok elhelyezkedési és továbbtanulási igényei, a szegényebb családok gyermekei helyben tanulásának szükségessége), de a többnyelvűsítés megvalósításának praktikus nehézségei is (nincs megfelelő nyelvtudású tanár, nem állnak rendelkezésre megfelelő tankönyvek, a nagy költséggel megvásárolt könyveket ki kell dobni, a szlovák tannyelv esetében külön gondot okozott, hogy a megelőző

[24] A helytartótanácsi rendeletet idézi Kruesz Chrysoston pozsonyi gimnáziumi igazgató jelentése a helytartótanácshoz, Pozsony, 1862. febr. 28. MNL OL D 220 Abszolutizmus kori iratok, M. kir. helytartótanács VII. Közoktatásügyi kútfő 30. tétel 1863:204. alapszám (a továbbiakban: D 220 204-VII-30-1863.) (1862:12 232)

[25] „R. L.": *„Felvidéki hangok a gimnáziumi nyelvviszonyok szándéklott ujabb módositása tárgyában. Nagy-Szombat, 1862. január 6."* Idők Tanuja, 3. évf. 7-606. sz. 1862. jan. 10.

[26] *„Das Tyrnauer Gymnasium und die Unterrichtssprache."* Ost und West, Jg. 2. Nr. 313. 28. Januar 1862.

évtizedben a birodalmi kormányzat szlovák oktatási nyelvként az ún. csehizáló irányzat által ajánlott „ószlovák" nyelvet preferálta, amelyet viszont a szlovák nyelvterület keleti vidékein nem értettek, a meglevő tankönyvek viszont ezen íródtak). Érveltek helyenként a katolicizmus érdekeivel is (ha többnyelvűsítik az intézményt, a diákok inkább választják a helybeli protestáns gimnáziumot), s a politikai szempontok sem hiányoztak (a többnyelvűsítés állandó súrlódásokat generál a diákok között, beviszi az iskolák falai közé a nemzetiségi rivalizálást), a pozsonyi gimnázium tanári kara egyenesen a nemzethalál vízióját vázolta fel arra az esetre, ha a középiskolákban a magyar nyelv háttérbe szorul.[27]

A szatmárnémeti gimnázium értekezletén részt vett Petru Bran esperes, helyi görög katolikus lelkész mint a román nyelv tanára, aki a tantestületi vélemény mellett különvéleményt nyújtott be a román oktatási nyelv alkalmazásának védelmében. Besztercebányán a tantestület nagyon megosztott volt, az igazgató két tanártársával a szlovák tannyelv védelmezője volt, míg a többiek azt szűkebb térre kívánták szorítani. E két véleménynek köszönhetően felvillanthatjuk a többnyelvűség védelmezőinek érvkészletét is, ha nem is oly részletesen, mint ellenfeleik esetében. Besztercebányán a diákok és a város népességének összetétele szükségtelenné tette a behatóbb érvelést, Bran esperes viszont Szatmár, Ugocsa, Máramaros, Közép-Szolnok és Kővár vidékének román lakosságára hivatkozott, a gyakorlati szükségletre, hogy az államnak el kell látni ezt a vidéket román nyelvű hivatalnokokkal, s hogy egy tanintézmény rendezésénél sohasem pusztán a jelen viszonyait kell figyelembe venni, hanem „a jövőt kell szem előtt tartani". Ő is érvelt a diákok nyelvi kompetenciájával (kétségbe vonva, hogy a nem magyar diákok körében valóban általános lenne a magyar nyelv ismerete), a katolicizmus érdekeivel (ortodox román nyelvű intézményekbe ne kényszerítsék a görög katolikus román ifjakat), valamint társadalmi szempontokkal (a szegényebb családok gyermekei nem engedhetik meg maguknak, hogy távolabbi román tannyelvű intézményeket látogassanak). S persze nem felejtette el megemlíteni a magyarországi románság uralkodó iránti rendíthetetlen lojalitását sem (a román nemzet körében „a Trón és haza irányában csalfaság soha nem találtatott").[28]

A leginkább támogató véleményt a szakolcai gimnázium tantestülete adta, miközben hangsúlyozta a magyar és német nyelv tanításának fontosságát. Az ellenpólust a lévai gimnázium jelentette, ahol a tantestület elutasító véleményéhez csatolta Léva város tanácsának mint alapítónak a nyilatkozatát arról, hogy ha a magyar nyelv megszűnik kizárólagos oktatási nyelv lenni, megvonja a pénzügyi támogatást, mert a tanács „inkább óhajtja azon intézet megszűntetését, mint abban a magyar nemzetiség elnyomására célzó más nyelvnek oktatási nyelvül leendő használását". A nagyszombati intézmény elutasító álláspontját nem kisebb tekintély, mint Scitovszky János esztergomi érsek terjesztette elő mint az alapítói jogokat gyakorló egyházi vezető. S az elutasító véleményhez csatlakozott a városi tanács is.[29] A másik oldalon sem hiányoztak azonban az egyházi vezetők. Gaganetz József eperjesi görög katolikus püspök január végén megújította 1861 őszén már kétszer a helytartótanács elé terjesztett kérését, hogy az eperjesi gimnáziumban létesítsenek „orosz" nyelvi tanszéket, és használják

[27] Az igazgatói jelentéseket a tantestületi értekezletekről lásd: D 220 204-VII-30-1863., idézetek: a nagyszombati tanári kar értekezletének jegyzőkönyve, 1862. febr. 23., a pozsonyi gimnázium tanári értekezletének jegyzőkönyve, 1862. febr. 28. Uo. (1862:13 281., 1862: 12 232.)

[28] Petru Bran irata, Szatmár, 1862. febr. 23. D 220 204-VII-30-1863. (1862:12 233)

[29] A szakolcai gimnázium igazgatójának jelentése a helytartótanácshoz, Szakolca, 1862. márc. 4., helytartótanácsi aktafeljegyzés a lévai gimnázium igazgatójának jelentéséről, keltezés nélkül, Scitovszky irata a helytartótanácshoz, Esztergom, 1862. márc. 1. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862: 14 920., 1862: 17 262., 1862: *13 281.*); Jablanczy Sándor aláírásával jelentés a nagyszombati tanácstól Neszter József megyefőnökhöz, Nagyszombat, 1862. aug. 2. Uo. (1862:52 376.)

azt tannyelvül.[30] Ioan Alexi szamosújvári görög katolikus püspök pedig március elején sürgette a szatmári, a máramarosi és nagybányai gimnáziumban román nyelvi tanszék felállítását és a román nyelv segédtannyelvként való alkalmazását legalább az alsó négy osztályban. Branhoz hasonlóan érvelt, kiegészítve azzal, hogy ha bevezetik például a szatmári intézményben a román oktatási nyelvet, azonnal megugrik majd a román anyanyelvű diákok száma.[31] Popovics Bazil munkácsi görög katolikus püspök is támogatta a ruszin nyelv bevezetését, személyi javaslatokat téve a helytartótanácsnak.[32] Nem csoda, hogy Moyses is úgy látta, szükséges korábbi álláspontját nyomatékosítani, ezért 1862 májusában Pálffy helytartó támogatását kérte. Pálffy válaszában hangsúlyozta, hogy készen áll az ország nemzetiségei megalapozott igényeinek kielégítésére, ígérte, hogy a gimnáziumok kérdését a helytartótanács újra áttekinti.[33] Az aradi gimnázium vezetőségének a román tannyelvet elutasító álláspontját viszont – legalábbis az iskola igazgatójának jelentése szerint – a praktikus érvelésnek köszönhetően elfogadta Ivacskovics Prokop (Prokopije (Petar) Ivačković /Procopie Ivaşcovici) aradi ortodox püspök, s csak a román nyelv kötelező tárgyként való bevezetéséért szállt síkra.[34] A magyar oktatási nyelv védelme mellett a többi nyelvnek kötelező tárgyként való bevezetés elől egyébként az intézmények általában véve nem zárkóztak el, sőt azok tanítását néhány intézmény nem a 3., hanem már az 1. osztálytól szükségesnek minősítette.

A helytartótanács hivatalnokai maguk is megosztottak voltak. Moyses püspök például 1862 nyarán arra panaszkodott, hogy a besztercebányai gimnáziumba frissen kinevezett magyar nemzetiségű tanár, Hódoly Lajos maga mesélte el, hogy az illető helytartótanácsi referens előtt aggodalmát nyilvánította amiatt, hogy nem beszél szlovákul, mire a referens állítólag azt válaszolta, hogy a besztercebányai gimnáziumban ez nem is szükséges. A nem magyar nemzetiségi vezetők persze eleve gyanakvással tekintettek a magyarok dominálta közigazgatásra, melynek helyi vezetői a nemzeti mozgalmak fellépését iskolai ügyekben is éber figyelemmel és helyenként valóban ellenszenvvel szemlélték.[35]

A már említett 1862. nyár végi iskolai jelentések megmutatják, hogy az iskolák vezetése időközben tett-e lépéseket a februári rendelet érvényesítésére. (Lásd függelékben a táblázatot.) A német tannyelvet a 13 intézményből 9-ben valóban bevezették, további 3 intézmény segédnyelvként használta, egy intézményről (nagybecskereki) nincs adatunk (az igazgató nem foglalta be jelentésébe az oktatási nyelvet). Emellett a szakolcai gimnázium igazgatója is azt jelentette, hogy a magyar és szlovák mellett bevezették a németet is (pedig ez az

[30] Gaganetz beadványa a helytartótanácshoz, Eperjes, 1862. jan. 28. MNL OL D 220 5601-VII-8-1862.

[31] Helytartótanácsi feljegyzés Alexi beadványáról, keltezés nélkül. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862: 14 920., 1862: 17 262., 1862:13 281., 1862: 12 233.); Alexi levele a helytartótanácshoz, Szamosújvár, 1862. Böjtmáshó (március) 8. MNL OL D 220 16 511-VII-8-1862.; két 1861-es beadványát lásd uo.; 1862 májusában már személyi javaslatokat is tett a kinevezendő nyelv-, illetve hitoktató tanárokra nézve. Uo. 37 872-VII-8-1862.

[32] Popovics levele a helytartótanácshoz, Ungvár, 1862. márc. 15. MNL OL D 220 3595-VII-8-1862.

[33] Moyses irata Pálffyhoz, Heiligenkreuz, 1862. máj. 10., Pálffy levélfogalmazványa Moyseshez, Buda, 1862. jún. 1. („saját kezű felnyitásra" jelöléssel) MNL OL D 191 Abszolutizmus kori levéltár, M. kir. helytartótanács, elnöki iratok 11 678.III.1862.

[34] Lidy Nándor aradi gimnáziumi igazgató jelentése a helytartótanácshoz, Arad, 1862. márc. 5. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862:21 172.)

[35] Moyses irata Pálffyhoz, Szkreuz, 1862. júl. 5. (német nyelvű). MNL OL D 191 678.III.1862.; későbbi panaszokra lásd: *„Sáros megyéből, apr. 25."* Hazai közügyek. című rovat, Pesti Hírnök 5. évf. 100. sz. 1864. máj. 2.; a megyei vezetők véleményéhez lásd például: Havas Endre, Zólyom megye királyi biztosának jelentése Forgáchhoz, Besztercebánya, 1862. szeptember 5. MNL OL D 185 Abszolutizmus kori levéltár, M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok 1862:712.; Dessewffy Egyed gróf, Turóc megyei főispáni helytartó jelentése Forgáchhoz, Turócszentmárton, 1863. jún. 15. Uo. 1863:717.

uralkodói határozatban nem szerepelt). A szlovák tannyelvet 4 intézményben (lőcsei, nyitrai, szakolcai, trencséni) vezették be, további egyben (besztercebányai) segédnyelvként használták, 4 gimnáziumban (eperjesi, selmecbányai, nagyszombati, lévai) nincs jele bármilyen lépésnek. (A trencséni igazgató jelentése csak szlovák oktatási nyelvről szólt ugyan, de minden bizonnyal a magyart magától értetődőnek tekintette, ezért nem említette.) Feltehetőleg a tanári karok nyelvi kompetenciája is akadályozta a bevezetést, a selmecbányai gimnáziumban például a 7 tanárból az igazgató mellett csak egy tanár volt képes szlovák nyelvű oktatásra, de ez utóbbi sem „akadály nélkül".[36] A román nyelvet továbbra is egyetlen intézményben használták oktatási nyelvként (Belényes), 5 gimnázium (szatmárnémeti, lugosi, nagybányai, aradi, temesvári) nem jelentette annak alkalmazását, és segédnyelvként sem fordult elő a jelentésekben, a máramarosi gimnázium igazgatója nem közölt információt a tannyelvről. Az itt is tapasztalható gyakorlati akadályokat jól szemlélteti, hogy például a szatmári gimnáziumban egyetlen olyan tanár sem volt, aki képes lett volna román nyelven előadni (miközben négy szlovák nyelvű is akadt közöttük).[37] A szerb oktatási nyelvet két intézménybe rendelte az uralkodó, ezek közül a temesvári nem vezette be, a nagybecskereki intézményről, ahogy arról már szó esett, nem állnak rendelkezésre információk. A ruszin nyelv szintén két intézményben került szóba, az ungvári gimnáziumban nem vezették be, a máramarosszigeti igazgató nem közölt információt erről. Az ungvári intézményben pedig a kiinduló adottságok nem voltak rosszak: a 14 fős tanári karból öten voltak alkalmasak „orosz" nyelvű előadásra.[38]

A német nyelv tannyelvként való visszavezetése tehát, ha nem is maradéktalanul, de elindult. A szlovák tannyelvet mindazon intézményekben, melyekben a szlovák diákok aránya jelentős volt, bevezették, ha korlátozottan is, az egyetlen kivételt Eperjes képezte. A másik három intézményben, ahol az eredeti uralkodói döntés ellenére egyelőre mellőzték azt, a szlovák diákok aránya 0,7–25,7% között mozgott. A román tannyelvet az eredetileg is román oktatási nyelvűként meghatározott belényesi intézmény mellett egyetlen intézményben sem vezették be, pedig a lugosi és nagybányai gimnáziumban a diákok többségét román nyelvűek alkották. A ruszin nyelv bevezetésére tett kísérlet sem indult el – mindkét érintett intézményben alacsony volt a ruszin diákok aránya. A szerb nyelvet illetően a nagybecskereki információ hiányában nem tehetünk definitív kijelentést. A németen kívül a többi nyelv esetén tehát az intézmények tekintélyes részének vezetése és tanári kara nem sietett a döntéssel, kivártak.

A helytartótanács Tanügyi Bizottsága 1862 júniusában tárgyalta a tanértekezleti javaslatokat.[39] Az uralkodó által német–magyar tannyelvűnek minősített gimnáziumok esetén egyáltalán nem akceptálta az ellenvetéseket, s olyan szabályozást küldött az igazgatókhoz, mely a vallásoktatást anyanyelven rendelte tanítani, a mennyiségtant, természetrajzot és természettant, valamint a német nyelvet németül, a latin, görög és magyar nyelvet a földrajz, történelem és a bölcsészettan társaságában pedig magyarul – azonban mindkét nyelv lehetett segédnyelv. A rendeletek mindegyike tartalmazta, hogy e megszabott rendtől az iskolák nem térhetnek el. A többi nyelv esetén azonban már távolról sem voltak a döntéseik ilyen egyöntetűek. Uralkodói felhatalmazás nélkül természetesen egyébként sem bólinthattak rá a decemberi uralkodói döntésben foglaltak módosításaira.

[36] Vö. MNL OL D 220 56 867-VII-8-1862.

[37] Vö. MNL OL D 220 56 867-VII-8-1862.

[38] Vö. MNL OL D 220 56 867-VII-8-1862.

[39] A helytartótanácsi döntéseket az elrendelt tanrendekkel, valamint az uralkodó számára készült előterjesztések fogalmazványaival lásd: MNL OL D 220 204-VII-30-1863.

A legegyértelműbbnek a lévai és a nagyszombati intézmény esete tűnt. Scitovszky fent említett állásfoglalását támogatólag terjesztették fel az uralkodónak, Léva tekintetében nem nyilvánítottak határozottan véleményt, de „figyelmet érdemlő indokok"-ról szóltak. Máramarost illetően a hittant kivéve szintén a román és ruszin oktatási nyelv mellőzését s a német nyelv oktatását kivéve kizárólagos magyar tannyelvet indítványoztak, de határozva egy görög katolikus hit- és ruszin nyelvtanári és egy görög katolikus hit- és román nyelvtanári poszt rendszeresítéséről az intézményben, ezzel fakultatív tárgyként megőrizve a ruszint és a románt. A trencséni tantestület javaslata hangsúlyozta, hogy a szlovákot eddig is lehetett segédnyelvként használni, német, magyar és jövőbeli szlovák tankönyvek együttes használatát célozták meg, azonban anélkül, hogy szigorúan elhatárolták volna, hogy melyik tantárgyat milyen nyelven oktatják. Ez persze nem kerülte el a helytartótanács hivatalnokainak figyelmét, mégis „kivételképp" javasolták az uralkodónak annak jóváhagyását.

Más esetekben viszont az ellenvetések ellenére több tannyelv használatára kötelezték az iskolát. De ez a többnyelvűsítés is igen sokszínű volt. Lőcsén és Selmecbányán például a szlovák nyelvet az 1-2. osztályban javasolták használni a másik két nyelvvel együtt, a felsőbb osztályokban azonban csak a vallásoktatásban, a szlovák nyelv tanításában és a természetrajz oktatásában (de ez utóbbiban is a magyarral együtt), minden más tanítás magyar vagy német nyelven folyt. Másképp szabályozták a besztercebányai intézmény viszonyait: Itt eleve két kiinduló javaslat volt, mivel a tantestület két frakciója két javaslatot terjesztett elő: a szlovák oktatási nyelv hívei a magyar nyelv használatát a magyar nyelv (de azt is csak a 3. osztálytól) mellett a történelem (de csak az 5. osztálytól) és a mennyiségtan (a 3. osztálytól) oktatására szűkítette volna, ahogy a német nyelvet pedig a német nyelv és a bölcsészettan oktatására. Az ellenpárt viszont kiterjesztette volna mind a magyar, mind a német nyelv használati körét. A helytartótanács végül kompromisszumos megoldást választott, valódi háromnyelvű oktatást rendelt el az első két évben a szlovák nyelv túlsúlyával.[40] Hasonló történt a szakolcai intézmény esetében, ahol az iskolai javaslathoz képest szintén kiterjesztették a magyar és német tannyelv körét azzal, hogy a német–szlovák, magyar–szlovák tannyelvek helyett az 1-2. osztály kivételével a tantárgyakat határozottan egy nyelvhez rendelték hozzá (ez egyébként is célkitűzés volt, nyilvánvalóan azért, hogy kevésbé kijátszható legyen a rendelet). Az aradi intézmény viszonyait is hasonlóképp kívánták szabályozni. Ezekben az intézményekben ideiglenesnek tekintették a szabályozást azzal, hogy néhány éven belül majd megvizsgálják az eredményt, s annak alapján, ha szükséges, korrekciókat lehet tenni. Nyilvánvalóan a vitatott esetek kezelése céljából kértek be nyár végén kimutatást néhány intézmény tanárainak nyelvi kompetenciáiról.[41] Elkészítették a költségvetést is arról, hogy az uralkodói döntés milyen új álláshelyek létesítését teszik szükségessé, összesen évi 5600 forintra becsülték a költségeket.[42]

[40] Magyar nyelven: magyar nyelv 3–8. osztályig, a történelem a 3–8. osztályig, a bölcsészettan a 6-8. osztályig; német nyelven: német nyelv a 3–8. osztályig, a természettan 4–5., 7–8. osztályban, a mennyiségtan a 3–8. osztályig; szlovák nyelven: földrajz, természetrajz, latin, görög (a másik két nyelv segédnyelv). Az 1–2. osztályban a magyar nyelv magyarul, a szlovák szlovákul, a német nyelv pedig németül tanítandó. A hittan a diákok anyanyelvén. A helytartótanács rendelete a Besztercebányai Katolikus Gimnázium igazgatóságához, 1862. júl. 1. (másolat) MNL OL D 215 24 326-II-9-1863.

[41] A besztercebányai, pozsonyi, budai, selmecbányai, pesti, ungvári, szatmári gimnáziumok kimutatásait lásd: MNL OL D 220 56 867-VII-8-1862.

[42] „Kimutatása azon új tanerőknek, melyek az 186-i december 10-én 15 657. szám alatt kelt kegy. udv. rendelvény következtében következő gimnáziumoknál szükségeltetnek, és melyeknek miképpeni és mily alapbóli díjaztatása javaslatba hozatik" címmel táblázatos kimutatás. MNL OL D 220 37 872-

Mindeközben persze helyben az indulatok tovább forrtak – mindenekelőtt Besztercebányán. A városnak egyébként is jelentős szerep jutott a szlovák és magyar nemzetiségi törekvések vitájában, hiszen az 1861. évi turócszentmártoni határozat ezt a várost szemelte ki a reménybeli szlovák kerület székhelyének, ahogy a Protestáns Pátens (1859) nyomán létrejött pozsonyi evangélikus szuperintendencia vezetője, Karol Kuzmány is itt szerette volna hivatalát berendezni, miközben a városi hatóságon belül a magyarbarát politikai elemek voltak döntő pozíciókban. A tekintélyes polgárok körében aláírásgyűjtési akció kezdődött nyáron, melyben feltehetőleg a helytartótanácstól készültek kérni az általuk „pánszláv"-nak minősített gimnáziumi igazgató és két tanártársának eltávolítását. Az igazgató ellenben a helytartótanácsnak küldött jelentésében szükségesnek vélte öt szlovákul nem tudó tanár áthelyezését. A tanári kar 12 tagjának nyelvi kompetenciáiról készült nyár végi kimutatás szerint ugyanis összesen hárman voltak képesek „minden akadály nélkül" előadni szlovák nyelven, „segédleg" még további 4 fő. Míg a helyi katonai-csendőri hatóságok a szlovák tanárokat, a megyei közigazgatási vezetők inkább a magyar érzelműeket támogatták. A városi tanács álláspontja az volt, hogy az 1–6. osztályban lehet egyenjogú nyelv a magyar, a német és a szlovák, de a két utolsóban, ahol „az ifjúság az egyetemi főtanodákba elkészül", a tannyelv kizárólag a magyar legyen. Moyses püspök Pálffyhoz fordult, aki vizsgálatot rendelt el, melynek közvetlenül nem volt messze ható eredménye, az intézmény maradt két nemzetiségi párt mindennapos küzdelmének a színhelye. Még az énektanár is okozhatott feszültséget, mivel Moyses engedélye nélkül a templomban magyarul kezdte énekeltetni a diákokat. Moyses panaszára a helytartótanács megrótta az énektanárt, aki állítólag máskülönben sem teljesítette lelkiismeretesen tanári kötelezettségeit. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy 1862 őszén új igazgatót nevezett ki a helytartótanács a korábban az intézményben tanított, de utána a szatmári főgimnázium vezetésével ideiglenesen megbízott szlovák Martin Čulen személyében.[43]

Selmecbányán is aláírásgyűjtés indult a lakosok között a „magyar szellemű" gimnázium védelmében, az aláírási ívet azonban a helyi rendőrbiztos lefoglalta a városi tanács jóváhagyásával, amely ugyan a lakosok álláspontját támogatta, de az aláírásgyűjtést tiltó helytartótanácsi rendeletnek érvényt kívánt szerezni. A lakosok panaszbeadvánnyal fordultak a helytartótanácshoz.[44]

Sajnos nem ismerjük minden esetben az uralkodó döntéseit (ezért nem tudunk számszerűsített összegzést készíteni), de tudjuk, hogy a vitatott ügyekben nem fogadta el automatikusan a helytartótanácsi előterjesztést, kiegészítéseket kért, a felettes egyházi hatóság véleménye mellett a megyei kormányzó állásfoglalását, egyszerre figyelembe veendő szempontként említve „a helybeli és vidéki lakosság nemzetiségi viszonyai"-t és a tanulók többségének

VII-8-1862.; az állami számvevőség egyébként korábban kifogást emelt azzal, hogy az adott intézményekben a tanári kart olyan személyekkel kell feltölteni, akik beszélik az adott nyelvet, s akkor nincs is szükség külön nyelvtanári posztokra. Helytartótanácsi aktafeljegyzés, Buda, 1862. júl. 31. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862:48 043.)

[43] Havas Endre Zólyom megyei királyi biztos jelentései Pálffyhoz, Besztercebánya, 1862. júl. 12., júl. 15., beadvány Havashoz a városi polgárok nevében, Besztercebánya, 1862. jún. 22. sok aláírással, Szigethy Károly polgármester és Bányász Dániel főjegyző irata Havashoz, Besztercebánya, 1862. júl. 8., Moyses irata Pálffyhoz, Szkreuz, 1862. júl. 5. MNL OL D 191 678.III.1862.; a tanári kar nyelvi kompetenciáiról készült kimutatást lásd: MNL OL D 220 56 867-VII-8-1862.; a templomi éneklés nyelvére vonatkozóan lásd: Moyses levele a helytartótanácshoz, Sz.kereszt, 1862. máj. 18. Uo. 32 629-VII-8-1862.; Čulen kinevezésére lásd: Uo. 927-VII-8-1863.

[44] Két beadvány selmeci lakosok nevében sok aláírással a helytartótanácshoz, Selmec, 1862. aug. 1., aug. 5., a városi tanács jelentése a helytartótanácshoz, Selmec, 1862. aug. 8. MNL OL D 220 53 534-VII-8-1862.

anyanyelvét.[45] Egyes esetekben Ferenc József is hajlott a kompromisszumra. Jóváhagyta a nagyszombati gimnázium kizárólagos magyar tannyelvűségét, de azzal a nyomatékos kiegészítéssel, hogy „a tót nyelv mint rendkívüli és a tótajkú ifjakra nézve kötelező tantárgy minden esetre fenntartassék", azaz az a szülői nyilatkozatoktól ne függjön. (Ezután a 3. osztálytól felfelé kötelező tárgynak nyilvánították a szlovákot.)[46] Ugyanez történt a lévai intézményt illetően is – a nyomatékos kiegészítés nélkül, s jóváhagyta a trencséni intézmény gyakorlatát is.[47] Az ungvári gimnázium részére a helytartótanács elrendelte, hogy a történelem és földrajz tárgyakat a ruszin tanulók ruszinul tanulják, a máramarosszigeti gimnáziumot viszont – ahogy erről már szó esett – csak arra kívánták kötelezni, hogy létesüljön román nyelvtanári és görög katolikus hitoktatói státus.[48] Az ez utóbbit jóváhagyó uralkodói határozat ehhez hozzáfűzte: „…azon tantárgyaknál is, melyek a fenn nevezett tanterv szerint magyar nyelven adandók elő, amennyiben egyes tanulók ezen nyelvet éppen nem bírnák […] magyarázatok, leckefelmondások, feleletek, sat. a szükség- és lehetőséghez képest s minden kényszer nélkül ruthen és román nyelven is történhessenek."[49] Ferenc József hozzájárult ahhoz is, hogy a lugosi algimnáziumot mentesítsék a román tannyelv bevezetése alól, csak arra kötelezte a helytartótanács az intézményt, hogy a román nyelvet mind a négy osztályban heti 2 órában kötelező tárgyként oktassák.[50] Nem áll rendelkezésünkre az uralkodói döntés az aradi intézményt illetően, de úgy tűnik, itt is a lugosihoz hasonló döntés született.[51] A szatmári és a nagybányai gimnáziumra vonatkozó iratok sem kerültek elő, de az biztos, hogy a helytartótanács 1862 őszén kiírta a pályázatot a máramarosszigeti, a szatmári és a nagybányai gimnáziumban létesítendő román nyelvtanári és görög katolikus hittantanári posztokra, s decemberben kihirdették az eredményt.[52] Az aradi városi tanács mint a helyi gimnázium fenntartója 1862 végén hozott határozatot egy román nyelvtanári, illetve ortodox hittanári státus

[45] Lásd például a nagyszombati gimnáziumra vonatkozóan: Károlyi László, Rohonczy Ignác és Hegedüs Lajos aláírásával uralkodói parancsra leirat a helytartótanácshoz, Bécs, 1862. Szent Jakab hó (július) 13. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862:46 713.)

[46] Károlyi László, Pápay István, Hegedüs Lajos aláírásával uralkodó parancsra leirat a helytartótanácshoz, Bécs, 1862. szept. 28. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862:66 350.); Scitovszky irata a helytartótanácshoz, Esztergom, 1862. okt. 23. Uo. (1862:73 587.)

[47] Lévára lásd: Károlyi István, Pápay István, Hegedüs Lajos aláírásával uralkodói parancsra leirat a helytartótanácshoz, Bécs, 1862. szept. 29. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862:66 352.); Trencsénre lásd: Károlyi László, Pápay István, Hegedüs Lajos aláírásával uralkodói parancsra leirat a helytartótanácshoz, Bécs, 1862. szept. 28. Uo. (1862:66 355.)

[48] A Munkács megyei Szentszék beadványa a helytartótanácshoz, Ungvár, 1862. nov. 18. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1863:1917.) A Szentszék a köszönet mellett újabb igénnyel állt elő: a sátoraljaújhelyi gimnáziumban is kérték ruszin nyelvi tanszék felállítását arra hivatkozva, hogy ott az elemi iskolákban a ruszin ajkú diákok aránya 1/5. A kérést a helytartótanács elutasította. Uo. (1862: 86 114., 1862:90 931.); a Szentszék az uralkodóhoz is köszönő iratot juttatott el. A magyar kancelláriа előterjesztése, 1862. dec. 3. Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA) Kabinettskanzlei, Vorträge K.Z. 3726/1862.

[49] Károlyi László, Pápay István, Hegedüs Lajos aláírásával uralkodói parancsra leirat a helytartótanácshoz, Bécs, 1862. szept. 28. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862:66 351.)

[50] Helytartótanácsi aktafeljegyzés, Buda, 1863. júl. 26. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1863: 55 095) A tantestület 1863 nyarán ugyan engedélyezni kérte, hogy a kötelező román nyelv tanítását korlátozzák a 3–4. osztályra, de ezt a helytartótanács elutasította. Uo.

[51] Vö. Miron Roman román nyelvű irata Ivacskovicshoz, Arad, 1863. máj. 15/27. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1863: 43 815.)

[52] A jelöltek kiválasztásában részt vett a világi hatóságokon kívül Alexi püspök is. Kümmer János Henrik tanulmányi főigazgató apát, királyi tanácsos két jelentése a helytartótanácshoz, Nagyvárad, 1862. dec. 2. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862: 85 190)

létesítéséről, amelyet végül 1863 szeptemberétől töltöttek be.[53] A temesvári gimnáziumban viszont majd csak 1864-ben létesítettek két tanári helyet a román, illetve a szerb nyelvtanítás céljaira.[54]

1862 szeptemberében kezdetét vette a kísérlet a többnyelvű oktatás meghonosítására a gimnáziumokban, bár utódvéd harcokra persze sor került,[55] s persze a gyakorlati megvalósítás is felszínre hozott jónéhány problémát.[56] Közben Forgách kancellár a Privitzer-féle bizottság, majd a helytartótanács állásfoglalása után 1862. szeptember elején előterjesztést készített az uralkodó számára az előző év decemberi két szlovák beadványról, s az oktatási nyelvet érintően kijelentette, hogy időközben bevezették az ottani gimnáziumokban a szlovákot tannyelvként, e tekintetben tehát nincs szükség további intézkedésre. 1863. február 17-én uralkodói döntés született, amely többek között elrendelte, hogy a kancellária az uralkodó által Arad megyei román értelmiségiek panaszbeadványa nyomán 1862. július végén elrendelt kidolgozandó nemzetiségi törvényjavaslatban vegye majd tekintetbe a szlovákok beadványában foglalt panaszokat is.[57]

A helytartótanácson belül, ha lassan és érezhetően nem túl lelkesen, de 1862 őszén megindultak a tárgyalások e nemzetiségi törvényjavaslat összeállításáról – amely hivatva lett volna az oktatás területén is általános szabályozást kidolgozni. A helytartótanácsosokból álló

[53] Aradra lásd MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1862:90 804., 1863:55 948. 1863:73 594.)

[54] A magyar kancellária előterjesztése, Bécs, 1864. máj. 19., az uralkodó döntése, Laxenburg, 1864. jún. 26. ÖStA HHStA Kabinettskanzlei, Jüngere Staatsrat, Gremial, 523/1864.

[55] A magyaróvári gimnázium vezetősége például ősszel újabb kísérletet tett a kizárólagos magyar tannyelv visszaállításának engedélyeztetésére, de a helytartótanács elzárkózott. Kádas Rudolf győri tankerületi főigazgató jelentése a helytartótanácshoz, Győr, 1862. okt. 6., helytartótanácsi iratfogalmazvány Kádashoz, Buda, 1862. okt. 17. MNL OL D 220 68 422-VII-8-**1**862.; a kőszegi gimnázium tanári kara pedig saját hatáskörben – a helytartótanács jóváhagyásával – módosítást hajtott végre: 1862 őszén úgy határoztak, hogy a németül előadatni rendelt tárgyakat inkább mind a két nyelven előadják. *A Kőszegi Gymnasium története a pannonhalmi sz. Benedek rendiek félszázados működése emlékeűl. Értesitvény a pannonhalmi sz. Benedek rendiek köszegi Gymnasiumáról 1864/5 tanév II-ik felében*. Kőszeg, 1865. 5–6. A magyaróvári gimnázium értesítője 1870-ben azt állította, hogy 1861 októberétől folyamatosan a magyar volt az intézmény kizárólagos tannyelve. *A magyaróvári gymnasium történetének folytatása és vége. A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló Magyar-Óvári Kisgymnasium tudósítványa az 1869/70-ki tanévre.* Magyar-Óvár, 1870. 8. Erre vonatkozóan a helytartótanácsi iratok nem tartalmaznak információt.

[56] Máramarosszigeten például még 1863 februárjában sem indult el a román nyelvoktatás, mivel nem érkezett meg a kinevezett tanár, s tanteremgondok miatt két osztályban a heti 2 óra helyett csak 1 órát irányoztak elő. MNL OL D 220 204-VII-30-1863. (1863:12 018.) Ugyanitt a ruszin segédlelkész jelezte, hogy nem tudja az előírásoknak megfelelően a ruszin nyelvórákat ruszinul tartani, mivel a tanulók nem ismerik a cirill betűket, átmenetileg tehát magyar nyelven kell tanítania. Uo. (1862:82 503.) A szatmárnémeti intézményben Bran azzal szembesült, hogy az előírt heti 2-2 órát román nyelvből, illetve hittanból, azaz összesen heti 32 órát nem képes megtartani, ezért engedélyt kért osztályok összevonására, amit ideiglenesen engedélyezett számára a helytartótanács. Uo. (1863: 12 496.) Az aradi intézménybe szánt Miron Roman is visszavonta pályázatát a heti 32 órányi oktatási teher láttán. Végül itt is osztályösszevonások tudomásul vételére kényszerült a helytartótanács. Uo. (1863:37 016., 1863:43 815., 1853:55 948.)

[57] Forgách előterjesztése az uralkodó számára, 1862. szept. 3. ÖStA HHStA Kabinettkanzlei, Jüngere Staatsrat, Greminal, 793/1862.; Rainer főherceg miniszterelnök előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1863. febr. 14. HHStA Kabinettskanzlei, Vorträge, 546/1863.; a minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1863. január 29. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. V. Abteilung. Die Ministerien Erzherzog Rainer und Mensdorff*. Bd. 5. Bearbeitet und eingeleitet von Stefan Malfèr. Wien, 1989. 219.; az 1863. február 17-i uralkodói döntést lásd: Privitzer István alkancellár leirata Pálffyhoz, Bécs, 1865. jan. 3. Melléklet. MNL OL D 191 7976.III.1864.

előkészítő bizottság elé kerülő, Abonyi István helytartótanácsos által összeállított javaslat e tekintetben három rendelkezést tartalmazott: a felsőbb állami tanodák tannyelvének meghatározása a kormány joga annak kikötésével, hogy az a „nemzetiségi viszonyokra kellő tekintettel" kell, hogy történjen; a pesti tudományegyetem tannyelvéül a magyart határozta meg; s ott a nemzetiségek nyelveire nézve külön nyelvi és irodalmi tanszékek felállítását tartotta szükségesnek. A bizottság által elfogadott végleges változatba azonban csupán az utóbbi kettő került bele, mivel a bizottsági tagok nagy része úgy látta, hogy a „tanodai ügyet", így ott a nyelvhasználatot is majd egy későbbi oktatási törvénynek kell szabályoznia.[58] Ennek azonban már nem volt jelentősége, mivel az egész javaslat Pálffy íróasztal fiókjában rekedt.

A provizórium felfüggesztése 1865 nyarán azután újra alapvetően átrendezte a politikai viszonyokat. A magyar liberálisok a következő évek során ellenzékből kormánypárttá váltak, ami mind az alapelvek, mind pedig a mindennapi gyakorlatot illetően a keretfeltételek újra rajzolását hozta magával.

ÁGNES DEÁK

An Attempt at Introducing Multilingual Secondary Education in Hungary, 1861–1862

With his October Diploma adopted on 20 October 1860 Franz Joseph I restored the status of Hungarian as the official language of Hungary, but he wanted to preserve the right of individual citizens and settlements to use their own languages. He ordered a consultation about the language of gymnasiums with the faculties, the supervising religious authorities and the city councils. Following these consultations, the Governor's Council declared Hungarian to be the primary language of all gymnasiums but permitted local majority languages to be used as "auxiliary languages". Due to strong opposition to the decision Franz Joseph ordered the Governor's Council to issue corrections and compelled 23 gymnasiums to adopt multilingual education and made German a mandatory subject in all institutions. The majority of the faculties of the schools involved were against the introduction of multilingual education. The Governor's Council was on the side of the faculties in schools where most students were Hungarian. The Emperor eventually allowed exclusively Hungarian education in certain schools but made their own language and literature compulsory subjects for non-Hungarian speaking students. In the other institutions, especially in the Slovakian regions, attempts were launched at introducing multilingual education, even though the form and extent of these attempts varied.

[58] Csernus-Lukács: *Felírási javaslat,* id. mű

Intézmények	Nemzetiség														Tanítási nyelv
	magyar	német	román	szerb	szlovák	„zsidó”	horvát (vend)	lengyel	cseh	ruszin	„dalmát”	magy. és ném.	szlov. és ném.	egyéb	
Aradi katolikus főgimnázium	176	14	76	21		13									magyar
Bajai főgimnázium	220	39		12		44					24				magyar
Belényesi görög katolikus főgimnázium	6	3	227			3									román (magyar*)
Besztercebányai katolikus főgimnázium	18	49			137										magy. (ném., szlov.)
Budai főreáltanoda	102	142		11	3			1	1			44	3	4	magyar, német
Budai kir. egyetemi főgimnázium	257	34	1	9			1	3	2	1				2	magyar, német
Debreceni katolikus algimnázium	89							1							magyar
Egri katolikus főgimnázium	399	21			24 (szláv)										magyar
Eperjesi katolikus főgimnázium	87	29			109			12	1	23					magyar, német
Érsekújvári két osztályú kat. gimnázium	61	4			5 (szláv)										magyar
Esztergomi alreáltanoda	42											3			magyar
Esztergomi katolikus főgimnázium	269	3		2	8 (szláv)	13									magyar
Gyöngyösi ötosztályú algimnázium	194														magyar
Győri alreáltanoda	70	6			1 (szláv)										magyar
Győri bencés gimnázium	303	5				34									magyar
Jászberényi algimnázium	112							1							magyar
Kalocsai jezsuita érsei főgimnázium	177	16		1											magyar

Intézmények	Nemzetiség														Tanítási nyelv
	magyar	német	román	szerb	szlovák	„zsidó”	horvát (vend)	lengyel	cseh	ruszin	„dalmát”	magy. és ném.	szlov. és ném.	egyéb	
Kaposvári gimnázium	59					17									magyar
Kassai főgimnázium	302	17			31										magyar
Kassai főreáltanoda	122	56			11										magyar
Kecskeméti katolikus főgimnázium	178	2			2										magyar
Keszthelyi algimnázium	73					7									magyar
Komáromi algimnázium	99	2		1		9									magyar
Körmöcbányai alreáltanoda	7	44			12				4						hiányzó adat
Kőszegi katolikus algimnázium	54	31			18	3									magyar (német)
Lévai katolikus algimnázium	126	2			1										magyar
Lőcsei főgimnázium	16	144			143				1						magy., ném., szlov.
Lugosi algimnázium	20	35	59												magyar
Magyaróvári algimnázium	81	19			2 (szláv)		3								magyar (német)
Máramarosszigeti algimnázium	73	3	23							13				2	hiányzó adat
Miskolci algimnázium	92				9	18				5					magyar
Nagybányai katolikus algimnázium	65	1	81												magyar
Nagybecskerek kat. algimnázium	51	32	3	30		8									nincs adat
Nagykanizsai algimnázium	87					7	4								magyar
Nagykároly kat. algimnázium	57		26												magyar

Intézmények	Nemzetiség														Tanítási nyelv
	magyar	német	román	szerb	szlovák	„zsidó”	horvát (vend)	lengyel	cseh	ruszin	„dalmát”	magy. és ném.	szlov. és ném.	egyéb	
Nagykikindai alreáltanoda	4	32		24											német
Nagyszombati érseki főgimnázium	290	67			93										magyar
Nagyváradi katolikus főgimnázium	385	14	135	2	2 (szláv)				3	1					magyar
Nyitrai katolikus főgimnázium	167	56			127										magy., ném., szlov.
Pápai katolikus gimnázium	106														magyar
Pécsi alreáltanoda	109	5		2											magyar
Pécsi katolikus főgimnázium	378	22		6	5 (szláv)	20									magyar
Pesti főreáltanoda	382	51		2	4		1	2	2					4	magyar
Pesti kir. katolikus főgimnázium	195	58			17 (szláv)										magyar, német
Pesti piarista főgimnázium	538	35	2	2	1									2	magyar
Pozsony felső elemi, alreáltanoda	6	41			11										hiányzó adat
Pozsonyi katolikus főgimnázium	155	91		3	32 (szláv)	45									magyar, német
Pozsonyi városi főreáliskola	57	196			17 (szláv)									1	német
Rozsnyói katolikus főgimnázium	230	16			7										magyar
Sátoraljaújhelyi algimnázium	171							2	3						magyar
Selmecbányai katolikus gimnázium	63	41			36										magyar, német
Sillein katolikus alreáliskola		4			12 (szláv)										szláv

Intézmények	Nemzetiség														Tanítási nyelv
	magyar	német	román	szerb	szlovák	„zsidó”	horvát (vend)	lengyel	cseh	ruszin	„dalmát”	magy. és ném.	szlov. és ném.	egyéb	
Soproni katolikus főgimnázium	65	104					4								német, magyar
Szakolcai katolikus algimnázium	3	18			53				12						magy., szlov., ném.
Szatmári katolikus főgimnázium	144	22	51		40 (szláv)										magyar
Szegedi főgimnázium	473	28	5	73	1 (szláv)	73								2	magyar
Szegedi három osztályú alreáliskola	115	39	2	3	3 (szláv)									3	magyar
Székesfehérvári ciszterci főgimnázium	352														magyar
Szentgyörgyi főelemi és alreál	45	170			110										német
Szilágysomlyó (magánintézmény, minoriták)	12		63												nincs adat
Szombathelyi főgimnázium	366	50			14 (szláv)										magyar
Tatai katolikus algimnázium	88	1			3										magyar
Temesvári katolikus főgimnázium	136	111	55	72	1 (szláv)	31	2	2	2						magyar, német
Trencséni algimnázium	9	12			53 (szláv)				1					3	szlovák
Ungvári katolikus főgimnázium	271	5	3		3			6	2	123					magyar
Váci algimnázium	270	4			14 (szláv)										magyar
Verseci alreáltanoda	7	48	7	26		4									német
Veszprémi katolikus algimnázium	153														magyar

Forrás: MNL OL D 220 2497- VII-33-1862.

*segédnyelv

BUZINKAY GÉZA

Ney Ferenc, az író, a forradalmár és a pedagógus

„Legszentebb feladatomnak tartám mindenütt hatni, a mennyire lehet, a közszellem javítására, feltüzelésére is, ha kell, s ezt polgártársaim köreiben érvényesítni is törekedtem minden alkalommal."
(Ney Ferenc)

„…egyike volt azon ritkább férfiaknak, kik önerejük, munkásságuk és a legtisztább hazafisággal párosult kitűnő működés által vívták ki polgártársaiknak osztatlan tiszteletét."
(Ráth Károly főpolgármester)

Ney Ferenc (1814–1889) pályafutása ritka példája a 19. században kiteljesített magyar *self-made-man* élettörténetnek – a polgári értelmiséginek, a tőlünk nyugatabbra *Bildungsbürgertum*ba sorolt jelenségnek: a magyarországi rendi társadalom bizonytalan szintjéről indulva, majd elkötelezett hivatástudattal, kimeríthetetlen szellemi érdeklődéssel, tanulásvággyal és aktivitással, csakis szellemi vagyon gyűjtésével – még lakását is az általa igazgatott iskola nyújtotta – élete végére eljutott oda, hogy működését, alkotásait előbb a Ferenc József rend lovagja kitüntetéssel, aztán a legmagasabb címmel, magyar nemesség adományozásával ismerte el a király.

Ney Ferenc ugyan kevéssé ismert akár a 19. századi írók, akár a közszereplők közül, de nem is egészen ismeretlen: címszókat kapott a magyar és osztrák lexikonokban; biztosan hallott már róla, aki valamikor a budapesti Eötvös József Gimnázium (az egykori belvárosi Főreáltanoda) diákja volt, aki felsőoktatási tanárszakon neveléstörténetet tanult, vagy aki ismerős az egri óvodák körében, illetve járt a martonvásári Óvodamúzeumban. Mint a magyar művelődéstörténet sok más érdemes szereplőjét, alkotóját, őt is nagyrészt elfelejtettük. Ez viszont lehetővé teszi, hogy visszaemlékezéseit olvasva meglepetések és felfedezések tömegével találkozzunk.

Az a történet, amelyet Ney Ferenc emlékezéseiben megírt, tartalmát tekintve hiteles, részletgazdag leírásokban bővelkedő és sok szereplőt felvonultató írás. Formailag szépirodalmi jellegű fejlődéstörténet, tele önreflexióval. Néha a biedermeier romantika pátoszos hangján szól – például leánykérésének leírása olyan, mintha valamelyik egykorú bécsi festmény elevenedne meg –, de a szöveg olvasását csak kevéssé nehezíti a nyelvújítás korának nyelvezete. Habitusa, világképe és irodalmi felfogása a fiatal Victor Hugoéval állítható párhuzamba, költészetének értékelői Vörösmarty Mihály követőjének nevezték. Emlékezései sok tekintetben az irodalmár és forradalmár magyar reformnemzedék portréját és tájékozódásának irányait rajzolják meg. Nemzedéke – az első útkereső értelmiségi nemzedék – már nem honorácior, de még a feudális arisztokrata családoknál nevelőként „tanul", mert

korszerű hazai oktatási intézmények még nincsenek, ezeket majd ők teremtik meg. Tagjai tulajdonképpen bármilyen hivatást el tudnak képzelni maguknak, álmodoznak, mert nincsenek keretek, ami közé illeszkedjenek; nincs is hagyományos feladatuk, mint a nemeseknek (a birtok és a megyei politika), vagy a polgároknak az ipar, kereskedés, a papi pályát pedig már elhárítják maguktól, még ha vallásosak is. Nagyon sok elszántság, erős hivatástudat kellett ahhoz, hogy valaki el ne kallódjon – éppen ezért nagyon sokukkal az történt. Fiaik nemzedéke már szakember lett: építészek, mérnökök, természettudósok, nemzetgazdászok, orvosok és tanárok.

Ney Ferenc visszaemlékezése sokfelé és sokféle környezetben játszódik: anya nélkül iparos nevelőnél, kereskedő apánál, a szombathelyi premontrei iskolában tanulóként, arisztokrata családoknál nevelőként, közben látjuk őt az első magyar publikált scifi írójaként, bécsi és pesti egyetemistaként, Kossuth Lajos kéziratos *Országgyűlési Tudósítások*-jának egyik másolójaként, újságíróként, az 1840-es évek minden fontos egyesülete, társasága tagjaként (leginkább titkáraként), a Nemzeti Színház szerzőjeként saját darabjaival és Rossini, Mozart, Beethoven operák szövegeinek első magyarra fordítójaként, a pesti Kisdedóvó-képző igazgatójaként, 1848-ban a terézvárosi forradalmi légió hadnagyaként és városi képviselőként, majd az Újépület foglyaként, egészen addig, míg megpályázza és elnyeri az akkor még német tanítási nyelvű pesti Főreáltanoda magyar tanári állását, amiből több mint huszonöt évre az iskola igazgatója, magyar nyelvűvé alakítója lesz, és olyan sikeres fejlesztője, hogy „az ő vezetése alatt lett a nevezett intézet az ország határain túl ismert nagy minta főreáltanodává”,[1] „szellemi haladásunknak egyik számottevő tényezője…”[2]

Reáliskolai működésének kezdetéig jutott el élettörténetének megírásával, attól kezdve másfajta karrier következett: a kiegyezést követően a magyar oktatásügy energikus és befolyásos szereplője lett, a folyamatosan támadott reáliskolák helyzetének egyik fő stabilizálója és az ország egyik legszínvonalasabbá fejlesztett középiskolájának vezetője; fővárosi képviselő abból a ritka lelkiismeretes fajtából, amelyik kötelességének érezte, hogy a közgyűlés lehetőleg minden ülésén aktívan jelen legyen (egészen haláláig), és a belvárosi választási bizottságok elnökeként – akinek működése során sohasem derült ki saját pártvonzalma.

Ney a saját teljesítményére és annak elismerésére öntudatosan büszke volt, ugyanakkor nem törekedett a nemesi, arisztokrata elit köreibe jutni, sőt az arisztokrata családok körében erősödött meg polgár-öntudata. „Megutáltam lelkem mélyében a gőgös nemességet – emlékezett vissza diákkorára –, és hosszú, hosszú idő kellett, míg teljesen kiengesztelődtem iránta; sőt máig se aludt ki végkép az utálat keblemben – a himpellér nemesek iránt, kik csupán az ősi címerben keresik – szikrányi önnön érdemök nélkül – dicsőségöket.”[3] Némi büszkeséggel ragaszkodott szegénységéhez, és tudatosan távol tartotta magát mindentől és mindenkitől, ami és aki a hatalom képviselője volt.

[1] *Pesti Napló*, 25. évf. 1. sz. 1874. jan. 1. [2. old.]

[2] Gellért Jenő: Ney Ferencz emlékezete. In: *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője*. Budapest, 1890. 13.

[3] Azok az idézetek, amelyeknél nem szerepel hivatkozás, az *Emlékezések* kéziratából származnak. Alapelvként lehetőleg megőriztem az eredeti írásformát, de csak addig a határig, hogy a szöveg még egyértelmű és fennakadás nélkül olvasható maradjon. Az *Emlékezések* születésének ideje még a zömmel egyéni helyesírások kora volt, főképpen az egybe- és különírások, a hosszú mássalhangzók esetleges megduplázása, a tulajdonnevek kis- vagy nagybetűvel való kezdése vagy a központozás tekintetében. A vesszők, pontosvesszők, kettőspontok és gondolatjelek sűrű használatát nem lehetett racionalizálni a szöveg értelmének veszélyeztetése nélkül.

Gyerekkor a német Sopronban és a magyar Szombathelyen

Ney Ferenc 1814. május 26-án született Pesten. „Út közben fogták el anyámat a szülés fájdalmai – írta – úgy, hogy az alsó Dunasoron egy szatócs boltjába kelle menekülnie atyámmal. Ott lettem a világra." Ez a „rendezett polgárinak" kevéssé nevezhető születés a családi és társadalmi háttér bizonytalanságát sejteti. A korábban egyszer már megözvegyült anyja, Rosalia Spekner, akivel apja négy évvel korábban Pesten kötött házassági szerződést, hamarosan elhagyta férjét és gyerekét. Az apa, Ney Xaverius Ferenc (1780–1844) Székesfehérváron született, József testvére takácsmester és vámos volt, ő maga pedig előbb illatszer- és edény-, majd vegyeskereskedő lett. Fia születésének évében készült egyetlen fennmaradt képén jómódú kereskedő benyomását kelti, aki adott divatos megjelenésére, de tudjuk, többször is tönkrement. Fő ambícióját fia pályaválasztására irányozta – volna. Mindenképpen orvosi pályát szánt neki, s hozzá egy gyógyszerész lányát feleségnek, hogy ezzel úr legyen – aminek viszont fia minden erejével ellenszegült.

Mielőtt ez időszerű kérdéssé vált, Ney Ferenc előbb Sopronba került, ahol gyakorlatilag elfelejtett magyarul, és anyanyelve a német lett, majd 1822-ben átköltöztek a már akkor is nagyrészt magyar lakosságú Szombathelyre. Részletes rajzát nyújtja a 19. század eleji iskolának, a latin nyelv teljes ismeretére és használatára felkészítő oktatási formának, és végig követi, elemzi, ahogy annak keretében megszületett a magyar nyelvi és nemzeti öntudat. A reformkor szellemében fogant magyar érzelmei, magyar nyelvtudása és elkötelezettsége ott, a premontreiek gimnáziumában és líceumában fejlődött ki „…[A]bban dicsőült meg e kanonok-rend tagjainak […] törekvése: hogy a magyar nemzeti szellemet, mint Vesta őrtüzét ápolta keblünkben, s azt minden módon, minden eszközzel vidámabb, ragyogóbb lobbadozásra serkenteni, atyai szeretettel, vezéri lelkesítéssel lángözönné fejleszteni igyekezett." 1830–1831-ben bekapcsolódott a Bitnicz Lajos igazgató és magyar tanár vezetésével már néhány éve működő Magyar társaság – önképzőkör – munkájába; ennek elnöke a három évvel idősebb Frankenburg Adolf volt, titkára pedig ő lett. Lelkesen olvasták, elemezték-bírálták az új magyar irodalmat, Kisfaludy Károly *Aurora* című almanachját, s felolvasták saját műveiket. „Közös vala itt minden e társaság kebelében: gyűlés és könyvtár, munka és öröm, hazafiság és lelkesedés. Csak így készülhettünk elő arra, hogy később, az élet viharai közt is csodálattal adózzunk Széchenyi fönséges terveinek, teljes odaadással boruljunk le Kossuth szónoklata előtt, és Petőfi elragadó költészetének szárnyain vele együtt repüljünk föl a csillagos egekbe." A Magyar társaságban, tizenhat–tizenhét éves korában kezdte írói–költői pályafutását. Sikert aratott művei felolvasásával: a hatalmas, 337 sorból álló, klasszikus időmértékes versformában megírt „Kúpa somogyi vezér" vagy a szintén terjedelmes „Gyászvers – Kisfaludy Károly halálára" című költeményeivel.

Szombathelyi évei nyújtották maradandó gyerekkori élményeinek nagy részét is: biedermeier lelkületű udvarlásainál mélyebb nyomot hagyott benne egy igazságos tanár „élménye", egy szerencsétlen öreg zsidó koldus kiszolgáltatottsága, egy elborzasztó nyilvános akasztás látványa; vagy a tanítási szünetekben apjával többször tett bécsi kirándulások, amikor először látott operaelőadást, és amikor először találkozott egyik premontrei tanárával frakkba öltözve, holott addig csak reverendában látta. A hasonló élményeket morális és világnézeti tapasztalatokként élte meg, más alkalommal azok a törvények érvényesüléséről és a törvény fölött állókról gondolkodtatták el, már gyermekként is pedagógiai elvek megfogalmazásához segítették őt, hol komolyan töprengve az igazságtalanságokon, hol érzékelve a groteszk ellentmondásokat. Az iskolában is sűrűn találkozott megválaszolandó jelenségekkel: „És miért oly nagy úr az az Ebergényi Viktor, hogy a könyveit is röstelli maga vinni, hanem inas cipeli utána, mikor jő és mikor haza megy?" – sorolta kérdéseit. „És miért ül az az egy szál zsidó

Grünwald Adolf, ha már ide jár, elkülönítve a többitől az utolsó padban? S mégis másrészt miért kap otthoni dolgozataira mindig jeles kalkulust, holott mindenki tudja, hogy tanítója, egy fiatal, praxis nélkül való orvos készíti azokat?"

Úgy látszik, mivel minden iránt érdeklődött, kivételes memóriájú és éles eszű fiú volt, akit nem korlátozott családi környezet – mivel többnyire nevelőszülőknél lakott –, fejlődése öntörvényűen alakulhatott. Ugyan végig katolikus iskolákban nevelkedett, de racionális szemlélettel tekintett vallási szokásokra és iskolai elvárásokra. Iskolái végeztével a premontreiek megkísérelték megnyerni a rendjük számára, a „megyei urak" meg arra biztatták, hogy legyen „jurista", miközben megkezdődött a huzakodás apjával, de egy pesti és egy rövid bécsi egyetemi orvoskari próbálkozást követően – aminek emléke alkalmat nyújtott számára, hogy bemutassa a professzorokat, a szegényes, de színes pesti diákéletet az 1830-as évek elején – fellélegzésnek fogta fel, amikor apja üzleti szerencséje rosszul alakult, s nem tudta tovább finanszírozni fia orvosi tanulmányait, ezért beleegyezett, hogy átmenjen Pozsonyba a jogakadémiára. Ott sikerült „korrepetíciót" szereznie, amivel eltarthatta magát, s ebből alakult ki az első családi tanítói megbízatása. Felfedezte hivatását, a pedagógiai elkötelezettséget. „Ha fönkelt önérzettel, lelkesedéssel, sőt némi eszményies ábrándozással határozám el magamat a nevelői pályára, arra, hogy másokat neveljek derék honpolgárává a hazának, nemesebb tagjaivá az emberiségnek: viszont és egyidejűleg a legszentebb fogadalom rajongásával tevém föl magamban azt, hogy a lehető legtökéletesebb erkölcsi lénnyé nevelem ki önmagamat. Az erkölcsi magasság és magasztosság lőn törekvésem ideálja." Később tudatosult és megformált nevelési rendszerének építő elemei voltak: „tiszta erkölcsiség, részvét, humanitás, hazafiság, önzetlenség, honszeretet, jótékonyság, önlegyőzés, szilárdság, nemzeti önérzet, elvhűség".

„…lelkemben teljes demokratává lettem"

1833 és 1841 nyara között három főrangú családnál lett nevelő. Paptanárai ajánlották be őt, amit irigykedéssel vettek tudomásul egykori osztálytársai, akik csak kereskedő, iparos polgárcsaládokhoz jutottak el nevelőnek. A három családban életre szóló tapasztalatokat szerzett a társadalmi egyenlőtlenségekről éppúgy, mint az európai perspektívájú műveltségről: könyvtáraikban az egyetemes irodalom és a filozófia, sőt a pedagógia legfontosabb műveit olvashatta, amihez meglevő nyelvtudása mellett újabb nyelvek megtanulása segítette hozzá. A német és a latin mellett megtanult franciául, olaszul, törökül, angolul, spanyolul – és mivel ezt még túlzottan „szűkkörűnek" találta, görögül, svédül és dánul is elkezdett tanulni. „Akkor azután, így képzelém, majd foghatok valamihez." Kimaradtak azonban a szláv nyelvek, annak ellenére, hogy Szombathelyen számos horvát osztálytársával nemcsak érintkezett, de ő tanította őket magyarra. Azt írja, hogy a szláv nyelvektől „ösztönszerűen" idegenkedett, amit úgy értett, hogy előre megérezte, amit idős korára a nyelvészeti szakirodalom már igazolt: a magyarnak hitt szavak jelentős részének szláv eredetét.

Nevelői éveiben lendült neki az írásnak, hosszú költeményeket, verses leveleket, sőt antik tárgyú színdarabot is írt distichonban. Ekkor, 1836-ban jelent meg első nevelői eszmefuttatása: házitanítói elveiről, tapasztalatairól ötrészes írásban számolt be a *Rajzolatok*ban. Visszhangként egy sértett hangvételű, ingerült, személyeskedő támadást kapott. Ezzel Ney Ferenc is belekerült a reformkor türelmetlen és többször inkább sérelmi indulatból, mint az

adott tárgy ismeretéből táplálkozó vitái közepébe. A támadást higgadtan utasította vissza, a szerkesztő pedig megvédte.[4]

Legérdekesebb és legfontosabb nevelői helye gróf Brunszvik Ferencnél volt Martonvásáron és Pesten. Beethoven barátja, korának egyik legműveltebb, nagy képtárral és könyvtárral rendelkező, zenekarokat fogadó és házikoncerteket adó főura ritka, művészettel teli atmoszférát és művelődési lehetőséget biztosított a húszas évei elején járó házinevelőnek – és Ney Ferenc érdeklődése és tudásvágya természetesen találkozott a páratlan lehetőséggel, kihasználta. Magyarra fordította Beethoven operájának, a Fideliónak a szövegét – valószínűleg az arisztokrata érzékenységre való tekintettel Lengey álnéven. Az operát 1839. december 28-án mutatta be a Nemzeti Színház.[5] A színes, részletes leírások, Brunszvikék társaságainak portréi az *Emlékezések* legérdekesebb részei közé tartoznak.

Diákkori tapasztalatai óta foglalkoztatták a társadalmi egyenlőtlenségek, a zsidók diszkriminációja és a helyzetükkel kapcsolatos kérdések. Az 1839–1840. évi országgyűlés tárgyalta a zsidók szabad letelepedésének és üzletnyitásának a kérdéseit, amit aztán az uralkodó 1840. évi XXII. törvénycikként szentesített. A Vas megyei zsidóságnak a vármegye állásfoglalására írt hálanyilatkozatát Ney Ferenc fordította németről magyarra, s ezt külön íven ki is nyomtatták, szövegét a *Társalkodó* publikálta.[6] Hamarosan megjelent egy olyan elbeszélése *A váltó* címmel a *Magyar Életképek*ben, amit újabb, közelmúltbeli kiadója a zsidó–magyar együttélésnek a korban kiemelkedő dokumentumaként mutatott be: „…oktató–nevelő célzattal íródott történet, mely a két nép közeledésének lehetőségére kívánja tanítani az olvasót" – írta Szalai Anna. Benne „az önnevelésnek van a legnagyobb szerepe. Mindenkiben megvan a képesség a megbocsátásra, a szívében rejlő gyűlölet elnémítására és a másikhoz való közeledésre is, hiszen az eljövendő ideális korszakot a közös hazában a 'szeresd felebarátodat' elv fogja irányítani. Ennek a jövőbeni harmóniának korai megvalósult példája még az irodalom világában is csak különleges, idealizált típusok […] közreműködésével lehetséges" – olvashatjuk ennek az iránynovellának a jelentőségéről.[7]

1846 decemberében Ney Ferenc tartotta az avatóbeszédet „A' honi izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő egylet" óvodájában. Olyan „testvéri érzelmeknek" adott hangot, hogy az eseményről beszámoló Szegfy Mór meghatottan írta: „…egy magyarhoni nevelőket képező tanár ollyan igazságokat vall, mellyeknek, ha az üdvezitő hallaná, megváltói szive örülne."[8]

[4] Vö. Ney [Ferenc]: *A'házi nevelés' akadályiról*. 1–5 rész. Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból, 1836. 24–28. sz. 188–191., 193–197., 201–207., 211–214., 220–224.; Komor Bencze: *Jegyzetek A' „házi nevelés' akadályai" czimü értekezésre*. Uo. 34. sz. 269–271.; Ney Ferencz: *Komor Bencze úrhoz*. Uo. 44. sz. 350.

[5] Ney Ferenc „Lengey" álnevét ismeri Gulyás Pál: *Magyar írói álnév lexikon*. 2. kiad. Budapest, 1978. 277. Megerősíti szerzőségét, hogy „Lengey [Károly?]", akiről kevés irodalmi adat, néhány saját szöveg ismert a *Honművész* című lapból, egyik vitacikkében az írta, hogy 1837. júniusban elhagyta Pestet, és csak 1838. január 30-án tért vissza. Ez a két időpont pontosan megegyezik az *Emlékezések*ben leírtakkal: ekkor utazott gróf Sztárayékkal Nagy-Mihályba és onnan vissza Pestre.

[6] Egykorúan megjelent a *Társalkodó* 1840. július 25-i 61. számában a 242–243. lapokon lábjegyzetként; újra közölve: Buzinkay Géza (szerk.): *Hírharang, vezércikk, szenzációs riport. Magyar sajtótörténeti antológia 1780–1956*. Budapest, 2009. 55–56. (17. jegyzet)

[7] Szalai Anna: *Előszó*. In: Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában. Vál., szerk. Szalai Anna. Budapest, 2002. 33–34.

[8] *Társalkodó,* 15. évf. 98. sz. 1846. dec. 10. 390.

„A' népnevelési mint belletristikai irodalomban isméretes hazánkfia"

Nevelői éveit Ney arra is kihasználta, hogy publicisztikát, tárcákat és beszámolókat írjon a lapok részére. A *Rajzolatok a' társasélet és divatvilágból* című lap munkatársa lett, Társasélet rovatát vezette, és ott jelent meg 1836 végén öt folytatásban az *Utazás a Holdba* című regénye, az egyik első magyar tudományos fantasztikus regény.[9] Előzőleg ismertette néhány német lap híradása alapján egy híres angol csillagász és matematikus, John Herschel állítólagos felfedezéseit a Holdban látható építményekről, életről, sőt az ottani élőlények társadalmáról.[10] Ez a „felfedezés" ugyan szenzációhajhász hamisítvány volt – amit a *Rajzolatok*ban meg is írt[11] –, viszont ötletet adott számára egy képzeletbeli világ és társadalom bemutatására. Ney kerek történetté formálta két hőse, Kalandi és Regényi utazását, több korabeli tudományos ismeretet is népszerűsítve, egy ideális társadalom képét nyújtva, egyúttal ironikus humorral a földi viszonyokra tett kritikus megjegyzéseket.[12]

1840-ben Pozsonyban publikálta történelmi színművei két kötetét, majd négy évre gróf Dessewffy Aurél *Világ* című hírlapjának állandó munkatársa lett, egy évig a *Honderű* munkatársa, 1845 és 1848 között pedig Széchenyi István fórumában, a *Társalkodó*ban publikálta elméleti alapozású terjedelmes írásait az óvoda-ügy kapcsán. Nem tartozott egyik táborhoz sem, minden fórumban hirdette nézeteit, amelyek leginkább mérsékelten radikális demokrata és nemzeti-egalitariánus nézeteknek nevezhetők. Mindamellett, hogy a feudalizmus adott magyarországi társadalmi viszonyait és az osztrák-német függést elutasította, a királyságot természetes intézménynek tekintette, a mindenkori királyra és hazai megszemélyesítőjére, a nádorra alattvalói tisztelettel tekintett. Másrészt emlékezéseiben többször elemezte a francia forradalom jelszavainak – szabadság, egyenlőség, testvériség – tartalmát, érvényességét, és saját megjelenésében is forradalmi hagyományokat követett: hosszúra hagyott szakállat hordott (amit csak az 1850-es évek végén, a reáltanodába történt kinevezésekor kellett átmenetileg levágatnia), és nem viselt nyakkendőt (amivel feltehetőleg szintén ugyanakkor hagyott fel).

Ezekben az években sűrűn követték egymást nagyobb lélegzetű műveinek kiadásai, darabjainak színházi bemutatói, pályadíjak elnyerése – és még közbeékelődött házassága is. Feleségül vette a legutolsó nevelői helyén, a Zemplén megyei Nagy-Mihályban megismert Pilisy Angelikát – Angyalkát –, a sóházi pénztárnok lányát. Öntudatosan nem volt hajlandó kilépni saját társadalmi helyzetéből. „Szegénynek születtem, szegénynek kell maradnom: ez hangzott fel váltig lelkem mélyéből. Nem szabad tennem semmi olyast, mi valamikor lehetőséget nyújtana arra, hogy megszűnjék a tisztes szegénység" – fogalmazta meg. De közben irodalmi működése, a számos ekkoriban születő művészeti és társadalmi (mai terminológia szerint „civil") szervezetben vállalt szerepe és a Kisdedóvó-képző igazgatójává történt megválasztása után ő is részesült azokból az elismerésekből, amelyeket a reformmozgalmat támogató vármegyék nyújtottak a nemzeti mozgalom arculatát formáló fiataloknak: 1846-ban

[9] Ney Ferencz: *Utazás a' holdba*. Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból, 1836. 94–98. sz. 745., 753., 761., 769., 777.

[10] *Felfödezések a' holdban*. Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból, 1836. 20. sz. 153–154.; *Látszatos bebizonyitása Herschel felfödezéseinek a' holdban*. Uo. 1836. 66. sz. 523–525.

[11] „A' híres felfödezések a' holdban, mellyekről külföldi lapok után Rajzolataink is hirt adtak, bizonyosan csak mystifikátió. Ez különben nagyon kár, azonban minden esetre az egészet szép anekdotának tekinthetni à la ezer egy éjszaka." *Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból,* 1836. 35. sz. 279.

[12] *Utazás a' holdba. Agyrém*. Neytől. Rajzolatok a' társas élet és divatvilágból, 1836. 94–98. sz. 745., 753., 761., 769., 777.; új kiadása in: *A fekete sugár. Science fiction történetek*. Szerk. Urbán László. Budapest, 1989. 11–53.

Máramaros vármegye, a következő nyáron Zemplén választotta táblabírájává, ez utóbbi Petőfi Sándorral együtt.

Valóban bámulatos volt tevékenysége: újságírás, versek, elbeszélések, színházi és zenei kritikák, színdarabok írása. Éjt nappallá téve robotolt, ahogy az a biedermeier-romantikus költőkhöz méltó, beleértve Petőfit is. „És számtalanszor úgy hajlik el fölöttem az éj, hogy gyertyám világát elhalványítja az ablakon beszűrődő pitymallat, s ismét a fölkelő nap első üdvözlete rezeg pilláimon, midőn rövid nyugvás után a szokott napszámra hí a vas kötelesség" – emlékezett vissza. Számos költeménye között mai szemmel alig található figyelemre méltó, viszont ha az *Életképek* környezetében tekintjük azokat, tökéletesen belesimulnak Czuczor Gergely, Lévay József, sőt Tompa Mihály ekkori versei közé. Költészete, témái, világképe leginkább a nála két évvel idősebb Garay Jánoséval rokon; halála után ő adta ki barátja összes költeményeit.[13] Míg nevelőként a Sztáray-családdal Bécsben tartózkodott, terjedelmes és tartalmas *Bécsi levelek*et küldött a *Literariai Csarnok* részére a császárváros társadalmi és főként színházi, művészeti életéről, vitázott pozsonyi vagy párizsi lapok tudósításaival, kifejtette véleményét Ferenczy István tervezett Mátyás-emlékművéről, beszámolt jól sikerült kirándulásokról – egyszóval színes tárcaleveleket írt.[14] A pesti Nemzeti Színház 1842 nyarán az ő fordításában mutatta be Otto Nicolai *A templárius* című operáját, a következő évben *Silvio* című drámáját[15] Laborfalvy Róza jutalomjátékaként, újabb egy évet követően pedig *Kalandor* című népszínművét,[16] amelynek bemutatójáról ezt írta a sajtó: „Hogy e színműnek van érdeme, tanúsítja azon tény, melly szerint Ney Ferencz ur, a darab szerzője kétszer előhívatott [t. i. a színpadra, tapsra]."[17] Az *Életképek* 1845. első félévében epigrammasorozatot írt a magyar városok, tájak neveire, a *Honderű* 1845. tavaszi számaiban pedig több részes eszmefuttatást indított *Elágazás és összeolvadás* címmel arról, hogy összeolvadhat-e valaha is a föld összes népe-nemzete (nem), viszont szerinte egy nemzeten belül mindig lesznek „összeolvasztások". A magyar nemzetre térve nemzetkarakterológiai jellemzésbe kezdett: „a' törvény, szokás, nyelv és öltözet körül tevén vizsgálatokat, mint mellyek legfőbb tényezői egy nemzet külön való sajátságainak 's ismertető bélyegének" – ismertette Garay János.[18] Részben az itt megkezdett vizsgálódásaiból és elméleteiből nőtt ki egy nagyobb lélegzetű nevelési tanulmány *A népnevelés hatása Magyarhon népeinek erkölcsiségére* címmel, amelyet a Magyar Tudós Társaság, azaz a Tudományos Akadémia pályadíjjal tüntetett ki. A

[13] *Garay János összes költeményei…* Kiadta Ney Ferencz. Pest, 1854., 2. kiad. Pest, 1860.

[14] A Bécsi levelek (1840. május 16. – augusztus 20. között 16 levél) megjelenése: *Literariai Csarnok*, a *Sürgöny* melléklapja

[15] „A darabot mellyen a franczia iskola stúdiumának kétségtelen nyomai tünedeznek fel, újabb drámáink sükerültebbjei közé sorozhatjuk, 's örömmel ismerjük el derék szerzőjében a hivatást az e mezőn működésre" – írta a *Világ* kritikusa (1843. júl. 19. 57. sz. 55–56.). A *Honderű* kritikusa nyelvének szépségét, erőlködés nélküli, „könnyen folyó" jambusait emelte ki, de hiányolta a drámai egységet. *Honderű* (Thalia rovat), 1843. júl. 22. 3. sz. 93–94.

[16] A drámabíráló bizottság értékelése szerint „bár szerkezetében több színi nehézségekkel terhelt, de tartalmában igen érdekes és látványszerü 'Kalandor' czimü 3 felvonásos népi színmüvet érdemesité az első 50 arany, 's a[z] […] előadási rész- jutalomra; […] a magyar népi 's kitünőleg a hozzánk legközelebb álló 's legismertebb pesti népélet, igen ügyesen, bő tárgyismerettel és korszerű satyrai éllel lévén jellemezve […] továbbá: nagy színi hatást ígérő látványos szerkezeténél fogva is, […] emelvén becsét még a változatos társalgási élénkség és jó tiszta 's könnyen folyó nyelve is, melly mindenütt a beszélő egyének társasági állásához képest következetesen jellemző és természetes" *Világ,* 1843. szept. 16. 74. sz. 607. Petrichevich Horváth Lázár viszont „halva szülött gyermeknek" minősítette. *Honderü,* 1844. márc. 2. 9. sz. 302–303.

[17] *Világ,* 1844. márc. 2. 18. sz. 131.

[18] Hirlapi méh [Garay János] in: *Életképek*, 1845. márc. 15. 11. sz. 350–351.

szöveget 1847. február–márciusban írta, a helyenként önálló fejezetnyi jegyzeteket 1848. januárban toldotta hozzá – azután április 20-án írta meg az Utóhangot.

A kinyomtatás ideje alatt nagyot fordult a világ, és amint az Utóhangból kiderült, cenzúra nélkül sok mindent egyértelműbben lehetett volna megfogalmaznia. Az „óhajtok" megfogalmazások helyébe már a „követelem" került, de a szerző szerint a könyv tartalma nem vesztett érvényéből. A tanulmány első része a magyarországi népek, nemzetiségek és vallásfelekezetek jellemzőit, erkölcsi állapotuk meghatározó jegyeit vette sorra – ez a nemzetkarakterológiai számbavétel egyidőben jelent meg Rónay Jácint művével[19] –, a második részben pedig erre építette a népnevelés szükségleteinek és irányainak áttekintését az elemi tanodák fizikai szükségleteitől a tantárgyak, a tanítási modor, a fegyelmezési módszerek, a tanítóképzés főbb szükségletein át az elemi iskolák igazgatóságáig, a tanfelügyelőségekig, sőt a népnevelési törvény kívánalmáig, kitekintve az óvodákra és a leánynevelésre is. „Az alapelvek tehát – szögezte le Ney –, mellyekre a népnevelést fektetni kelljen, következők: vallásos erkölcsiség, öntökélyesités és ember- s honszeretet elvei."[20]

Írásaiban Ney mindig sokoldalúan körüljárta fő témáját, legyen szó tárcacikkről, tanulmányról vagy tanévzáró beszédről. A pedagógiai fővonal mellett itt is kifejtette nézeteit a magyar társadalom állapotáról, lesújtó véleményét a nemesség nagy részéről, amely „életmódja és műveltségénél fogva határozottan az alsóbb néposztályhoz tartozik",[21] mégis kiváltságos. Fontos kérdésként több vonatkozásban is foglalkozik a zsidóság különleges társadalmi, vallási és a magyarsághoz viszonyított helyzetével. Bár az ma már nem érzékelhető, hogy e kérdésekről írva is cenzúraszempontok befolyásolták volna, de erre mutatnak az Utóhangban írottak: „Most már nem kétségeskedem nyilvánítani: hogy a zsidók emancipatióját ohajtom s kivánom, de *köznevelési* elvek feltétele alatt: hogy a zsidó szünjék zsidó lenni, s alakuljon át mózes vallásu *magyarrá*. S ezt annál határozottabban mondom ki, minél sajnosabban tünt elő dicső forradalmunkat undokitó ama középkori kinövése a szükkeblűségnek, minél ocsmányabb és századunkat gyalázó a butaságnak ama harcza, melly legujabban is zsidók üldözését tűzte ki célul."[22]

Ebben az időben a Természettudományi Társulat rendes tagjává választotta, a Szobormű-egylet és az Első Magyar Festészeti Akadémiát gyámolító társaság titkára, a Pesti Műegyesület igazgató, műbíráló választmányi tagja, a Szent István Társulatnál, mely kezdetben Jó és olcsó könyveket kiadó társulat cím alatt létezett, választmányi és bíráló tag, aztán 1848-ban a Magyar Nevelési Társaság elnöke lett. Tisztségeire nem annyira megtiszteltetésként, mint inkább kötelességteljesítésként és munkaként tekintett: a társaságok működéséről szóló alapos titkári beszámolóit rendszeresen lehetett olvasni a hírlapokban; a Műegyesületről szólva pedig *Emlékezései*ben részletesen bemutatta az 1840-es évek születő pesti művészeti és műkereskedelmi életét.

„Mennyifelé kiágazó munkásság! Mennyi mozgékonyság, mondhatnám nyugtalan, pihenni nem tudó, izgatott tevékenység! […] És […] mekkora elforgácsolása az erőnek!" – írta visszaemlékezve mintegy az egész reformnemzedékről.

[19] Rónay Jácint: *Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból.* Győr, 1847.

[20] Ney Ferencz: *A népnevelés hatása magyarhon népeinek erkölcsiségére.* Pest, 1848. 112.

[21] Ney: *A népnevelés hatása,* 71.

[22] Ney: *A népnevelés hatása,* 113–114. Ney itt a több városban előfordult zsidóellenes megmozdulásokra utalt.

„Ki valóban akar nevelni tudni, annak a kisdedóváson kell kezdenie”

A kisdedóvás a reformkorban fontos nemzeti ügyként született meg, intézményeinek létrehozásában és működési feltételeinek biztosításában a reformellenzéktől a nemzeti érzelmű arisztokrácia tagjaiig sokan részt vettek: az Egyesület alapító tagjának nyerték meg a királyt, V. Ferdinándot, alapító tag lett gróf Esterházy Károly, herceg Esterházy Pál, Lónyay Gábor és Kossuth Lajos; gróf Festetics Leó pedig egy nagy alaptőke mellett tolnai birtokán épületet adományozott a képzőintézet céljára.[23] A Kisdedóvó-intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület és ezzel együtt a Kisdedóvó-képző abban az időben még férfiakat képező oktatási intézmény volt és egyúttal minta-tanintézet. Tolnából Pestre költözésekor pályázat útján választották meg igazgatójává Ney Ferencet 1844. augusztus 19-én. „Mi szives örömmel örvendünk, hogy a munkás férfiút ki honi literaturánk legfáradhatlanabb és legszerencsésebb művelői közé tartozik, olly téren látjuk, mellyen a hazának erélyességénél fogva sok üdvöst, késő nemzedékre malasztos befolyást árasztandót nyújthat” – örvendezett a *Nemzeti Ujság*.[24] Az *Emlékezések*ből a mai olvasó számára is kedvező kép rajzolódik ki mind Ney pedagógiai elméleti felkészültségéről, elképzeléseiről, mind az intézetében, a születő hazai óvodákban folyó munkáról.

Igazgatói kinevezését követően Ney nagy lélegzetű beszámolókat, jelentéseket és dolgozatokat publikált, ezek azonban a sajtóban szétszórva maradtak, így ma már nehezen áttekinthetők, bármennyire is jelentős volt korabeli hatásuk. Nemcsak megalkotta 1847-ben az egyszerű és máig élő „óvoda” elnevezést[25] – amit ettől kezdve publikációiban következetesen használt és így elterjesztett –, de meglátogatva több vidéki óvodát körülményeikre, felkészültségükre, szükségleteikre és módszereikre egyformán figyelmet fordított, tapasztalatait megírta, és amikor csak lehetősége volt rá, igyekezett anyagi segítséget is szerezni a távoli, rossz helyzetben működő óvodáknak. *Kisdedóvási nefelejts* címmel magyar és német nyelven összefoglalta, hogy milyen szempontok, elvek szerint működnek a kisdedóvó intézetek, figyelve szövegezésének formájára is: „bármi együgyü embernek érthetőleg, ’s bármi szegénynek megszerezhetőleg”.[26]

Írásaiban a reformkor magyarosító szellemével megegyező nézeteket képviselt, s ennek jelentőségét általában első helyre sorolta. Rendkívül fontosnak tartotta a magyar nyelv tanítását az óvodában, amitől a magyar nemzeti érzület terjedését is remélte, de óvodai pedagógusként mást nevezett elsőrendű feladatnak: „Valamint tehát a magyarhoni ovóda fön nem állhat nemzetiségi ihletés nélkül: úgy viszont csupán a’ nemzetisitésre fordítván kizárólagos figyelmét, megszünend *ovó*-intézet lenni.”[27] Márpedig a kisgyermekek óvását, harmonikus

[23] Komáromy Lajos*: Budapest jótékony intézetei. XII. A kisdedóvó intézeteket terjesztő egyesület*. Vasárnapi Ujság, 1874. jún. 21. 25. sz. 393. A kisdedóvás hazai intézményeinek megteremtésére és adataira nézve: Tóth Árpád: *Önszervező polgárok – A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005. 95–104.

[24] *Nemzeti Ujság,* 1844. aug. 23. 31. sz. 131.

[25] „Hiszem, hogy a’ kisdedovó intézet és ovó intézet nevezetek leggyakrabban, ’s hivatalosan tán még igen sokáig fognak használtatni; de egy rövidebb ’s még is alapos ’s egyszersmind eléggé lágy hangzatu szóra is nagy szükségünk van, mi tehát az ovóda lehet. Szükségünk van pedig legfőkép a’ gyermekek tekintetéből.” Ney Ferencz: *Töredékek a’ kisdedovás érdekében. III. Vélemény az intézetek nevezetéről*. Társalkodó, 1847. márc. 14. 21. sz. 80. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 2. köt. Budapest, 1970. 1106.

[26] Ney Ferencz: *A’ pesti izraelita kisdedovó-intézet megnyitásakor 1846. nov. 30án mondott beszéd*. Társalkodó, 1848. febr. 4. 5. sz. 34.; *Kisdedóvási nefelejts. „Vergißmeinnicht” der Bewahranstalt*. Pest, 1845. (2. bővített kiadása 1846-ban, külön magyar és külön német füzetben)

[27] Ney: *A’ pesti izraelita kisdedovó-intézet,* 35.

és biztonságos fejlődésük biztosítását nevezte az óvoda elsőrendű feladatának. Pedagógiai tekintetben talán a legtöbbször, minden lehetséges alkalommal ismételt alapelve és figyelmeztetése volt az óvodák részére, hogy „az ovó intézetet egyáltalán nem illik, nem szabad tanodává tenni semminemű tekintetben. […] A' kisdedovó intézet nem iskola."[28]

A társadalmi különbségek csökkentését, kiegyenlítését ismételten és kiemelt feladatként jelölte meg. „…[A]' szegénységnek nagy, 's tán sokkal nagyobb szüksége van az ovóintézetekre, mint a' vagyonosb osztályoknak; de épen azért vagyunk embertársakul, felebarátokul alkotva Istentől, hogy kezetfogva, vállvetve segítsünk az emberiség közbajain, segítsünk bajain a' szegényebb osztálynak, mellyeken ő saját erejéből segitni nem képes, de mellyeknek elhanyagolásával az öszszes emberiség üdvét hanyagoljuk el…"[29]

1846-ban ő írta meg az egyik legszebb, irodalmi igénnyel megformált vallomást a pedagógia és az óvodapedagógus hivatásáról, a társadalmi megértés és tolerancia ritka példáját nyújtva: „A' lelkes óvó nem különitendi el magát a' néptől; nem kíván fénykedni fölötte sem öltözetben sem életmódban. Egyszerűség, szerénység az ő jelszava; ő szegény akar lenni a' szegények között, csak igy reméllhetvén bizalomteljes öszszesimulást. – A' buzgó kisdedovó vegyes vallásu helységekben nem elegyedik vallási súrlódásokba; illyeket pedig épen fölhíni, szítni, vagy ápolni valóságos bűnnek tartja, jól tudván, hogy a' gyűlölködés, mellyet illy értetlen módon a' zsenge keblekbe szivárogtatna, tízszeresen boszúlandná meg magát a' felnövekedők felebaráti szeretetén. – Az okos kisdedovó bármennyire szent is előtte a' nemzetiség felvirulása – idegen ajkúak közt mégsem erőszakolja a' nemzeti nyelv gyakorlását; hanem minden lehető kellemes és édesgető módokon rést keres, hogy a' nyelv nemcsak a' kisdedek ajkain, de a'szülék szivében is viszhangra találjon; – 's épen ezért nem veti meg gőgösen a' nép közt divatozó nyelvet. Sőt ha ezt maga nem tudná tökéletesen, mindenkép fáradoz annak megtanulásában. Igy jó példát mutat, tettleg megkezdi a' simulást, mellyet eszközleni akar, 's jó szándéka iránt bizodalmat gerjeszt. […] Példánya ő a' mértékletesség- és elégültségnek, példánya a' türelem- és fáradhatlanságnak. – Intézetének atyja; a' községnek barátja. Szenved a' szenvedőkkel, nélkülöz a' nélkülözőkkel; nem annyira saját anyagi javát nézi mint az ügy fejlődését! […] Igy nyeri meg a' nép szeretetét, tiszteletét; igy köti a' nép szivére a' kisdedovás ügyét, – 's áldás leng az ő léptein!"[30]

„a haza valamennyi honpolgár összege"

1848 tavaszán – nyugodtan állítható: természetesen – a forradalmár fiatalok között találjuk Neyt, még ha náluk egy-két évvel idősebb volt is. „Földerült a 48-ki év, a szabadság, a remény, a boldogság éve – emlékezett –; és ránk szakadt a 49, a küzdelem, az élethalál-harc időszaka. Mámorra kijózanodás, lelkesedésre elszántság, rivalgó örömre hadi riadó, igézetes átszellemültségre nemzeti gyász! A fiatalokat elkapta a rajongás s elragadta a harcmezőre; a rajongókat feltüzelte a vész s leverte, szétszórta a győzelmes bosszuló hatalom. A haza mindenek előtt! Ez vala a lángoló lelkek jelszava! Mit ekkor a kisdedek nevelése! Azok várhatnak, mikorra ki lesz víva a dicsőség." Szemléletes ábrázolása ez a forradalmi hónapok lelkiállapotának.

Ő valóban úgy gondolta, hogy most fontosabb a nevelők megszervezése forradalmi szellemben és főleg az új nevelési célok kitűzése. Már az 1848. június 24-i Pest városi választás előtt – amikor képviselőnek választották – hosszú cikkben foglalta össze nevelési és oktatási

[28] Ney: *A' pesti izraelita kisdedovó-intézet,* 35.
[29] Ney: *A' pesti izraelita kisdedovó-intézet,* 34.
[30] Ney Ferenc: *Kisdedovási ügy. A kisdedovó hatáskörének 's kötelességeinek fontosságáról.* Társalkodó, 1846. szept. 3. 70. sz. 279.

elveit a forradalmi fiatalok lapja, a Jókai Mór által szerkesztett *Életképek* részére. „Minden nevelésnek *vallásos*-erkölcsinek kell lenni, – de a' hit vallás saját tantárgyat képez. Nem lehet és nem illik az egész nevelésre, az egész tanításra hitvallásos, azaz felekezeti szint ömleszteni, ha csak a' vallásháborúkat újon felébreszteni nem akarjuk, mellyek bizony sem egyik sem másik részen nem nagy dicsőséget vésztek a' történet – az emberiség-történet – lapjaira. Ki kell valahára bontakoznunk ama középkorú sötétségből, melly a' serdülő nemzedéket a' tanoda zárt falai közt hitvallási gyűlölködésre uszítja, egymást itt eretneknek, amott fanatikusnak gúnyolván. […] Álladalmi nevelést nekünk! de jót, minden oldalút, kimeritőt, nemzetit! Tudom én, mivel tartozom hitvallásomnak, 's megmutattam elégszer, hogy catholikus lenni tudok és akarok, hol catholikusúl kell fellépnem […] De más részről soha sem tudnék abba megegyezni, hogy ott, hol a' nemzet köznevelése forog kérdésben, felekezeti harczok csóváit szórjuk a' könnyen gyúlékony anyag közé. 'S azért ne hallgasson az álladalom egy oldalú tanácsra ; – catholikusok részéről ne csupán a' papságot kérdezze meg a' nevelés teendőire nézve, hanem kérdezzen meg elfogulatlan nevelőket is, kik a' nevelés ügyét a' felekezetiességnél sokkal magasb: közműveltségi, köz nemzetiségi szempontból fogják fel. Ha lehetnek kereskedelmi kamrák a' kereskedés ügyére nézve: miért ne lehetne nevelési magántanács [t. i. közoktatási tanács – B.G.] a' nevelés dolgában is. De ez ne csak papokból szerkesztessék össze; kivált pedig csupán főpapokból ne, mert ők az egyoldalúságnak legelszántabb bajnokai. Az istenért, kerüljük az egyoldalúságot. […]" [31] (Kiem. az eredetiben)

Előbb a Magyar Nevelési Társaság, majd az 1848. július 20–24. között megtartott első magyar egyetemes tanári gyűlés is megválasztotta elnökének. Ekkor harmincnégy éves. Joggal merült fel utóbb a pedagógiatörténészben, hogy „[m]i a magyarázata annak, hogy az elemi iskolai tanítók, a középiskolai és egyetemi tanárok népes gyülekezetében a legfiatalabb és meglehetősen periférikusnak tekinthető intézmény, az óvoda és az óvóképzés reprezentánsát választották elnöknek? Az ok […] elsősorban az, hogy Ney Ferenc személyében olyan személy került az elnöki székbe, aki mentes volt mind a felekezeti, mind pedig a kormányzati függőségtől, aki akkor a talán egyetlen egyesületi (tehát világi), viszonylag magasabb szintű iskola vezetője volt."[32] Itt mondott elnöki beszédében Ney ismét a vallásfelekezeti helyett az állami oktatás szükségességét fejtegette, de bármennyire is óvatosan és toleránsan fogalmazott, felháborította a katolikus egyház képviselőit, akik feltehetőleg már közelmúltbeli sajtófejtegetése óta görbén tekintettek rá. „A tanszabadság eszméjére nézve – szögezte le Ney – nem értjük egymást. Elvben a felekezeti tanodának ellene vagyok. De ezen elv az élet körfolyamát megelőzi. Törekvésünk most csak az lehet, mikép előkészítsük a lehetőséget, hogy emez elv valaha valósúljon. Ezt kell könnyítenünk. S épen azért ne állítsuk a dolgot élére. Én az engesztelödés embere vagyok. Kapcsoljuk össze az elméletet a gyakorlattal. A szülők és a köznép felfogása kétségtelen; ezeknek uralkodó nézetei ellenében az egyháznak most még teljes kizárása lehetetlen. Maradjon az utóbbra. Elég most a czélhoz közelítőleg cselekednünk."[33]

1848. július 23-án báró Eötvös József miniszter előtt a tanítógyűlés huszonöt tagú küldöttségének élén tartott beszédében Eötvös felfogásával összhangban álló nézetet fejtett ki: „E gyűlés folyama alatt egy nagy elvben állapodtunk meg közértelemmel, ti., hogy »az álladalom állít tanintézeteket a tanszabadság teljes biztosítása mellett«. Egy nagy tény valósult

[31] Ney Ferenc: *Népnevelési intézkedések*. Életképek, 1848. júl. 2. 1. sz. 9–10. A cikket már június 10-én, azaz a választás előtt megírta, de csak utána jelent meg.

[32] Vág Ottó: *Ney Ferenc (1814–1889)*. Pedagógiai Szemle, 40. évf. (1990) 1. sz. 40.

[33] Idézi Péterfy Sándor: *Az 1848-iki Tanügyi Kongresszusról*. Új Pedagógiai Szemle, 43. évf. (1993) 7-8. sz. 46–47.

a gyűlés alkalmával, az ti. hogy félretéve minden fokozati s felekezeti különbséget, egy testté forradtunk össze, s tanácskoztunk mint barátok, mint testvérek."[34]

Ney belevetette magát a forradalmi mozgalomba. Tagja volt a Teleki László vezette, korábban Ellenzéki Körnek, március 16-tól Radical Körnek nevezett csoportosulásnak; ennek listáján választották meg városi képviselőnek, és lett a Kör századának főhadnagya. „Egyenruha, egyenlő fegyverzet nem kelle még akkor; elég, hogy megvolt a csapat. Átila, kabát, fekete, szürke, kék vagy barna – mindegy: csak ott legyen a mellre tűzve a nemzeti színű kokárda, tisztnek bal karját fogja körül csokorra kötött nemzeti szalag: megvan a harcos öltönye. Fegyvernek elég jó volt az egy- vagy kétcsövű vadászpuska, egy-egy díszkard, fringia vagy gyíkleső: kész a katona, kész a haza védője. Ily tarka-barka keverékkel gyülekeztünk aztán esténként, s indultunk őrjáratra s pihentünk a kijelölt őrtanyán."

Így vezetett néha éjszakai őrjáratot, fogott el gyanús csavargót, aki végül is egy fordulatos lengyel–szerb–magyar történet szereplőjének bizonyult. Amikor az 1848. évi XXII. törvénycikk értelmében megkezdődött a nemzetőrség szervezése, Ney a terézvárosi, 5. századba került. A Lövöldében megtartott – a választási beszédekkel együtt részletesen bemutatott – tisztválasztás során őt hadnaggyá választották. Ilyen minőségben vett részt a pesti zászlóalj zászlószentelésén a budai Vérmezőn, ami ismét jó lehetőséget nyújtott számára a népünnepély leírására. Összetűzése a „márványszerű" Görgeyvel, kihallgatása Kossuth „fogadóórája" alkalmával – a szabadságharc főszereplőiről egy-egy pillanatfelvétel. Terézvárosi kocsmákban tartott választási beszédei és a polgárság reagálásai a mozgalmas forradalmi hétköznapok plasztikus képei. A lengyel menekült (gróf) története olyan, mint egy Jókai-elbeszélés. 1849 elején kalandos menekülése családostul Gödöllőre, később visszatérésük után nyári tüzes beszéde, buzdítása a városi közgyűlésen az orosz támadás elleni népfölkelésre – ez már a szabadságharc „végvonaglása" volt, Ney Ferenc számára pedig a fogság és kihallgatások kezdetét jelentette. Bemutatja a foglyok életét és lelkiállapotuk alakulását, az Újépület celláiból hallott kivégzések hatását, jellemzett néhány sajátos figurát. Szabadulása után rendőri megfigyelése következett: feltűnő és eltűnő ismerősök, a legyőzött Pest atmoszférájának találó felvázolása egy-két képpel – „a néptelen utcán is az elveszett haza síri szelleme sóhajtozott", írta például –, a támogatók és növendékek nélkül maradt Kisdedóvó-képző vegetálása, újabb rendőrségi kihallgatások baráti társaságok és főleg a szocialista Fourier Phalansterről szóló művének olvasása miatt. Közben négy gyermekének és tenyésztett galambjainak gondja, illetve korán meghalt három gyermekének temetése: magánéletének alakulása összhangzásban állt a Bach-korszak magyar lelkiállapotával. „Szóval meggyűlöltem végkép minden mozgalmat s annak embereit, kik bármely úton ujabban vért, tüzet, pusztítást és nyomort akarnának fölidézni szegény eltiport hazámra. – Kijózanodtam. Ezt a hasznot merítettem – oly veszedelmeseknek gyanusított phalanszteri olvasmányaimból" – írta *Emlékezései*ben. Az ötvenes évek elején írt *Egy őrangyal* című erkölcsnemesítő elbeszélésének néhány romantikus megfogalmazása így hangzik: „Belviszályok rémhada szágulda végig az ország szent földén […] És lőn polgárháború, ölés, gyilkolás, pusztítás, irtás, megsemmisítés. Végig nyargaltak a honon a forradalom minden iszonyai… Hősök haltak, sebesültek jajgattak, özvegyek sírtak, árvák zokogtak, lakatlanok bolyongtak." A szabadságharcról rajzolt ilyen romantikus, Szinnyei Ferenc szerint „ultrakonzervatív" felfogású kép az „egyetlen novellánk, mely a szabadságharcnak csak árnyoldalait látja".[35] Szinnyei minősítései közül azonban

[34] Idézi Vág: *Ney Ferenc,* 41.

[35] Szinnyei Ferenc: *Novella- és regényirodalmunk az abszolutizmus korának elején. Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből.* XXIV. kötet 14. sz. 1929. 34–35. Szinnyei bizonyára nem ismerte Ney Ferenc Keled álnéven írt Honfi dala című költeményét a *Magyar emléklapok 1848. és*

semelyik sem helytálló, legkevésbé Ney „ultrakonzervativizmusa"; 1848-as szereplése sokkal inkább radikálisnak volt nevezhető, és arra következett a kétségbeesett bezárkózás – idézett költői képei pedig leginkább Vörösmarty *Előszó* című költeményére rímelnek.

Az elbukott szabadságharc, vele együtt a két évtized alatt kibontakoztatott és felfokozott nemzeti álmok szétfoszlását Ney Ferenc is hasonlóképpen dolgozta fel, mint sokan mások a forradalomban részt vevő kortársai közül, akik a természettudományok tanulmányozásába vagy a hétköznapok gondjainak megoldásába menekültek: Csengery Antal a vegyészet tanulmányozásába fogott, Jókai természettudományi tanulmányokba merült, Kossuth botanikai és geológiai gyűjteményt hozott létre torinói emigrációjában. A kudarcérzet és kiábrándulás, a zsákutca tudatosulásának következménye a pozitivizmusként ismert kor lett – a nemzeti nagyság, a nemzeti omnipotencia ábrándjának szétfoszlása után a reálisabb önismeret a modern magyar szellemi élet megjelenésének és a hiányzó intézmények megteremtésének alapja lett. „Én nem lettem boldoggá latin tanulmányaim után. Folytonos küzdelem a mindennapi kenyérért, – ez a jutalma latinos tudományomnak. Szívemben megutáltam ezen úgynevezett classicus míveltséget, s így bizony nem is erőltetem rá fiamat" – írta Béla fiáról vezetett jegyzeteiben 1855-ben. Ezalatt a fél évtized alatt életkörülményei és csalódottsága, letargiája elvezetett oda, hogy túllépjen az addig odaadóan végzett óvodai hivatásán, és mintegy magasabb szintre lépjen: az óvoda után a reáliskolában találta meg saját pozitivista válaszát a szabadságharc veresége utáni helyzetre és lelkiállapotára.

A két nevelőintézet Ney Ferenc számára nem különbözött a legfontosabb kérdésekben, a magyar nyelv terjesztésének és a magyarság felemelésének feladatát illetően. „És történt, hogy az 1855-ben felállított német reáliskolához a magyar nyelv tanítására hirdettek pályázatot. Ez felvillanyzott. A magyarságot megóvni, megőrizni, ha lehet, fejleszteni és terjeszteni is a német intézetben! Magyar szellemben való nevelését folytatni talán ezen kisdedeknek ott is, kiket a Valero-utcai szerény házban vettem kezeim alá! Mily szépen összefüggő láncolata a tevékenységnek! […] [É]s pályáztam a nagyon is alárendelt, mert csak melléktanári, de mégis magyar érzületet ébreszthető s terjeszthető állásra. 1857. január hó 2-án megkezdtem működésemet." A melléktanári állás az igen alacsony, 400 forint éves fizetésben is megnyilvánult;[36] ez csupán a fele volt a Kisdedóvó-képzőbeli fizetésének, ahol legalább az igazgatói lakásban megmaradhatott, míg majd már igazgatóként átköltözhetett a reáltanodában elkészült lakásba.

„…a munkásság maga a leghatékonyabb gyógyszer minden fájdalom ellen…"

Ney Ferenc válsága nem depressziós tespedtségben jelent meg – inkább változatlan tevékenységgel igyekezett azt elfedni. 1853-ban Garay János halála után egyik szervezője lett művei kiadásának, az adakozásoknak családja számára. 1854–1855-ben a *Családi Lapok* szerkesztője volt.[37] *Matild és Olga* címmel romantikus, terjedelmes regényt írt, amely három kötetben jelent meg 1855-ben – a *Vasárnapi Újság* szerint „olvasott könyv volt az

49-ből című antológiából (1850. 161–162.), a szabadsághoz írt himnikus sorait és nemzetőri visszaemlékezéseit sem, amelyek ellentmondanak minősítésének.

[36] Kemény Xavér Ferencz: *A budapesti IV. ker. közs. főreáliskola története 1854–1896*. Budapest, 1897. 57.

[37] Lásd bővebben: Buzinkay Géza: *Szerzői levelek a Családi Lapok szerkesztőjéhez, Ney Ferenchez, 1853–1855*. Magyar Könyvszemle, 130. évf. (2014) 4. sz. 486–490.

országban”[38] –, és megjelent verseinek *Családképek* című gyűjteménye.[39] A következő évben *Galyfüzér a nevelés virányligetéből* címmel az óvodai nevelés elveit, irányzatait és módszereit összegző művét adta ki, 1858-ban pedig a Nemzeti Színház két olyan operát is bemutatott, amelynek szövegét ő fordította magyarra (Rossini: Hamupipőke, Mozart: Figaró lakodalma címmel, amit ma Figaró házasságaként ismerünk). Ennek az évnek a végén érte őt több mint egy évtized után a korábbiaknál nagyobb elismerés, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választotta. Székfoglalóját a bölcseleti (filozófiai) osztályon *A divat erkölcsi súlya* címmel tartotta.[40]

Egy évtizeden át intenzíven jelen volt az Akadémia ülésein, részt vett bírálatokban, és 1867-től két éven át a bölcseleti osztály jegyzője volt. Az 1867. április 8-i ülésen *A nagyobb és kisebb nemzetiségek és államok létjogi viszonyairól* című értekezését olvasta fel, amelyben a nagy államokkal szemben a kisebb országok, nemzetek, nemzetiségek jogai és életképessége mellett érvelt. Előadásának kivonatát közölte az *Akadémiai Értesítő*, eszerint többek között kijelentette: „Gondviselés-szerü küldetésre egy nép sem hivatkozhatik öntudatosan. […] Egy népnek sincs joga más kisebbet csupán a tömegesség indokából elnyelni. […] Kisebb népek és nemzetiségek létének biztosítására hatalmas eszköz a szövetkezés. Csak az őszinte, testvéri szövetkezés nyújt állandó biztosítékot. […] Kisebb államok létezése nem csak lehető és jogos, hanem valódi szükség: emberjog, erkölcsiség és szabadság érdekében. […] Oly kisebb állam, melyben több nemzetiség testvérileg megférhet, valódi mintakép a jövő alakulhatásokra nézve.”[41] Ney gondolatmenete nemcsak a Habsburg Birodalom létének szükségességét kérdőjelezte meg, de ugyanannyira szemben állt a magyar nemzeti fensőbbségtudattal is, és benne talán még rokonság is felismerhető Kossuth dunai konföderációs tervezetével. Ezért vagy sem, az Akadémia titkára, Arany János értesítette, hogy előadása „kiadásra nem ajánltatott […], a nemzetiségek *mostani felkorbácsolt állapotában* könnyen félreértésre okul vagy új izgatásokra ürügyül szolgálhatnának”.[42] (Kiemelés az eredetiben – B. G.)

---

[38] *Vasárnapi Újság,* 1889. szept. 15. 37. sz. 602. A megjelenést követően a *Pesti Napló* terjedelmes, méltató kritikájában „Tolnai” többek között ezt írta: „A mű kivitelére nézve különösen szembetűnő szerző erődús képzelő tehetsége, és képekbeni kifogyhatlansága; de úgy hisszük, hogy a catastrophák, ha nem oly számosak, tán annál meghatóbbak leendettek. […] A mű nyelvezete gyönyörű… […] A müvet tehát, mint nemcsak mulattató de hasznos olvasmányt is , az olvasók figyelmébe ajánljuk.” Tolnai: *Matild és Olga, irányregény Ney Ferencztől.* Pesti Napló, 1855. máj. 6. 1547. sz. 19. A regény „erkölcsi irányát” emelte ki a *Vasárnapi Újság* (1855. febr. 11. 6. sz. 48.). Tóth Kálmán viszont tárcájában ironikus megjegyzést tett a Hölgyfutárban: „…hőse megjárta Franciaországot, Perzsát és Bagdádot, mint Ney Ferenc regényének hősei a világot, kik utójára egytöl egyig Makaóban jönnek össze.” *Hölgyfutár,* 1856. okt. 28. 249. sz. 1010.

[39] Az „irodalmi dilettantizmus” fórumaként számon tartott *Hölgyfutár* kellemetlen hangú értesítése szerint: „Most jelentek meg Ney Ferenc ’Családi képek’ cimü költeményei. Az átlapozott könyvből csak azt tanultuk meg, hogy lehet valaki igen derék, igen képzett ember, a nélkül, hogy költő is lenne egyszersmind, s hogy Ney ur, ha jó barátaira fog hallgatni, ezentúl csak a nevelés ’Virányligetein’ marad, s a Parnasz göröngyös utait azok számára hagyja, kik magasabb hegyeket is megszoktak mászni, mint az ’üde’ Svábhegy, s a szerzőnek anyira kedves ’Virányos’. *Hölgyfutár,* 1856. jan. 3. 2. sz. 7.

[40] Szövege nem maradt fenn, ismertetése: *Budapesti Szemle,* 1859. 6. köt. 18–19. sz. Osztályülési előadások, 229–230.

[41] *A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, 1867. (1. évf.) 7. sz. 141–142.

[42] Arany János 1867. május 3-án kelt levelében írta: „…két bíráló egyező véleménye szerint kiadásra nem ajánltatott; először azért, mivel jobbára már sokszor elmondott általános észrevételeket [áthúzva: igazságokat] foglal magában, melyeket – bár senki sem von kétségbe, mindazáltal a történelmi fejlődést s az államok alakulását mégsem képesek feltartóztatni, vagy más irányba fordítani, másodszor azért nem, minthogy számos elvont állítást foglal magában, melyek kivált nálunk s a

„Mily szépen összefüggő láncolata a tevékenységnek!”

Ney Ferenc ekkor már egy évtizede a pesti főreáliskola magyartanára volt; iskolai tevékenységét azzal kezdte meg, hogy a német iskola értesítőjébe terjedelmes tanulmányt írt *A magyar nyelvtanulmány a német tannyelvű reáltanodák*ban címmel. Ez a nyelvpedagógiai tekintetben is értékes dolgozat a kényes téma – a Bach-korszak közepén! – rendkívül ügyes, körültekintő és diplomatikus tárgyalása miatt is figyelmet érdemel, mivel Ney elmagyarázta, hogy miért kormányzati érdek, ha azt csinálja az iskola, amit a kormány nem akar. „Képzeljünk már most egy ácsmestert vagy építészt – érvelt –, ki igen ügyes a maga szakmájában s kinek […] igen jövedelmes megbízatása akadhatna valamely magyar község részéről, mely bizonyos nagyobbszerű középületeket szándékozik emeltetni városában. De a községi elöljárók észreveszik, hogy ez ember nem tud magyarul, nem képes magát velők illőleg megértetni, nem bírja tervének előnyeit tisztán fölfejteni előttük […] Ime az ügyes iparos elszalasztott egy nyereséges üzletet – a nyelvbeni járatlanság miatt. – […] Mert hiába, igaz marad, ki az emberek nyelvét bírja, bírja az emberek szivét; s a kölcsönös bizalom leginkább csak a fesztelen és közvetlen, a személyes és akadálytalan eszmecsere útján fejlik ki. […]

Én tehát szerény véleményem szerint kétségtelennek tartom: hogy a magas kormány a maga bölcs belátásánál s a nép javát eszközleni óhajtó intézkedéseinél fogva senkitől sem kívánja elzárni a lehető legnagyobb boldogulhatási módot az által, hogy valamit, mi e boldogulására eszközül szolgálna, alkalom hiányában meg nem tanulhatott.”[43]

Az 1860. év volt az, amelyikben az összes addig német nyelvű iskola: a reáliskolák átálltak vagy megpróbáltak átállni a magyar nyelvű oktatásra és megszabadulni a német tanároktól.[44] Ney Ferenc nemcsak a nosztalgikus forradalmi hangulatra és a helytartósági vagy városi rendelkezésekre hagyatkozott, hanem érvelt a magyarosítás mellett, de egyúttal a német nyelv és kultúra kisöprésének törekvései ellen is. Nem tehette meg, hogy a német nemzeti ébredés nagy ünnepségsorozatába, Schiller születésének 100. évfordulójába ugyanúgy bekapcsolódjon, mint a budai állami főreáliskola. A belvárosi főreáltanodában nem volt Schiller-ünnepség, és így diáklázongások sem[45] – viszont Ney, a forradalmár, de egyúttal kultúrember is, a tanév végi búcsúszavában arról beszélt, hogy „[v]annak – s talán nem csupán a fiatalabbak sorai közt – olyanok, kik inkább merev elszigeteltségben maradnának, semhogy egy mákszemnyit is áldoznának az idegen nyelvek isteneinek. Különösen a német nyelv ellen gerjedt föl ellenszenvök s a 12 évi szellemi sanyart [ti. a Bach-korszakot – B. G.] most azzal szeretnék helyreütni, hogy a német nyelv megtanulásától is irtóznak. Mi akar ez lenni? Boszú? visszatorlás? Ily alacsony indulat nem fér meg a nemesebb kebel érzelmeivel. Pedig én nemes keblűnek szeretem hinni a magyart, habár még csak csirája volna is a leendő embernek. S vajjon megérezné-e az ilyféle megtorlást az, kire célozva van? Mit árthat az a negyven milliónyi német népnek, ha itt nálunk ezer vagy tizezer egyénnel kevesebb érti e nyelvet? S nem inkább saját művelődésén, saját tudományosságán ejtene-e csorbát az, ki oly nyelvet küszöbölne ki ismeretköréből, melyen Goethék és Schillerek, Kantok és Fichték, Liebigek és

nemzetiségek *mostani felkorbácsolt állapotában* könnyen félreértésre okul vagy új izgatásokra ürügyül szolgálhatnának.” *Arany János Összes művei*. Szerk. Keresztury Dezső. XIV. köt. Hivatali iratok. 2. Budapest, 1964. 230. (Kiemelés az eredetiben)

[43] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője,* Pest, 1856: *Drittes Programm der städtische Ober-Realschule in Pest für das Schuljahr 185⁶/₇.* Pest 1857. 34.

[44] Buzinkay Géza: *Iskola a lovagvárban. A budai Toldy Ferenc Gimnázium 150 éve.* Budapest, 2005. 46–58.

[45] Buzinkay: *Iskola a lovagvárban,* 46–49.

Humboldtok adák át lelki kincseiket, egész eszmevilágukat nemcsak a német nemzetnek, hanem az összes emberiségnek. Erről tehát ne legyen szó közöttünk."[46]

A magyar nyelvet és a magyar nyelvű irodalmat, kultúrát a jövő számára kifejleszteni akarta és nem bezárni adott, még éppen csak csírázó állapotába. A magyar nyelvű oktatás melletti elvi érvelésen túl jól használható eszközt is adott a még német anyanyelvű polgárok és gyermekeik kezébe az 1857-ben először kiadott Ollendorf-módszerű nyelvkönyvvel. Ez a kötet a német anyanyelvűek gyors magyar nyelvtanulására és a magyarok ugyanilyen német nyelvtanulására szolgált, iskolai, de akár magán használatra is. A rendkívül jól bevált mű a századfordulóig huszonhat kiadást ért meg, a magyarok számára írt német nyelvkönyv pedig tizenhat kiadást.[47]

„Nagy ügyességgel és fortélylyal használta föl az ügynek kedvező társadalmi és politikai viszonyokat"

Az 1860/61. tanév próbatételt hozott Ney Ferenc számára: az októberi diplomát követő közéleti lazulást kihasználva már mint ideiglenes igazgató megszavaztatta a tanulókat, illetőleg szüleiket, hogy milyen nyelvű oktatást kívánnak (a német helyett a magyar nyelv mellett „az összes növendékség hét kilencede nyilatkozott"), és a változtatást két osztály esetében azonnal végre is hajtották. Szavazással eldönteni egy kérdést, a többség akaratát teljesíteni – ez még az 1848-as felfogású Ney tette volt, amit értetlenkedve és helytelenítve figyelt a tanári kar nagy része, sőt ezt még a millenniumi iskolatörténet is helytelenítette.[48]

A döntés kemény és fájdalmas személyi következményekkel járt: „a magyarúl tanítni képtelen német tanárok"-nak a tanév végével megszüntették az alkalmazását, s ebben a nyelvi szempont döntött, a szakmai minőség nem került szóba, „miután jövőre csak magyar főreáltanodát kiván a hatóság fentartani". „Meg volt tehát ezzel nyerve az alap, melyen soká elhanyagolt és rég sóvárgott nemzeti érdekeink ezen tanodában is biztosabban fölépülhessenek" – nyugtázta a sikert Ney.[49] A változtatások a nyelven túl a tanrendet is érintették, egyes órákat összevontak, ezzel csökkenteni tudták az óraszámot, és nagyobb teret biztosítottak a diákok testmozgásának, ami jelentős eltérés volt a korábbi, túlzottan tanteremhez és tanórákhoz kötött iskolai rendhez képest. Az új órarend nem pusztán a nemzeti fordulatot tükrözte. „[A]z átalános miveltség megszerezhetése, valamint a hazai viszonyokból kifejlett életfeladatok elérhetése tekintetéből is – írta a reáltanodai bizottmány által kidolgozott Tervezet – a rendes tantárgyak közé kívánjuk sorozni […] a lélek- és észtant mint a melyeknek tudásával lehet egyedül az eldarabolva szerzett ismeretek halmazát rendszeres egészszé és így

[46] Ney Ferenc: *Búcsuszó, melyet az 1860/1-ik tanév végén a tisztelt közönséghez és szeretett növendékeihez intézett Ney Ferenc a pesti főreáltanoda magyar osztályainak ideigl. igazgatója.* Pest, 1861. 6–7.

[47] *H. G. Ollendorff's neue Methode in sechs Monaten eine Sprache lesen, schreiben und sprechen zu lernen. Anleitung zur Erlernung der ungarischen Sprache für den Schul- und Privatunterricht.* Pest, 1857.; *Schlüssel zu der nach Ollendorff's neuer Methode bearbeiteten ungarischen Sprachlehre. Die Uebersetzung der in der Sprachlehre vorkommenden Aufgaben enthaltend und für Lehrer, besonders aber zum Selbstunterricht eingerichtet.* Pest, 1857. Ney Ferencnek erről a művéről 2002-ben született egy kevéssé hiteles konferencia-előadás, amely még Neyt sem azonosította helyesen. Hoppálné Erdő Judit: *Magyarnyelv-oktatás a XIX. század második felében – egy korabeli tankönyv tükrében.* Hungarológiai Évkönyv, 4. évf. (2003) 1. sz. 116–128.

[48] Kemény: *A budapesti IV. ker. közs. főreáliskola története,* 100.

[49] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola tudósítványa.* Szerk. Ney Ferenc. Pest, 1860. 5.

egyetemes tudománynyá alakítani."[50] Ez a mai fogalmakkal lélektan és logika-filozófia megnevezésű tárgy azonban csak egy tanévet élhetett, és másfél évtizedet kellett várni arra, hogy később, 1875-ben Péterfy Jenővel visszatérjen filozófia megnevezéssel.

Ney átalakította az iskolai értesítő szerkezetét is, elmaradt az addig szokásos német tanulmány valamelyik szaktanár tollából, viszont több lett az iskola működésének nyilvánosságát biztosító adat és névsor. Teljes osztálynévsorok helyett egyelőre továbbra is csak a kitüntetett tanulók neve jelent meg 1861-ben, viszont feltűnt fontos újításként mint „Jótékonyság" az árvízkárosultak javára történt adományozások teljes névsora az adott összegekkel együtt, ami nyilvánvalóan a versengési szellem és az adakozás együttes serkentésének pedagógiai módszere volt.

A politikai lazulás csak rövid ideig tartott, Neynek ismét bizonyítania kellett rátermettségét az iskola vezetésére a körülmények ennyire radikális változása idején is. Múltjából, több évtizedes irodalmi és közéleti szerepléseiből eredő ismertsége, kapcsolatai segítséget jelentettek a személye elleni támadások kivédésében.[51] „[A]z oktob. 14-én leérkezett 73,982 sz. kegyes intézvénnyel – állapította meg – majdnem minden a régire vezettetett viszsza: tárgybeosztás, heti óraszám, szóval mindaz, mit az 1861-ki pestvárosi közgyűlés újított és változtatott, a régi kerékvágásba tereltetett vissza majdnem teljesen.

Ha a tanodai tudósítvány [értesítő] jogkörébe tartozhatnék, szívesen kifejteném itt egyéni nézeteimet és a legbensőbb meggyőződésemen alapuló véleményemet: vajjon menynyiben tartom ezen nem annyira újításokat mint módosításokat helyeseknek és üdvösöknek az 1861-ikiekkel szemben. De miután itt csak arról lehet szó, hogy a felsőbb rendeleteket teljesíteni kell, – történeti hűséggel csak annyit jegyzek fel: hogy e rendeletet – a városi tanácsnak is beleegyezésével – azon tisztelettel és készséges hódolattal teljesítettük és teljesítjük, melylyel az ifjúság nevelői és tanítói egyátalán és föltétlenül tartoznak a felsőbbség iránt, ez által is példát mutatva a kezökre bízott fiatalságnak, hogy a felsőbb szabályokat minden körülmények közt teljesítni kötelesség."[52] Az engedelmesség túlzott hangsúlyozásából szinte sütött az irónia.

Az 1860-as évek közepétől, a Kiegyezéstől kezdve megnövekedtek Ney Ferenc közéleti szerepvállalásai, amelyek túlnyomórészt ugyan továbbra is a főváros közoktatási kérdéseihez kapcsolódtak, de nem kizárólag: 1867-től haláláig, több mint húsz éven át mindig újraválasztották Pest városi törvényhatósági képviselőnek a IV. kerületben (Belváros), és ő volt ugyanennek a kerületnek a választási elnöke is az 1878-tól következő három országgyűlési választás során. Ezek a megbízások ugyanabból fakadtak, mint ami megkülönböztette őt a szaktanár iskolaigazgatók többségétől: korábbi mozgásteréből, irodalmi és színházi jelenléteiből is adódó szélesebb körű ismertségéből.

Negyed századon át jelentős befolyása volt a fővárosi oktatásügyre, amit ő elsősorban a magyar reáltanodák elfogadtatására és megerősítésére fordított. A klasszikus humán gimnáziumokon felnőtt és jelentős részben jogász végzettségű közéleti elit különböző érvelésekkel, de alapvetően ellenszenvvel kezelte a gyakorlati életpályákra és a kortárs világban való tájékozódásra képező reáliskolát, mert német iskolatípusnak tekintette és meg akarta szüntetni. Még csak készülőfélben volt a kiegyezés, amikor 1866 elején már megindultak a sajtóban a támadások a reáliskolák ellen. Például a legfontosabb napilapban, a *Pesti Napló*ban szólalt

[50] *Tervezet a pesti főreáltanoda új szervezése tárgyában*. In: A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője, Budapest, 1860. 11.

[51] Kemény: *A budapesti IV. ker. közs. főreáliskola története,* 102.

[52] [Ney Ferenc:] *Adatok a pesti főreáltanoda történetéhez 186³/₄* . In: A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola tizedik tudósítványa, Budapest, 1863. 5.

fel a reáltanodák és tanáraik ellen Nendtvich Károly. Meglepő lehet, hogy éppen egy vegyész professzor, akadémiai tag támad a reáloktatás ellen – de magyarázatként inkább ideológiát és szélsőségesen ellenzéki habitust kell keresnünk szakmai szempontok helyett.[53]

„…végezzük polgári kötelességünket, s nyugodjunk meg öntudatunkban"

Ney Ferenc az iskolaigazgatósággal együtt közéleti, időnként nyíltan politikai frontok közé került, amiben szerepet játszottak katolikus kötődései is. Szombathelyi iskolai évei a premontrei iskolában a nemzeti szellem ápolása mellett vallási elkötelezettségét is kialakították – költőként őt a korban a jelesebb és toleráns katolikus költők közé sorolták[54] –, ami pályája során gyakran segítette őt, de többször gördített elé nehézségeket, akadályokat is. Egyrészt túlzottan liberális volt a konzervatív katolikus körök szemében, másrészt viszont katolikusként tekintett rá a nemzeti szellemű pedagógiában kiemelt szerepet vállaló református tanárok és iskolák egy része. Már az óvodában szembekerült a katolikus papság egy részével, aminek kiváltója két vitatott téma volt: „a kisdedek keresztvetése és imádkoztatása. Az egyesület nagy többsége ellenzé ezt. Én is ezen álláspontot védelmezém, mert vannak a gyermekek közt protestánsok és zsidók is" –emlékezett. Azután, amint 1848-ban publikációban és a tanári gyűlés elnökeként a felekezeti oktatást helytelenítette, a főpapságot az „egyoldalúságnak legelszántabb bajnokai"-ként minősítette, ezt ismét sokáig nehezményezték a katolikus egyházban és iskolákban, majd azt is csak sokára bocsátották meg neki, hogy 1868-ban a felvilágosodás és Eötvös József kultuszpolitikájának szellemében az egyházi és iskolai autonómia mellett érvelt, ami az egyház és állam szétválasztását jelentette. „Saját erőnkön, saját céljainkra érvényesítsük a haladás elvét! S vajjon mi legyen az a hathatós eszköz? […]

Igenis, az autonomia.

[…] Az egyházi és vallástanügyi önkormányzat lebeg lelkem előtt."[55]

Sőt a pápai csalatkozhatatlanság dogmája iránti fenntartásainak is félreérthetetlenül hangot adott.[56]

A fővárosi közgyűlés 1870-ben liberális szellemű határozattal vallásfelekezeti szempontból „közössé" nyilvánította a reáltanodát,[57] vagyis „a jövő iskolai évtől kezdve a külön

[53] Ney Ferenc: *Viszonzásul a „Reáliskola-e vagy gymnasium?" czimü czikkekre*. Pesti Napló, 1866. márc. 30. 4783. sz., [címoldal, 103.]; 1866. máj. 16. 4821. sz. [50.]; Nendtvich Károly: *Még egyszer reál-iskola és gymnasium, és Humboldt Sándor ítélete a modern oktatási rendszerről*. (Folyt.) Uo. 1866. máj. 16., 4821. sz. [50.]. A reáliskolák körüli vitákra, törvényhozásra és álláspontokra nézve lásd bővebben: Buzinkay: *Iskola a lovagvárban,* 11–136. Nendtvich Ney Ferenc mellett a budai főreáliskola egyik tanárát is olyan minősíthetetlen jelzőkkel illette, olyan stílusban vitázott, ami korábban a magyar közéleti és irodalmi vitákban ismeretlen volt, és csak frissen tűnt fel az emigrációból hazatérve a francia bulvársajtó eszközeit meghonosító Csernátony Lajos publicisztikájával, majd Verhovay Gyula és a nyolcvanas évek elején a parlamentbe is bejutó antiszemita képviselők botrányai révén – akik közé Nendtvich is tartozott.

[54] „…költeményei közül igen sok követelhet helyet a kath. vallásos költészet jelesebb termékei között" – írta Váli Béla. *Egyetemes Filológiai Közlöny,* 1884. 8. évf. 337. Már 1844-ben például így írt az *Életképek* kritikusa Ney Ferenc „A' harangszó 's a' megtérés" című beszélyéről: „…különösen ajánljuk jelen dolgozat figyelmes áttekintését, mert látni fogja belőle, miként lehet egyes vallásfelekezet egyik vagy másik doctrináját költői képben ajánlatossá tenni akarni, a' nélkül, hogy a' szerző mint proselytarius [áttérítő] tűnjék fel." *Életképek,* 1844. január–június, 2. évf. 99.

[55] Ney Ferencz: *Szellemi csaták*. Esztergom, 1868. 17.

[56] Ney Ferencz: *Eredeti külföldi levelezés. Lipcse, 1871. junius 25.* A Hon, 1871. júl. 1. 149. sz. 5.

[57] Pest városhatósági közgyűlésének 1870. március 24-i 9987. határozata. Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1873–1949. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_bfl_bpszkj/ (letöltés: 2020. júl. 12.))

szervezett kath[olikus] hittanári állomást megszüntette, a körmenetekben való részvétet s egyéb felekezeti ünnepélyességeket már ez évre is megszünendőknek rendelte".[58] Ez azt jelentette, hogy a hittanár(ok) a továbbiakban nem maradtak a tanári kar tagjai – mint például a budai állami főreáliskolában –, az addigi egyetlen, katolikus hittanár helyett a tanulók főbb vallási csoportjai szerinti vallástan tanárok tartottak az órarendnek megfelelő órákat az egyes felekezetek által meghatározott tartalommal. Ney Ferenc tapintatosan és körültekintően hajtotta végre a változást, végül két-két római katolikus, evangélikus, református, görög keleti és a rohamosan növekvő számú zsidó diákra való tekintettel 3–5 izraelita vallástanár vett részt az oktatásban, köztük olyan ismert személyek, mint dr. Bak Izrael és dr. Kohn Sámuel rabbik vagy az evangélikus Győry Vilmos.

1866-tól a Budapesti Tanári Egylet elnökévé választották; ez a következő évben Országos Középtanodai Tanáregyletté alakult, továbbra is Ney elnökletével, s első lépésükként 1867. június 30-án átnyújtotta Eötvös József miniszternek emlékiratnak nevezett terjedelmes törvényjavaslatukat – megszövegezve, kidolgozott tantervvel, a kötelező laboratóriumi és szertári felszerelés jegyzékével –, amely a reáloktatás átalakítását javasolta reálgimnáziummá.[59] A középiskolai reform a nyolcosztályos reáliskolával azonban csak heves viták után, jóval később, Trefort Ágoston minisztersége idején, 1875-ben született meg. Az Országos Középtanodai Tanáregylet működése sikeres volt szakmai, szervezeti és a tanárok fizetésrendezése tekintetében – „rugalmas" politikájuknak köszönhetően,[60] amiben felismerhető az elnök szerepe. Ney üdvözlő beszédében is megfogalmazta egyik alapelvét: „Szabad ember, szabad hazában tisztelheti és tiszteli a méltóságokat és nagyságokat a nélkül, hogy véleménye szabadságát áruba bocsássa."[61]

1875-ben publikálta *Egy pillantás a jövőbe a reáltanodák érdekében* című tanévzáró beszédét. Az új rendezés teremtette kilátásokat mérlegelte, szónoki fordulatokkal téve hatásossá gondolatmenetét, amelyben az aggályok – ekkor elsősorban a diákok számának csökkenése az újonnan megalapított polgári iskola elszívó hatása eredményeként – helyett a lehetséges előnyöket állította az előtérbe: ha kevesebb diák marad a reálgimnáziumban, azok a minőségileg jobbak, az „edzettebb szellemű" részt alkotják. De minden lehetséges veszélyforrás ellenére itt is, mint korábban többször, az uniformizálás ellen foglalt állást: „…teljes lelki megnyugvással tekintek vissza egy évtized előtt kimondott azon kívánalmamra: hogy a hon polgárainak különböző műveltségi igényeihez képest különböző rendű és foku tanintézetek állíttassanak fel a hazában."[62]

„…azt óhajtom, hogy a szellemibb foglalkozások a reáliskolában is egyenlő fontossággal bírjanak a szorosan vett reáliákéval"

A hetvenes évekre már minden energiáját a főreáltanoda igazgatására fordította. Ettől kezdve a Tudományos Akadémia szakmai közéletében sem vett többé részt, nem vállalt feladatokat. Ő még egy reformkori típusú értelmiségi polgár volt, közelebb a polihisztorhoz, mint a szaktudóshoz, amiről 822 műből, több mint ezer kötetből álló könyvtára is

[58] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője.* Pest, 1869. 3.
[59] *A Budapesti Tanári Egylet Közlönye,* 1867. 3-4. sz. 1–66. Az Egylet vezetőségének Ney mellett tagja volt a vegyész Say Móric, a budai főreáltanoda későbbi igazgatója.
[60] Keller Márkus: *A tanárok helye – A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban.* Budapest, 2010. 85–86.
[61] Idézi Keller: *A tanárok helye,* 99.
[62] Ney Ferenc: *Egy pillantás a jövőbe a reáltanodák érdekében.* Budapest, 1875. 9.

tanúskodik.[63] Pedagógusként embert, emberi tartást, jellemet akart nevelni, ahogy már házitanító korában eldöntötte. De ahhoz képest már sokat tapasztalt, tanult az emberi sokféleségről, az emberi lélekről és érzékenységről. A bejárt utat jól mutatja egy jelenet 1834-ből a Lányi-család körében, melyet összevethetünk a reáltanoda 1876. évi értesítőjének igazgatói elmélkedésével. 1834-ben Pozsonyban – emlékezett Ney – a színházi előadások közül „[k]ülönösen 'Romeo és Julia' izgatta föl egyszer a grófnő kedélyét: hogy mily borzasztó sors az, ha a valódi szerelem ily gyászos véget ér. Mikor azt találtam megjegyezni: hogy a viszonyok mérlegelése és a szenvedélyen uralkodni tudás legtöbbször megóvhatja az embert, – megóvhatta volna talán Romeot is – a gyászos végzettől, – azt kelle hallanom helytelenítő válaszul: hogy soha fiatal emberben ily hideg filozófiát nem lehete tapasztalni." Több mint negyven évvel később Ney Ferenc így érvelt: „A nevelés munkájában, ha egyáltalán célt érni akarunk, okvetetlenül a szeretetből kell kiindulnunk. Ez ama közös pont, melyben a szülők és tanítók működése találkozik. [… I]tt is, ott is, hogy sikeres lehessen, a kedély nemességének kell a tevékenység körét bevilágitnia, körül ölelnie. Kedély nélkül szűkölködő tanitó-nevelő épp' oly képtelenség, aminő természetellenes szörnyeteg a gyermekét üldöző vagy veszélybe hajtó apa. Ime tehát, szeretet honol a nevelő szivében épp' úgy, mint a szülő kebelében; s mily óriási különbséget találunk mégis gyakran az eszközökre nézve, melyeket a gyermek, a növendék innen is onnan is célba vett javának érdekében alkalmaztatni látunk."[64]

Egész nevelői pályája során a nevelési gyakorlat és feltételeinek biztosítása érdekelte – annak elméletei addig, míg kialakította a saját nevelői gyakorlatát. „[Ö]nálló rendszerré tudtam összefűzni elméleteimet önnön gyakorlati használatomra" – írta *Emlékezései*ben. Szaktárgyként mindig is a magyar irodalom és a történelem állt közel hozzá, de ezeket nem mint szaktárgyakat kívánta tanítani, hanem gondolkodni, szemléletet és nemzeti érzelmet alakítani akart. Amikor egy minden szempontból fontos, felemelő és bonyolult feladatot kapott, a főreáltanoda igazgatását, akkor is a nevelést és oktatást egységbe fogó, az oktatásban minden oldalt kiegyensúlyozó iskola volt az eszményképe, ami persze a reáliskola típusának szűkebben szakmai szemléletű hagyományaival és tanárainak felfogásával nem állt összhangban. „Mi könnyen téved a minden után mohón kapkodó fiatal lélek a félszegség végzetes útjára – elmélkedett –, ha a reáltudományt és reáliránt elbizakodottan s fonák felfogással akkép értelmezi: hogy csak annak kell minden figyelmét, méltánylását szentelnie, ami a valóban megfoghatót, a testileg elemezhetőt vezeti szemlélete elé! S mi könnyen arat fölötte végleges diadalt a merev, hideg anyag, ha nem gondoskodunk kellő mérvű ellensúlyozásról az erkölcsi világ, a költői magasztaltság, a történeti tények és tanulságok virágosabb tényezőiben. Ez az oka annak, hogy én – lássék bár paradoxonnak – azt óhajtom, hogy a szellemibb foglalkozások a reáliskolában is egyenlő fontossággal bírjanak a szorosan vett reáliákéval…"[65] Összes energiáját, tapasztalatát és, amint ekkor kiderült, kiváló szervezőkészségét ennek szolgálatába állította. A pesti főreáltanoda értesítőiben közölt éves beszámolói,

[63] Könyvtárában 266 szépirodalmi, 556 tudományos mű több mint ezer kötetben, magyar, német, latin, francia, olasz, angol nyelven, és szótárak, nyelvkönyvek más nyelveken is: török, szlovák, román, spanyol, valamint több mint két tucatnyi 17–18. századi latin, francia és német kiadás is megtalálható volt, de mivel a lakása és benne a könyvtára az iskolaépületben helyezkedett el, tájékozódásra, használatra még a gazdag iskolai könyvtár is hozzászámítható. Báthory Nándor: *A Budapesti fő- és székvárosi IV. ker. közs. főreáliskola tanári könyvtárának czim jegyzéke. (1854-1895). R) Ney Ferencz-könyvtár*. In: A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola negyvenharmadik értesítője az 1896-97. tanév végén. Budapest, 1896. 286–313.

[64] Ney Ferenc: *Viszonypontok a szülői ház és iskola kölcsönös vonatkozásaihoz*. Budapest, 1876. 4.

[65] Ney Ferenc: *A tanév végén*. In: A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője. Budapest, 1878. 8.

olykor tanulmány méretű áttekintései és eszmefuttatásai, amelyekben feltárta hivatásnak felfogott igazgatói működésének koncepcionális, nem ritkán filozófiai alapjait, akkor mutatják meg igazán Ney kvalitásait, ha összehasonlítjuk más iskolák, például a budai főreáliskola értesítőinek száraz, adatközlő igazgatói évértékelőivel.

„Nekünk feladatunk az európai műveltség színvonalára emelkedni"

Különböző alkalmakra írt üdvözlő beszédeit általában közölte az iskola értesítőiben, mert az iskolai ünnepléseknek, megemlékezéseknek komoly pedagógiai jelentőséget tulajdonított; erről egyik dolgozatában külön is értekezett.[66] Ezekbe a beszédekbe mindig belefoglalt valamilyen általános témát, tanulságot, pedagógiai szempontot. Iskolaigazgatóként természetesen megemlékezett Ferenc József néhány évfordulójáról és József nádorról, mint már korábban a Kisdedóvó-képzőben is. Nagyobb iskolai, néha városi megemlékező beszédet tartott, költeményt írt a Reáltanoda jelentősebb munkatársairól, illetve alapítványtevőiről, egy-egy nagy halottról, akiknek névsora saját történelmi értékrendjét mutatja, s ezeket külön füzetekben is publikálta: Deák Ferenc, Eötvös József, Széchenyi István, Trefort Ágoston.

Az ünnepi beszédek alkalmainak felhasználása pedagógiai érdekű elmélkedésekre jól látható Pauler Tivadart mint újonnan kinevezett vallás- és közoktatásügyi minisztert köszöntő beszédében: „Nem lehetne Magyarország művelődésére nézve nagyobb veszély, nagyobb szerencsétlenség, mint az egyoldalúság és töredékesség. Nekünk feladatunk az európai műveltség színvonalára emelkedni, nemcsak azért, mivel oda eljutni akarunk; hanem s főleg azért, mivel oda feljutnunk okvetlenül kell, ha mint nemzet egyátalán létezni, s nem mondom még egy második évezredig, de csak fél századig is fennmaradni óhajtunk. […] Magyarország műveltségének egyetemessé kell lennie, úgy hogy minden szakmának meglegyenek saját emberei, saját szakférfiai: de minden szakférfiúnak áthatva kell lennie az egyetemesség elvétől, mely megóvja őt a kizárólagosságtól, mely szerént mindenki csak a maga szakmáját tartaná üdvre vezetőnek, a többit pedig fölöslegesnek vagy céltalannak hinné. Egyénben az egyoldalúság satnya szellemi élet: nemzetben erkölcsi halál."[67]

Trefort Ágoston miniszter – akivel több évtizedes közeli ismeretség kötötte össze – halála után a reáliskolában tartott emlékünnepélyen elhangzott beszédét a diákjainak címezte: „Tanuljátok meg, hogy a szellemi tevékenység birodalmában nincs más rangfokozat, mint amelyet az erélyesebb, terjedelmesebb és hatásosabb tevékenység […] teremthet. Itt nem a magasabb állású főtisztviselő s az egyszerű polgár, nem a miniszter s a szerény tanár állanak szemben egymással, hanem ember az emberrel, szellem a szellemmel, s az határoz a dologban: kit hová helyez a Gondviselés kedvezése, kit minő szereppel ruház fel a hivatásszerű szerencse, s ki mikép képes e szerepnek megfelelni. […] Ebben áll a szellemvilág demokráciai szervezete."[68] Trefort jelentőségét bibliai hasonlattal, tömören nevezte meg: „…ha hajdan Jozuah harsonáira leomlottak Jerikó falai: Trefort kürthangjaira fölépültek a *műveltség* bástyái, hogy azokon belül találja meg a nemzet az *állandó lét* igéretföldjét."[69] (Kiemelés az eredetiben)

A feladat, ahogyan nemcsak adódott, hanem ahogy az annak való megfelelést önmagától elvárta, sokszorosan összetett volt, buktatókkal teli. A még mindig jelentős részben német nyelvű városban támogatást kellett szerezni és szervezni a magyar tanintézetnek, létrehozni

[66] *Elmélkedés 1878. évi június hó 8-án.* In: A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője. Budapest, 1877. 3–10.
[67] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője*. Pest, 1870. 25.
[68] Ney Ferenc: *Emlékünnepély…Trefort Ágoston …emlékének szentelve*. Budapest, 1888. 4.
[69] Ney: *Emlékünnepély,* 13.

alapítványokat az anyagi fejlesztésekre (laboratóriumi felszerelésektől a könyvtárig) és ösztöndíjakat a szegényebb tanulók támogatására, előbb a tanulói létszám növelése, majd a túlzott népszerűségből adódó, a kezelhetetlenség határát súroló túlnépesedés mellett szinte állandóan a reáltanoda mint iskolatípus létének biztosítására és tekintélyének elismertetésére. Mindez nagy feladatot, érvelőkészséget és taktikai érzéket kívánt, hogy intézménye körülményeiben, feltételeiben versenytársa lehessen a saját céljára újonnan felépített épületben működő, állami fenntartású budai főreáliskolának. A feladat egész embert kívánt, és ezt teljesítette is Ney Ferenc – miközben olyan fizikai modernizációval is törődnie kellett, mint az iskolaépület átépíttetése és kibővítése vagy például a folyóvíz bevezettetése az állandó fertőzésveszélyt jelentő udvari kutak helyett.

A támogatók: katolikus főpapok és zsidó nagytőkések

Az iskola alapítványainak létrehozása és fejlesztése a legfontosabb kérdések közé tartozott, a működés feltételeinek javítása mellett a társadalmi elfogadottság bővítése miatt is, ezt Ney tapasztalatból tudta. Elsőként, még ideiglenes igazgatói megbízatása idején Scitovszky János hercegprímás adománya mellett – amihez azonnal csatlakozott adományaival a püspökök nagy része is – saját magyar nyelvű iskolaavató beszédének kinyomtatásából és eladásából gyűjtött összeggel, összesen 585 forint 80 krajcárral létrejött a Scitovszky alapítvány. Ney Ferenc törekvése az volt, hogy „minél előbb valósuljon e sorok írójának azon régi óhaja: miszerint a kamatokból nem csak könyv- és tanszerekre jusson, hanem azoknak egy részéből valódi ösztöndíjat (stipendium) lehessen alakítni”.[70] 1862-re a főpapi adományok mellé megjelent az éppen kifejlődő magyar nagypolgárság családjainak – Ullmann Móric György, a pesti tőzsde alelnöke gyűjtőívén többek között a Deutsch, Brüll, Fischl, Herzfelder, Hirschler, Holitscher, Schossberger, Wahrmann családok több tagjának – adományai. Egy hagyatéki (Staffenberger) alapítványt is hozzá lehetett csatolni, gyűjtöttek az egyes osztályok tanulói is, ezt követően polgárok és helyi vállalkozók is magukénak, azaz támogatandónak érezték a reáliskola ügyét, és ezzel több mint háromszorosára, 1961 forint 50 krajcárra nőtt az alapítványi összeg. Ez már lehetővé tette, hogy 19 tanuló – „valláskülönbség nélkül” – részesüljön az alapítvány ösztöndíjából. 1863-ban már 30-ra nőtt a létszámuk.[71] Ezután különböző összegű alapítványok jöttek létre a reáliskola működésének támogatására, 1870-re összesen hat. Az egyik legnagyobb volt a Szilágyi István „polgári gombkötő mester” hagyatékából származó mintegy 12–14 000 forintos fővárosi alapítvány. 1865-től megjelentek a kifejezetten ösztöndíj-alapítványok. Ney Ferenc személyes közbenjárására a Pesti Hazai Első Takarékpénztár 1000 forintos alapítványt tett (amit később a duplájára emelt), sőt szintén Ney találta meg annak a módját is, hogy Ferenc Józsefnek az iskolában tett 1865. június 9-i látogatása hosszabb távon is kamatozzon az iskola, a tanulók részére. Egy ilyen alapítvány céljára gyűjtésbe kezdett, önmaga is hozzájárult, és néhány év alatt tekintélyes összeget sikerült felmutatnia. „[A] Ney Ferenc gyűjtésével kezdeményezett ösztöndíj-alapítvány összege 1272 frt 50 krra szaporodott. Ennek folytán ő Fölsége legmagasabb engedelméből ezen alapítvány a ’Királyi látogatás emlékösztöndíj’ címe alatt életbe léptettetik” – közölte a reáliskola 1872-es értesítője. Eredetileg „első sorban helybeli tanárok és tanítók fiai pályázhat[t]ak” rá.[72]

[70] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője.* Pest, 1861. 20.

[71] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője.* Pest, 1862. 25–26.; *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője.* Pest, 1863. 5.

[72] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője.* Pest, 1872. 11–12.; 1892-től módosították tartalmát: a „Ney Ferencz-féle király névnapi alapítvány a magyar nyelv elsajátításában kitűnő, nem

Tanári működésének negyvenéves évfordulójáról már nemcsak a szakmai lapok, de a napilapok is megemlékeztek. A kor legtekintélyesebb lapja, a *Pesti Napló* 1874. évi 1. számában rövid életrajzával köszöntötte, kiemelve, hogy „sokat is köszön neki a magyar nevelés ügye. A hazai kisdedóvoda egyik megteremtője Ney volt, ki a nevelészeti irodalom terén is nagy tevékenységet fejtett ki és ebbeli munkásságára nézve hazánkban vetélytárs nélkül áll." Majd így folytatta: „1861-ben szab. kir. Pest városa közönsége által a pesti főreáliskola igazgató tanárává választatott. […] Az ő vezetése alatt lett a nevezett intézet az ország határain túl ismert nagy minta főreáltanodává, melynek eddigelé számosan köszönik kiképeztetésüket és mely legújabban a bécsi [világ]kiállításon nagy mérvű kitüntetésekben részesült."[73]

Az 1860–1880-as években minden olyan hatósági, szakmai és társadalmi testületnek a tagja volt, amelyikben érvényesíthette befolyását és szempontjait a reáltanoda érdekében. Forradalmár múltja és fogsága ellenére az uralkodó az egyik legmagasabb polgári kitüntetéssel, a Ferenc József rend lovagkeresztjével tüntette ki negyvenéves tanári jubileuma alkalmával 1874-ben, sejthetően a főváros és Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter együttes javaslatára. Ezt a kitüntetést egy még magasabb elismerés követte 1887. június 13-án, amikor ő és leszármazói magyar nemessé lettek,[74] a *Politisches Volksblatt* és a *Közoktatás* címlapjaikon közölték arcképét, és részletesen méltatták munkásságát.[75] A főreáliskola értesítőjében Ney Ferenc ezért I. Ferenc József mellett a tanári karnak, kollégáinak mondott köszönetet: „[P]ercig sem kétkedhetem, hogy az első forrás, melyből ezen legmagasabb tény indító oka, vagyis kérelmező indítványozása fakadt, a tanári kar baráti kebele s igy, midőn engem e legfelsőbb kitüntetés váratlanul és keresetlenül a legkellemesebben meglepett, egyúttal nyilvánossá tette azt a benső, szívélyes ragaszkodást, melylyel a tisztelt és szeretett tanártársak irántam viseltetnek, s melyet én eddig is minden alkalommal a lehető legbarátságosabb módon viszonozni törekedtem."[76] Amint a millenniumi iskolatörténetben Kemény X. Ferenc megírta, valóban a tanári kartól indult ki a kitüntetési javaslat.[77] Történelmi szempontból is figyelemreméltó, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában egy középiskola tanári kara javaslatot tehetett egy olyan kitüntetésre, amelyet az uralkodó adományoz, és hogy ezt a javaslatot Ferenc József el is fogadta.

A millenniumi iskolatörténet azt azonban felrótta Ney Ferencnek, hogy minden erénye és sikere ellenére nem sikerült a tanári testületben „önálló szellemet" teremtenie, „mely a reális irányú képzésért lelkesedve" biztosította volna ennek az új iskolatípusnak a jövőjét.[78] A kifogás egy reál szaktanár tollából rámutat arra, hogy a nagy támogatottság mellett is milyen feszültségek lappanghattak a tanári karban, és milyen nehéz lehetett íróként és magyartanárként a reáliskolában fenntartania igazgatói tekintélyét. Pedig épp azt vetették a szemére, amivel a reáliskolák között egyedülállóan sokoldalú képzést, műveltséget biztosított a diákjainak a humán tárgyak területén is.

Teljes értékű emberek nevelése volt a fő célja. Jól jelzik sikeres tanári, igazgatói tevékenységének színvonalát az általa vezetett iskola nagynevű tanárai – hogy csak néhányuk

magyarajkú tanulók jutalmazására szánt", Budapest székesfőváros közgyűlési határozatai: 1892. 358. Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1873–1949 https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_bfl_bpszkj/ (letöltés: 2020. júl. 12.)

[73] *Egy magyar tanférfiu*. Pesti Napló, 1874. jan. 1. 1. sz. 2.

[74] *Királyi könyvek*. Az I. Ferenc József és IV. Károly által 1867-től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzéke. Szerk. és kiad.: Gerő József. Budapest, 1940. 151.

[75] *Politisches Volksblatt,* Jg. 13. Nr. 172. 24. Juni 1887.; *Közoktatás,* 6. évf. 26. sz. 1887. jún. 26.

[76] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője*. Budapest, 1886. 109.

[77] Kemény: *A budapesti IV. ker. közs. főreáliskola története,* 216–217.

[78] Kemény: *A budapesti IV. ker. közs. főreáliskola története,* 218.

nevét említsem: a fizikus Aujeszky Lipót, a kémikus Balló Mátyás, a gyorsírás tanára, Fenyvessy Adolf, Gerlóczy Zsigmond, az egészségtan tanára, a francia nyelv tanára, a mérnök és festőművész Györök Leó vagy két kiemelkedő irodalmár, Péterfy Jenő és Riedl Frigyes – s a kezük közül kikerült diákok, akik nagyrészt olyan hivatásokat választottak, amelyekben éppen a sokoldalú műveltség, világlátás és ízlés tette őket kiemelkedővé.[79] Jellegzetesen ilyen terület az építészet. Ekkor volt a főreáliskola tanulója a századforduló nagy építész nemzedékének számos jelentős tagja, köztük Alpár Ignác, Baumgarten Sándor, Fellner Sándor, Freund Vilmos, Giergl Kálmán, Lechner Ödön, Pecz Samu, Quittner Zsigmond és Steindl Imre,[80] és kerültek ki jelentős művészek, például Hubay Jenő, László Fülöp, Róth Miksa, Zala György; a Tudományos Akadémia néhány jelentős természettudósa, mint a vegyész Lengyel Béla, az orvos-vegyész Liebermann Leó, a fizikus Schuller Alajos; vagy a főreál tanulói közül világszerte bizonyára a legismertebb, Herzl Tivadar, a zsidó állam megálmodója.

Ney Ferenc az 1880-as években gyakran betegeskedett, 1883. november után közel másfél évig a „kór hatféle alakzatban támadta meg egymás után szervezetemet", írta, úgyhogy Báthory Nándor kollégájának, a későbbi igazgatónak kellett őt helyettesítenie. Feltehetőleg már ekkor is a vesebetegség volt az, ami „[v]áltakozva ismétlődött […] míg a tanév végéig egészségemet teljesen összetörő súlylyá fokozódott".[81] De aztán még visszaerősödött, folytatta igazgatói munkáját, és bármennyire lelkesítő események történtek is ezalatt – nagy iskolai ünneplés 75. születésnapján, amelyen a VII. osztály egyik diákja tartotta a terjedelmes ünnepi beszédet,[82] illetve a nemesség-adományozás –, maga is érezte gyengülését.

Ekkor a tanári karból egy megrázó haláleset is saját kilátásaira emlékeztette. A zárkózott, tartózkodó alaptermészetű Ney igen ritkán nevezett bárkit is barátjának, de Aujeszky Lipót tanártársa, a természetrajz és fizika tanára az egyik volt ezek közül. 1887 februárjában váratlanul elhunyt. Ney Ferenc szokatlanul hosszú és gyakran ellágyuló búcsúztatót írt a reáltanoda éves értesítőjébe. Nem mondta ki, de saját közeledő haláláról elmélkedett: „Ime egy emberélet, mely eloltódik, elalszik mint a mécs, íme egy tevékeny erő, mely mint a lehellet, elszáll, elpárolog, megszűnik működni Az erő! Az erők tudománya, az erő-indította tünemények fejtegetése – az volt az ő szakmája. Sok erőt fordított ő is ezen intézet növendékeinek szellemi fejlesztésére közel 26 évi tanárkodása alatt; erőt fordított e célra, hogy mind jobban gyönyörködhessék az erő-okozta tüneményekben, a tanulók értelmi haladásában – és ime, jött egy nagyobb erő, egy fuvalat – és elfújta őt, – egy fuvalat, mely elfúj mindnyájunkat a föld színéről. […]

Meghalt, mert összemorzsolá csöndesen és ravaszúl a mindinkább javuló külső szín takarója alatt az emberi élet végtüneményeinek ereje, – és senki sem vette észre e morzsolást."[83]

[79] Gazdag névsorukat állította össze Vág: *Ney Ferenc,* 44–45.

[80] „Tessék csak ezt a gyereknévsort elolvasni: Lechner Ödön, Schulek Frigyes, Steindl Imre, Pecz, Kauser, Gerster, hogy csak a régiek közül említsek néhány nevet. Hirtelen emlékezetünkbe villan a postatakarékpénztár palotája, a Halászbástya, a parlament, a lipótvárosi bazilika […] Ezek a gyerekek átépítették Budapest felét…" Lyka Károly: *A IV. kerületi reál művészgyerekei*. Új Idők, 1932. 43. sz. 514.

[81] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője*. Budapest, 1884. 10.

[82] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője*. Budapest, 1888. 118–122.

[83] *A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője*. Budapest, 1886. 18–20.

„… erős egyénisége, kiváló szónoki és írói tehetsége nemcsak befelé, de kifelé is tekintélyt szereztek az intézetnek, melynek élén állott"

Ney Ferenc nem élt már sokáig, 1889. szeptember 11-én meghalt. Budapest összes nagyobb napi- és hetilapja, mind a magyar, mind a német nyelvűek reggeli és esti kiadásaikban elég jelentős terjedelemben búcsúztak tőle, és ismertették munkásságát; a *Vasárnapi Újság* címlapján méltatta életművét arcképe kíséretében.[84] Temetésére 1889. szeptember 13-án a Kerepesi (ma Fiumei úti) temető főváros által adományozott díszsírhelyén, a művészek és tudósok parcellájában került sor. „Ney Ferencz, belvárosi reáliskolai igazgatónak temetése […] a fővárosi közélet és tudományos világ impozáns részvéte mellett ma délután három órakor ment végbe a Reáltanoda-utcza 7. szám alatt lévő gyászházból. A díszes érczkoporsót számtalan szebbnél-szebb koszorú borította, melyek közül különösen kivált Majer István, esztergomi püspök gyönyörű babérkoszorúja. A koszorú széles fehér selyem szalagján a következő distichon állott:

»Jó nevelész, iró s lelkes fia volt a hazának.
Igy Ney nem halt meg: Hunnia áldja neved.
István bácsi.«[85]

Koszorúkat helyeztek a ravatalra továbbá az akadémia, az országos középiskolai egyesület, a főváros, a IV. ker. közs[égi] főreáliskolai tanári testület, a VIII. ker. reáliskola tanári kara, a belvárosi reáliskola ifjúsága és még többen. A végtisztességre díszes és előkelő közönség gyűlt egybe. Ott voltak többek között: Ráth Károly főpolgármester, Gerlóczy Károly polgármester, Eötvös Lóránt báró a tudományos akadémia elnöke, Fraknói Vilmos az akadémia másodelnöke, Szász Károly ref. püspök, Gyulai Pál és Tóth Lőrincz, Steiner Fülöp pápai praelatus. […] A belvárosi reáliskolai növendékek és a piarista gimnázium ifjúsága testületileg jelentek meg gyászlobogók alatt. A beszentelést Romeiser József belvárosi prépost plébános végezte, mely után Nagy Gyula hitoktató tartott tanártársai nevében beszédet. Ezután a koporsót négylovas gyászkocsira helyezték s a kerepesi sirkertbe vitték, hol a sir előtt Widder Oszkár VIII. oszt. növendék a tanuló ifjúság nevében mondott utolsó istenhozzádot a szeretett igazgatónak."[86]

Ney Ferenc máig álló síremlékét építész fia, Ney Béla tervezte.

A fővárosi közgyűlésben a főpolgármester méltatta munkásságát: „Ney Ferencz egyike volt azon jeles, azon kitűnő férfiaknak, ki hivatásának sokoldalú kötelmeit szakértelemmel, egész buzgalommal és lelkiismeretességgel mindenkor teljesítette; kinek egész élete s tevékenysége a tudománynak, az irodalomnak, a közügyeknek s kiválólag a nevelés és tanügyeknek volt szentelve; végre egyike volt azon ritkább férfiaknak, kik önerejük, munkásságuk és a legtisztább hazafisággal párosult kitűnő működés által vívták ki polgártársaiknak osztatlan tiszteletét. Polgári erényei, valamint a tanügy és az irodalom terén évek hosszú során át szerzett kiváló érdemei nemcsak a főváros részéről őszinte elismerésre találtak, hanem koronás királyunk ő Felsége által is többszörös kitüntetésre méltatva lettek."[87]

[84] *Vasárnapi Újság,* 1889. szept. 22. 38. sz. 613–614.

[85] Majer István püspök szerkesztette az *István bácsi Naptára* című kalendáriumot, amely cikkeiben többször foglalkozott a Kisded-óvóval, illetve közölte Ney Ferenc néhány költeményét is.

[86] *Pesti Napló,* 1889. szept. 14. 253. sz. 55.

[87] Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1889 17. 1889. szeptember 18. rendes közgyűlés jegyzőkönyve 873. Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1873–1949 https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_bfl_bpszkj/ (letöltés: 2020. júl. 12.)

Az *Akadémiai Almanach* részletes életrajzát közölte, kiemelve – amiről ekkor már általában nem esett szó –, hogy „önálló művei szép számmal jelentek meg s köztök olyanok is, melyek nálunk szokatlanul nagy számú kiadást értek el”.[88]

A legteljesebb, tanulmány méretű megemlékezést, biográfiát Gellért Jenő, a főreáliskola magyar és német tanára írta és publikálta részben önálló füzetben, részben az 1889–1890. évi iskolai értesítőben.[89] Egyensúlyba állította Ney működésének korszakait. Arra hivatkozott, hogy maga Ney élete 1856-ig terjedő korszakát tartotta „aranykorának”. „Részünkről bátran hozzátehetjük – írta Gellért –, hogy ez volt irodalmi és társadalmi működésének is legfényesebb korszaka”;[90] ez a megfogalmazás főreáliskolai korszakának különválasztását jelentette. Másfelől viszont Gellért hangsúlyozta, hogy „ő ama szerencsések közé tartozik, a kiknek működése olyan korba esik, a mely fölfogta a nevelés és tanítás fontosságát, s épen ezért szívesen hozta meg az áldozatot a haladás eme tényezőjének emelésére; […] Szerencsés az, kinek a körülmények kedveznek, de szerencsésebb az, aki a kedvező helyzetet jól és üdvösen tudja felhasználni. És Ney az utóbbiak közé tartozott.

Ha szerencséjét irigyeljük, ne kicsinyítsük érdemeit. Az ő vezetése alatt fejlődött ezen intézet oda, hogy szellemi haladásunknak egyik számottevő tényezője lett…”[91]

A megemlékezés utolsó része Ney Ferenc árnyalt portréját, jellemrajzát vázolta fel. Egy komoly, szigorúnak kinéző, de érzékeny, mindig segítőkész, a kérésnek eleget tevő, de a parancsot visszautasító s az ítélőerőt még magával szemben is megőrző, autonóm egyéniség képét rajzolta meg Gellért Jenő irodalomtanárhoz méltóan. Ney „[a]lapos ismeretei, világos és egyszerű tanítási módszere, melyben oly fontos szerep jutott vidám kedélyének, kérdezési módja, mely mindig a tanulóhoz alkalmazott vala, s melylyel ép úgy vezetett, mint oktatott; mind igazolják, hogy ő sohasem akarta, hogy tanítványai tudományát bámulják, hanem hogy megértsék, sem azt, hogy féljenek tőle, hanem hogy szeressék. […] Szebben és érdekesebben beszélni, kevés tanárnak adatott.”[92] Másfél évtizeddel később a Ney utódjának nekrológjában leírt összehasonlítás még világosabban kiemelte, hogy „hiányoztak belőle [t. i. utódjából] azon qualitások, melyek Ney nevét nemcsak mint tanférfiúét, de mint a közélet szereplő alakjáét is közismertté tették. Neynek erős egyénisége, kiváló szónoki és írói tehetsége nemcsak befelé, de kifelé is tekintélyt szereztek az intézetnek, melynek élén állott.”[93]

Beszédeinek retorikai értékeit és hatásosságát Gellért külön kiemelte, de ifjúságától kezdve szenvedélyesen művelt költészetéről szólva egyetértett Ney önnön ítéletével. „Habár szerette szívének gyermekeit – írta –, sohasem becsülte túl azokat, s tudta jól, hogy azok őt nem teszik halhatatlanná; épen ezért jól megőrizte azokat, legfölebb azon kis körben, melynek ő adott életet, olvasott fel közülök néha egyet-egyet…”[94]

A millenniumi iskolatörténetben Kemény Xavér Ferenc így határozta meg jelentőségét: „Ney Ferenc nyilvános pályán mint egy tekintélyes iskola igazgatója működött. Nyilt értelmével a gyakorlati életpályák fontosságát az akkori hazai viszonyok között fölismerte és erős hazaszeretetből fakadó nagy lelkesedéssel szentelte életét a reáliskolai intézmény meghonosításának. E törekvéseiben nagy ügyességgel és fortélylyal használta föl az ügynek kedvező

[88] *Akadémiai Almanach* 1890. 374–376.
[89] Gellért Jenő: *Ney Ferencz emlékezete*. In: A IV. kerületi (belvárosi) községi főreáliskola értesítője, Budapest, 1890. 1–30.
[90] Gellért: *Ney Ferencz emlékezete,* 8.
[91] Gellért: *Ney Ferencz emlékezete,* 12–13.
[92] Gellért: *Ney Ferencz emlékezete,* 24.
[93] Gellért Jenő: *Báthory Nándor*. In: A székesfővárosi IV. kerületi közs. főreáliskola ötvenkettedik értesítője az 1905-1906. iskolai évről. Szerk. Kiss E. János. Budapest, 1906. 35.
[94] Gellért: *Ney Ferencz emlékezete,* 30.

társadalmi és politikai viszonyokat s ekként reáliskolánknak az osztrákoktól örökölt jó hírnevét és tekintélyét jó ideig fönn tudta tartani."[95]

Intézményteremtőknek, jó vezetőknek ritkán marad fenn tartósan az emléke – a romboló sokkal inkább. A megmaradó, huzamosan működő intézmények fejlődése elfedi az alapítók, elődök tevékenységét és eredményeit. Biztosabb hírnévőrző az elméleti munka, könyv formájában – de Ney Ferenc ezt széttagolva, számos emlékbeszédben és évkönyvi tanulmányban alkotta. A halála után először megjelent nagylexikon, a *Pallas* róla mint „neveléstani és szépirodalmi iró"-ról szóló hosszabb címszavát Négyesy László, a későbbi legendás hírű irodalomprofesszor írta. Ez az értékeléseiben kiegyensúlyozott írás, amely íróként is foglalkozott Neyvel, többek között megállapította, hogy „mint iró a[z 18]40-es években nem annyira az Athenaeum, mint inkább az Életképek irói köréhez tartozott, de költeményeiben nem tudta magát Vörösmarty hatása alól kivonni. Családi és hazafias tárgyú költeményeket irt, erősebb képzelet nélkül, s a gyermekirodalmat művelte, nevezetes sikerrel. […] Irodalmi és társadalmi hatásának tetőpontján a tanárkodása (1857) előtti időszakban állt; azóta egész lelkével intézete fejlesztésének s a középiskola ügyének élt, mig előbb a kisdednevelés kérdéseivel foglalkozott leginkább. Általán minden nemes célú társadalmi mozgalom hivei közt találta."[96]

Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című írói lexikonának 1903-ban megjelent 9. kötetében közölt róla részletes életrajzot és gazdag irodalomjegyzéket.[97] Ezt követően alkalmi említéseken túl még két jelentősebb terjedelmű írás foglalkozott működésével. 1943-ban jelent meg dédunokája, Ney Klára-Mária *Ney Ferenc élete és munkássága* című bölcsészdoktori disszertációja,[98] amely Ney Ferenc életrajzát részletesen ismertette az *Emlékiratok*ból vett hosszabb-rövidebb idézetekkel és meglehetősen szelektíven kiemelt szépirodalmi műveinek, költeményeinek ismertetésével. Függelékként Ney Ferenc műveinek gazdagon válogatott bibliográfiáját közölte.

Egy évszázaddal Ney Ferenc halála után a pedagógiatörténész Vág Ottó már látta, hogy „[e]mlékével az utókor meglehetősen mostohán bánt […] Legfeljebb egy-egy neveléstörténeti, mindenekelőtt óvodatörténeti vagy iskolatörténeti munkában találkozunk nevével. A mostani kettős évforduló [ti. születése és halála – B. G.] nemcsak arra alkalom, hogy tisztelegjünk emléke előtt, hanem arra is, hogy figyelmeztessük önmagunkat azokra a kutatási feladatokra, amelyek Ney Ferenc életútjának vizsgálata során merülnek fel."[99]

A figyelmeztetés visszhangtalan maradt.

---

[95] Kemény:*A budapesti IV. ker. közs. főreáliskola története,* 217.

[96] N[égyesy] L[ászló]: *Ney Ferenc.* In: Pallas nagy lexikona. 13. köt. Budapest, 1896. 157–158.

[97] *Ney Ferencz (pilisi).* In: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 9. köt. Budapest, 1903. 1035–1042.

[98] Neÿ Klára-Mária: *Neÿ Ferenc élete és munkássága (1814–1889).* [Borítócíme: *Dédapám.*] Bp. [1943.]

[99] Vág: *Ney Ferenc,* 46.

GÉZA BUZINKAY

Ferenc Ney: Writer, Revolutionary, Educator

Ferenc Ney (1814-1889) was a well-known public figure of his time in Pest: he was a playwright, a novelist, a journalist, prominent member of Reform Era organizations, an important figure of Hungarian education, and a corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences. His handwritten memoire is a rich source about the public and literary life of 19th century Hungary, and Pest in particular.

Ferenc Ney grew up without a mother with his merchant father and craftsman tutor. He became a student at the Premonstratensian School in Szombathely, the went on to become a tutor for aristocratic families, for example the family of Count Brunszvik at Martonvásár. He was the author of the first published Hungarian sci-fi novel, attended universities in Vienna and Pécs, was one of the copiers of Kossuth's Parliamentary Reports, as well as a published journalist. He was a member (usually the secretary) of every important society and association of the 1840s, his plays were performed in the National Theatre, and he also translated classic operas to Hungarian. In 1844 he was elected headmaster of the institution for training kindergarten teachers in Pest. In 1848 he participated in the Revolution as the lieutenant of the revolutionary legion in Terézváros and a city representative, later he was held captive in the Neugebäude Palace. It seemed that all his previous activities reached a dead end, but in the late 1850s he had the chance to apply for the position of Hungarian teacher in a prestigious German-language secondary school in Pest (the current Eötvös József Gimnázium), which he got, later becoming headmaster and transforming it into a Hungarian-language school. His endeavours were so successful that 'his leadership turned the institution into an exemplary realgymnasium well-known even abroad.'

TÓTH KELEMEN

„Csak írjanak máskor is”

A családi közösség egy első világháborús levelezés tükrében

1916 júniusában a cári hadsereg a volhíniai Lucknál átszakította az osztrák–magyar állásokat.[1] Az Alekszej Alekszejevics Bruszilov lovassági tábornok nevével fémjelzett áttörést követő véres harcokból a veszprémi 31. honvéd gyalogezred katonáinak is kijutott.

A hónap eleje óta harcban álló ezredet június 19-én este tartalékba vezényelték. Ám 20-án hajnali 4 órakor jött a hír, hogy friss orosz erők lendültek heves támadásba a Styr folyó menti kis falunál, Hruzyatynnál, és a csupán néhány órája pihenőben lévő 31-esekre is szükség lesz megállításukhoz. Délelőtt 11 óra 11 perckor már az ezred mindhárom zászlóalja útban volt Arsenovychin át Hruzyatyn felé. 17 óra előtt nem sokkal sorakoztak fel a második védvonalban. Néhány perccel később a szűnni nem akaró orosz tűzérségi tűz megtörte az első vonalat tartó Landwehr csapatokat, a katonák pánikszerűen hagyták hátra állásaikat, ezzel az első sorba juttatva a veszprémi honvédeket. Salmen főhadnagy, a 7. század parancsnoka a váratlanul előállt helyzet rövid mérlegelése után döntött: embereit támadásra vezényelte. Hirtelen jött ötletének lendülete magával ragadta az ezred többi részét, valamint erőt adott a küzdelem folytatásához a visszavonuló alakulatoknak is. A cél Hruzyatyn és a folyóparti állások elfoglalása volt. A támadásba időközben bekapcsolódott osztrák–magyar ütegek által lángba borított kis falu égő házai közül elkeseredett harcok árán este 22 órára űzték ki az oroszokat, a Styr folyó partját viszont nem sikerült elérniük. Éjszakára a falu romjai között átsüvítő hideg szél elől a legénység orosz sorstársai holtteste mögé húzódott, hogy másnap délelőtt Schramek alezredes vezényletével a folyó túlpartjára szoríthassa vissza a cári csapatokat.[2] Mindeközben Magyarországon, Komárom vármegyében Horváth Sándor, a gyermelyi körjegyző még nem tudta, hogy ezekben a harcokban elvesztette másodszülött fiát. Ott esett el a keleti fronton, Hruzyatynnál.[3]

Az elesett fiú, Horváth Endre – testvéreihez hasonlóan – rendszeresen levelezett családjával. E családi levelezésnek számos darabja (összesen 274 levél, melyek túlnyomó többsége, 207 a háború éveiben íródott) generációról-generációra öröklődött egy kopott, barna koffer mélyén, őrizve a valaha élt személyek gondolatait, érzelmeit egy vészterhes évszázadon át.

Hanák Péter 1973-as *Népi levelek az első világháborúból* c. tanulmánya[4] óta több kutató érdeklődését is felkeltették az első világháborús katonalevelek. Nem csoda, hiszen a magánjellegű levelek, levelezések képesek új, sajátos perspektívákat nyitni a múlt iránt érdeklődő

[1] Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, 2010. 70–71.

[2] Herczegh Géza: *A veszprémi honvédek hadtörténete*. Cegléd, 1936. 215–217.

[3] Herczegh: *A veszprémi honvédek hadtörténete,* 217.; Kovács László levele id. Horváth Sándornak (a továbbiakban: id. H. S.). 1916. június 23.; Valasch hadapród levelezőlapja id. H. S-nak. 1916. július 19.

[4] Hanák Péter: *Népi levelek az első világháborúból*. Valóság, 16. évf. (1973) 3. sz. 62–87.

jelen számára, hiszen azokból a levélíró érzelmeit, gondolatait, lelkivilágát, világszemléletét, azaz a valaha élt ember egyedi, sajátos mikrovilágát ismerhetjük meg. A válsághelyzetekben, a háborús helyzetben írt levelek pedig kiemelkedő forrásértékkel bírhatnak, mivel íróik a megszokottól eltérő, idegen élethelyzetbe kerülve vetették papírra gondolataikat, így az egyén érzelmei – a felfokozott élethelyzet miatt – esetenként nyíltabb, direktebb formában érhetők tetten, már amennyire a cenzúra vagy annak kijátszása ezt lehetővé tette. A háború alulnézetből való szemlélése és a korabeli történésekkel kapcsolatos sok egymás mellett párhuzamosan létező egyéni narratíva[5] megjelenítésén túl a levelek segítségével a múlt számos egyéb területére is betekintést nyerhetünk: példának okáért a parasztság gondolkodásmódjába[6] vagy éppen egy gimnázium közösségének működésébe.[7] Úgy vélem, a katonalevelekben rejlő forrásértéket még korántsem tekinthetjük kiaknázottnak, csupán a megfelelő kérdést kell megtalálnunk ahhoz, hogy a levelek segítségével beszédre bírjuk a múlt eseményeit megtapasztalt egyéneket.

Tanulmányomban, mely a mikrotörténet szintjén vizsgálódik, arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon mit tudhatunk meg egy család életéről és működéséről, belső viszonyairól, illetve a háborúnak a legkisebb társadalmi egységre gyakorolt hatásáról egy (részben első világháborús) családi levelezés maradványainak segítségével.

A gyermelyi Horváth család

Az említett levelekhez tartozó család bemutatásához rendelkezésünkre álló források közül a legfontosabb a családfő, vagyis az id. Horváth Sándor által saját kezűleg írt családi kalendárium, vagy ahogyan a címoldalon szerepel: *A Horváth család krónikája*. Az említett dokumentum összesen négy leszármazási szintet tartalmaz (1. A szerző nagyapja; 2. A szerző és feleségeinek szülei; 3. A szerző és feleségei; 4. Gyermekek), melyek között az igazodási pont maga a szerző.

[5] Pl. Takács Éva: *Tábori levelek az első világháborúból*. In: Mészáros Balázs (szerk.): Somogyi Múzeumok Közleményei 4. Kaposvár, 1981. 243–256.; Viga Gyula: *Néhány kisgyőri katonalevél az első világháborúból.* In: Szabadfalvi József (szerk.): A miskolci Hermann Ottó Múzeum közleményei 23. Miskolc, 1985. 89–95.; Pollmann Ferenc: *A Bokréta utcától a Szamárszigetig. Paszterkó József első világháborús levelei.* In: Hausner Gábor (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 8. Budapest, 2005. 119–127.; Dimény Haszmann Orsolya: *Írott emlékek az I. világháborúból.* In: Acta Siculica: A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve 2007. Sepsiszentgyörgy, 2007. 727–738.; Forgács Márton: *Közép-Ázsia egzotikus világa egy első világháborús hadifogoly képeslapjain.* In: Závodi Szilvia (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 15. Budapest, 2015. 257–296.

[6] Erről lásd: Kokó Julianna: *Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban*. In: Keszeg Vilmos (szerk.): Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Kolozsvár, 1999. 240–266.

[7] Lásd: Körömi Joachim*: Miről vallanak a tábori levelezőlapok? A budapesti III. kerületi Állami Főgimnázium volt diákjainak, igazgatójukkal folytatott levelezése az első világháború idején.* In: Hetés Tibor – Makai Ágnes (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. Budapest, 1987. 228–248.

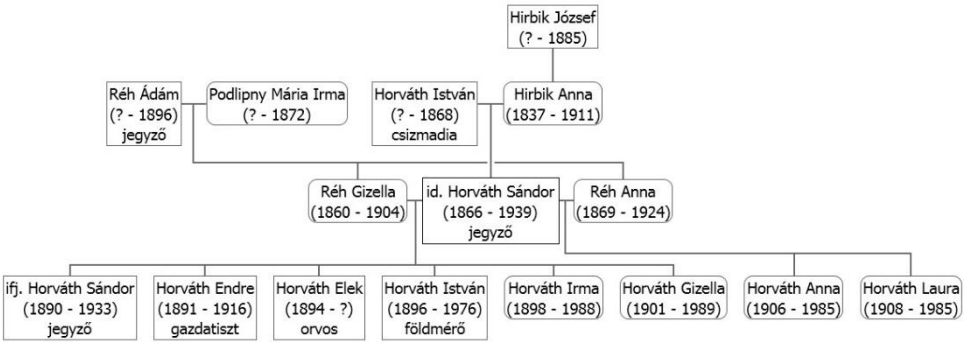

A gyermelyi Horváth család családfája

A *krónika,* valamint egyéb források segítségével a következő családtörténet rekonstruálható: Horváth István, tatai csizmadiamester és a szintén tatai születésű Hirbik Anna házasságából született id. Horváth Sándor 1866-ban.[8] Horváth István 1868-ban bekövetkezett halála után a fiút – anyja mellett – nagyapja, Hirbik József nevelte fel, majd ő is taníttatta ki.[9] Hirbik József foglalkozásának megállapításához nem állnak rendelkezésünkre a szükséges források, noha fontos lenne tudni, mivel unokája életútjának és karrierjének személye volt a kulcsa. Id. Horváth Sándor Tatán és Győrben, a Bencés Gimnáziumban folytatott tanulmányokat, melyek befejeztével közigazgatási pályára lépett. 1888. május 15-én Gyermelyre került segédjegyzőnek, majd 1895. október 27-én megválasztották helyi körjegyzőnek, karrierje csúcsát 1916. december 18-án érte el, amikor Tata főjegyzőjévé nevezték ki. Közigazgatási pályafutását végül 1930. november 12-én fejezte be, amikor 64 évesen nyugdíjba vonult.[10] Első és második felesége is Réh Ádám, a korábbi gyermelyi körjegyző és Podlipny Mária Irma lánya. Először 1890-ben a nála hat évvel idősebb elsőszülött lányt, Réh Gizellát vette feleségül, akitől hat gyermeke született: Sándor (1890), Endre (1891), Elek (1894), István (1896), Irma (1898) és Gizella (1901). Réh Gizella 1904-ben bekövetkezett halála után id. Horváth Sándor a nála három évvel fiatalabb Réh Annát, Réh Ádám másodszülött lányát vette feleségül, akitől további két gyermeke született: Anna (1906) és Laura (1908).

Id. Horváth Sándor életútját és házasságait tekintve egyértelműen kirajzolódik egy felfelé irányuló mobilitás. Az iparosmester fiából tanulmányainak köszönhetően értelmiségi, szellemi foglalkozású válik, aki társadalmi rangjának megfelelően, illetve azt biztosítandó is választ párt, nevezetesen főnökének lányát, aki házasságuk idején már vénlánynak számíthatott a maga 30 évével, hiszen a századfordulón a nők átlagosan 23 éves korukban kötötték

[8] Megfelelő források hiányában csak feltételezni tudjuk, hogy Horváth István és Hirbik Anna házasságából további gyermekek nem születtek. Annyi bizonyos, hogy a *krónik*ának *Az atya szülei és testvérei* című szakasza nem tesz említést róluk.

[9] Komárom vármegye árvaszéki iratai csak 1895-től (MNL KEML IV. 901.) vannak meg, így az, hogy id. Horváth Sándor gyámja ki volt, nem tárható fel. Azt, hogy nagyapja nevelte fel és taníttatta, csupán a családi krónikában olvasható információk alapján jelenthetjük ki. Megfelelő források lehetnének még a hagyatéki iratok, valamint a végrendelet, azonban ezekre még nem bukkantam rá.

[10] Továbbá *„Nevéhez fűződik a hősi emlékmű, a tüdőbeteg- és szegényház, a Komárom-Naszály közti útszakasz stb. megépítése. Számos helyi egyesületnek vezető egyénisége."* Szalay Béla – Vajas Lajos (szerk.): *Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék multja és jelene.* Budapest, 1938. 760.

első házasságukat.[11] Az ilyenfajta házasodási stratégia, amely egyaránt szolgálta a társadalmi rangemelkedés megerősítését és az új közösségbe került értelmiségi beilleszkedését is, általánosnak számított: Örsi Julianna írja, hogy a *„munkát vállaló ifjú értelmiségi […] első célja, hogy elfogadtassa magát a közösséggel. Ennek pedig legcélravezetőbb eszköze, ha új lakóhelyén megházasodik. A rendelkezésére álló választékból célszerű, ha valamelyik helybeli értelmiségi vagy tekintélyes gazdag családba nősül be.”*[12] Második házassága pedig egybecseng azzal az országosnak mondható tendenciával, amelyre Fél Edit és Hofer Tamás is rámutatott, miszerint *„második házasságnál, kiváltképp, ha már gyerek is van, lehetőleg rokont keresnek új házastársul”,* hiszen egy *„testvér mindig jobban szereti a mostoha gyerekeket (mert előbb a testvéreiéi és csak az után mostohák), mint egy idegen”.*[13]

Érdemes kitérni a gyermekek születési évére is, melyekből arra következtethetünk, hogy a Horváth család esetében nem beszélhetünk születéskorlátozásról. Örsi Julianna szerint a szülőképes korban a természetes fogamzások általában 1,5–2 évenként követik egymást.[14] Pakot Levente Bükre vonatkozó kimutatásaiban a középosztálybeli római katolikusok – mely réteghez és felekezethez a Horváth család is tartozott – esetében ez a születési intervallum 2–3 évre tehető.[15] Réh Gizella és Réh Anna születéseinek sorrendjében inkább a bükihez hasonló tendencia figyelhető meg. Utóbbi esetében is valószínűleg életkorának, mintsem a tudatos születéskorlátozásnak tudhatjuk be azt a tényt, hogy csak két gyermeknek adott életet, hiszen második lányát, Laurát 39 évesen hozta világra. Születéskorlátozás hiányában és a Magyarországon a 19. század utolsó harmadában lezajlott demográfiai átmenet következtében nem meglepő, hogy 1908-ra 10 fősre duzzadt a család, amely létszámával átlagfelettinek számított a dualizmus kori Magyarországon: Tomka Bélánál láthatjuk, hogy 1910-ben a háztartások átlagos létszámát[16] tekintve 4,7 fővel számolhatunk.[17]

Id. Horváth Sándor mind a négy fiát kitaníttatta, iskoláikról azonban nem minden esetben áll rendelkezésre elegendő információ. Annyi bizonyos, hogy gimnáziumi tanulmányaikat mindannyian a Pápai Református Gimnáziumban végezték el, legalábbis erre következtethetünk az 1908. május 19-én a legidősebb fiú, azaz ifj. Sándor által írt levélből, melyet mindnyájan aláírtak. Valamint ezt a feltételezést támasztják alá a másodszülött fiú, Endre megmaradt bizonyítványai is, melyekből megtudhatjuk – amellett, hogy a család felekezeti hovatartozás szempontjából római katolikus – azt is, hogy Endre a gimnázium első három osztályát a Tatai Kegyestanítórendi Algimnáziumban végezte el, és az után, 1905-ben került Pápára. Azt, hogy a többiek szintén Pápára jártak, bizonyítja Endre legkisebb öccsének, Ist-

[11] Tomka Béla: *Társadalmi integráció a 20. századi Európában: Magyarország esete*. Századvég, 5. évf. (2000) 17. sz. 17.

[12] Örsi Julianna: *Házassági stratégiák, írott és íratlan szabályok a párválasztásban.* In.: Bihari Péter (szerk.): Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. Budapest, 2014. 123.

[13] Fél Edit – Hofer Tamás: *„Mi korrekt parasztok…” Hagyományos élet Átányon.* Budapest, 2010. 158.

[14] Örsi: *Házassági stratégiák, írott és íratlan szabályok a párválasztásban,* 115.

[15] Pakot Levente: *Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939.* Korall, 17. évf. (2016) 63. sz. 147–148.

[16] Ugyanez 1869-ben 4,6 fő volt, tudhatjuk meg Őri Péter és Pakot Levente tanulmányából, mely rámutat a háztartásszerkezetben felekezeti, foglakozási, de leginkább regionális szinten megmutatkozó jelentős eltérésekre is. Őri Péter – Pakot Levente: *Háztartásszerkezet a 19. századi Magyarországon.* Korall, 17. évf. (2016) 65. sz. 173.

[17] Tomka: *Társadalmi integráció a 20. századi Európában,* 39.

vánnak 1914-ben küldött levele, melyben a címzés a következő: *„Szépreményű Horváth Pista VIII. főgimn. tanuló Pápa Kollégium”*.[18]

Az érettségi megszerzését követően mind a négy fiú felsőfokú tanulmányokba kezdett: ifj. Sándor Budapesten tanult jogot, az egyetem második évét követően, 1911-ben jelentkezett egyéves önkéntesi szolgálatra,[19] így az első világháború már tartalékos hadapródként érte. 1915-ben orosz hadifogságba esett, ahonnan csak 1921-ben tért haza. Hazatérte után szomódi körjegyzőként dolgozott 1933-ban bekövetkezett haláláig. Endre Kassára került a Magyar Királyi Gazdasági Akadémiára, ahol 1913-ban szerzett oklevelet. Az akadémia történetéről Heilauf Zsuzsa írt tanulmányt, nála olvashatjuk, hogy az ott végzettek több mint fele maradt a szakterületén, tehát vagy saját birtokán gazdálkodott, vagy más birtokán – jellemzően nagybirtokokon – gazdatisztként dolgozott. Azt is az említett tanulmányból tudhatjuk, hogy mire Endre odakerült, addigra az 1906-os akadémiává nyilvánítása előtt rendkívül vonzónak számító intézmény vesztett népszerűségéből, oktatási színvonala viszont a korábbihoz képest jelentősen javult.[20] Endre tanulmányai végeztével munkába állt: a hódmezővásárhelyi Magyar Királyi Földmíves-iskola tanársegéde lett.[21] A legalább gimnáziumi végzettséggel rendelkezők előtt nyitva álló egyéves önkéntesi szolgálatra, melynek következtében tartalékos tiszti rangot[22] lehetett szerezni,[23] csak az 1914-es hadüzenet után jelentkezett. 1916-ban Volhíniában halt hősi halált. Elekből orvos lett, erre több levélből[24] is következtethetünk, melyekből azonban az, hogy felsőfokú tanulmányait hol végezte, nem olvasható ki. Hivatásából adódóan az első világháború alatt katonaorvosi szolgálatot teljesített.[25] A legkisebb fiú, István életéről rendelkezünk a legrészletesebb adatokkal, mivel munkásságának köszön-

[18] Horváth Endre (a továbbiakban: H. E.) levele Horváth Istvánnak (a továbbiakban: H. I.). Veszprém, 1914. október 19.

[19] Derül ki egy 1911. január végén kelt leveléből, melyben harmadik félévének sikeres vizsgáiról számol be, valamint arról, hogy *„a sorozási kérvényem a jövő hónap elején el készítem […] a 19. gyalogezredbe kérem magam Győrbe.”* ifj. Horváth Sándor (a továbbiakban: ifj. H. S.) levele szüleinek. Budapest, 1911. január 24.

[20] Heilauf Zsuzsa: *A Kassai mezőgazdasági Akadémia diákjai 1875-1918.* In: Szögi László (szerk.): Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei X. Budapest, 2001. 177–179.

[21] Ez azért is érdekes, mert mikor 1900-ban a Kassai Akadémia összegyűjtötte végzett hallgatóinak foglalkozását, akkor még egyetlen gazdasági szakoktatásban dolgozót sem írtak össze. Heilauf: *A Kassai mezőgazdasági Akadémia diákjai 1875–1918,* 177.

[22] A tartalékos tisztek voltak hivatottak pótolni háború esetén a hadkötelezettek általános mozgósítása következtében fellépő tiszthiányát, mely a hivatásosok korlátozott létszámából adódott. Valamint a Monarchiában ezzel az intézménnyel tudták a katonaságban is fenntartani az úriemberek és a fizikai dolgozók között húzódó társadalmi határokat. Hajdu Tibor: *A magyar tisztikar társadalmi helyzete, összetétele és presztízse a kiegyezés előtt és után (1850–1883).* Történelmi Szemle, 29. évf. (1986) 3-4. sz. 420.

[23] Egyéves önkéntesnek azok mehettek, akik *„testi és szellemi alkalmasság és feddhetetlen előélet mellett, valamely teljes középiskola legfelsőbb osztályát, vagy az azzal egyenlő értékű valamely más iskolát sikerrel elvégeztek, avagy általános műveltségüket katonai és polgári tagokból álló vegyes bizottság előtt bebizonyították”.* Berkó István: *Az egyéviönkéntesek.* In: uő (szerk.): A Magyar Királyi Honvédség története. 1868–1918. Budapest, 1928. 163.

[24] H. E. levele H. I-nak. Veszprém, 1914. október 19. / ifj. H. S. levele szüleinek. 1915. február 24. / ifj. H. S. levele szüleinek. 1915. február 25. / H. E. levele szüleinek. 1916. április 18.

[25] Az 1889. évi védtörvény értelmében minden hadköteles orvosnövendéknek az orvosi oklevél megszerzése előtt félévet fegyveres egészségügyi szolgálatban, majd az oklevél megszerzése utána még félévet katonai kórházi szolgálatban kellett töltenie. Berkó: *Az egyéviönkéntesek,* 168–169. A leszármazottak elmondása szerint Elek az első világháború után Pöstyénben lett fürdőorvos. Életútjának részletei azonban még feltárásra várnak.

hetően helyet kapott a *Magyar Földmérők Arcképcsarnoka* című sorozat II. kötetében. Ebben olvashatjuk, hogy a gimnázium befejeztével rögtön katonai szolgálatba állt: három évig harcolt az első világháborúban, így mérnöki, földmérői oklevelét csak 1924-ben szerezte meg a budapesti József Műegyetemen. Részt vett az országos alsó- és felsőrendű háromszögelés munkálataiban, valamint több város, köztük Budapest felmérésében is. 1950-től a Budapesti Földmérési Igazgatóság igazgatója, 1952-től a Budapesti Földmérési Iroda tájközponti igazgatója, 1953-tól pedig az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal osztályvezetője volt. Utolsó munkahelye a Budapesti Geodéziai és Térképészeti Vállalat volt, ahol 1954 és 1958 között a geodéziai osztály vezetését látta el. 1958 végén vonult nyugállományba, de a munkát nem adta fel, 1969-ig tovább dolgozott mint az Országos Vízügyi Hivatal földmérési jellegű munkáinak ellenőre.[26]

A négy leánygyermek tanulmányairól semmiféle információ nem áll rendelkezésünkre, annyit viszont kijelenthetünk *A Horváth család krónikájá*ban szereplő adatokra támaszkodva, hogy – a legkisebb gyermek kivételével, aki hajadon maradt – legalább ketten társadalmi rangjuknak megfelelően lettek kiházasítva. Irma 1919-ben kötött házasságot Gürsching Emil latin–ógörög szakos gimnáziumi tanárral, aki az 1915-ös *Tiszti cím- és névtár* szerint a Szentgyörgyi Kegyestanítórendi Főgimnáziumban[27] tanított. Később azonban többször is munkahelyet váltott, viszont mindvégig megmaradt a piaristáknál: az 1927-es *Tiszti cím- és névtár* adatai szerint Tatán[28] tanított, az 1936-os szerint pedig már Veszprémben.[29] Gizella Klie Sándorhoz ment feleségül 1924-ben, aki ekkoriban mint I. osztályú adóhivatali állampénztári tiszt dolgozott Tatán.[30] Anna pedig 1934-ben lépett házasságra Horváth Jánossal, akinek foglalkozásáról sajnos nem áll rendelkezésünkre további információ. Viszont valószínűsíthető, hogy nővérei után Anna is hasonló társadalmi helyzetben lévő férfihez ment feleségül.

Mindezeket egybevetve kijelenthetjük, hogy az apa, vagyis az id. Horváth Sándor által elért új társadalmi rangot gyermekei is sikeresen megőrizték, hiszen fiai egytől-egyig értelmiségi pályára léptek, valamint vői is (legalább ketten) szellemi foglalkozásúnak tekinthetők.

Levelek a koffer mélyéről

A tanulmányom forrásbázisát képező levelezés mintegy 274 levélből áll. Levél alatt itt egyaránt értem a klasszikus értelemben vett levelet és a képes-, valamint tábori levelezőlapot is. A vizsgálat központjában álló család tagjainak egymásközt folytatott levelezéséből 269 levél maradt fenn. Ezeket 1903 és 1921 között írták. A háború éveiben, 1914 és 1918 között 207 levél íródott, ezekből 127 hadifogságból érkezett, túlnyomó többségük – minden bizonnyal a cenzori utasítást követve – német nyelvű. A háború vége után 1921-ig nincs levél, 1921-ből viszont 3, a hadifogságból éppen hazatérő legidősebb fiú által írt levél maradt meg. Továbbá maradtak olyanok is, igaz mindösszesen 5, melyeket katonatársak vagy barátok írtak, de információval szolgálhattak az otthonmaradottaknak távollévő családtagjaikról. A forrásbázis ezekkel együtt adja ki a 274 levelet.

A levelezést azonban két szempontból hiányosnak kell minősítenünk: egyrészt azért, mert egy-két kivételtől eltekintve csak a hazaérkező, tehát a szülőknek küldött levelek maradtak fenn. Másrészt azért, mert a 269 levél szinte mindegyike a két legidősebb fiútól (ifj.

[26] Raum Frigyes (szerk.): *Magyar földmérők arcképcsarnoka*. II. kötet. Budapest, 1983. 46.
[27] *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1915. 433.
[28] *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1927. 245.
[29] *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1936. 295.
[30] *Magyarország tiszti cím- és névtára* 1927. 98.

Sándortól és Endrétől) érkezett, noha minden bizonnyal a többiek is írtak, hiszen számos levélben találhatunk erre utaló információt, ám azokat nem őrizte meg a családi *levelesláda*. Tulajdonképpen az a tény is, hogy ezek a levelek fennmaradtak, kizárólag egy unokának, Horváth Irma és Gürsching Emil lányának, Gürsching Hedvignek köszönhető, aki 1986-ban meglátta a bennük rejlő értéket, míg unokatestvérei csupán elégetni való papírhulladékként tekintettek rájuk. Legalábbis ez a háttértörténet rekonstruálható abból az írásos visszaemlékezésből, melyben Gürsching Hedvig „Mindenki okulására" címmel összefoglalta örökségének történetét: *„Hideg szél volt, huzatos helyen kellett a holmikat rohanva átnézni, hogy nehogy mindent elégessenek. N. Pista és Szilvi is versenyt dolgozott a fiatalokkal. D. u. 5 körül mi eljöttünk a többiek ott maradtak még. A garázsba lett betéve minden holmi. Hazaérve Veszprémbe már 38,8' lázam volt. Utána olyan beteg lettem, 2 hétig élet-halál között […] Utolsó kenetet is megkaptam […] Lábadozásom alatt mivel komolyabb munkát nem bírtam végezni, elkezdtem a levelek szétválogatását és a könyveket családok szerint rendezni."*[31]

Elemzésem során ezekkel a levelekkel, melyeket minden esetben betűhíven idézek, arra teszek kísérletet, hogy egy közösségnek, egy családnak a nagy nyilvánosság elől elzárt működését tárjam fel. Teszem ezt többek között olyan szempontok mentén, mint a megszólítási formák, a szülő-gyermek viszony, a testvérek egymással való kapcsolata, a család fizikai térben való szétszakadásából adódó problémák vagy éppen a válsághelyzetben lévő levélíró közérzetének, hangulatának változása.

Megszólítási formák

A megszólítási formákkal kapcsolatban leginkább az a kérdés tarthat érdeklődésünkre számot, hogy mennyire tekinthetjük azokat személyesnek, egyedinek vagy éppen formálisnak, hivatalosnak. Összehasonlítási alapnak vegyük a Kokó Juliánna által elemzett vargyasi család levelezését, melyben a *„megszólítás, köszöntés, az egészségi állapotról való tudósítás, a levelek nyugtázása és az elköszönés az esetek túlnyomó többségében sztereotip fordulatokkal, készen kapott formulákkal történik.."*[32] Hanák Péter ugyanezt néhány évtizeddel korábban úgy fogalmazta meg, hogy az általa vizsgált levelek *„megszólítása, beköszöntése, egészségkívánó mondatai, elköszönő bezárása csekély eltérésekkel ismétlődő, hagyományos formulákra, szabályokra nyúlnak vissza"*.[33]

Természetesen a Horváth család levelezésében is találunk kész mintákat, ismétlődő szófordulatokat. Ilyen például a borítékokon vagy a levelezőlapokon a címzett hivatalos megnevezése, például: *Tekintetes Horváth Sándor körjegyző/főjegyző úrnak*. Kivételt egyedül Endre testvéreinek küldött leveleiben találunk: Istvánnak küldött lapján a címzett úgy van feltüntetve, mint *„Szépreményű Horváth Pista VIII. főgimn. tanuló",*[34] Laurának küldött levelén pedig az szerepel, hogy *„Horváth Laurika úrleánynak",*[35] de például bátyjának küldött levelén már csupán annyi szerepel, hogy *„Horváth Sándor úrnak"*.[36] A címzésekben megjelenő becézést tehát kizárólag a kisebb testvéreknek kijáró gesztusként kell értelmeznünk.

[31] Gürsching Hedvig visszaemlékezése a legkisebb Horváth lány, Laura után maradt örökség elrendezéséről. 2. (Családi tulajdonban)
[32] Kokó: *Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban,* 6.
[33] Hanák: *Népi levelezés az első világháborúból,* 75.
[34] H. E. levele H. I-nak. Veszprém, 1914. október 19.
[35] H. E. levele Horváth Laurának (a továbbiakban: H. L.). 1916. június 2.
[36] H. E. levele ifj. H. S-nak. Hódmezővásárhely, 1914. március 16

Ilyen sztereotip fordulatnak tekinthetők még a Horváth család által használt elköszönési formák is, noha ezek egyértelműen intimebb, bensőségesebb érzést keltenek, mint például a címzések, köszönhetően a virtuális csók gesztusának, mely egyaránt helyet kap a gyermekek által a szülőknek, a szülők által a gyermekeknek küldött, de a testvértől érkező levelek végén is. Ifj. Sándor és Endre szüleinek szánt leveleinek végén kivétel nélkül, valamint Elek egyetlen megmaradt levelében is a következő záróformula olvasható: *„Kezeiteket csókolja szerető fiatok.”* Az apa, id. Sándor által fiainak címzett levele végén az áll, hogy *„mindkettőtöket csókolva […] maradok szerető apátok”*.[37] Endre ifj. Sándor névnapjára küldött köszöntőjét pedig úgy zárja, hogy *„Csókol szerető öcséd”*.[38]

A családtagoknak a leveleken belül való megnevezésében, megszólításában ugyanakkor már egyértelműen helyet kap az egyediség, a becenevek is. Szüleiket rendre *papám,* illetve *mamám* megnevezéssel illetik gyermekeik. Itt érdemes visszautalnunk arra, hogy a rendelkezésünkre álló levelek többsége keletkezésének időpontjában id. Horváth Sándor első felesége, Réh Gizella, azaz ifj. Sándor, Endre, Elek, István, Gizella és Irma édesanyja már nem élt. Ennek ellenére ifj. Sándor és Endre minden esetben úgy kezelik – legalábbis leveleikben – édesapjuk második feleségét, Réh Annát, mintha saját szülőanyjuk lenne. Jó példa erre ifj. Sándornak egy 1911-es levele, melyben arról tájékoztatja szüleit, hogy Endre öccsével hazautaznak a húsvéti vakációra:

„Még arra kérlek Mamám előre már, hogy nem aludhatnék e én a kisirodában? A vaságyat be lehet tenni. Nekem ugyanis tanulni is kell a vakációban, napközben úgy sem tanulok, este így nyugodtan tanulhatnék. Kérlek Mamám, ha lehet, légy szíves így intézkedni.”[39]

Leveleikben nagyobb testvéreiket főleg a szokványos becenevekkel illetik, mint például *Pista* vagy *Gizi,* a kisebbeket viszont szeretik játékos, egyedi neveken megszólítani: *Lajóka, Nanika, Anni, Hanka, Hankesz, Lajkó* vagy éppen *Laurika*.

Mindezek fényében, úgy gondolom, kijelenthetjük, hogy jól látszik a családban – az egyes sztereotip, szokványos formulák használata mellett – a címzésekben, megszólítási formákban, megnevezésekben is tetten érhető intimitás, érzelemmel való telítettség.

Kapcsolat és viszony

Kapcsolattartás alatt egyaránt kell gondolnunk a gyermekeknek a szülőkkel való és a testvérek egymásközti kapcsolattartására is. Mivel a fennmaradt levelek szinte mindegyikét a szülőknek küldték, ezért felmerül a kérdés, hogy vajon a szülőknek íródott levelek segítségével kimutatható-e a testvérek egymással való kapcsolattartása, valamint beleláthatunk-e általuk a testvérek egymáshoz fűződő viszonyába. Érdemes először megvizsgálni a békebeli állapotokat.

Ahogy azt korábban már érintettük, ifj. Sándor és Endre felsőfokú tanulmányait egyaránt családjától távol töltötte. Már tanulóéveik alatt írt leveleikben is gyakran találunk olyan sorokat, melyek arra engednek következtetni, hogy budapesti, illetve kassai távollétük alatt sem feledkeztek el testvéreikről. Szüleiknél rendszeresen érdeklődnek húgaik, öccseik, illetve bátyjuk hogyléte felől:

[37] id. H. S. levele ifj. H. S-nak és H. E-nek. Gyermely, 1904. november 28.
[38] H. E. levele ifj. H. S-nak. Hódmezővásárhely, 1914. március 16.
[39] ifj. H. S. levele szüleinek. Budapest, 1911. április 3.

„Mit csinálnak a gyerekek, ők most nevetve nézik, hogy hogy kell rászolgálni a szeptemberi vakációt. Az Irmának milyen bizonyítványa van? A gyerekek írhatnának most hogy nincs semmi dolguk."[40]

Emellett arra is következtethetünk, hogy bizonyos időközönként személyesen is folytattak levelezést testvéreikkel:

„Sándor is írt, nem igen panaszkodik a katonaélet miatt, csak úgy látszik, hogy az ágy megvetés nem tetszik neki, mert erről írt legtöbbet. A fiuk meg az Irma még nem írt, pedig már mindkét helyre írtam."[41]

Minden jel arra utal, hogy ifj. Sándor és Endre a háború alatt sem feledkezett meg a testvéreikkel való kapcsolattartásról. Sőt, Endre katonalevelei közül maradtak meg kisebb testvéreinek írt példányok is. Egy, melyet legkisebb öccsének, Istvánnak küldött, valamint kettő, melyeket legkisebb húgának, Laurának írt; az utóbbiakat rövidségük miatt teljes egészében közlöm:

„Kedves Lajczikám!

Igen megörültem annak a szép kártyának, amit kaptam. Bizony jó lett volna otthon lenni husvétkor, de így is jó lesz, mert egy pár hét múlva úgyis haza megyek, addig is sokszor csókolja szerető bátyja

Endre"[42]

„Kedves Lajkókám!

Az Elek is épen nálam volt, mikor a posta meghózta a lapot, nem tudtuk kitalálni, hogy kiírta, de a végén láttuk, hogy a Lajkó, de még most se akarjuk elhinni, míg újra nem írsz!

Csókolja szerető bátyja

Endre"[43]

De mit tudhatunk meg ezekből a levelekből a családtagok egymáshoz fűződő viszonyáról, mit olvashatunk ki belőlük a testvérek kapcsolatáról? A levelezés hiányossága ezen a ponton erőteljesen megmutatkozik, hiszen a kérdések megválaszolását rögtön egy kitétellel kell kezdenünk, miszerint a családi viszonyokat kizárólag a két legidősebb fiú esetében tudjuk értelmezni.

Ifj. Sándor és Endre leveleiben az anya általában akkor jelenik meg, illetve akkor van megszólítva, amikor a levélírónak ruhára vagy élelemre van szüksége, ebből valószínűsíthetjük, hogy a háztartás vezetését ő látta el. Valamint néhány levélben arra utaló mondatokat is találhatunk, hogy az anya néha külön, személyesen is írt a fiúknak, ám hogy pontosan miről, az a legtöbb esetben nem derül ki, így az anya karakteréről, illetve a gyerekekkel fenntartott viszonyáról csupán egy tisztának semmiképpen sem nevezhető képet kaphatunk. Nem úgy az apa esetében, akinek erőteljes családfői szerepére következtethetünk ifj. Sándornak egy még 1908-ban, Pápáról küldött leveléből, melyben az édesanyja órájának eltűnése ügyében őt ért vádakra reagál, amellett, hogy a pénzügyekben tanúsított könnyelműségére is igyekszik magyarázattal szolgálni. Apja vádja, miszerint az órát ő tulajdonította el, teljesen összetörte:

„kérlek benneteket azzal ne vádoljatok, hogy én szegény mamám óráját elvittem. […] ugyan miért hoztam volna el? mikor tudtam, hogy mamám Irmának adta. Csak ezt az egyet ne keressétek rajtam mert nem túdom akkor mi lesz velem. […] Higyjétek el, hogy mikor 6-án papám levelét megkaptam, még mozdulni sem tudtam, az szinte őrjítő. Azért

[40] H. E. levele szüleinek. Kassa, 1912. július 1.
[41] H. E. levele szüleinek. Kassa, 1911. október 21.
[42] H. E. levele H. L-nak. 1916. április 29.
[43] H. E. levele H. L-nak. 1916. június 2.

kérlek benneteket ezt ne fogjátok rám, amit tettem bevallom és elismerem, hogy rosszul cselekedtem, de ha ez alól nem tudom tisztázni magam engem soha többé nem láttok.”[44]

Ifj. Sándor levelében említett „bűne” az volt, hogy a rábízott pénz egy részét, amiből a susztert és a tánctanárt kellett volna kifizetnie, apja vélekedése szerint haszontalanságokra költötte el. Saját bevallás szerint azonban egyéb felmerülő kiadások miatt kellett a pénzhez nyúlnia, részben azért, mert az olyan alapvető mindennapi dolgokat is, mint a petróleum vagy a szappan, neki egyedül kellett beszereznie mind a négyüknek (Endre, Elek és István ekkoriban szintén Pápán tanult), mivel ahogy írja: *„ha én nem veszek gyerekek nem vesznek semmit. Endrét rá nem lehet bírni hogy vegyen petróleumot, szappant stb.”*.[45]

A családfő erélyességére vagy tekintélyére talán azon sorai utalnak a legjobban, melyekben azt próbálja megmagyarázni, hogy miért nem szólt minderről legutóbb, mikor otthon járt: *„Húsvétkor mindig a számon volt, hogy megmondom de nem mertem.”*[46] Azonban, hogy az apa és a fiú közti kapcsolat nem kizárólag egy tekintélyen alapuló viszony lehetett, jól mutatja – a családon belüli általános tegeződés mellett – egyrészt az, hogy mennyire érzékenyen érinti apja alaptalan vádaskodása, valamint az is, hogy mindezt személyesen szeretné tisztázni: levelén belül háromszor is megkéri apját, jöjjön el Pápára:

„Ha szándékod van papám eljönni Pápára, úgy Kérlek, hogy jöjj el minél előbb őnagysága is vár és mi is. […] Különben igen szeretném, ha eljönnél Papám és itt elötted mindent bebizonyíthatnék és kérlek ha teheted jöjj is el. […] Különben kérlek papám jöjj el Pápára, ha teheted, amikor neked tetszik, itt majd tisztázok mindent.”[47]

Már az idézett levélből is kiolvasható a gondoskodó idősebb testvér karaktere. Ez a szerepkör ifj. Sándor esetében végig megmarad a háborúnak azon szakaszaiban is, melyben öccseivel egy helyen tartózkodik, amellett, hogy szüleit leveleiben folyamatosan tájékoztatja testvérei hogyléte, előmenetele felől is:

„Endre káplár már, mondom neki miért nem írta meg, azt mondja minek, ez nem dicsőség. Elek mostanában lesz káplár.”[48]

„Elek is felszerelte magát mindennel, utána néztem, csodálom, hogy nem köszönte meg a pénzt, Endre átadta neki. […] Csináltattam egy pár cipőt-bakancsot, ugyszintén Elek is. Ebben csak nem fog a lábam megfázni. Dupla talp, belül gumi és flanel bélés és még azbeszt talp. Eleké meg bárány bőrrel van kibélelve, az olyan mint egy kis kályha, egyszóval iparkodtunk kellőleg ellátni magunkat mindennel, csak majd az oroszok el ne vegyék tőlünk. […] Fiúknak mondtam, hogy miért nem írnak, Elek mondta, hogy ő írt. Endre nem nagyon erőlteti meg magát a levélírásban.”[49]

A kisebb testvérekről való gondoskodás, illetve annak szándéka Endre leveleiben is megjelenik:

„Igen megörültem a lányok leveleinek, igen szépen megtanult már a Lajkó is írni, csak írjanak máskor is. Mai napon az Irma címére feladtam 100 koronát, ezt a lányoknak küldöm nyári ruhára, vagy amire szükség van, vegyen nekik a mamám.”[50]

A testvérek viszonyának megértéséhez még érdemes összevetni a két legidősebb fiú azon leveleit, melyet legkisebb öccsüknek, Istvánnak küldtek, és amelyben mindketten véleményt

[44] ifj. H. S. levele szüleinek. Pápa, 1908. május 19.
[45] ifj. H. S. levele szüleinek. Pápa, 1908. május 19.
[46] ifj. H. S. levele szüleinek. Pápa, 1908. május 19.
[47] ifj. H. S. levele szüleinek. Pápa, 1908. május 19.
[48] ifj. H. S. levele szüleinek. Veszprém, 1915. január 7.
[49] ifj. H. S. levele szüleinek. Veszprém, 1915. február 24.
[50] H. E. levele szüleinek. 1916. június 1.

formálnak a katonaéletről. Endre, aki még Veszprémből, a kiképzése idején – 1914. október 19-én – írt Istvánnak Pápára, a következő, alapvetően pozitív üzenettel bíró gondolatokat szánta öccsének:

„Sándor már 2 hete orosz harcztéren van. Zászlóssá lépett elő. Elek 26án ide jön önkéntesnek, katonaorvos lett. […] Nemsokára csillagot kapunk. Csak tanulj, szorgalmasan és [ne][51] *vágy katonának lenni, bár nem olyan rossz dolog mint hiresztelik."*[52]

Ugyanakkor ifj. Sándor, aki néhány nappal később, de már a harctérről üzent öccsének, korántsem látta ilyen pozitívan a történéseket:

„Úgy e már nem tudod elképzelni, hogy mi van velem. Hála Istennek eddig még megvagyok egészségben és épségben. Hát ti hogy vagytok? Megy e a tanulás, nem csukták e be az iskolát? Nektek jó dolgotok van, gondolom lelkesedtek a háborúért, mint a pápai diákok szoktak, de jobb azért nektek otthon. Időd gondolom megengedi, írj egy-egy lapot, itt jól esik olvasni."[53]

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy a vizsgált családot egy összetartó, szoros kötelékekkel rendelkező közösségként értelmezhetjük. A családtagok közti kapcsolat nem korlátozódik a gyermek–szülő viszonyra, hiszen a testvérek között is szoros viszony mutatkozik meg. Ezt erősíti, hogy az idősebb gyerekek szintén felelősséget éreznek kisebb, fiatalabb testvéreik iránt, és gondozásukban, nevelésükben szüleik segítségére is lehettek. Az idősebb testvérek gondoskodása pedig még inkább alátámaszthatja a család intimitására, érzelmekkel való telítettségre vonatkozó következtetéseinket.

A nyomonkövethetőség kérdése

A nyomonkövethetőség fogalma alatt itt azt kell értenünk, hogy a család tudatában van-e aktuálisan tagjai fizikai hollétének. A kérdés nyilvánvalóan a fiúgyermekek háború miatti távollétéből adódóan válik fontossá, hiszen, ahogy láthattuk, a háború előtti leveleikből egyértelműen rekonstruálható – a pontos keltezéseknek köszönhetően – a levélírók aktuális holléte. Ezzel szemben a háborús viszonyok, illetve az ezekkel szoros összefüggésben lévő cenzúra új, leküzdendő akadályokat állítottak a családtagok elé.

A háború alatt keletkezett levelek a legidősebb fiú, ifj. Sándor esetében az 1914. augusztus 4-től 1918. április 10-ig tartó időszakot ölelik fel, míg a másodszülött fiú, Endre esetében a 1914. október 7-től 1916. június 2-ig tartó időszakot fedik le. Leveleiket a nyomonkövethetőség vizsgálatához két nagy csoportra kell bontanunk: az egyikbe tartoznak az ún. *tábori postai levelezőlapok,* melyek a harctérről érkeztek, így kivétel nélkül átestek a cenzúrán, ebből kifolyólag pedig mindegyiken olvasható a cenzor aláírása. Ezeken nem szerepel a feladás helye, így a távollévők hollétéről az otthoniak csak igen nagyvonalakban tájékozódhattak:

„Öt napi bolyongás után végre célhoz értünk […]. Elég volt átmászni a Kárpátokon, sokat gyalogoltunk, de már célnál vagyunk."[54]

„Oroszföldön vagyunk továbbképzés folyik. Egy nagy katona város laktanyájában vagyunk elhelyezve. […] Pár napig itt maradunk, s csak azután megyünk be a rajvonalba mely még innen nagyon messze van. Az a város ahol most vagyunk jó formán teljesen le

[51] A következő tagmondat alapján valószínűsíthető, hogy a levélíró *„vágy"* helyett *„ne vágy"*-ot akart írni.
[52] H. E. levele H. I-nak. Veszprém, 1914. október 19.
[53] ifj. H. S. levele H. I-nak. 1914. október. 27.
[54] ifj. H. S. levele szüleinek. 1915. február 24.

van pusztulva, pedig szép kis városka lehetett, a lakosság már jön vissza, sőt, már korzó is van.”[55]

A másik csoportba sorolt leveleket feladóik civil postán küldték, így azokból az otthoniak könnyedén tájékozódhattak a távollévők hollétéről. A civil posta igénybevételére csupán abban az esetben volt mód, ha a levelek írói – pl. az ezred áthelyezése vagy esetleges betegség miatt – a frontvonaltól távol tartózkodtak. Ha sorra vesszük az így érkezett üzeneteket, akkor rekonstruálhatjuk a katonáskodó családtagok által megtett útvonalak azon szakaszát, melyet az otthoniak is követhettek.

Ifj. Sándor esetében ez a következő: 1914. augusztus 4-én Veszprém és Tata között ingázott, mivel bizonytalan volt azzal kapcsolatban, hogy az ezred melyik zászlóaljához kellene bevonulnia; mint írja: *„Veszprémből most jövök vissza Tóvárosra. Tegnap ott jelentkeztem s azt mondták, hogy Tóvárosra tartozom menjek oda vissza.”*[56] A kavarodás oka az volt, hogy míg a 31. honvéd gyalogezred I. és II. zászlóalja Veszprémben, addig a III. zászlóalja Tatán állomásozott.[57] Hogy ifj. Sándort Veszprémből Tatára irányították, azzal magyarázható, hogy egyéves önkéntesi szolgálatát 1911 és 1912 között a pozsonyi 13. honvéd gyalogezred IV. zászlóaljánál töltötte,[58] amelyből 1913-ban megszervezték a 31. honvéd gyalogezred tatai, azaz III. zászlóalját.[59] Aztán végül mégis a *királynék városá*ban kötött ki, szeptember 24-én már innen üzent szüleinek, valamint október 5-én is itt – nagyjából két, készülődéssel eltöltött hét után –, éppen levélírás közben kapta a hírt, hogy másnap útra kell kelnie a keleti front felé:

„Úgy gondolom, hogy mindaddig, amíg a tiszti kinevezésem meg nem érkezik, nem is visznek sehová sem, akkor is ember kell, akikkel majd mehetünk, mert most nem sok marad. […] Épen most kaptam egy szolgálati jegyet, hogy a holnapi nap folyamán Teschenbe útba kell indulnunk nekem és még ötnek, hol is a hadsereg hadtáp parancsnokságnál kell jelentkeznünk.”[60]

Ifj. Sándor és öt bajtársa Bécs érintésével jutott el Teschenbe, majd onnan Krakkón keresztül az orosz frontra. A harctéren ivóvíz hiányában súlyos fertőzést kapott, ezért kórházba szállították Prágába, november 7-én már innen írt. Az év hátralevő részét is itt, a *száztornyú város*ban töltötte lábadozással. Az új év elején, 1915. január 7-én már újra Veszprémből adott hírt magáról, ahonnan február végén – öccse, Elek társaságában – indult el Bodrogkeresztúr és Salgótarján érintésével ismét az orosz front felé, ám, hogy pontosan hová, arról az otthon maradt családtagok nem értesülhettek. Pontos hollétéről legközelebb csak fogságba esésekor szerezhettek tudomást, amikor Lembergből[61] írt haza. Ez az utolsó Európában keltezett levele, ugyanis a következő éveket közép-ázsiai hadifogolytáborokban töltötte. A mai Üzbegisztán, az akkori Turkesztán területéről küldött levelei már kivétel nélkül tartalmazzák a feladás helyét, így megtudható belőlük, hogy 1915. július 2. és 1916. június 23. között Taskentben tartották fogva, majd innen Skobelevbe helyezték át, ugyanis 1916. december 19-én már innen írt. 1917 őszén egy kutyaharapás miatt – egészségügyi ellátás céljából – visszatért Taskentbe, október 21. és 28. között írt leveleit innen küldte haza, viszont november 18-i levelén már újfent Skobelev szerepel. A hadifogságból való hazatérésének útvonala

[55] H. E. levele szüleinek. 1915. november 14.
[56] ifj. H. S. levele szüleinek. Kelenföld, 1914. augusztus 4.
[57] Rainer Pál: *A veszprémi magyar királyi 31-es honvédgyalogezred története*. Veszprémi Szemle, 5. évf. (1997) 1-2. sz. 51.
[58] ifj. H. S. levele szüleinek. Dejte, 1912. augusztus 25.
[59] Rainer: *A veszprémi magyar királyi 31-es honvédgyalogezred története,* 51.
[60] ifj. H. S. levele szüleinek. Veszprém, 1914. október 5.
[61] ifj. H. S. levele szüleinek. Lemberg, 1915. március 19.

ugyanakkor ismeretlen, 1918. április 10-én még Skobelevből írt, ám ezt követő levele már 1921. március 3-án a Fejér megyei Csóron kelt. A két levél közt eltelt időszakban semmit sem tudtak róla otthon maradt családtagjai, ahogy ő sem értesült felőlük – derül ki az említett, Csóron kelt levélből:

„Ezelőtt két nappal 6 évi viszontagság után haza érkeztem. Győrben volt szíves egy úr megígérni, hogy telefonon értesíteni fog benneteket […] Örülök, hogy végre itthon vagyok de némi aggodalom tölt el miattatok. Két éve semmi hírt nem tudok, de a legjobbat reménylem, hogy mindent úgy találok, mint 1915ben, mikor itt hagytalak benneteket."[62]

A másodszülött fiú, Endre által megtett út a következőképpen alakult: Hódmezővásárhelyen 1914. augusztus 1-én kapta kézhez a behívót. 1914 őszétől bátyjával együtt Veszprémben tartózkodott, ahonnan csak 1915. március 17-én reggel 8 órakor indult útnak Győr érintésével Galícia felé.[63] Március 24-én már a frontvonal közelében járhatott, ugyanis az ekkor kelt levelén már nem szerepel a feladás helye. 1915. május 15-én reggel viszont Csapon volt, majd estére már Nyíregyházán, az ezred ugyanis éppen áthelyezés alatt állt: *„Nyíregyházán ebédelünk, most már csak két czélunk lehet, Szerbia vagy Olaszország. Egyenlőre irány Debrecen, ott majd mindent megtudunk."*[64] A család csak egy hónappal később, júniusban – már Endre kassai betegeskedése alatt – értesült arról, hogy végül is Sandomierzbe mentek:

„Értesítelek benneteket hogy ma kedden d. e. Kassára jöttem korházba. Komolyabb bajom nincs csak láz féle és elég jól érzem magam itthon. Szandomirez alol jöttem el, 3 napig jöttem vonaton, míg ide érkeztem. de még korházban nem jelentkeztem, csak d. u. akarok s a czímem majd akkor írom meg."[65]

Felgyógyulása után 1915. november 9-én küldték vissza az orosz frontra. Ekkor szintén Veszprémből indultak el, és Székesfehérvár,[66] Budapest, Sátoraljaújhely,[67] Przemysl,[68] Lemberg,[69] valamint Sokal[70] érintésével jutottak el a frontvonalig. Innentől kezdve családtagjai nem értesültek pontos hollétéről, mivel 1915. november 14. és 1916. június 2. között kelt levelei – egy kivételével – nem tartalmaznak a feladó helyére utaló információkat. Abban az egyben is csupán a régió megjelölése olvasható: *„Igen messzire vagyunk hazulról, egy hétig is kell vonaton menni míg innen Wolhyniából haza jutnánk."*[71]

A másik két fiú, Elek és István esetében kizárólag a bátyjaik leveleiből kinyerhető információkra támaszkodhatunk. Ezekből kiolvasható, hogy Elek szintén Veszprémbe vonult be: *„Elek 26án ide jön önkéntesnek, katonaorvos lett."*[72] Innen 1915 februárjában legidősebb bátyjával együtt indult az orosz frontra, ahol ifj. Sándor március 14-i hadifogságba esésekor váltak el útjaik, viszont a hónap végétől kisebbik bátyja, Endre társaságát élvezhette. Endre tudósít arról, hogy öccse május 5-én kórházba került: *„Elek ma korházba megy, láza van, valószínűleg Pestre kerül, mert klinikai kezelésre van küldve."*[73] Felgyógyulása után valószínűleg nem korábbi ezredébe helyezték vissza, legalábbis erre következtethetünk Endre

[62] ifj. H. S. levele szüleinek. Csór, 1921. március 30.
[63] H. E. levele szüleinek. 1915. március 17.
[64] H. E. levele szüleinek. Nyíregyháza, 1915. május 15.
[65] H. E. levele szüleinek. Kassa, 1915. június 15.
[66] H. E. levele szüleinek. Székesfehérvár, 1915. november 9.
[67] H. E. levele szüleinek. Sátoraljaújhely, 1915. november 10.
[68] H. E. levele szüleinek. Przemysl, 1915. november 11.
[69] H. E. levele szüleinek. Lemberg, 1915. november 11.
[70] H. E. levele szüleinek. Sokal, 1915. november 12.
[71] H. E. levele szüleinek. 1915. november 25.
[72] H. E. levele H. I-nak. Veszprém, 1914. október 19.
[73] H. E. levele szüleinek. 1915. május 5.

beszámolójából: *„Az Elekhez elég közel vagyok, mert az ő ezredük háta mögött vagyunk, már volt nálam vasárnap én is átlovagoltam hozzá.”*[74]

A legkisebb fiú, István háborús mozgásairól tudunk a legkevesebbet. Valószínű, hogy ő bátyjaival ellentétben nem a 31. honvéd gyalogezredhez került, hiszen Endre egyik levelében olvashatjuk: *„Pista már régebben nem írt. Itt az ezredben azt beszélik róla, hogy az arany vitézségi éremre lett felterjesztve, mert ő volt az első aki Lovczenre felért.”*[75] Amennyiben elfogadjuk az állítás hitelességét, akkor arra következtethetünk, hogy István minden bizonnyal a balkáni hadszíntéren teljesített szolgálatot, hiszen máshogy aligha küzdhette volna fel magát a montenegrói Lovćen csúcsára.

Béke, háború, hadifogság: változó élethelyzetek

Érdemes összevetni a két legidősebb fiú békebeli, háború alatti, valamint ifj. Sándor hadifogságból írt leveleinek visszatérő elemeit, az azokban felmerülő problémákat, azaz, hogy az adott élethelyzetben mi foglalkoztatta a levélírókat, valamint, hogy a család mennyire töltötte ki a mindennapi életüket, gondolataikat. Az ezzel kapcsolatos prekoncepció, ahogy azt már fentebb, a katonalevelek kiemelkedő forrásértékének tárgyalásakor említettem, az, hogy az egyén érzelmei esetenként – a megváltozott élethelyzet miatt – nyíltabb, direktebb formában érhetők tetten a háborús levelekben, mint a békeidőben keletkezettekben.

Békebeli állapotok

A békebeli állapotokat Endre levelein keresztül szemléltetem, mivel azok a háború előtti évekből jelentősen nagyobb számban (44 db) maradtak meg, mint ifj. Sándor levelei (14 db), így azok által teljesebb képet kaphatunk az egyént békeidőben foglalkoztató problémákról. A másodszülött fiú békeidőben írt leveleit két csoportra oszthatjuk: a kassai diákévekre, melyek az 1911. március 14-től 1913. május 22-ig tartó időszakot ölelik fel, valamint a hódmezővásárhelyi Földmíves-iskolában való tanársegédség éveire, ami 1913. szeptember 1-től 1914. augusztus 1-ig tartott.

Kassáról írt leveleiben többnyire az akadémián zajló történésekről tudósítja családtagjait, mint ahogy azt az alábbi részletek is mutatják:

„Egyszersmind értesítelek benneteket, hogy Zalka igazgató úr ajánlata folytán Patay József uradalma szept. és okt. hóra gazdasági gyakornoknak alkalmaz. […] Én szeretnék elmenni, mert ha kikerülnék az akadémiáról, akkor már két hónapi pracsist tudnék felmutatni, ami igen nagy elönyöm lenne.”[76]

„A vizsgadíjat szombaton megkaptam és lefizettem, ugyancsak ma lekollokváltam Mezey tanárnál gazdasági állattanból (jó). Szerdán szőllészet és kertészet, szombaton növénytanból, hétfőn földmértanból, szerdán pedig apró háziállatok tenyésztéséből kollokválok.”[77]

Endre 1913. szeptember 1-jén került Hódmezővásárhelyre, ahogy ez az aznap kelt leveléből kiolvasható. Innen írt levelei arról árulkodnak, hogy az itt eltöltött szűk egy évet nem igazán élvezte:

„Az igazgató valósággal megbolondult, mert nap-mint nap reggel V órától este ½ 8 ig a répakapáláshoz, kukoricza kapáláshoz állított ki, szóval borzasztó rossz dolgom van, el sem tudjátok talán képzelni, hogy milyen dolog az! Ilyen körülmények között egy csepp

[74] H. E. levele szüleinek. 1916. május 26.
[75] H. E. levele szüleinek. 1916. május 26.
[76] H. E. levele szüleinek. Kassa, 1912. június 17.
[77] H. E. levele szüleinek. Kassa, 1912. július 1.

kedvem sincs itt maradni, már meg is mondtam a direktornak, hogy nem azért jártam iskolába, hogy pallér legyek, inkább itt hagyom az egész iskolát, de hát nem használt semmit sem."[78]

Kilátástalannak gondolt helyzetében feszülten várta sorkatonaságának eljövetelét:

„Alig várom hogy október legyen, mert azt hiszem, hogy a katonáknál sokkal jobb dolgom lesz, mint itt volt."[79]

Endre idézett soraiból jól kiolvasható, hogy az egyént a béke éveiben leginkább foglalkoztató problémák: az életben való boldogulás, illetve az ezzel kapcsolatos nehézségek. A leveleiben fellelhető visszatérő elemek a tanulmányok, valamint a munkavégzés, az önálló egzisztencia megteremtése köré szerveződnek. A családtagokért vagy a családért való aggódás nem igazán jelenik meg leveleiben. Minden bizonnyal azért, mert a béke éveiben annak létét, egységét a levél írója nem érezte bizonytalannak. A családi közösség megmaradását nem fenyegette semmiféle külső hatás vagy kiszámíthatatlan veszély, annak egysége valószínűleg evidenciának számított a normálisnak tekinthető élethelyzetben.

A háború teremtette élethelyzet

Nem kérdés, hogy a háborús helyzet beálltával a katonának behívottak és az otthonmaradottak élete egyaránt kizökkent az addig megszokott kerékvágásból. A család egységének megmaradása megkérdőjeleződött, hiszen egyes tagjainak élete állandó, mindennapos veszélynek volt kitéve. Ennek fényében természetesen a levelek témája is új fordulatot vett, háttérbe szorult az egyén karrierje, sokkal inkább előtérbe kerültek a családtagok, illetve a család sorsa. Ifj. Sándor és Endre amellett, hogy a velük történt eseményekről beszámolnak, rendszeresen érdeklődnek testvéreik felől, valamint ők is tájékoztatják szüleiket, ha esetleg valami információval szolgálhatnak öccseikről, illetve bátyjukról:

„Otthon mi újság? Lajkó, Hanka járnak e iskolába? Lajkó tud e már írni? Majd meglátom mikor haza megyek. Irma mit csinál? Pistának, Gizinek írtam. Elekkel Endrével mi van? […] Nagyon kérlek benneteket mielőbb írjatok ilyen sokat mint én mindenről, mert minden érdekel."[80]

Jó példa erre még Elek egyetlen megmaradt levele, melyben bátyja, ifj. Sándor fogságba esésének körülményeit írja le:

„Részben jó, részben rossz, amit írok. Sándort elfogta az orosz. Érdeklődtem iránta, baja nem történt. […] Ez [március[81]] *14én délelőtt történt. […] Érdeklődtem az emberektől, akik Sándortól kb. 20 lépésnyire voltak, azok mondják, hogy baja nem volt, míg ők ott voltak, aztán pedig azon a részen, ahol Sándor volt, lövés nem történt. Szóval ne ijedjetek meg. Én így jobb szeretem a dolgot, mert oroszfogságban nem lesz rossz dolga. […] Ha esetleg megsebesül, akkor még mindaddig visszakellett volna neki menni a harctérre, míg a háború véget nem ér, és ki tudja mi történt volna vele, de így biztos az élete."*[82]

Hadifogságban

Mivel ifj. Sándor 1915 márciusában hadifogságba esett, és Galíciából Közép-Ázsiába került, esetében megfigyelhetünk egy további élethelyzetváltozást is. A hadifogságból írt levelekben

[78] H. E. levele szüleinek. Hódmezővásárhely, 1914. május 28.
[79] H. E. levele szüleinek. Hódmezővásárhely, 1914. június 4.
[80] ifj. H. S. levele szüleinek. Prága, 1914. november 9.
[81] Endre március 24-én kelt levelében már ezt írja: *„A Sándor mint tudjátok már oroszfogoly."* H. E. levele szüleinek. 1915. március 24.
[82] Horváth Elek levele szüleinek. Kelt: ismeretlen.

szintén kiemelt helyet kap a család, illetve az azért való aggódás, olyannyira, hogy szinte minden levelében szülei és testvérei hogyléte felől érdeklődik. Igaz, több levele szinte szóról szóra ugyanazt tartalmazza, ez valószínűleg a postaszolgálat kiszámíthatatlanságával magyarázható, tehát minden bizonnyal – a biztos célba érés érdekében – többször is elküldte ugyanazt a levelét. A posta bizonytalanságára utal továbbá az is, hogy 1917 tavaszán hónapokig nem kapott hírt otthonról. Kétségbeesését fokozta, hogy családja fizikai holléte felől is bizonytalan volt, ugyanis ekkoriban nevezték ki édesapját Tata községi főjegyzőjévé, melynek következtében Gyermelyről Tatára költöztek, új címükről azonban nem tudták tájékoztatni Turkesztánba szakadt fiukat. Az akadozó postaszolgálatnak tudhatnánk be azt is, hogy Endre 1916. június 21-én bekövetkezett haláláról is majdnem egy évvel később értesült, noha legkisebb öccse, István 1916. július 22-én adta postára levelét, melyben bátyját, Endre tragikus sorsáról tájékoztatja:

„Gestern erhielt ich von Pista eine Karte vom 1916. július 22. datiert. Jetzt habe ich gewusst, fast nach einem Jahre, dass mein Brudern Endre, noch voriges Jahr, gestorben ist. Es war sehr traurige Nachricht. Warum habet Ihr mir es nicht geschrieben? Ihr schreibet immer »mir sind alle Gesund«”[83]

Az utolsó mondatból inkább arra következtethetünk, hogy a szülők valamilyen okból kifolyólag eltitkolták ifj. Sándor elől öccse halálát. Tették ezt valószínűleg azzal a szándékkal, hogy így nem nehezítik tovább fiuk hadifogságból adódó nyomorúságát. Ifj. Sándor mindezen problémákkal kapcsolatos érzéseit, gondolatait egy 1917. szeptember 27-én kelt levelében a következőképpen fogalmazta meg:

„Bizony rosszul esett egy év múlva tudni meg szegény Endre öcsém sorsát, abban az időben nagy elvoltam keseredve, tőletek sem kaptam hírt, nem tudtam semmit az otthoni helyzetről hónapokon át. De ez a végnélküli fogság kiölt már mindent belőlem, már nem törődöm semmivel, csak máról holnapra élek, úgy sem lesz ennek soha sem vége, én már lemondtam mindenről. Várom a szabadság óráját, de hiába. Ismét itt van Karácsony, jobb nem is gondolni rá. Akkor megvigasztalódom, ha lapjaitokból megtudom, hogy jól vagytok otthon mindnyájan. Miattam ne aggódjatok, én húzom, ameddig bírom. […] Igen örülök, hogy Elek, Pista életben vannak, ő érettük is sokat és folyton aggódom. Örülök, hogy jól érzitek magatokat Tatán, nekem, ha hazajutok mindenhol jó lesz csak megfelelő állásom legyen.”[84]

Idézett levelének utolsó mondata átvezet a hadifogságból érkezett leveleinek egy másik fő témájára, az állása miatti aggodalmaira, hogy hazatérte után tisztességes megélhetése biztosítva lesz-e. Számos levelében (először az 1917. március 3-án írt levelében) említi, hogy szívesen követné apját a gyermelyi körjegyzőségben. Az 1917-es év hátralevő részében tulajdonképpen ez a kérdés foglalkoztatja: igaz, júliusban kelt leveleiben már arra kéri édesapját, hogy egy tatai jegyzői állást tartson fenn számára, de szeptember 5-én kelt levelében már ezt írja: *„Én első sorban, ha még akkor is lehetséges lesz feltétlenül haza Gyermelyre akarok jutni jegyzőnek és csak másodsorba Tóvárosra.”*[85] Az állása körüli bizonytalansága és az ebből adódó aggodalmai erőteljesen érződnek sorain, erre az eddigieken túl a legjobb példa 1917. október 2-án kelt levele:

[83] „Tegnap kaptam egy 1916. július 22-én datált lapot Pistától. Most tudtam meg, majdnem egy évvel később, hogy öcsém, Endre, még a tavalyi évben meghalt. Ez nagyon szomorú hír volt. Miért nem írtátok ezt meg nekem? Mindig azt írtátok »mindannyian egészségesek vagyunk«.” ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1917. május 24.

[84] ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1917. szeptember 27.

[85] ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1917. szeptember 5.

„Ezt a lapot tisztán a jövendő otthoni állásomra vonatkozólag írom […] Gyermelyről tiszteletes úr írt nekem, hogy régi állásom fent van tartva és a hitelszövetkezeti könyvelőség. Én megírtam neki, hogy erre nem reflektálok és régi állásomba semmi esetre sem megyek vissza, ezt fent is tartom. Apa írta, hogy jöhetek Tóvárosba, Halmos helyére, erre küldtem egy táviratot júl. 14én, hogy Tóvárosra akarok jutni, de erre még válasz nem jött. Májusban kaptam egy táviratot tőletek, hogy legyek nyugodt, részemre jobb állásról gondoskodva van. Most nagyon szeretném tudni, hogy mi van voltaképpen, igen kérlek benneteket érthetően írjatok meg mindent. Ez a kérdés gondolhatjátok, nagyon érdekel engem."[86]

Leendő állásáról csak az 1918. március 3-án az ún. breszt-litovszki béke beköszöntével felmerülő hazatérés lehetősége, valamint a fogolytáborban beálló általános élelmiszerhiány tudja elterelni gondolatait:

„vártuk folyton a békét, sokszor feladtunk minden reményt, végre megjött a várva várt és általunk annyira óhajtott béke. Mi itt épen születésnapom előestéjén márc 6án tudtuk meg. Képzelhetitek micsoda öröm volt, a zenekar bejárta a tábort, magyar zene, azon az éjjelen keveset aludtunk, a várva várt hazatérés ébren tartott mindenkit. Azóta vígan vagyunk, nem törődünk a nyomorúsággal, majd eszünk otthon nem sokára kenyeret és kedvünkre jól lakhatunk, mert itt ezt nov. óta nem ismerjük."[87]

„Tegnap volt a nevem napja […] hogy éhes ne legyek és a nap tiszteletére, főztem magamnak tejben rizst gyümölccsel, ez is 15-20 deka rizs tejjel és aszalt barackkal 4.50 K-ba került, gondolhatjátok az itteni élelmezési állapotokat, rengeteg pénzbe kerül ha az ember legalább a bőrét hazaakarja vinni."[88]

Ugyanezzel párhuzamosan a levelekben újra előtérbe kerül a család és annak hiánya:

„Jól vagyok egészséges és várom nagyon a hazaindulást, csak mielőbb menjünk, az nem baj, ha esetleg még a taliánokkal kell verekedni! A fiúk, hogy vannak? Nemsokára viszontlátom őket. Nagyon kíváncsi vagyok az otthoni helyzetre, már három éve, hogy ázsiában vagyok, minden éjjel otthon vagyok álmomban, különösen Gyermelyen."[89]

A három különböző élethelyzet összegzéseként elmondható, hogy a család általában a létbizonytalanság pillanataiban kap kiemelt szerepet az egyének gondolataiban. A háború által teremtett kihívások, új, idegen akadályok, szituációk hatása alatt esetenként az egyén ténylegesen őszintébb, direktebb formában vetette papírra családtagjaival kapcsolatos érzelmeit.

A lelkiállapot változása

A szerző lelkiállapotában bekövetkezett változásokra azért érdemes kitérnünk, mert ahhoz, hogy a családi térből fizikai értelemben kiszakadt egyén szerves része tudjon maradni a közösségnek, fontos a lelkiállapot, illetve az érzelmek és a gondolatok átadásának lehetősége. Példának most vegyük a másodszülött fiú, Endre esetét. Katonaleveleinek egy része tábori levelezőlap, melyeken nem minden esetben volt lehetősége az őszinte gondolatok kifejtésére, ennek ellenére, ha nem is teljeskörűen, de rekonstruálni tudjuk érzelmeit, illetve azokat az érzelmi változásokat, melyek lezajlottak benne.

[86] ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1917. október 2.
[87] ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1918. március 9.
[88] ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1918. március 19.
[89] ifj. H. S. levele szüleinek. Skobelev, 1918. március 19.

Endre alapvetően örült annak, hogy katona lett, kezdeti lelkesedése viszonylag sokáig kitartott, ez nem olyan meglepő, tekintve, hogy egészen 1915 márciusáig Veszprémben tartózkodott.

„Felölünk még nincs semmiféle intézkedés, most az ujonczok kiképzésével vagyunk elfoglalva. Dolgunk most elég jó van, mert csak 1-2 tiszt van az egész kaszárnyában, s így senkisem törödik jó formán velünk.”[90]

Még Galíciába kerülése után is viszonylag jó kedélyű leveleket írt:

„Jó dolgunk van, semmire sem lehet panaszunk, […] már semmi sem a háború viszonyítva ahhoz amiben márcz és ápr elsőfelében voltunk, hideg jó formán már nincs is és a muszka is nagyon megfogyott, úgy látszik kitakarodik […] Május elejét mi is megültük három májfát is kaptam a szakaszomtól. Srapnel hüvely és töltény hüvely volt rajta. Május elsejére századonként a tisztek kaptunk három hideg pezsgőt, szóval mi nem igen érezzük az otthoni drágaságot. […] Ma kaptuk meg a törökök húsvéti ajándékát: minden tiszt két dobozban ötven cigarettát, „Den tapferen Helden” felirással. igen finom cigaretta, most írás közben is vígan füstölöm. […] Meg lennék akár Szt. Mihály napig is itt, csak hideg és eső ne legyen soha. A tűzvonalban is jól vagyunk, végre lehet lövöldözni.”[91]

„Jól érzem magam, egészséges vagyok s vigan megyünk az orosz után, fut is rémitően, ugy hogy nem sokára utol fogjuk érni. […] Pünkösd vasárnapján erdei hajtóvadászatot tartottunk a kubányi kozákok ellen, de csak négyet sikerült elcsípni, a többi egérutat nyert és csak a port láttuk utánuk”[92]

Levelének a végéből viszont már arra következtethetünk, hogy erőt vett rajta a honvágy:

„Most bizony rettenetes messze vagyunk hazulról, talán két hétig is eltartana még hazajutnánk. Ha az olasz nem veszekedne akkor hamarosan vége lenne a háborúnak, de majd elbánunk vele is.”[93]

A háborúval kapcsolatos valódi érzelmeiről csak 1915. június 15-én tudott vallani, ekkor ugyanis Kassáról írt levelében arról tájékoztatja szüleit, hogy örül, hogy könnyen elszabadult a frontról, *„mert rettenetes ütközetek vannak ott napi renden”*.[94]

Novemberben visszaküldték a frontra, ez év végéig írt leveleiben nem igen találunk már hangulatára vonatkozó utalást, legfeljebb annyit, hogy *„jól érzem magam, nincs semmi bajom”*. 1916 elejétől kezdődően azonban egyre inkább erőt vett rajta a békevágy:

„Épen most hallottam, hogy Montenegró letette a fegyvert, bár már a többi is ott tartana!”[95]

Áprilistól kezdődően békevágya mellett egyre inkább erősödik honvágya is:

„alig várom, hogy itt legyen május 11-dike, mert akkor adom be a szabadságolási kérvényem, azt hiszem, hogy 25-28-ra „kijön” amint itt mondani szokták a bakák. Felénk is már erős béke hírek járnak a tüzértisztek pedig égre-földre esküdnek, hogy ha júniusban még lőnek az ágyuból, akkor lenyelik a granátjukat. […] Jó helyünk van itt ki lehetne várni a háború végét. Multkor lőttem egy szép őzbakot, köztünk és az oroszok közt futott, az agancsait majd hazaviszem. Különben itt olyan világ van, hogy a figyelő bakák orosz helyett nyúlakra és vadlúdakra lődőznek, de az oroszok sem különbek. Érdekes amint behozzák a prédát osztozkodnak az orosszal, végül közlegények egymással és elválnak. Hát

[90] H. E. levele szüleinek. Veszprém, 1914. november 12.
[91] H. E. levele szüleinek. 1915. május 7.
[92] H. E. levele szüleinek. 1915. május 25.
[93] H. E. levele szüleinek. 1915. május 25.
[94] H. E. levele szüleinek. Kassa, 1915. június 15.
[95] H. E. levele szüleinek. 1916. január 19.

bizony az oroszok már nagyon bele fáradtak a háborúba, nem bántanak azok senkit, csak őket hagyják békén."[96]

A szabadságra való eltávozásának kérdése ezután leveleinek rendszeres témájává vált, azonban egyre inkább csak tolódott:

„Május 15-én adom be a szabadságolási kérvényem, azt hiszem 25 felé már útra indítanak"[97]

„Szabadságra csak június végén van kilátás, igen kevés a tiszt és egymást ki kell várnunk, de majd biztos eljön az is. […] Valóságos nyaralást űzünk, minden nap homokfürdőt veszünk. Pár nap múlva hátra megyünk tartalékba, ahol meg vadászni is lehet, igen sok vizi-szárnyas van erre."[98]

„A szabadságot várom minden nap, valószínűleg azonban félig sem lesz belőle semmi."[99]

„Szabadságra nem tudom, hogy mikor mehetek, meg lehet, hogy csak őszre vagy csak télre engednek haza, egyenlőre nem lehet, ezt tudom. Szőnyi és a Kovács azért nem kereshetett fel, mert igen messze voltunk egymástól, mint kb. Gyermelytől - őrs. Mikor pedig a kezében van valakinek, hogy mehet haza a szabadságos levele, akkor már nem lehet tőle kívánni, hogy olyan messzire elsétáljon, mert közben százszor is agyonlőhetik. […] Mi is halljuk minden nap, hogy milyen szép eredményeket érünk el az olasz harctéren, azt hiszszük, hogy ha ezekkel végzünk, akkor már az összes feladatokat megfejtettük és a béke nem lehet akkor már messze, de ebben az évben biztos, hogy még nem lesz béke, – talán január, februárban, addig bátran állunk a helyünkön és nem leszünk legyőzve."[100]

Endre szabadsága végül odáig tolódott, hogy soha többé nem térhetett haza családjához, ugyanis 1916 júniusának végén golyó általi halált halt. A családi *krónika* szerint az arzenovici temetőben lett eltemetve, így még halálában sem kerülhetett vissza szülei és testvérei közelébe. Utolsó, legalábbis utolsó megmaradt levelét legkisebb testvérének, Laurának címezte, melyben az akkor még csak nyolcéves húgát arra bíztatja, még mindenképpen írjon neki.[101] Az Endre halálának körülményeiről hírt adó levelek közül több is megőrződött, ám ezek nem minden részletben egyeznek meg.

Kívülállók levelei

Fennmaradt a fentieken kívül 5 olyan levél, melyeket eddig nem érintettünk, ezek nem családtagoktól, hanem barátoktól, katonatársaktól, ismerősöktől érkeztek, és Endre halálának körülményeiről, valamint ifj. Sándor hadifogságáról tudósítanak.

Az Endrével foglalkozó leveleket olyan személyek írták, akik közvetlenül ismerhették a Horváth családot, és/vagy Endre ezredében szolgáltak. A levelekben foglaltak azonban a halál körülményeit illetően nem mindig egyeznek meg, ugyanis míg egy vélhetően legénységi állományba[102] tartozó bizonyos Kovács László arról számol be, hogy *„úgy hozta a sors az Endre hadnagy ur meg halt fej lövést kapot és Meg halt de be viték egy falu ba ot let el*

[96] H. E. levele szüleinek. 1916. április 18.
[97] H. E. levele szüleinek. 1916. április 27.
[98] H. E. levele szüleinek. 1916. május 14.
[99] H. E. levele szüleinek. 1916. május 26.
[100] H. E. levele szüleinek. 1916. június 1.
[101] Vö. 43. lábjegyzet
[102] Kovács László legénységi állományba való tartozására levele nyelvezetéből, illetve a központozás hiányából és a számos helyesírási hibából, valamint a rendfokozatának fel nem tüntetéséből következtethetünk. Hanák: *Népi levelek az első világháborúból,* 62.

temetve […] Juni ho 21én Esetel a hadnagy ur”[103], addig Valasch Sándor hadapród 1916. július 19-én írt levelében azt olvashatjuk, hogy *„Kedves fiuk 21-én Gruziatin melett gojótól szíven találva egy szó nélkül esett le a földre. Nála semmi egyéb nem volt, mint amit elküldöttem. Többi dolgai ezek szerint a legényénél volt, aki szintén elesett.”*[104] Az 1936-ban kiadott ezrednaplóban pedig a következő áll: *„A lefolyt harcok alatt 20.-án hajnalban szivlövéssel hősi halált halt Horváth Endre t. hdgy.”*[105]

Felmerül a kérdés, hogy a család vajon melyik verziót fogadta el. A választ id. Horváth Sándor és Veres Mihály tábori lelkész levélváltásából ismerhetjük meg. Az apa azért ír hivatalos levelet fiai ezredének, mert arról értesült, hogy elesett gyermeke pénzét, óráját, egyéb értékeit katonái vagy esetleg a sebesült hordók eltulajdonították. Levelében leírja Endre halálának – általa ismert – körülményeit is:

„Horváth Endre fiam, hadnagy a m. kir. 31 honvéd gy. ezred III. zászlóalj 11 századánál folyó évi junius 21 vagy 22 én golyó által szíven találva elesett, ott a helyszínen szó nélkül a földre bukott, katonái közt maradt, majd a segélyhelyre vitték be, akkorra már meghalt.”[106]

A levélre Veres Mihály tábori lelkész válaszolt, melyben biztosítja az apát afelől, hogy a fiát nem rabolták ki, valószínűleg csak a nagy kavarodásban a harcmezőn kiejtette a nála lévő pénzt:

„Mivel nevezett hősnek a segélyhelyre hozatala alkalmával mindjárt feltűnt, hogy nincs pénze, jóllehet társainak előző napokban nyilatkozott, hogy több havi fizetése nála van, tovább erdeklődtem a sebesültvivőknél, s kerestem legényét, mivel azt hittük hogy magához vette értéktárgyait hazaküldés végett. […] csak más utján értesültem, hogy nem vett el tőle semmit. […] Másra tehát nem tudok következtetni, mint hogy a nagy zűrzavarban, mely az akkori előrenyomulás alkalmával, a gazban, illetve rozsban kiesett, s nem volt megtalálható.”[107]

A család tehát úgy látszik, hogy Endre halálával kapcsolatban Valasch Sándor hadapród verzióját fogadta el Kovács László állításaival szemben. Ez betudható a rangnak vagy az iskolázottságnak, ugyanis Valaschnak hadapródként legalább érettségi bizonyítvánnyal kellett rendelkeznie. Ám elképzelhetőnek tartom azt is, hogy csupán könnyebb volt elfogadni a kevésbé brutális, szívlövés általi halált. Mindez természetesen nem több egy feltételezésnél, hiszen az igazságot nem lehet kiolvasni a levelekből.

Az ifj. Sándorról tudósító két – kevésbé informatív – levél egy-egy volt fogolytárstól érkezett. A korábbit 1918. október 8-án Réh Annának írta egy bizonyos Rosonits hadnagy, aki a következő információkkal szolgált ifj. Sándor felől:

„eljövetelemkor Sándor egészséges volt, ne tessék nyugtalankodni mert ha pénzre volna szüksége ott kap a lakósságtól kölcsön, ami még olcsóbba kerül mint ha innen küldene. Ne tessék sem pénzt sem ruhát küldeni, mert nem fogja megkapni.”[108]

A másik levél pedig Rolkó Gyulától érkezett, aki már a háború után 1920. október 15-én írta alábbi sorait:

---

[103] Kovács László levele id. H. S-nak. 1916. június 23.
[104] Valasch Sándor levele id. H. S-nak. 1916. július 19.
[105] Herczegh: *A veszprémi honvédek hadtörténete,* 217.
[106] id. H. S. levele a Magyar Királyi 31. Honvéd Gyalogezred parancsnokságának. Gyermely, 1916. július 28.
[107] Veres Mihály levele id. H. S-nak. 1916. augusztus 30.
[108] Rosonits hadnagy levele Réh Annának. 1918. október 8.

„Értesítem, hogy fia Horváth zszls egészségben él júl 25én beszéltem vele utoljára mikor eljöttem. Jó megy dolga […], csak nagyon-nagyon vágyik haza s nehezen várja megváltó pillanatot, hogy jöhessen."[109]

Ez a két levél tényleges, új információkkal – annak kivételével, hogy nem érdemes ifj. Sándornak pénzt vagy ruhát küldeni – nem igazán szolgálhatott a család számára, viszont jelentőségük ennek ellenére megkérdőjelezhetetlen, hiszen arról tudósítják a címzetteket, hogy fiuk még életben van és igyekszik hazakerülni.

Konklúzió

Tanulmányom mikrotörténeti munka, ebből kifolyólag a családra mint érzelmi közösségre vonatkozóan megfogalmazott általános társadalomtörténeti kérdésre lokális, eseti szintű választ képes adni.

Az elemzés eredményeként, mely a családban használt megszólítási formákra, a nyomonkövethetőség kérdésére, a kapcsolattartásra, a családtagok egymáshoz fűződő viszonyára, valamint a levelekben fellelhető fő problémákra és a szerzők lelkiállapotának változására fókuszált, megerősítést nyert az a feltevés, miszerint számos, a kutatók által eddig még nem érintett kérdés megválaszolásához használhatjuk az első világháborús katonaleveleket. Az általam használt levelezés segítségével a gyermelyi Horváth család működését igaz, nem teljességében, de mélységeiben ismerhettük meg, hiszen esetenként a közösség apró, intim részleteit tárták elénk a száz éve lejegyezett sorok. A levelek rámutattak arra, hogy a polgári családmodell számos jegyét magán viselő család már valódi érzelmi alapon szerveződő közösség, melyet a háború teremtette válsághelyzetben is sikerült összetartani papír, ceruza, olykor tinta, valamint a postaszolgálat segítségével. A leveleknek köszönhetően – melyek szerzőiket voltak hivatottak szimbolizálni a címzett/ek képzeletében – a társadalom legkisebb egysége a virtuális térben nem tudott szétszakadni, annak ellenére, hogy a fizikai térben több ezer kilométer távolság is állhatott egyes tagjai között. A jelenséget szemléltetendő, illetve igazolandó álljanak még itt zárásként ifj. Horváth Sándor 1921-ben a hadifogságból Magyarországra való hazaérkezése alkalmából írt sorai, melyekből a levelek számára kiemelten fontos funkciója olvasható ki:

„Sok mindenen keresztül mentem, sok mindent megpróbáltam és sokat tanultam. Itthon most nem tudom mi lesz […] Egyszóval most még mindig a bizonytalanságon tűnődöm, alig várom leveleteket, amely bizonyára meg fog nyugtatni, akkor fogom csak magam jól érezni. […] Csak arra kérlek benneteket, hogy minél gyorsabban írjatok, leveleteket nagyon várom."[110]

[109] Rolkó Gyula levele id. H. S-nak. Abony, 1920. október 15.
[110] ifj. H. S. levele szüleinek. Csór, 1921. március 30.

KELEMEN TÓTH

„Just write to me again” – Family Community Through a World War I Correspondence

During the late hours of June 20th, 1916, in the little Volhynian village of Hruzyatyn, the 31st infantry regiment of the Royal Hungarian Honvéd successfully held back the attacking Russian troops in the fights after Brusilov's breakthrough. Meanwhile, in Komárom County, Hungary, István Horváth, the notary for Gyermely, did not yet know that he had lost his second son, Endre Horváth. He fell there at Hruzyatyn. Endre kept a regular correspondence with his family, so as his brothers. Many of these letters were kept throughout the generations in an aging, brown suitcase, keeping the minds and sentiments of a family who lived through a century fraught with danger. This study looks to answer the following question: What can we learn from these correspondences from 1903 to 1921 about family life and behaviour, as well the impacts of war on the smallest unit of society, the family? After Péter Hanák's study, *Népi levelek az első világháborúból (Folk letters from World War I)*, World War I soldier's letters were subjects of several historical analyses. Studies were written that used soldiers' letters to identify traces of folk literature, to better visualize the everyday world of war, and to examine how a world changed by war impacted linguistic stereotypes. Through the literature of correspondence and war correspondence, first world war soldiers' letters can be immensely helpful sources to understand the affairs of a family from this time period. Private letters can bring new perspectives for the present interested in the past. From written private correspondence we can learn the emotions, thoughts, the inscape, the worldview, and overall, the unique micro world of the person from the past. Letters that were written during wartime have outstanding value, because their writers were in a strange and abnormal life situation. Thus, we can experience the emotions of individuals in a more direct and open form, as far as the censorship (or the elusion of that) allows it.

KISLING ZÉNÓ

A Nemzetiszocialista Tanár Szövetség működése München – Felső-Bajorországban a hatalomátvétel után (1933–1937)

Az a diktatúra, amely Németországban 1933 és 1945 között kialakult, amellett, hogy döntően befolyásolta a világtörténelmet, merőben újfajta hatalmi berendezkedés volt. Ez a totális diktatúra a benne lévő ember teljes egészére igényt tartott, akit a saját képére akart formálni.[1] Ennek a totális államhatalomnak a létrejötte és működése a mai napig sokszor kerül mind a tudományos élet, mind a nagyközönség érdeklődésének középpontjába. Ennek legfőbb oka az a kíváncsiság, amely arra irányul, hogyan létezhetett egy olyan rendszer, amely teljes mértékben kihasználta a benne élőket saját céljainak elérésére. Mindeközben borzalmas tetteket hajtott végre, de a külső szemlélő az 1930-as években mégis azt látta, hogy a benne élők „igazi lelkesedéssel támogatták a rendszert, amely valahogyan új reménnyel, új magabiztossággal és az ország jövőjébe vetett megdöbbentő mértékű hittel töltötte el őket".[2] Ennek alapvető társadalmi és politikai okairól rendkívül sok kutató írt, rendkívül sokféle tudományos munkát. Jelen dolgozat szempontjából két tényezőt kívánok kiemelni: egyfelől az első világháborút lezáró békét, amely Németországban két olyan mítoszt is táplált, amely rányomta bélyegét a Weimari Köztársaság működésére,[3] másrészt azt a világgazdasági válságot, amely 1929-ben New York-ból indult ki. A tanulmány tárgya az a szakma, amely a szülők és az ifjúsági szervezetek mellett a fő befolyást gyakorolta ebben az időben a fiatal generációkra,[4] és bár a rezsim vezető személyei mélyen megvetették művelőit,[5] mégis számítottak rájuk: a népiskolai tanítókra.

A tanulmány alapját a Staatsarchiv München (a továbbiakban: StAM, Müncheni Állami Levéltár) iratai alkotják, amelyek a *Nationalsozialistischer Lehrerbund* (a továbbiakban: NSLB, Nemzetiszocialista Tanár Szövetség) működése során keletkeztek, és segítségükkel a következő kérdésekre keresem a választ: Milyen társadalmi helyzetük és feladataik voltak a népiskolai tanítóknak a nemzetiszocialista rezsimben, illetve hogyan viszonyultak a rend-

[1] Winkler, Henrich A.: *Németország története a modern korban 2. köt.* Budapest, 2005. 10.

[2] Shirer, Willaim L.: *A Harmadik Birodalom felemelkedése és bukása.* Budapest, 1995. 254. Ford. Mészáros Viktor

[3] Az egyik a háborús ártatlanság mítosza, míg a másik a tőrdöfés legendája. Lásd bővebben: Winkler: *Németország története a modern korban 1 köt.,* 362.

[4] Jarusch, Konrad H. – Arminger, Gerhard: *The German Teaching Profession and Nazi Party Membership: A Demographic Logit Model.* The Journal of Interdisciplinary History, vol. 20. (1989) no. 2. 199.

[5] Evans, Richard J.: *A Harmadik Birodalom hatalmon.* Budapest, 2014. 268.

szerhez? Miként próbálta megnyerni magának a népiskolai tanítókat a nemzetiszocializmus, vagy ha nem is megnyerni, de miként kívánta saját céljainak szolgálatába állítani őket?

Vizsgálatom nem a teljes nemzetiszocialista oktatásra irányul (terjedelmi korlátok miatt), hanem annak egy szűkebb csoportját, a népiskolai tanítókat és helyzetüket vizsgálja München városában és környékén (e témákat széles körben feldolgozták már birodalmi és tartományi szinten is).[6] A témakör megfelelő értelmezéséhez a professziódiskurzus hatalomelméleti irányzatát használtam, mivel ez az elmélet elsősorban az adott szakami csoport és az állam mint hatalom viszonyát állítja középpontba.[7] Ehhez fel kell tárni az adott szakmai csoport társadalmi-gazdasági helyzetét, illetve törekvéseit, így ezzel a megközelítéssel újfajta szemszögből vizsgálható a népiskolai tanítók helyzete a nemzetiszocialista hatalomátvétel előtt, alatt és után. Ennek megfelelően elsősorban a népiskolai tanítói szakmában dolgozók mindennapi életében bekövetkezett változásokra koncentrálok a professziós szervezetek (mint például az NSLB vagy a BLV, amiről a későbbiekben szót ejtek) szerepének változásán keresztül. Ugyanis a német tanítói (és tanári) szakmára jellemző, hogy különböző szervezeteket hoznak létre, amelyek fő célja az egységes és erős fellépés biztosítása tagjaik számára valamilyen külső tényezővel (például az állammal) szemben.[8] A Nemzetiszocialista Tanár Szövetség ebből a szempontból tekinthető professziós szervezetnek, de szerepe határozottan más lesz a hitleri államban. A szerepváltozás alapvető okai egyfelől a nemzetiszocialista ideológiában, másfelől a német tanítói társadalom szerveződésében kereshetők.

Az ideális nemzetiszocialista tanító

A nemzetiszocialista ideológia nagyban épített a német nemzeteszme 19. században kialakult népi-nemzeti voltára, amitől elsősorban abban különült el, hogy faji-biológiai determináltságú.[9] Ideológia alapvetéseit maga Adolf Hitler fektette le a *Mein Kampf*ban, ahol a nevelés és az oktatás kérdéséről is kifejti véleményét, amelyre rányomta bélyegét Hitler ifjúkori tapasztalata az iskoláról, melynek fő eleme a tudás és tudomány iránti ellenszenve.[10] Az NSLB működésében kulcsszerepet játszó ideológiai képzés szorosan kapcsolódott a népiség eszmeáramlatához, mely szerint nem az állam, hanem a népek állnak a történelem középpontjában, a népek és azok összecsapásai alakítják a folyamatokat.[11] Ennek megfelelően a nemzetiszocializmus célja a népközösség létrehozása, amelybe beletartozik minden német („természetesen" csak az ideológiailag megfelelő árják).[12]

---

[6] Például: Pine, Lisa: *Education in Nazy Germany*. Oxford, 2014.; Feiten, Willi: *Der Nationalsozialistischer Lehrerbund. Entwicklung und Organisation*. Beltz, 1981.; Schäffer, Fritz: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule. Der gleichschaltung der Volksshule in Bayern 1933–1945*. München, 2001.

[7] Kleisz Teréz: *A professziódiskurzus*. Tudásmenedzsment, 3. évf. (2002) 2. sz. 37.

[8] Lásd bővebben: McClelland, Charles E.: *The German experiance of professionalization: modern learned professions and their organisation from early nineteenth century to the Hitler era*. Cambridge, 1991.; Lamberti, Marjorie: *German Schoolteachers, National Socialism, and the Politics of Culture at the End of the Weimar Republic*. Central European History, vol. 37. (2001) no. 1. 53–82.; Jarusch, Konrad H.: *The Perils of Professionalism: Lawyers, Teachers, and Engineers in Nazi Germany*. German Studies Review, vol 9. (1986) no. 1. 107–137.

[9] Romsics Gergely: *A német birodalmi gondolat völkisch metamorfózisa a történetírásban*. In: Frank Tibor (szerk.): Németföldről Németországba. Budapest, 2012. 220–221.

[10] Lewis, Brenda Ralph: *Hitlerjugend*. Debrecen, 2001. 46.

[11] Romsics: *A német birodalmi gondolat,* 220–221.

[12] Németh István: *A népi birodalom álma a Harmadik Birodalomban*. In: Frank (szerk.): Németföldről Németországba, 242–262.

Erre alapozva alakította a rezsim pedagógiai alapvetéseit mindenekelőtt Alfred Baeumler és Ernst Krieck.[13] Az alapvető nevelési eszmények közé került a szellem, a lélek és a test harmonikus együttese, az akarat, a bajtársiasság, a becsület és a hűség kultusza. Így a nevelésben nagy szerepet kapott a testmozgás, a közösségi élmény és a katonás fegyelem, amelyeket Hitler is a nevelés kulcselemeinek tartott, miközben megvetette az intellektuális oktatást:[14] „…a nevelésnek és a fiatalság kiképzésének kell kiirtania a hibák egész sorozatát, melyekkel ma szinte egyáltalán nem törődünk. Mindenekelőtt az elméleti tanítás és testedzés között kell bizonyos egyensúlyt teremtenünk. Amit ma gimnáziumnak nevezünk, az voltaképpen csak torzképe a görög ideálnak. Nevelésünknél teljesen megfeledkezünk arról, hogy egészséges lélek csak egészséges testben lakozhat. Különösen akkor bír ez a mondás föltétlen érvénnyel, ha a nép nagy tömegét vesszük szemügyre."[15]

Ahogy a fenti idézetből kiolvasható, radikális váltás történt a tanítói és tanári szakmákról alkotott állami felfogásban, ugyanis míg korábban a gimnáziumok tanárai határozták meg az iskolai polgári műveltségeszményt, addig a nemzetiszocialisták új feladatot adva a néptanítóknak ennek visszaszorítását tűzték ki célul. Ebben a szellemben „az új állam születésének pillanatában egy új osztály is született: a nép oktatóinak osztálya".[16] A nemzetiszocialisták a néptanítókról úgy gondolkodtak, hogy azok többek egyszerű tanítóknál: az állam stabil támogatóinak kell lenniük,[17] akik „létrehozzák" azt az új generációt, amely a nemzetiszocializmus szellemében születik, teljes odaadással a népéért él, dolgozik, és ha szükséges, fel is áldozza önmagát érte.[18] Ennek eléréséhez azonban a néptanítókat is át kellett nevelni a nemzetiszocializmus szellemében.

A német tanítói szakma a két világháború között

A német tanítói (és tanári szakma) fejlődésében fontos szerepet játszott az a történelmi korszak, amelyben lezajlott professzionalizációjuk, azaz a Császári Németország 1871–1918 közötti időszaka.[19] E folyamat következményeként a különböző szinteken tanító pedagógusok között az első világháború végére jelentős ellentétek alakultak ki.[20] A két világháború közti években a tanítók elsősorban az ellentétek mérséklésére és saját gazdasági-társadalmi szerepük növelésére törekedtek. Az általános iskolai tanítók elégedetlenek voltak a Császári Birodalomban betöltött helyzetükkel, így bizakodva várták a weimari időszakot,[21] míg a középiskolai tanárok elégedettek voltak a múltban elért eredményekkel, és egyfajta lenézéssel tekintettek az általános iskolai tanítókra.[22] Az első világháború végén az általános iskolai tanítókat tömörítő szervezetek komoly erőfeszítéseket tettek sérelmeik orvoslásáért, helyzetük javításáért. Sérelmeik között a legfontosabb az volt, hogy míg a középiskolai tanárokat az állam által elismert felsőfokú képzésben részesítették, így válhattak szakmabeliekké, addig

[13] Alfred Baeumler (1887–1968): a drezdai egyetem professzora, 1933-től NSDAP párttag. Ernst Krieck (1882–1947): általános iskolai tanító, majd a heidelbergi egyetem oktatója. Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 5.

[14] Jarusch: *The Perils of Professionalism,* 129.

[15] Hitler, Adolf*: Mein Kampf (harcom).* Budapest, 1997. 208–209. Ford. Ungvári Gyula.

[16] Pine: *Education in Nazy Germany,* 24.

[17] Pine: *Education in Nazy Germany,* 24.

[18] Szabó Csaba: *A diktatúrák iskolapolitikája.* 2008. https://vigilia.hu/regihonlap/2008/11/szabo.htm (letöltés: 2018. nov. 25.)

[19] Lásd bővebben: McClelland: *The German experiance of professzionalization,* 98–106.

[20] Lamberti: *German Schoolteachers,* 55.

[21] Schäffer*: Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 51.

[22] McClelland: *The German experiance of professzionalization,* 205.

az általános iskolai tanítóknak nem létezett elismert felsőoktatási rendszerük. Emellett végig napirenden tartották a fizetésemelések kérdéskörét is, ugyanakkor a finanszírozást illetően erősen vitatott volt, miszerint az az állam vagy a tagállamok feladata.[23] Az első kérdéskörben sikert értek el. Az 1918–1919-es alkotmányozó nemzetgyűlésen ugyanis elfogadták azokat a tanügyi cikkelyeket, amelyek előírták az általános iskolai tanítók felsőfokú képzését,[24] igaz, több tényező folytán csak hosszú viták sora után.[25] A képzést előíró törvényt végül 1920-ban vezették be,[26] de annak végrehajtása a tagállamok hatáskörébe került, mivel a weimari politikai pártok (például a szociáldemokraták és a centrum párt) véleménye jelentősen különbözött az iskolapolitika kapcsán.[27] Így tagállamonként eltérő megoldások születtek (Bajorországban csupán a meglévő képzést emelték akadémiai szintre, a képzésben változás nem történt). [28] Mind a tanítók, mind a tanárok életében komoly változások következtek be az 1929-ben kirobbant nagy gazdasági világválság következtében. A válság időszakában az általános iskolai tanítók és az állam kapcsolata rendkívül megromlott. Elsősorban a Brüning kormányzat[29] által kibocsájtott elnöki szükségrendeletek nyomán végrehajtott fizetéscsökkentések és elbocsájtások játszottak ebben fontos szerepet,[30] amelyek együtt jártak a korai nyugdíjazásokkal és a munkanélküliséggel. Ez utóbbi különösen súlyosan érintette a fiatal néptanítókat.[31] A válság előtt 8400–12 600 Birodalmi Márka éves átlagfizetése volt a tanároknak, amelynek az általános iskolai tanítók csak körülbelül a 60%-át kapták meg. Az 1930-as években ez rendkívül kevésnek bizonyult az infláció miatt.[32] Megélhetésüket kisebb állami hivatalok vállalásával igyekeztek biztosítani.[33] Ez a rendkívül rossz szociális-gazdasági helyzet erős létbizonytalanságot eredményezett a néptanítók körében, így ez a társadalmi réteg fogékony volt a helyzetük javítására irányuló politikai jelszavakra, köztük a nemzetiszocialista hívószavakra is. Ugyanakkor Shirer azon kijelentését, hogy a „legtöbb tanár náci érzelmű volt vagy párttag",[34] érdemes tovább árnyalni. Érdekes azonban azt is megemlíteni, hogy a tanítói szakma demoralizálódására a Német Tanár Szövetség elnöke is figyelmeztette az állami vezetőket már 1932-ben.[35] Erre alapozva a történeti kutatásban teret nyert az a teória, miszerint a népiskolai tanítók többsége aktívan részt vett a náci párt működtetésében az alsóbb hivatali szinteken.[36] Ennek igazolására és további részletezésére végezte kutatásait 1989-ben Konrad Jarusch és Gerhard Arminger a Berlin Document Centerben őrzött NSLB tagsági kártyák vizsgálatára alapozva.[37] Ezek a tagsági kártyák kellően reprezentatívnak

[23] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule*, 51.
[24] McClelland: *The German experiance of professzionalization,* 205.
[25] Winkler: *Németország története 1 köt.,* 362–366.
[26] Lamberti: *German Schoolteachers,* 56.
[27] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 51.
[28] McClelland: *The German experiance of professzionalization,* 207.
[29] Heinrich Brüning (1885–1970): 1930 márciusa és májusa között Németország kancellárja, az úgynevezett elnöki kabinetek közül az elsőnek a vezetője. Az elnöki kabinetek szükségrendeletekkel, a parlament nélkülözésével irányították Németországot 1930–1933 között. Erre az alkotmány adott jogot a birodalmi elnöknek. Lásd bővebben: Winkler: *Németország története 1. köt.,* 437–489.
[30] Lamberti: *German Schoolteachers,* 57.
[31] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 52.
[32] McClelland: *The German experiance of professzionalization,* 208.
[33] McClelland: *The German experiance of professzionalization,* 210.
[34] Shirer: *A Harmadik Birodalom,* 223.
[35] Lamberti: *German Schoolteachers,* 57.
[36] Lamberti: *German Schoolteachers,* 53.
[37] Kutatásom során a müncheni levéltárban is találkoztam ilyen tagsági kártyákkal, így ezzel kapcsolatban érdemes felvetni további, helyi szintű kutatások esetleges szükségességét, relevanciáját.

számítanak, ugyanis az NSLB 1939-re az oktatással, neveléssel foglalkozó személyek 97%-át a tagjai között tudhatta az óvónőktől az egyetemi tanárokig.[38] Eredményeik megerősítik, hogy a tanítók és tanárok felülreprezentáltak voltak a nemzetiszocialista államgépezetben, és azt is kimutatták, hogy a legaktívabban a protestáns, fiatal, közepes nagyságú városokban élő tanítók és tanárok vettek részt a mozgalomban.[39] A tanítók többsége abból a középosztályból származott, amely egyébként is nyitottabb volt a nemzetiszocializmusra, másrészt a tanítói szakma demoralizálódása nyomán is igény mutatkozott körükben egy tekintélyelvű rendszerre.[40] Azonban már Lamberti is felhívja a figyelmet arra, hogy ez elsődlegesen a Brüning-kormányzat intézkedéseinek volt köszönhető.[41] Így túlzás lenne azt állítani, hogy a tanítók államapparátusbeli magas számából egyértelműen következett, hogy a hatalomátvétel után egyből „náci szelleművé" vált az iskolai élet is a tanítók nemzetiszocializmussal való szimpátiája következtében.[42]

Bajorországban mint tradicionálisan katolikus többségű államban külön érdekes kérdés felekezeti szempontból vizsgálni a népiskolai tanítók hozzáállását a nemzetiszocializmushoz. Schäffer megemlíti, hogy a néptanítók egy része számára a nácik felekezetellenes retorikája igen vonzó volt.[43] Ugyanakkor az a kérdés is felvethető, hogy ha a néptanítók nagy mértékben a rendszer támogatóinak számítottak, miért tartott olyan hosszú ideig, míg az NSLB-nek sikerült magába olvasztania a többi néptanítói szervezetett.[44]

A német tanítói és tanári szakmára ugyanis egyaránt jellemző volt, hogy tagjai különböző szervezetekbe tömörültek. Ezek a szervezetek valamilyen politikai párt szervezeti keretében jöttek létre, de a párttagság kötelezősége nélkül, és a párt egyfajta szélesebb politikai csoportjaként írhatók le.[45] Ezen szervezetek segítségével igyekeztek érdekeiket képviselni és céljaikat elérni a szakmában lévők. Emellett a szervezetek különböző programokat szerveztek, baleset, rablás és tűz esetén pedig próbálták segíteni tagjaikat.[46] A válság alatt is igyekeztek kiállni tagjaik mellett, még úgy is, hogy ez számukra jelentős anyagi kiadásokat jelentett.[47] A két világháború közötti időszakban számos ilyen szervezet létezett, amelyek mind országos, mind helyi szinten megszervezték magukat. A két legnagyobb a *Deutscher Philologenverband* (Német Filológusok Szövetsége) volt, amely a középiskolai tanárokat tömörítette, és a liberális jobboldali pártokhoz kötődött, illetve a *Deutsche Lehrerverband* (a továbbiakban: DLV, Német Tanítószövetség), ami az általános iskolai néptanítókat szervezte egybe a szociáldemokratákhoz és a Német Néppárthoz (DDP) kapcsolódva.[48] Érdemes kiemelni, hogy a DLV közel 150 000-es taglétszámával a Weimari Köztársaság legnagyobb taglétszámú népiskolai tanító szervezetének számított.[49] Tanulmányunkban a DLV bajorországi alszervezete, a *Bayerische Lehrerverein* fontos szerephez jut.

[38] Jarusch–Arminger: *The German Teaching Profession,* 198–199.
[39] Jarusch–Arminger: *The German Teaching Profession,* 201.
[40] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 53–54.
[41] Lamberti: *German Schoolteachers,* 55.
[42] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 55.
[43] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 53.
[44] Ez a folyamat ugyanis 1937–1938-ig eltartott.
[45] McClelland: *The German experiance of professzionalization,* 176–177.
[46] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 119.
[47] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 52.
[48] McClelland: *The German experiance of professzionalization,* 175–180.
[49] Jarusch: *The Perils of Professionalism,* 112.

A hatalomátvétel és az általános iskolai tanítók

A *Nationalsozialistischer Lehrerbund* (NSLB, Nemzetiszocialista Tanár Szövetség) története 1927-re nyúlik vissza, amikor egy fiatal tanító, Hans Schemm (1891–1935) megszervezte azokat a helyi csoportokat Bajorországban, Szászországban és Türingiában, amelyekből később kifejlődött az országos szervezet.[50] Schemm úgy nevezett „régi harcos"[51] volt, aki már a kezdetekkor csatlakozott a nemzetiszocialista mozgalomhoz, és aktívan részt vett a párt korai tevékenységében. A birodalmi szintre lépő NSLB-t azonban hivatalosan csak 1929. április 21-én alapították meg Bayreuthban (Bajorországban), szintén Schemm vezetésével.[52] Ekkor a szervezet alig számlált összesen 200 tagot.[53]

A korai időszakban aktív toborzó és szervező munkát végzett a fent említett pár száz fő, aminek köszönhetően 1929 augusztusára, már az ország számos pontján elterjedt a szövetség.[54] A szervezet elsősorban a fiatal, húsz-negyven éves, radikalizálódott tanítók és tanárok körében volt sikeres, akik a már tárgyalt tényezők következtében kiábrándultak a Weimari Köztársaságból.[55] Számukra vonzóak voltak az antiklerikális jelszavak, a bolsevikok elleni fellépés hirdetése, a tekintélyelvűség és a határozott politikai fellépés, amelyet a nemzetiszocialisták hangoztattak.[56] A Bayreuth alá rendelt csoportok 1931-től az NSDAP *gau* rendszeréhez igazodva szervezték meg megyei és helyi irodáikat, és végig intenzív előadó- és propagandatevékenységet folytattak,[57] ekkor azonban az NSLB jogilag még nem tartozott a párt szervezeti kereteibe. Ebben az időszakban az NSLB célja egyértelműen az NSDAP hatalomra jutásának segítése, de megfogalmaztak néhány a tanítók és tanárok érdekeit képviselő pontot is (például az általános iskolai tanítók akadémiai képzése kapcsán).[58] Hosszú távra pedig azt a célt tűzte ki Schemm, hogy az NSLB az egyetlen tanár és tanító szövetséggé váljon, magába olvasztva vagy felszámolva a már létező szervezeteket.[59]

A kezdeti kétszáz fős tagság a rendkívül intenzív propaganda- és előadói tevékenység ellenére is csak lassan bővült, de a növekedés folyamatos volt. 1932 tavaszáig 4000 fő csatlakozott. Majd szeptemberben már 9000 főt tudhatott a kötelékében az NSLB.[60] Ez a néhány hónapos gyors növekedés egybeesik az NSDAP legnagyobb választási sikerével 1932 nyarán,[61] ezt követően azonban szintén csak kis mértékben növekedett a szervezet létszáma, és 1933 elejére is csak 11 000 főt számlált.[62] Hitler 1933. január végi hatalomra kerülésével azonban az NSLB taglétszáma is rohamos növekedésnek indult, 1933 közepére már 220 000,

[50] Patet, Robert: *Der nationalsozialistische Lehrerbund. "Gau Schleswig-Holstein".* Demokratische Geschichte, Jg. 10. (1996) Nr. 1. 208.

[51] „Régi harcosnak" nevezték azokat az NSDAP párttagokat, akik már 1933 előtt csatlakoztak a párthoz.

[52] Feiten: *Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 43.

[53] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 93.

[54] Broszat, Martin: *Bayern in der NS-Zeit, I.* München, 1977. 528.

[55] Pine: *Education in Nazy Germany,* 17.

[56] Lamberti: *German Schoolteachers,* 64.

[57] Patet: *Der nationalsozialistische Lehrerbund,* 208.

[58] Schäffer*: Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 93.

[59] Finger, Jürgen*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund (NSLB) in Bayern 1933/34. Konkurrenzkampf und Richtungsstreit im Prozess der „Gleichschaltung".* In: Wirsching, Andreas (Hg.): Das Jahr 1933. Die nationalsozialistische Machteroberung und die deutsche Gesellschaft. Göttingen, 2009. 228.

[60] Schäffer*: Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 93.

[61] Székely Gábor: *Háborúk, forradalmak és a fasizmus kora. Válogatott tanulmányok és írások.* Budapest, 2015. 426.

[62] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 227.

az év végére pedig 250 000 tagja volt a szervezetnek.[63] A rohamos taglétszám-növekedés több okra is visszavezethető.[64] Ezek közül kettő emelhető ki fontossága miatt a hatalomátvételt követő időszakban. Személyi szinten a csatlakozás legfontosabb oka McClelland szerint általában a személyes biztonság igénye, illetve a szakmai karrier utáni vágy volt, a legtöbb ember úgy gondolta, ezt csak akkor érheti el, ha csatlakozik a nemzetiszocialista szervezetekhez.[65] Ebben nem is nagyon tévedett a kor embere, amit remekül bizonyít az a fennmaradt dokumentum, amelyben egy központi utasítás az alábbiakat fogalmazza meg az iskolaigazgatók személyével kapcsolatban: „…a párttagság nem kötelező, de kívánatos egy iskolaigazgatótól".[66] A másik fontos ok az NSLB azon célkitűzése volt, hogy egyedüli tanító és tanár szervezetként működjön az egész birodalomban, amit a hatalomátvétel után végül el is ért, de csak egy viszonylag hosszabb folyamat után.[67] A *gleichschaltung*nak (amely egyfajta egységesítést, egybeolvasztást jelent, és az egész nemzetiszocialista hatalomátvételre jellemző fogalom) nevezett folyamat jegyében az állam minden részterültén végrehajtották a teljes felügyelet és koordináció kiépítését.[68] Ez a folyamat azonban a tanítók és tanárok körében nem egységesen zajlott le a birodalomban, területenként a meglévő szervezetektől és a vezető személyek kilététől erősen függött, így más-más módon ment végbe.[69] Általánosságban azonban megállapítható, hogy az NSLB két módszerrel érte el a célját. Az egyik a meglévő szervezetek vezető testületeinek felforgatása és a saját embereikkel való feltöltése volt, másrészt fúziós szerződéseket kötöttek a szervezetekkel, így azok betagozódtak az NSLB-be.[70]

Birodalmi szinten az első nagy lépés az egység felé az 1933. április 8–9-én megrendezett NSLB találkozó volt Lipcsében, ahol közel 3500 tanár és tanító jelenlétében Schemm bejelentette a *Deutsche Erziehungsgemeinschaft* (a továbbiakban: DEG, Német Pedagógusközösség) létrehozását, amely egy az NSLB által vezetett össznémet tanár- és tanítószervezet tervezete, amelybe minden németországi tanár- és tanítószervezetnek be kellett lépnie. Érdekes, hogy erre az első ülésre a katolikus tanár- és tanítószervezetek vezetői nem kaptak meghívást,[71] velük Schemm külön tárgyalt ebben az időszakban.[72] A második lépésre is Lipcsében került sor 1933. május végén, június elején, amikor Schemm a szintén nagy létszámban megjelenő tanító- és tanárszövetségek vezetőivel aláíratott egy szándékosan több értelmű dokumentumot, amellyel elismerték az NSLB vezető szerepét a DEG-en belül, mely azonban egyben azt az illúziót is keltette, hogy a önálló tevékenységre továbbra is lehetőségük lesz.[73] A harmadik és egyben legfontosabb ülés 1933. július 8–9-én Magdeburgban zajlott le, ahol gyors tárgyalások után és erős állami nyomásra 48 szervezet és ezek 111

[63] Broszat: *Bayern in der NS-Zeit*. I. 528.; Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 93.

[64] Ez a gyors növekedés más társadalmi csoportoknál is megfigyelhető, és általában véve az NSDAP nyomására történt a csatlakozás. Broszat: *Bayern in der NS-Zeit*. I., 528–529.

[65] McClelland: *The German experiance of professzionalization,* 220.

[66] Richtlinien. Staatsarchiv München III. NSDPA 3 Angeschlossene Verbände. 6 NS-Lehrerbund. 1. Gauwaltung München-Oberbayern. (a továbbiakban: StAM) 3.6.1.1. 980. 42. München. [évszám nélkül]

[67] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 93.

[68] Lásd: a tagállamok egybeolvasztása, a szakszervezetek egy szervezetbe való tömörítése stb. Shirer: *A Harmadik Birodalom* id. mű; Winkler: *Németország története 2 köt*. id. mű; McClelland: *The German experiance of professzionalization,* id. mű.

[69] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 224.

[70] Feiten: *Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 55.

[71] Feiten: *Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 55–56.

[72] Feiten: *Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 58.

[73] Feiten: *Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 60–63.

alszervezete elismerte az NSLB-t mint egyetlen tanár- és tanítószervezetet, egyben kimondták csatlakozásukat is ahhoz. A szervezetek aláírtak egy öt pontból álló dokumentumot, amelynek 4. és 5. pontja lényegében leszögezi, hogy az NSLB-n kívül minden más szervezet feloszlatható, és tagjaiknak csatlakozniuk kell az NSLB-hez. Ezt követően 1933 nyara és ősze azzal telt, hogy az NSLB emberei belülről igyekeztek bomlasztani a meglévő szervezeteket. Erőszakos fellépéssekkel, fenyegetéssekkel, ígéretekkel csábították a tagokat a régi szervezetekből az NSLB-be,[74] illetve végrehajtották a fent említett 4. és 5. pontot.[75] Magdeburg nem maradt hatás nélkül, és mint fentebb a taglétszám változások kapcsán láttuk, a tanárok és a tanítók nagy többsége az 1933–1934-es tanév során belépett az NSLB kötelékébe.[76]

A fenti eseményekkel egy időben az NSLB vezető személyeinek pozíciói megerősödtek a pártban, de szervezeti felépítése kezdetleges állapotban volt, vagy nem is létezett. Ez igaz még olyan helyeken is, mint például München, ahol már a kezdetek óta erős propagandatevékenység folyt.[77] Az 1933–1934-es NSLB sikereket azonban a párton és a kormányon belül nem feltétlenül üdvözölték. Az első konfliktusok Schemm és Wilhelm Frick[78] belügyminiszter között alakultak ki.[79] A tartományok gleichschaltolása ugyanis Frick minisztériumához tartozott, és mivel sok tanár és néptanító vállalt kiegészítő foglalkozásként hivatalokat, korántsem volt érdektelen kérdés sem Schemm, sem Frick számára, hogy az utóbbi mekkora befolyásra tud szert tenni a tanárok és a néptanítók felett.[80] A kérdést egy harmadik személy, Bernhard Rust[81] tudomány-, oktatás- és kultúraügyi miniszter döntötte el, aki Schemm mellett foglalt állást. 1934 februárjában egy hármas találkozón Rust nyomására Frick szabad mozgásteret biztosított Schemmnek és az NSLB-nek.[82] Ugyanakkor az NSLB természetesen soha sem rendelkezett akkora politikai befolyással, hogy valós konkurenciát jelentsen az államnak és a pártnak.[83] Ezt követően, 1934. szeptember 1-jétől az NSLB-t jogilag is az NSDAP-hoz kapcsolták, és az úgynevezett kapcsolt egyesületek[84] alcsoportjaként a párt keretében folytatta működését.[85] Ennek megfelelően felépítése is a párt szervezetéhez igazodott: a korábban létrehozott bayreuth-i vezetőség alá tartozó legnagyobb területi egységek: a *gau,* ezek alá a *kreis* (kerületi), majd a legalsó szinten az *ort* (helyi) csoportok tartoztak.[86] 1935-ben Schemm egy balesetben életét vesztette, ezt követően Fritz Wächtler vette át az

[74] Broszat: *Bayern in der NS-Zeit*. I., 529.

[75] A dokumentum pontjainak eredeti szövegét lásd: Feiten: *Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* id. mű. 61.

[76] Evans: *A Harmadik Birodalom hatalmon,* 261.

[77] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 228.

[78] Wilhelm Frick, a nemzetiszocialista kormány belügyminisztere 1933–1943 között. https://www.deutsche-biographie.de/pnd119055201.html (letöltés: 2018. okt. 28.)

[79] Feiten: *Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 67.

[80] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 231.

[81] Bernhard Rust, a nemzetiszocialista kormány tudomány, oktatás és kulturális életért felelős minisztere 1934–1945 között. https://www.deutsche-biographie.de/sfz64592.html#ndbcontent_genealogie (letöltés: 2018. okt. 28.)

[82] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 234.

[83] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 96.

[84] Az NSDAP szervezeti felépítésében két nagy csoportra bontották a hozzá kapcsolódó szervezeteket. Az egyik az úgynevezett alszervezetek (például: SS, Hitlerjugend), míg a másik nagy csoport a fent említett kapcsolt szervezetek *(angeschlossene Verbände).* Lásd bővebben: Waldhoff, Christian: *Verfassungsgeschicte.* https://waldhoff.rewi.hu-berlin.de/doc/verfassungsgeschichte-zusatzfolien.pdf (letöltés: 2018. okt. 28.)

[85] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 233.

[86] Pine: *Education in Nazy Germany,* 18.

NSLB irányítását, aki határozottabb fellépéssel 1937–1938 fordulójára a még megmaradt és ellenálló szervezeteket is beolvasztotta.[87] Az 1937-ig ellenálló szervezetek egyike a Bajorországban működő, fentebb már említett *Bayerische Lehrerverein,* amely fontos szerepet játszott a gleichschaltolás elhúzódásában.

Az 1861-ben alapított és 1933-ban közel 9000 taggal rendelkező *Bayerische Lehrerverein,* amely a szociáldemokratákkal rokonszenvező DLV (*Deutsche Lehrerverband*) bajorországi alszervezetének tekinthető, már az 1930-as év közepétől megkezdte csatározásait az NSLB-vel,[88] majd 1933 után kihasználva a fent leírt konfliktust az NSLB és a belügyminisztérium között, önállóságát egészen 1937-ig megtartotta.[89] A folyamatot egy 1938 körül, a müncheni NSLB irodában keletkezett dokumentum is rögzíti. Ebben világosan leírják mind az NSLB, mind a BLV céljait, természetesen az NSLB szempontjából. A BLV-t mint a vörösöket, azaz a szociáldemokratákat és a kommunistákat támogató néptanítói szervezetnek minősítik. Ugyanakkor megjegyzik azt is, hogy 1933 után sikerült nemzetiszocialista vezetést állítani az élére, de ez a vezetés sem hajlandó alárendelni magát az NSLB-nek. Végül azonban a párt nyomására sikerült felszámolni az ellenállást, és a BLV-t is feloszlatták.[90] A rövid összefoglalást, amelyet ez a dokumentum ad, azonban érdemes árnyalni valamelyest a német történeti kutatások tükrében. A nemzetiszocialista hatalomátvételt követően, már 1933 márciusában sikerült leváltani a BLV vezetőségét. A szervezet élére az a Josef Bauer (1881–1958) került, aki már 1923 óta az NSDAP tagja, és elkötelezett, „régi harcosa" a pártnak.[91] Az ő propagandamunkája nyomán 1933 nyarán a BLV vezetőtestülete ellenszavazat nélkül elfogadta az alapszabályzat módosítását,[92] ennek megfelelően elmondható, hogy a BLV is beállt a nemzetiszocialista rezsim támogatói közé. Önállóságának fennmaradása is inkább a hagyományokból és Bauer erős vezető személyiségéből fakadt, oka pedig elsősorban anyagi jellegű volt (például: újságkiadások, tagdíjak kezelése).[93] Ennek a konkurenciaharcnak a BLV és az NSLB között helyi szinten is maradtak lenyomatai,[94] például az NSLB központjából, Bayreuthból származó egyik utasítás másolata, amely felszólítja Bauert, hogy vonja vissza egy megjelent cikkét, amelyben a BLV önállósága mellett foglal állást.[95] Miután azonban Frick elveszítette a hatalmi harcot Schemmel szemben, a BLV önállóságának a kérdése is újra napirendre került. 1934-ben Bauernek még sikerült megegyeznie Schemmel,[96] ám az utóbbi halála után Wächtlers megkérdőjelezte a BLV önállóságának létjogosultságát. Rudolf Hess[97] segítségével bírósági úton felszámoltatta a BLV-t, amely 1938 januárjára megszűnt, tagjai pedig betagozódtak az NSLB-be.[98]

[87] Broszat: *Bayern in der NS-Zeit.* I., 530.
[88] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 100.
[89] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 237.
[90] Bericht. StAM III. 3.6.1.2. 981. 229–232. München, 1934.
[91] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 234.
[92] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 108.
[93] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 126.
[94] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 233.
[95] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.1. 980. 168. München. [évszám nélkül]
[96] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 116–118.
[97] Rudolf Hess (1894–1987): Nemzetiszocialista politikus, aki Hitler legfőbb helyettesének és segédének számított egészen 1940-ig. (https://www.dhm.de/lemo/biografie/biografie-rudolf-hess.html (letöltés: 2018. okt. 29.).
[98] Schäffer*: Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 104–125.; Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 234–238.

Az általános iskolai tanítók ideológiai képzése szempontjából azonban fontos tényező volt, hogy Bajorországban az NSLB nem tudott azonnal kizárólagos pozíciót szerezni, mint látni fogjuk, egészen 1936-ig gyakoriak a kis létszámban látogatott foglalkozások, a folyamatos panaszok a többszörös tagságra (azaz egy személy egyszerre több szervezetnek is a tagja), ami nehezítette az NSLB működését. Mind Schäffer, mind Finger azon a véleményen van, hogy bár a BLV-t felszámolták, ez inkább csak gyengítette az NSLB-t. A népiskolai tanítók továbbra is skandálták Bauer nevét a gyűléseken, a legtöbben a BLV saját újságját, *a Bayerische Lehrerzeitungot* olvasták, igaz, ez is nemzetiszocialista szerkesztők kezében volt.[99] A különböző szociális helyzetben élő és eltérő gondolkodásmódú népiskolai tanítók egy szervezetbe olvasztása tovább növelte a különbségeket, ami nem kedvezett az NSLB egységének, így nem meglepő, hogy amikor 1943-ban a szervezet feloszlatása mellett döntöttek, az könnyen véghez vihető volt.[100]

Összeségében megállapítható, hogy a nemzetiszocialistáknak már 1933–1934 folyamán sikerült átvenni az iskolai és tanítói szervezeteken belüli vezető pozíciókat Bajorországban, de az NSLB szervezeti és rendszerszintű kiépülése csak lassan ment végbe, mivel azt a fentebb bemutat konkurenciaharc jelentősen hátráltatta. Érdekes azonban, hogy a többségében katolikus Bajorországban rendszerszintű felekezeti ellenállásra nem került sor. Ugyanis egyrészt a népiskolai tanítók tradicionálisan felekezetellenesek voltak, így inkább a BLV-t választották,[101] másrészt a bajorországi katolikus tanítószervezet tagjai elsősorban megélhetési okokból már 1933 közepére beléptek az NSLB-be, így önálló szervezetük már 1933 augusztusára megszűnt.[102] Atrocitások azonban érték a katolikus tanítókat elsősorban tanítási módszereik és világnézetük miatt, amely olykor nem volt összeegyeztethető a nemzetiszocialisták által megfogalmazott világnézettel.[103]

Az ideológiai átképzés München – Felső-Bajorország területén

München városa, illetve a városhoz tartozó Felső-Bajorország az NSDAP működésének korai időszakában a dél-bajorországi igazgatás alá tartozott, majd a hatalomátvételt követően újra szervezték a *gau* rendszer alapján, így Bajorországban hét *gau*t hoztak létre, amelyből az egyik a müncheni. Az élén Adolf Wagner[104] állt, aki igyekezett hivatalából fakadóan minden segítséget megadni az NSLB működéséhez. Az NSLB történetének felvázolása közben láthattuk, hogy München városa és környéke az egyik legelső terület volt, ahol az NSLB megkezdte működését.[105] A korai időszakról viszonylag kevés szó esik a német szakirodalomban, aminek alapvető oka a viszonylag szűkös forrásanyag,[106] ugyanakkor az általam talált források további információkat adhatnak.

Az első kezdeményezések egészen 1929-ig nyúlnak vissza, amikor Nürnbergben egy pártnapon vetődött fel az ötlet, hogy létrehozzanak egy az NSLB-hez tartozó müncheni irodát. A korai szerveződést azonban akadályozta a Bajor Néppárt ellenszenve a hitleri programmal

[99] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule*, 126.
[100] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 239.
[101] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 7.
[102] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 97–98.
[103] Az egyház szerepének visszaszorításáról az iskolai életben lásd bővebben: Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 129–212.
[104] Adolf Wagner 1890–1944: Első világháborús veterán, aki már a korai időszakban csatlakozott a nemzetiszocialista mozgalomhoz (*Historisches Lexikon Bayerns* https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Gau_(NSDAP) letöltés: 2020. jan. 30.).
[105] Patet: *Der nationalsozialistische Lehrerbund,* 208.
[106] Finger*: Der Nationalsozialistische Lehrerbund,* 227.

szemben, így a létrejött kis csoport elsősorban propaganda- és plakátkampányt folytatott. A néptanítóknak szóló első nyílt eseményre 1931. április 27-én került sor, ott Schemm tartott előadást az NSLB-ről, körülbelül negyven főnek. A következő, már a nemzetiszocialista 1933-as januári hatalomátvétel utáni előadóestet 1933. április 3-án rendezték, és a forrás megjegyzi, hogy az teljesen más hangulatban telt, mint a két évvel korábbi. Ezen az eseményen hatalmas lelkesedéssel éltette Schemm beszédét az összegyűlt körülbelül 1200 népiskolai tanító. Ekkor Schemm már Bajor Kultuszminiszterként állt a tömeg elé, és ahogy a forrás fogalmaz, a tömeg örvendezett, mivel a nemzetiszocialista forradalom megnyitotta az utat a szabad tanítói pálya előtt (arra, hogy ez mit jelent, nem tér ki a szöveg).[107] A forrás (mivel nemzetiszocialista szemszögből készült) persze meglehetősen elfogult, hiszen a lelkesedés motívumai sokfélék lehettek. A hatalomátvételt követő időszakban az NSLB megnyithatta új tagházát, ami a Luisenstrasse 29. szám alatt egy nagy épületet jelentett, ahol „lelkesen" folytatták az elkezdett munkát a szervezet tagjai, ez élénk „reklám"- (azaz propaganda-) tevékenységben és szervezési feladatokban nyilvánult meg. A *gau* egyik vezető személye úgy fogalmaz: ez egy olyan ház, ahol a munka könnyű és kellemes a tagoknak, s munkájukkal a müncheni tanítók által régóta várt célt valósítanak meg.[108] A szervezési feladatok 1934-től váltak hangsúlyossá, ahogy az NSLB megkezdte a népiskolai tanítók ideológiai átképzését, miután erről Schemm és Bauer az NSLB és BLV kapcsolatának rendezése során megállapodott.[109] Ez egyébként igen korai időpontnak számít, ugyanis a birodalom többi területén a tömeges képzések csak 1935-től indultak meg.[110] A München központú *gau*hoz 37 kerületet rendeltek, illetve az összes oktatási intézményt az óvodáktól az egyetemekig.[111] A fenti leírásból úgy tűnhet tehát, hogy az NSLB dinamikusan és könnyedén építette ki szervezetét Münchenben és környékén, azonban ha összevetjük a fentieket más, szintén az NSLB müncheni irodájából fellelhető forrásokkal, már árnyaltabb képet kapunk. Például a müncheni iroda alá tartozó kerületekből érkező jelentések beszámolnak a problémákról, és általában aggodalmaknak adnak hangot: a népiskolai tanítók többsége nem tagja az NSLB-nek, a tanítók egy része, aki belépett az NSLB-be, azon gondolkodik, hogy kilép,[112] az iskolákban nem érvényesülnek a nemzetiszocialista ideológiai szempontok az oktatás során, nem megfelelő a szakmai oktatás, ellentét van a fiatal és az idősebb tanítók között.[113] Ezek a problémák, amelyek hátráltatták az NSLB szervezeti kiépülését és gördülékeny munkáját, világosan visszavezethetők az NSLB és BLV közti konkurenciaharcra, illetve az iskolák felekezeti jellegére.

A konkurenciaharc azonban nem hátráltatta az állami felügyelet kiépülését, amely szintén az NSLB állam által meghatározott egyik feladata volt,[114] s mivel 1933 után sokan léptek be az NSLB-be (ami nem jelentette azonnal, hogy kiléptek a régi szervezeteikből),[115] ez

[107] Die Entwicklung des N.S.Lehrerbundes im Gau München–Oberbayern. StAM III. 3.6.1.2. 981. 112–113. München (évszám nélkül).

[108] Bericht über die Besprechung der Münchner Vertrauensleute des NSLB an 18. Okt. 1934. im Bundeshaus. StAM III. 3.6.1.2. 981. 190–192. 1934. München.

[109] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 117.

[110] Patet: *Der nationalsozialistische Lehrerbund,* 225.

[111] Bericht über die Besprechung der Münchner Vertrauensleute des NSLB an 18. Okt. 1934. im Bundeshaus. StAM III. 3.6.1.2. 981. 190–192. 1934. München.

[112] Bericht. StAM III. 3.6.1.2. 981. 116–117. 1934. München.

[113] Bericht über die Besprechung der Münchner Vertrauensleute des NSLB an 18. Okt. 1934. im Bundeshaus. StAM III. 3.6.1.2. 981. 190–192. 1934. München.

[114] Pine: *Education in Nazy Germany,* 18.

[115] Ezt a források kettős tagságnak nevezik. Az NLSB szemszögéből fogalmazott forrásokban komoly problémaként írják le a jelenséget.

könnyen kivitelezhető volt. Így az egyének számára hamar megszűnt az ellenállás lehetősége.[116] Az ellenőrzés és az ideológiai szempontoknak való megfelelés kényszere már a taggá válási folyamat legelején elkezdődött. Ekkor egy kérdőívet töltettek ki a jelentkezővel, amely többek között rákérdezett az alapadatokon túl a személy ideológiai ismereteire, a háborús múltra és a szülők, nagyszülők származására.[117] Ez a kérdőív összhangban állt az 1933. április 7-én elfogadott törvénnyel, amely a zsidó származásúak kizárását célozta a köztisztviselői állásokból (ez vonatkozott a népiskolai tanítókra is).[118] Hasonló célt szolgált az a központi utasítás, amely az oktatási kerületek vezetőit szólította fel, hogy részletes családfakutatást végezzenek a szükséges személyeknél.[119] A felügyelet további kiépülését jelentette az, hogy központi utasítás szerint a tanítókról olyan jelentéseket kellett készíteni, amelyek az esetleges külföldi kapcsolataikat vázolják fel,[120] illetve politikai hangulatbeszámolókat kellett írni a tanítókról, amelyek „minden kérdéskörre kiterjednek".[121] Ezek a riportok a kinevezések és az előléptetések alapját képezték.[122] Mindemellett kívülről az iskolákba helyezett vezető tanítók dolgoztak a tanítókkal, illetve kiöregedett barnaingesek[123] is gyakran vállaltak iskolákban állást, ami tovább fokozta a felügyeletet.[124] Erős volt az iskolaigazgatók tekintélye, akik az 1933-as hatalomváltás utáni személycserék következtében többnyire rendszerhűek voltak, amire egy már fentebb említett utasítás is kitér.[125] Érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy a népiskolai tanítókra nemcsak felülről, állami szintről nehezedett felügyeleti nyomás, de a kollégáikkal való kapcsolatuk tekintetében is kényszerhelyzetben voltak. Nem tudhatták, melyik kollégájuk elkötelezett nemzetiszocialista, és így egy rossz mondatukért akár bepanaszolhatja őket. Ahogy a tanulóik előtt is oda kellett figyelniük, hogyan fogalmazzák meg mondanivalójukat.[126]

A felügyelet mellett az NSLB másik fő célja a népiskolai tanítók ideológiai és világnézeti átnevelése volt,[127] az új tanítói szellem megteremtése és ezzel az ideológia átvitele a „népközösségbe", azaz az ifjúság megnyerése a rendszer számára.[128] Ennek eléréséhez az NSLB minden lehetséges támogatást megkapott az államtól, ami elsősorban a kiadói jogokban öltött testet.[129] 1933 után sorra jelentek meg a nemzetiszocialista ideológiát hirdető újságok (a leghíresebb az *Allgemeine Deutsche Lehrerzeitung)* állami és helyi szinten, a külön kiadványok (például: „A horogkereszt 5000 éve"), illetve a rádió és film műsorok, amelyek a tanítók befolyásolását célozták.[130] Az új eszme középpontjában a katonai nevelés, a testmozgás és a fizikai munka elsőbbsége állt, ennek szellemében indultak meg az első átnevelő képzé-

[116] Evans: *A Harmadik Birodalom hatalmon,* 266.
[117] Cím nélküli kérdőív. StAM III. 3.6.1.4. 994. 279–280. 1933. München.
[118] Evans: *A Harmadik Birodalom hatalmon,* 267.
[119] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.1. 980. 24. 1933. München.
[120] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.3. 984. 302. 1936. München.
[121] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.3. 984. 98. 1937. München.
[122] Pine: *Education in Nazy Germany,* 18.
[123] Az NSDAP félkatonai szervezetének tagjai, az SA barna egyenruhájáról kapták ezt a nevet.
[124] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.1. 980. 42. München. [évszám nélkül]; Evans: *A Harmadik Birodalom hatalmon,* 270.
[125] Evans: *A Harmadik Birodalom hatalmon,* 270.
[126] Evans: *A Harmadik Birodalom hatalmon,* 268.
[127] Pine: *Education in Nazy Germany,* 19.
[128] Finger, Jürgen: *Schule und Lehrer. Eine „Revolution" mit Hindernissen?* In: Cramel-Fürtig, Michael – Gotto, Bernhard (Hg.): „Machtergreifung" in Augsburg. Anfänge der NS-Diktatur 1933–1937. Augsburg, 2008. 114.
[129] Pine: *Education in Nazy Germany,* 18.
[130] Evans: *A Harmadik Birodalom hatalmon,* 264.

sek, majd később táborok is a néptanítók számára, amelyeken a részvétel természetesen kötelező volt.[131] Ez a folyamat azonban a különböző országrészekben eltérően játszódott le, egyes területeken az átnevelő táborok kaptak nagyobb hangsúlyt, míg máshol a képzési estek, azaz ideológiai előadások játszották a főszerepet. A müncheni *gau* területén az általános irányelveket kinyilatkoztató központi utasítások maradtak fenn: a nemzetiszocialista alapon történő szervezeti élet (ez az NSLB tagok mindennapjaira vonatkozik) vagy a vezérelv,[132] illetve a testedzés fontosságát hangsúlyozó dokumentumok.[133] Emellett hangsúlyosan jelent meg a szakiskolai tanárképzés és a szakiskolai oktatás kérdése, de ennek tárgyalása kívül esik a jelen dolgozat témakörén. Külön utasítás szólt a művészeti oktatás fontosságáról és annak ideológiai követelményeiről (ez nem meglepő annak tükrében, hogy Hitler a művészetek kedvelője volt).[134] Az elméleti keretek mellett azonban sok konkrét eseményről is fennmaradt jelentés, így részben rekonstruálható, hogy milyen elfoglaltságokkal járt az NSLB tagság. Az első programok 1934-ben jelentek meg, hiszen 1934 elején egyezett meg Schemm Bauerrel, hogy bár a BLV önálló maradhat, az ideológiai képzés az NSLB kezében összpontosul.[135] Az első „politikai képzés est"-et így 1934. február 27-én rendezték meg, mindösszesen 170 NSLB taggal, ahol a *gau* és a kerületek vezetői tartottak előadást a nemzetiszocialista néptanítóról, szóba került a régi hősök tisztelete, a test edzésének fontossága és a népközösség hangsúlyozása.[136] Az 1934-es év további eseményei teljes mértékben rekonstruálhatók, ezt az 1. számú táblázat foglalja össze.[137]

Időpont (1934)	Esemény
március 16.	Szülői és tanítói találkozó (téma: kármegelőzés, iskolai élet, Saar-vidék)
május 4.	Párttalálkozó, szónok: Bauer
május 7.	Párttalálkozó: Hitlerjugend és az iskola (szónok: Schemm)
május 16.	Párttalálkozó
június 8.	cirkusz, szabadidős találkozó (Schemm és Rust is részt vesz rajta)
június 30.	nagy nyári találkozó
október 20.	Odeon téri nemzetiszocialista ünneplés
december 12.	gyűlés, Schemm beszéd
december 15.	nemzetiszocialista ünneplés

1. táblázat:
NSLB programok 1934-ből
Forrás: Bericht über den ersten politischen Schulungsabend. StAM III. 3.6.1.2. 981. 97–98. 1934. München.

Az eseményekhez hozzáfűzi a forrás szerzője, hogy jól működik a közös munka az ifjúsági szervezetek és az NSLB között, hogy a helyi újság példányszáma folyamatosan emelkedik, ahogy a taglétszámuk is 3035-ről 6326-ra az év végére.[138] Emlékeztetnünk kell azonban a problémákról beszámoló forrásokra, amelyek figyelmeztetnek, hogy e forrás értékelése nem feltétlenül tükrözi a valóságot, miszerint ellentmondásmentesen fejlődött az NSLB. Az 1934-

[131] Finger: *Schule und Lehrer,* 114.
[132] II. Teil der Tagung am Sonntag, 6. Oktober 1935. StAM III. 3.6.1.2. 981. 176. 1935. München.
[133] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.4. 991. 26. 1934. München.
[134] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.1. 980. 123. 1935. München.
[135] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 117.
[136] Bericht über den ersten politischen Schulungsabend. StAM III. 3.6.1.2. 981. 97–98. 1934. München.
[137] Bericht über die Tätigkeit im Jahr 1934. StAM III. 3.6.1.2. 981. 92. 1934. München.
[138] Bericht über die Tätigkeit im Jahr 1934. StAM III. 3.6.1.2. 981. 92. 1934. München.

et követő évekről ilyen részletes jelentés nem áll rendelkezésünkre, de konkrét események jelentései fennmaradtak. Ilyen például egy 1935. januári találkozó jegyzőkönyve, ahol az iskolai értékelés és a nemzetiszocializmus kapcsolata volt a téma,[139] vagy az 1935. novemberi hónap eseményeit rögzítő dokumentum.[140] Az 1936-os források fáklyás menetet,[141] illetve egy az *„Esst Kartoffel"* nevet viselő rendezvényt emlegetnek.[142]

Ezek a példák remekül bemutatják, mire helyezték a hangsúlyt helyi szinten az átképzés kapcsán. Egyfelől az NSLB igyekezett megnyerni magának az embereket azzal, hogy nemcsak ideológiai programokat szerveztek, hanem szabadidős tevékenységeket is (lásd az 1934. június 8-i cirkuszt), emellett segélyező akciókat is kezdeményeztek az arra rászorulók számára, mint például a téli adománygyűjtést.[143] Ez a téli segélyakció az új népközösség eszményéhez kapcsolódva bontakozott ki, és a népi összetartozás tudatát igyekezett erősíteni.[144] A cél az volt, hogy a népiskolai tanítók megtanulják, hogy a „mi" fontosabb az „én"-nél.[145] A programok túlnyomó többsége azonban az ideológiai jellegű képzéshez kapcsolódott, amelyek pártrendezvények alkalmával egy-egy szónok beszédének meghallgatását jelentették, illetve olyan képzési estekhez és tanfolyamokhoz kapcsolódtak, ahol egy-egy konkrét témát jártak körbe nemzetiszocialista szemszögből. Ezek a témák általában az ideológiailag kulcsfontosságú területeket érintették, mint a történelmet vagy a biológiát és a faji kérdéseket, ahogy az egy 1935-ös tanfolyam órarendjéből is kiolvasható.[146] A cél ezzel a kételkedők megtörése és a teljes ideológiai elhivatottság elérése volt.[147] A birodalom más részeivel összehasonlítva lényeges különbségeket nem fedezhetünk fel. A módszerek azonosak, általában csak a témák eltérők.[148] Előszeretettel alkalmazott módszer volt átnevelő táborok szervezése, amely egy-két hetes időtartamú elfoglaltságot jelentett nyaranta, ahol katonás fegyelem mellett ideológiai órákon vettek részt a birodalom különböző területeiről érkező népiskolai tanítók. Az elméleti képzésen túl nagy szerepet kapott a katonai ismeretek tanulása és a testedzés is. 1939-re már a tanítók és tanárok kétharmada részt vett ilyen táborban.[149]

A női tanítók és diákok megkülönböztetett szerepe

A nemzetiszocialista ideológiában a nemi szerepek erősen elkülönültek, így érdemes kitekintésként külön szólni a női nevelés kérdéséről és a népiskolai tanítónők helyzetéről, amit az is alátámaszt, hogy ez az elkülönítés az általam feldolgozott iratokban is szembetűnő. A kettőt azért szükséges összevonni, mert ellentétben a fiúk nevelésével, ahol az iskolán kívüli nevelésben a Hitlerjugend játszott döntő szerepet, amely élesen elkülönült a népiskolai tanítói szakmától,[150] addig a lányoknál a tanítónők hangsúlyosabb szerepet kaptak az iskolán kívüli nevelésben is. A téma önálló tanulmányt érdemelne, ám a jelen esetben csak a fent

[139] Bericht. StAM III. 3.6.1.1. 980. 66. 1935. München.
[140] Bericht über die Tätigkeit im Monat November 1935. StAM III. 3.6.1.2. 981. 89. 1935. München.
[141] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.3. 984. 148. 1936. München.
[142] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.3. 984. 99. 1936. München.
[143] Richtlinien. StAM III. 3.6.1.1. 980. 1935. München.
[144] Németh: *A népi birodalom álma,* 245.
[145] Pine, Lisa: *Creating 'Mothers Of the Nation': Girls' Education in Nazi Germany*. 2015. Table talk: https://lsbu.academia.edu/LisaPine/Talks (letöltés: 2018. nov. 25.)
[146] Lehrgang für Lehrerinnen. StAM III. 3.6.1.4. 991. 1935. München.
[147] Patet: *Der nationalsozialistische Lehrerbund,* 225.
[148] Vö. például: Patet: *Der NSLB gau Schleswig-Holstein,* 226–232.
[149] Pine: *Education in Nazy Germany,* 19–20.; Finger: *Schule und Lehrer,* 114–115.
[150] A Hitlerjugend működéséről, szerveződéséről lásd bővebben: Lewis: *Hitlerjugend,* id. mű.

már leírt folyamatokhoz szorosan kapcsolódó párhuzamokra és különbségekre igyekeztem rávilágítani.

A nemzetiszocializmusban a nőknek kiemelkedő feladatot szánt Hitler: „A női nevelés határozott célja az anyai hivatásra való nevelés kell hogy legyen".[151] Így a fiatal lányok nevelése egészen kis koruktól kezdődően a házi munkára és a családfenntartásra koncentrált. Ennek megfelelően a középpontban olyan órák és foglalkozások álltak, amelyek a „német faj" fenntartásának „szent" feladatára készítette fel őket. Emellett csak úgy, mint a fiúknál, nagy hangsúlyt kapott a testedzés fontossága, hiszen csak egészséges és életerős német nők szülhetik meg a nemzetiszocializmus következő generációját.[152] Ebben a feladatban a népiskolai tanítónőknek és az ifjúsági szervezetként működő *Bund Deutscher Madelnek* (BDM, Német Lányok Ligája) fontos szerepet szántak. Bár a rendszer az oktatás terén igyekezett szétválasztani a lányokat és a fiúkat, a tanítói, tanári szervezeten belül ez nem történt meg, így a tanítónők is az NSLB-be kerültek a hatalomátvételt követően. Ennek megfelelően az ideológiai átképzés a fent leírtaknak megfelelően zajlott az ő körükben is. Különbség inkább a nevelés terén mutatkozott, az NSLB-n belül külön osztály foglalkozott a női neveléssel és a tanítónők helyzetével.[153] Egy 1936-os jelentésből megtudhatjuk, hogy a tanítónők úgy érezték, hátrányos megkülönböztetést szenvednek el több területen is. Például a női tanítók képzését is férfiakra akarták bízni, holott a női nevelés osztálya többször kérvényezte, hogy ezt nőkre bízzák; vagy éppen az a panasz érkezett, hogy csak egy női osztályt indítanak kettő helyet.[154] Mindkét intézkedés háttérében az állhat, hogy a nőket lényegében száműzni akarták az otthonokba, így csökkenteni szerették volna a női dolgozók számát. Ez a célkitűzés azonban nem teljesült, sőt az 1940-es évekre drasztikus tanerőhiány állt elő, amit elsősorban ideiglenes, gyors képzéseken női tanítókkal igyekeztek orvosolni.[155] A jelentés beszámol továbbá arról, hogy a baloldali női tanító szervezeteket 1936 májusára sikeresen felszámolták, és a katolikus tanítónő szervezet is pusztán vallási alapon tudott már működni, ugyanis a személyzeti hivatal vezetője megakadályozta katolikus tanítónők vezető pozíciókba kerülését az NSLB-n belül (ne feledjük, a kettős tagság nem volt tiltott, így fordulhatott elő, hogy egy tanítónő egyszerre volt tagja az NSLB-nek és a katolikus szervezetnek is).[156] Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy bár a nők önálló osztállyal rendelkeztek az NSLB-n belül, de szervezeti oldalról nem voltak nagy különbségek a férfi és női tanítók helyzetében.

A nagyobb különbség a BDM és a tanítónők közötti együttműködésben és ez által a lányok ideológiai képzésben mutatkozott. Ugyanis, amíg a népiskolai tanítók és a Hitlerjugend vezetősége között gyakran komoly ellentétek voltak,[157] addig a tanítónők aktívan és konfliktusmentesen tagozódtak be a BDM munkájába.[158] Ezt a közös munkát szabályozó központi iránymutatás kitért minden lényeges elemre. A tanítónőknek többek között részt kellett venniük a BDM szabadidős programjain, „lelkes" tanítói munkaközösséget kellett alkotniuk,

[151] Hitler: *Mein Kampf,* 306.

[152] Pine: *Creating 'Mothers Of the Nation',* id. mű.

[153] Bericht der Abteilung „Weibl. Erziehung im Gau Mü.-Obb. StAM III. 3.6.1.2. 981. 240–243. 1936. München.

[154] Bericht der Abteilung „Weibl. Erziehung im Gau Mü.-Obb. StAM III. 3.6.1.2. 981. 240–243. 1936. München.

[155] McClelland: *The German experiance of professionalization,* 222.

[156] Bericht der Abteilung „Weibl. Erziehung im Gau Mü.-Obb. StAM III. 3.6.1.2. 981. 240–243. 1936. München.

[157] Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 6.

[158] Bericht der Abteilung „Weibl. Erziehung im Gau Mü.-Obb. StAM III. 3.6.1.2. 981. 240–243. 1936. München.

választaniuk kellett egy felügyelőt, aki a BDM tagok ügyeit intézte az iskolában, s a szülők és a BDM vezetősége között kellett közvetíteniük.[159] Az állami felügyelet és az ideológiai oktatás biztosításában is szerepet szántak az elkötelezett BDM-es tanítónőknek, hiszen a fent említett felügyelő feladata volt jelentéseket írni a *gau* vezetőinek, illetve minden olyan „áramlatot" meg kellett fékezniük, amely a BDM céljai ellen hat.[160] Az alapvető ideológiai képzési szempontok is tükröződnek a helyi szervezetekhez küldött dokumentumban: a házimunka tanórai megjelenése,[161] a testedzés fontossága,[162] hazafias ünnepségek megfelelő megünneplése és népdalok tanulása,[163] vagy éppen a biológia és a történelem hangsúlyos szerepe.[164] A fő különbség tehát a férfi és a női tanítók között az volt, hogy a tanítónőknek jobban be kellett avatkozniuk az ideológiai képzés szabadidős részébe is, míg ez a férfiaknál a Hitlerjugend és oktatói feladata volt.

Összegzés

Ezen a ponton érdemes megvizsgálni a professziókutatás hatalomelméleti irányzatának szemszögéből, hogy miként fonódott össze a népiskolai tanítók társadalmi szerveződése a nemzetiszocialisták hatalomváltásával. A fentiekből jól kirajzolódik, hogy a rendszer vezetői a népiskolai tanítóknak egészen új szerepet szántak az államban. Ideológiai okokból a tanárokat, a gimnáziumokat és a polgári műveltséget háttérbe szorították, és az utóbbi helyébe a testedzés, a faji felsőbbrendűség kultusza lépett, amit a népiskolai tanítóknak kellett közvetíteniük a fiatal generációk felé, hiszen ez az az iskola, amibe minden fiatal járt. Ehhez azonban az államnak a néptanítókat is meg kellett nyernie az ideológiának, amit a fentebb említett képzésekkel és programokkal igyekeztek elérni. A programok és képzések megszervezéséhez szükségük volt egy társadalmi szervezetre, amely összefogja a népiskolai tanítókat. Ezt a feladatot kapta az NSLB. Fontos azonban, hogy a tanítók nyitottsága a plurális szerveződésre, az ideológiához fűződő ambivalens viszonyuk és a hatalmi harcok a különböző pozíciókért ezt a folyamatot jelentősen lassították. Mint láttuk, ez különösen igaz volt Bajorországra, ahol a BLV egészen 1937-ig megtartotta önállóságát. Ezt a képet árnyalja ugyanakkor, hogy már 1933-ban nemzetiszocialista személyek kerültek a BLV élére, így lényegében a legfontosabb feladatát, az ideológiai átképzést már 1934-ben megkezdhette az NSLB. Érdekes az is, hogy a felekezetileg katolikus Bajorország, amely sok kérdéskörben gyakran ellenállt a mindenkori berlini vezetésnek, ebben a kérdésben hamar meghátrált, és a katolikus tanító szervezetek már 1933 nyarán beolvadtak az NSLB-be. Atrocitásokra csak személyi szinten került sor, elsősorban az iskolai élet gyakorlati lépései során, ahol a világnézeti különbségek markánsan a felszínre kerültek a katolikus tanítók és a nemzetiszocializmust követő tanítók és felügyelők között.[165] Azok a szervezetek, amelyek korábban azért jöttek létre, hogy a tanítói professzió érdekeit, problémáit, elvárásait közvetítsék az állam felé, és így egységes fellépésnek adjanak keretet, most átalakultak. Ugyanis a nemzetiszocialisták a saját szervezetü-

[159] Richtlinien zur organischen Zusamenarbeit zwischen Schule und Führung des Bundes deutscher Mädchen. StAM III. 3.6.1.4. 994. 368–373. 1936. München.

[160] Richtlinien zur organischen Zusamenarbeit zwischen Schule und Führung des Bundes deutscher Mädchen. StAM III. 3.6.1.4. 994. 368–373. 1936. München.

[161] Ausbildung eine Führerin des BDM. StAM III. 3.6.1.4. 944. 374. 1936. München.

[162] Richtlinien zur organischen Zusamenarbeit zwischen Schule und Führung des Bundes deutscher Mädchen. StAM III. 3.6.1.4. 994. 368–373. 1936. München.

[163] Richtlinien zur organischen Zusamenarbeit zwischen Schule und Führung des Bundes deutscher Mädchen. StAM III. 3.6.1.4. 994. 368–373. 1936. München.

[164] Lehrgang für Lehrerinnen. StAM III. 3.6.1.4. 991. 55. 1935. München.

[165] Bővebben lásd: Schäffer: *Ein Volk, Ein Reich, Eine Schule,* 129–212.

ket, amelybe minden más tanító szervezetet és ezáltal a népiskolai tanítókat is belekényszerítették, mint hatalmi eszközt használták fel. Többé nem a professzió érdekeit, hanem az állam érdekeit szolgálta a szervezetiség, és így mint felügyelő szerv és a „megfelelő tanítói hozzáállás kialakítója" lépett fel a tanítók életében. Ez éles váltás a korábbi szervezeti funkciókkal szemben. Az NSLB így az állam ideológiai közvetítőjévé és felügyelőjévé vált.

A tanulmány kiinduló pontot kíván nyújtani a nemzetiszocialista hatalomátvétel oktatásra gyakorolt hatásairól szóló vitákhoz, amelyek itthon kevésbé ismertek. További vizsgálatok során érdemes lenne összehasonlítani a tanítók és a tanárok helyzetét és ezáltal a nevelésügy nemzetiszocialista ideológiának való alárendelését a maga teljes folyamatában.

ZÉNÓ KISLING

The Operation of the National Socialist Teachers League in the Gau Munich-Upper Bavaria After the Takeover (1933–1937)

The situation and duties of German public-school teachers changed drastically after the period of national socialist takeover. They became more important for the state since the new ideology relied more on elementary schools, folk customs, and sports compared to the Republic and Empire before it. Knowledge and culture took a back seat, and physical education and instilling a sense of community became the focus of early education. It was the job of elementary school teachers to introduce these changes to society by raising the new national socialist generation in this spirit. To achieve this the regime first had to win over and retrain the teachers to be able to do their job effectively and in accordance with the ideology. The question is how the teachers reacted to this effort? What social and economic problems they had to face, and to what extent these problems could move them towards national socialist beliefs? What was their relationship like with the state? What kinds of organisations they had? This study aims to find the answer to these questions within the theoretical framework of professionalization by examining how the National Socialist Teachers League operated. The Munich City Archive was the primary source for this research, which granted insight into the local operations of the National Socialist Teachers League, and through that the changes in the teachers' everyday lives.

PÁSZKA IMRE

Hivatkozások és megjegyzések egy legenda kapcsán

Borsi-Kálmán Béla: Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állam etnogenezise[*]

Borsi-Kálmán Béla, mint munkájának címe jelzi és célkitűzésében megfogalmazza, „azért kíván maga is a fanarióták diadalmenetének és 1821-es dicstelen bukásának bonyolult históriájával foglalkozni, mert véleménye szerint (is) elsősorban az általuk fémjelezett történelmi, társadalomtörténeti, szociokulturális-mentális miliőbe s nem utolsósorban geopolitikai környezetbe – a Török Birodalom s ezen belül Havaselve és Moldva 17–18. századi történetébe – nyúlnak a legendásan rugalmas, pragmatikus, szembetűnően hatékony román politikai gondolkodás, s főként »politikacsinálás« gyökerei." (8–9. old.)

Szerzőnk láthatóan egy „bonyolult história" feltárására vállalkozott, amit, úgy tűnik, a példaadás, mintakövetés szándéka is ösztönzött. Az ilyen és hasonló gyökérkutatások tovább erősítik az amúgy is többek által osztott véleményt, amely egyfajta kompenzációs, vigasztaló hatású sztereotípiaként működik. A beállítódásnak ez a módja a siker–sikertelen helyzeteket nem körülmények, kontextusok alakította ellentétpárjaiban gondolja el, hanem a siker egyedülállóságát látható/láthatatlan perspektívába ágyazza, ami által előfeltevései nemcsak az aktualitás, hanem a jövőbe mutatás erejével is hatnak. A témában hasonló, igaz, árnyaltabb megközelítéssel szolgált az erdélyi, Bécsben iskolázott, ortodox pap fia, Lucian Blaga, aki német kultúrafogalom mentén úgy látta, a „bipoláris szellemkörök" hordozóinak – a nyugati és keleti egyházak – különválása nyomán a kontinensen sajátos módon formálódtak a lelkek, viselkedések, élet- és világakarások stb. A balkáni népek – így a román is – búvópatakként nagy történelem (kultúra) alatt tengették életüket évszázadokon át, más szóval nem voltak a nagy történelem formálói, de aztán egy alkalmas pillanatban felszínre törtek, és beteljesítették a lelkek mélyén mindig ott lappangó hivatásukat. Blaga eszmefuttatása a civilizációs törést hangsúlyozta, aminek áldozatul estek a Balkánon összezsúfolódott népek, azonban az autoktonitás nézőpontjából, akárcsak Iorga, mellőzi helyzetek és körülmények alakulását, a nagy történelemben való láthatóvá válásukat az autochton erőknek tulajdonítja.[1]

Borsi-Kálmán számára Iorga *Bizánc Bizánc után* című munkája az irányadó, de mint alább még szó lesz róla, Iorga egészen más szándékkal vette elő Bizánc kérdését, és a legendásan rugalmas diplomácia előtörténetét sem vezette vissza „a született diplomatákig", a fanariótákig. Borsi-Kálmán ugyan jelzi a geopolitikai kontextust, viszont a „legendás"

[*] Magyar Szemle Könyvek. Budapest, 2018. 230.

[1] Blaga, Lucian: *Bipoláris szellemkörök*. In: Román eszmetörténet 1866–1945. Válogatta és utószót írta Pászka Imre. Budapest–Szeged, 1994. 289–309.

„politikacsinálás", illetve a diplomáciai ügyesség stb. kvalitásokat egészében egy szűk csoportban nemzedékről nemzedékre átörökített és formált egyének személyiségjegyeiben „fedezi" fel. Közülük is néhány személy – mert több alig akadt – felmenőinek ága-boga mentén érvel viselkedésük bizánci mintázata mellett, és vélt/valós tulajdonságaikat túlértékeli, birodalomformáló/bomlasztó erőként láttatja. Ez abból az előfeltevésből adódik, hogy a birodalomépítő Oszmán ház a bizánci diplomácia finommechanikájában járatlan volt, így a konstantinápolyi Fanar negyedben székelő görög ökumenikus ortodox egyház környezetére szorult, amely aztán „állam volt az államban, birodalom a birodalomban", egyfajta „árnyék kormány". (32., 28. old.) Szuperlatívuszok sokaságával megtűzdelt értekezésében csupán érinti azokat az intézményeket, melyek alaposabb körbejárása a megfigyelt/vizsgált és a megfigyelő/elemző viszonya között némi egyensúlyt teremthetett volna. Két kulcsintézményről van szó: a római-bizánci időkből származó *autokefál,* a török időkből pedig a *millet*-rendszerről, melyek közelebbi áttekintése választ adhat az imént említett előfeltevésére, vagyis arra, hogy a Fanar-csoport ténylegesen akkora önállósággal és politikaformáló erővel bírt-e vagy sem, mint szerzőnk állítja.

1a.) A Római Birodalomban a keresztény egyházak elöljárói kezdettől fogva arra törekedtek, hogy egy politikai egységen (provincián) belül csak egy egyházkerület létezzen, illetve annak földrajzi határai megegyezzenek a közigazgatási egység (a provincia) határaival, és az adott világi közigazgatási keretek között önálló, autokefál (autokefálosz – saját fejű) egyházat hozzanak létre. Ennek hátterében az állt, hogy kezdetben az apostolok alapította egyházak felett őket összefogó, irányító legfőbb egyházfő nem létezett, valamennyien egyenlők voltak. A görögkeleti egyházak ezt a hagyományt megőrizték, amit azzal indokoltak, hogy „az egyház feje maga Jézus Krisztus", tehát „nincs szüksége teljhatalmú földi helytartóra".

Noha az autokefál intézmény nincs benne a keresztény egyház szerveződésével kapcsolatos tanokban, kialakulását illetően fontos mozzanat a khalkedoni egyetemes zsinat (451), ahol nem annyira dogmatikai, mint egyházjogi szakadás történt az ókeresztény egyházban. Az antiochiai patriarchátus híveinek nagy többsége, amelyhez a konstantinápolyi is tartozott, Antiochia székhellyel megalapította a *miafizita* (tévesen monofizita) irányzatú szír ortodox egyházat. Ugyanakkor a khalkedoni zsinat (451), pontosabban I. Iusztiniánusz császár kiterjesztette a konstantinápolyi pátriárkák joghatóságát a Kelet-Római Birodalomban Thrakia, Asia és Pontus tartományokra, ezzel az egyfajta *primus inter pares* lett a többi négy (Róma, Antiochia, Alexandria, Jeruzsálem) patriarchátus sorában. Előtérbe kerülését annak köszönhette, hogy a Kelet-Római, illetve Bizánci Birodalom fővárosa, a bizánci császárok székhelye Konstantinápoly volt. A török időkben Isztambul néven is az Oszmán Birodalom fővárosa, a szultánnak, a legfőbb török hatóságoknak, a sejk-ül-iszlámnak, valamint a görög és örmény ortodox, az örmény-katolikus pátriárkáknak, a római katolikus érseknek s a nagy rabbinak a székhelye lett.

A Római Birodalom keleti és nyugati felének keresztény gyülekezeteiben azonban már a 4–5. században a dogmatikai harcok mentén is különbségek jöttek létre, amit az egyházszakadás (1054) tovább erősített. A keleti keresztények szertartási nyelvként a görögöt használták, ami a Bizánci Császárság hivatalos nyelve is lett, szemben a nyugaton használt latinnal. A nyelvi eltérések a liturgikus szokások és a jogi elvek eltérését is jelentették. A keleti egyházak között mégis megbonthatatlan dogmatikai egység állt/áll fenn, ugyanis alapvető hitéleti kérdésekben csak a bizánci császár által elnökölt egyetemes zsinat dönthetett, amely utoljára

a 9. században ült össze, és rendeletileg megtiltotta a keleti autokefál ortodox egyházak dogmatikai különállását.[2]

Az egyes autokefál patriarchátusok belső, hitéleti ügyekben önállósággal bírtak attól kedve, hogy ökumenikus zsinati vagy állami vagy pedig saját kezdeményezésből kinyilvánították önállóságukat. Ha elnyerték az autokefalitást, azt az oktatásban, a hitéletben és az egyházi igazságszolgáltatásban önállóan tudták érvényesíteni, amit a pátriárkáik s a szinódusaik révén gyakoroltak.

Nem annyira a konstantinápolyi pátriárka, mint inkább a szláv missziók sikerének tudható be, hogy a Balkán és Kelet-Európa szláv népei – a közöttük élő vlachok is – szinte kivétel nélkül az ortodox kereszténységet vették fel. Néhányuk már a bizánci időkben autokefal egyház (431-ben Ciprus, 692-ben Jeruzsálem, 919-től a bolgár átmenetileg stb.), többségük azonban a 19. században lesz autokefál patriarchátus (1856-tól a görög, 1870-től a bolgár, 1879-től a szerb, 1885-től a román, 1917-től a grúz, 1935-től az albán stb.).[3] Eredetileg az Ohridi bolgár ortodox érsekséghez tartozott Moldva, a tarnavoihoz pedig Havasalföld egészen 1767-ig, amikor szultáni rendelettel mindkét érsekséget megszüntették, és a konstantinápolyi egyház alá rendelték. A konstantinápolyi egyház számára a nagy presztízsveszteséget az orosz ortodox egyház önállósulása (1448) jelentette, amely II. Jeremiás bizánci pátriárka hozzájárulásával 1589-ben lett autokefál patriarchátus.[4]

Az ortodox egyházak autokefál státusuk, autonómiájuk ellenére kezdettől fogva a világi hatalmaknak (császárok, szultánok), később nemzeti egyházakként a mindenkori politikai hatalomnak rendelték alá magukat, ahhoz igazodtak, pontosabban azzal fonódtak össze. Ezzel összefüggésben talán nem érdektelen szóvá tenni, hogy a vallási hierarchia és a vallási-teológiai irányzatok, illetve a császári hatalom viszonya Bizáncban nem volt mindig harmonikus, de mindvégig megőrzött egy teológiai ihletésű hagyományt, miszerint a Bizánci Birodalom Isten mennyei királyságának földi képmása.[5] A 8. századtól, amikor a szenátus és a nép *autokrátor*nak kiáltotta ki a császárt, akit ebben a minőségében csak konstantinápolyi pátriárka koronázhatott meg, ez egyben azt is jelentette, hogy a teokratikus örökség ápolása nem csupán az ortodox egyházra hárult, hanem a korlátlan hatalom világi birtokosára is, mivel az a hadsereg, a törvény, az államigazgatás, a törvények hiteles értelmezője, a birodalom legfőbb bírája. Az ortodox egyház felett a világi hatalomirányítás III. Iván (1462–1505) moszkvai nagyfejedelemmel vette kezdetét, aki a bizánci mintát követve felvette a cár (császár) s az autokrator címet, ő és utódai az orosz (pravoszláv) ortodox egyház fölött állóknak nyilvánították magukat. Sőt, Moszkvát egyfajta harmadik Rómának, vagyis Róma és Konstantinápoly örökösének tekintették. Hasonlóan a cári Oroszországhoz az Oszmán Birodalom, ha nem is spirituális, de területi, politikai értelemben Bizánc örökösének tartotta magát.

1b.) Az ortodox egyházak autokefál intézménye, úgy tűnik, jól beilleszthető volt a török millet-rendszerbe, amelyet II. Mehmed (a Hódító) Konstantinápoly elfoglalása után (1454) vezetett be, és a vallási kisebbségek (a könyv népei: a keresztények és a zsidók) részére műkö-

[2] Galeriu, Constantin: *Autocefalie in ortodoxie. Aspecte ecleziologice*. In: Centenarul autocefaliei bisericii ortodoxe române. (Ed. C. Galeriu). Bucureşti, 1987. 202–210.

[3] Magyar Katolikus Lexikon. *Ortodox egyházak*. (http://lexikon.katolikus.hu/O/ortodoxok.html – letöltés: 2019. máj. 14.)

[4] Magyar Katolikus Lexikon. *Autokefalitás.* (http://lexikon.katolikus.hu/A/autokefalit%C3%A1s.html – letöltés: 2019. máj. 14.)

[5] Ruciman, Steven: *A bizánci teokrácia, Bizánci stílus és művészet*. Budapest, 2007.

dési kereteket jelölt ki a közjogi helyzetüket rögzítő, iszlám birodalmiságra jellemző vallási-területi *(dzimmijja)* igazgatáspolitikai elv alapján. A nem iszlám hitű lakosság vallási alapon történő felosztása egyben a nyelvi, közösségi, etnikai és a családra visszavezethető hovatartozást is kijelölte.[6] Amíg a vallás minden egyes ortodox, örmény, zsidó, katolikus stb. millet számára egy univerzális hitrendszer gyakorlását biztosította, addig az etnikai és nyelvi különbözőségek mentén az egyes milleten belül további közösségi identitások megőrzésére is lehetőséget adott. A millet-rendszerben az autokefál görög, örmény, kopt, szerb, bolgár keresztény, illetve zsidó vallási-etnikai csoportokat egyfajta területi testületként kezelték. Mindegyik megtarthatta a saját vallását, tradícióit, társadalmi rangját, ceremoniális rendjét, büntetési rendszerét, viszonylag szabad önkormányzattal bírtak a vallási közösségeiken belül. A millet vezetője a *millet basi,* az oszmán gyakorlatban egyben politikai közösség vezetője is, ugyanakkor ez nem járt a nem iszlám közösségek, csoportok izolációjával vagy gettóba tömörítésével. A millet intézménye nemcsak vallásalapú államigazgatási, hanem megfigyelési és ellenőrzési rendszer is volt, tehát elve kizárta az „állam az államban" formulát.

Konstantinápoly elfoglalását követően II. Mehmed szultán dekrétumában tehát továbbra is garantálta az ortodox egyházak autokefál voltát, a konstantinápolyi görög ortodox egyház pátriárkája megőrizhette elsőbbségét az ortodox egyházak sorrendjében. II. Mehmed célja az volt, hogy megakadályozza a közeledést a keleti és a nyugati egyházak között. 1452-ben ugyanis az utolsó bizánci császár a nyugati segítség reményében a görög ortodox egyházat a Vatikán fennhatósága alá helyezte. A szultán tehát nemcsak felszabadította a keleti görög keresztény egyházat, és nem avatkozott be a hitéletébe mint bizánci autokrátor, hanem tekintettel volt arra is, hogy a legnagyobb népességgel rendelkező nem muszlim egyház a görög ortodox volt. A szultán ugyanakkor pasa, *millet-basi* címet adományozott a pátriárkának, akinek, akárcsak a pasáknak, személyi biztonságára janicsár egységek vigyáztak. A szultánok ugyanezeket a jogokat és privilégiumokat biztosították az örmény, kopt és a zsidó milleteknek is. Tehát a pátriárka pozíciója az oszmán államigazgatás és ellenőrzés millet-rendszere következtében annyiban különbözött a vilajet (például Rumélia, Buda) pasájától, hogy nem volt a terület katonai vezetője is, ahogy a pasák sem voltak a rájuk bízott vilajetek muszlim lakosságának spirituális elöljárói. Ugyanakkor szultáni rendelet tiltotta az oszmán állam hivatalnokainak a beavatkozását a nem muszlimok oktatási és egyéb vitás ügyeikbe. Az autokefál-millet intézmények viszont nem részesültek a szultán anyagi támogatásában, mint a muszlim intézmények. A konstantinápolyi pátriárka, a Rumi vilajet (egykori balkáni római, bizánci tartomány) ortodox görög közösség *millet basija* feladatköre nemcsak spirituális teendők ellátása volt, hanem rábízták hívei világi vezetését is *(etnarchosz),* ő és a zsinat volt a felelős a szultán előtt hívei viselkedéséért, ő hajtotta be az adókat, és igazságügyi, oktatási, egészségügyi feladatokat látott el hívei körében. A pátriárka etnarkhoszi hivatala négy hivatalból állt: a főkancellár, aki a Portával tartotta a kapcsolatot, a főgondnok, a *sakhelarius* és a *sachelios*. A konstantinápolyi patriarchátus autonómiája a millet-rendszer biztosította jogosítványok ellenére korlátozott volt már attól kezdve, hogy a pátriárkaválasztás a szultán

[6] A millet-rendszer ismertetéséhez irányadó volt: Siska Katalin: *Az oszmán közigazgatási rendszer dimenziói. Dimensions of the Ottoman Administrative System*. In: Pro publico bono – Magyar Közigazgatás, 2017. 1. sz. 180–194., valamint hivatkozásai. (Lásd: www.worldcat.org/title/islam-cezahukukuunda-tazir-suclar-ve-cezalar-yurutme-organa-ve-yonetime-braklms-cezalar/ oclc/37010811 188. [letöltés: 2019. júl. 5.]); Lewis, Bernard: *Cultures in Conflict: Christianss, Muslims, and Jews in the Age of Discovery*. Oxford, 1995.; An-Naim, Abdullahi: *Religious Minorities under Islamic Law and Limits of Cultural Relativism*, Human Rights Quarterly, vol. 9. (1987) no. 1. 1–18.; Mészáros Gyula: *A török alkotmány alaptörvényei.* In: Az Erdélyi Múzeum – Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztálya. Kolozsvár, 1912.

kezében volt, aki a zsinaton azt választtatta meg, aki többet fizetett. Ugyanakkor a nem muszlim milletek bérleti díjat fizettek templomaik használatáért, adófizetésre kötelezték őket stb.

A görög ortodox autokefál-millet egyházakon belüli viszályok azzal jártak, hogy az iszlám egyik tartományt a másik után hódította el a keleti egyháztól. Az alexandriai, antiokiai és jeruzsálemi patriarchátusok emiatt is fokozatosan eltűntek, és az egykori patriarchátusok csak neveikben éltek. Mindezt jól dokumentálta Iorga, amikor a kortárs görög ortodox papot idézi, aki szerint „az egész Bizánc a vajdaságokban (Jászváros, Bukarest) van". Ami nem jelentett mást – szintén Iorgától tudjuk –, mint hogy a 16. században immár csak címükben egyházfők (pátriárkák, mitropoliták stb.) vándoroltak, kéregettek, miközben erősítették a felekezetileg eléggé ingatag (katolizált, iszlamizált) vajdákban az ortodox hitet, s a bizánci időkről nosztalgiáztak. A szilárdabban az ortodoxia (az igaz hit) talaján álló vajdák a kolostorokban, templomokban helyezték el őket, vagy támogatták az Athos-hegyi kolostorok valamelyikébe való befogadásukat.[7]

A millet-rendszer nem csupán a szabad vallásgyakorlást tette lehetővé és saját bírósági rendszert az ortodox autokefál és egyéb vallási-etnikai közösségek számára, hanem utánpótlást biztosított az oszmán állami közigazgatásnak. Az oszmán állam a Korán szellemében járt el, a hittestvérek (keresztények, zsidók) az egyenlők a teremtettek között elv a társadalom- és államigazgatás számára is irányadó volt. A nem muszlimok a *jizya* adóval kiválthatták magukat a katonáskodás alól, noha sok nem muszlim (szerb, görög, albán stb.) katonának állt, és többen jelentős karriert futottak be a birodalmi hadseregben. Másfelől a katonáskodás nem volt kötelező a nem muszlimok számára, ez lehetőséget adott arra, hogy a birodalom gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi életében játsszanak fontos szerepet. Ezekből a fejleményekből néhány szerző és Borsi-Kálmán is arra következtet, hogy a Oszmán Birodalom szétesését a keresztény millet elitjének az államigazgatásba történt bevonása idézte elő. Mindezt azonban tények cáfolják, mint alább szó esik róla.

2.) Konstantinápoly eleste után a 17. század közepe tájáig a Borsi-Kálmán által kiemelt Fanar negyed görögjei alig láthatók. Egyrészt mert a családok ezen etnikailag kevert, szűk csoportjának geneológiája legfeljebb – Iorga szerint is – a 16. századig vezethető vissza, másrészt, és ez a fontosabb, tőke, tudás, kapcsolathálók birtokosai a birodalom felemelkedő, virágzó korszakában a Nyugat-és Közép-Európából elüldözött zsidóság tagjai voltak.

A fejlemények hátterében az állt, hogy főleg a csehországi zsidóüldözések (1470) hatására megindult a németországi *(askenázi),* majd spanyol *(szefárd)* zsidók kivándorlása az Oszmán Birodalomba, az utóbbit Ferdinánd király és Izabella királynő ediktuma (1492) váltotta ki. Az 1490-es évektől a zsidók tömeges beköltözése az Oszmán Birodalomba azt eredményezte, hogy a 16. században a világ zsidóságának legnagyobb, anyagilag és kulturálisan legerősebb közössége az oszmánok fennhatósága alatt élt. Hozzájuk hasonló közösségek a korszakban csak Lengyelországban és Litvániában voltak.

A 15–17. századi források is arra utalnak, hogy az oszmánok „pozitív megkülönböztetést" alkalmaztak a zsidókkal szemben. Míg az ortodox kereszténység intézményeit szándékosan sorvasztották, addig a zsidókat terminológiailag is megkülönböztették: *kefere ve jahudi* (hitetlen és zsidó) jelző használata arra utalt, hogy az oszmán gyakorlatban a zsidó nem közönséges hitetlen. Ugyanakkor a *zimmi* és a *jahudi* között is különbséget tettek, vagyis *zimmi*n a keresztényeket értették. A *zimma* előírásai nem vonatkoztak a zsidókra, például zsinagógákat építhettek, tetszésük szerinti ruhákban járhattak, külföldre utazó kereskedőik a

[7] Iorga, Nicolae: *Bizant dupa Bizanti.* Bucureşti, 1972. 42–53.

muszlimoknak fenntartott fehér turbánt viselhették, rabszolgákat tarthattak, lovon járhattak, fegyvert viselhettek stb.

Az Oszmán Birodalomban élő zsidók is, akárcsak a Fanar görögjei szentélyeik körül szerveződöttek, 1453–1526 között Isztambulban szultánok által kinevezett főrabbi működött, de szerepe jelképes volt. A zsidók és az oszmánok közötti együttműködést a szultáni udvarban tevékenykedő zsidó személyiségek (befektetők, orvosok, politikai és pénzügyi tanácsadók, fordítók, a hárem ellátását biztosítók stb.) bonyolították le. Már II. Murád szultán (1421–1451) udvarában a főorvos Jichák, ettől kezdve a 17. század elejéig minden szultán mellett találunk legalább egy befolyásos zsidó tanácsadót, aki rendszerint a szultán orvosa is. Ebbe a kategóriába tartozott az itáliai származású Jakub (N. Giacomo/Jacopo) is, aki még II. Murád idejében költözött Edirnébe, és orvosposztját II. Mehmed (1451–1481) alatt is megőrizte, sőt bekerült az uralkodó legszűkebb tanácsadói testületébe. Egyesek szerint ő javasolta a szultánnak, hogy Konstantinápoly ostroma erős tüzérség létrehozását igényli. Jakub birodalmi kincstartó *(defterdár)* lett, majd vezíri rangot kapott.

Jakubtól (1483–1484) József Hamon vette át a „stafétabotot", aki Granadából érkezett a szultáni udvarba, II. Bajezid (1481–1512), majd I. Szelim orvosa lett. Hamon és utódai több mint egy évszázadig szolgáltak a szultáni udvarban. Fia, Móse jutott apja halála (1518) után előbb Szelim, majd élete végéig, 1554-ig Szülejmán (1520–1566) bizalmába. Hamon és Rüsztem pasa elérte, hogy a híres Mendez-Nászi bankárcsalád 1553–1554-ben áttelepüljön az Oszmán Birodalomba. A Mendez-cég a korabeli Európa egyik legnagyobb pénzügyi vállalkozása volt. József Nászi Szülejmán utolsó éveiben, amikor kitört a trónharc, Szelim mellé állt, legfőbb tanácsadója lett, a szultán kinevezte Naxosz és a Kükladok hercegének (szandzsákbégnek), sőt kevésen múlott, hogy nem lett nagyvezír. József Nászi a Velence uralta levantei kereskedelem megszerzése végett rábírta II. Szelimet Ciprus elfoglalására, azonban a keresztény liga visszavágott, és az oszmánok lepantói vereségéhez vezetett. Nászi halála (1579) után az 1585-ben betelepedő Alvaro Mendez „850 000–1 000 000 dukátra becsült készpénznek köszönhette meleg fogadtatását a Portánál", s hogy őt Nászi mintájára Mütiléné hercegének nevezték ki. Komoly politikai hatalomra tett szert Dávid Passzi is, aki III. Murád (1574–1595) szultán bizalmát élvezte. A zsidóság hozzájárulása a birodalom gazdasági életének megalapozásához – maximális kiterjedésének időszakában, a 15–17. században – elsősorban tőkebefektetéseiben mutatkozott meg, ami nemigen látható a konkurensként szóba jöhető görögök, örmények esetében. A 15. század második felében a zsidóság szerepe már meghatározó az európai piacokon és a keleti, illetve a fekete-tengeri fűszer-, selyem-, festékanyag-kereskedelemben. A Spanyolországból menekült zsidók néhány év alatt megszervezték Szalonikiban és Szafedben a cadizihoz hasonló gyapjúszövet gyártását, a török katonai alakulatokat így hazai szövettel tudták ellátni.

A spanyolországi *marránus* (álkeresztény) bevándorlók honosították meg az Oszmán Birodalomban a Medici bankház pénzügyi módszereit. Megszerezték a legjövedelmezőbb adóbérleteket, *mukátaá*-kat (Isztambul Edirne, Bursza, Ankara, Szaloniki stb.), egész tartományok (például Egyiptom) s a fő kereskedelmi utak vámházainak, kikötőinek, ki- és behozatali illetékeinek stb. adóbérleteit. A birodalom északi „ütőerének" számító Al-Duna átkelőhelyeinek, vámhivatalainak és sóraktárainak bérlete mintegy százötven éven át zsidó monopólium volt. Leggyakrabban ők nyerték el a bor-, a timsó-, a viasz- és a halkereskedelem megvámolásának jogát. A zsidó adóbérlők létesítették az ún. *szarrafo*kat, amibe pénzváltókat is bevontak, és a birodalomban a bankok funkcióit látták el: magukban foglalták valamennyi pénzforgalmi műveletet a pénzveréstől az árfolyam szabályozásig. A zsidó közösség a pénzváltókon keresztül kapcsolódott az oszmán katonai vezető csoporthoz, annak rossz pénzben

befolyó jövedelmeit időtálló pénznemekre váltotta át, így a két csoport egyre inkább összefonódott.

A zsidók helyzetének megingását a kutatók többsége külső és belső tényezőkkel magyarázza. A keresztény hatalmak gazdasági és politikai behatolását tekintik meghatározónak, mivel a keresztény görögöket, örményeket stb. karolták fel és fogadták szolgálatukba. Ehhez járult, hogy a zsidók lassanként elvesztették azokat a képességeket, amelyekre igényt tartott az oszmán vezetés: nyelvtudásuk megcsappant, európai összeköttetéseik megritkultak a bevándorlás elapadásával, gazdasági, tudományos és technikai ismereteik „megkoptak". Mindemellett H. Gerber hívta fel a figyelmet arra, hogy a zsidókat részben saját szövetségeseik, az „oszmánok ütötték ki a nyeregből". Az állások szűkössége, a pénzhiány miatt az oszmán katonai-bürokratikus elit, a hadsereg (janicsárság, egyéb udvari zsoldosok) tagjai maguk is arra kényszerültek, hogy vállalkozásokba fogjanak, és a zsidóktól eltanult technikákkal bérbe vegyék a mukátaá-ban kezelt állami jövedelmeket.[8]

3.) Ami pedig a görögöket illeti, az oszmánokkal való kénytelen/kelletlen együttműködés jóval Konstantinápoly eleste előtt kezdődött. Az 1330-as évektől az 1410-es évekig az oszmánok államuk kiépítésében, igazgatásában görög bizánci tisztviselőket is igénybe vettek, a bizánci–török alkalmi szövetségeket házasságokkal is erősítették. A mongol hódítást (1402) követően az államuk újjászervezésében menesztették a görög bizánci oligarchákat, helyükbe a török és perzsa arisztokrácia tagjai léptek. Amikor az oszmánok birodalma már három kontinensre terjedt ki, ez a teljesítmény láthatóan a személyes adottságokkal rendelkező szultánoknak (I. Mehmed, II. Murad, II. Mehmed, I. Szelim, Szülejmán), a török–perzsa elitnek, illetve a *devsirme* (gyermekadó) intézményében nevelt szerb (Szokoli Mehmed), albán (Küprülü Mehmed) stb. hivatalnokoknak tulajdonítható. Ezekben a fejleményekben, mint láttuk, a zsidó közösségnek meghatározó logisztikai-politikai szerepe volt, a görög, örmény millet elitje alig látható.

Az oszmán állam vezetőcsoportja, élén az Oszmán-házzal kezdetektől fogva etnikailag, vallásilag, területi hovatartozást illetően igencsak kevert volt. A millet intézménye biztosította vallási-etnikai tolerancia sikeresen integrálta a nem muszlim közösségeket. A török időkben a tőkével rendelkező és befektető zsidóság kivételével az előmenetel járható útjamódja a hivatalviselésre épült. A Fanar-negyed görög ortodox millet elitjének szolgálatba állítása, ha az európai példákat nézzük, semmi különöset nem mutat. Ugyanilyen etnikailag kevert csoportokkal (osztrák-német, német, olasz, francia, spanyol, ír, dán, cseh, magyar, lengyel stb.) találkozunk a korszakban a Habsburg Birodalom, az Orosz Birodalom (németek, balti-németek, svédek, lengyelek stb.) tisztségviselőinek soraiban is. Az Oszmán-ház pragmatikus beállítódásából, így a millet intézményéből is adódóan mindig kéznél volt egy csoport, amelynek lojalitását haszonnal a birodalom szolgálatába tudta állítani a geopolitikai konstellációk változásai idején.

[8] A zsidók Oszmán Birodalombeli helyzetének ismertetésében az alábbi munkákat használtam: Fodor Pál: *Egy antiszemita nagyvezír? Együttműködés és válság a 15–17. századi oszmán–zsidó kapcsolatokban.* In: Fodor Pál: Szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemből. Budapest, 2001. 127–142.; Káldy-Nagy Gyula: *Száműzetés vagy áttelepítés? A budai zsidóság történetéhez 1526-ban.* In: Évkönyv. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerk.: Scheiber Sándor. Budapest, 1979/1980. 192196.; Dernschwam, Hans: *Erdély, Besztercebánya és törökországi útinaplója.* Szerk.: Dávid Géza – Király László – Drcsényi Dezső – Stoll Béla – Györffy György – Szakály Ferenc. Budapest, 1984. 279–280.

A török államigazgatásban a tisztségekre való kinevezés elsődleges kritériuma az uralkodó iránti feltétlen hűség és lojalitás volt. A kutatók többsége a birodalom ötszáz éves fennállásának egyik titkát a millet-intézmény nyújtotta toleranciában látja, amellyel biztosították az Oszmán ház iránti töretlen odaadást. Az oszmánli, de a milletek elitjének megnyerési módszerei is a magas bérezés, illetve a meggazdagodás lehetősége volt. Az utóbbi mellett a fanarióták esetében nem elhanyagolható motivációs tényező a „hatalom bűvölete", amelyben a nők (hárem mintájára) ösztönző szerepe is közrejátszott, amint az Borsi-Kálmán hivatkozásaiból is kiderül.[9] A 16. század végén bekövetkezett fordulatot érzékelteti a III. Murádnak tulajdonított mondás: „Amit igazságosságnak hívnak, az jövedelemhiányhoz vezet, amit pedig az alattvalók iránti könyörületnek tekintenek, az megakadályozza a dinárok és dirhemek szaporodását."[10]

A fordulat megértésében az alábbiakban Fodor Pál tanulmányára hivatkozhatunk, aki szerint az arab–perzsa iszlám magas kultúrát, tehát a nem a bizáncit magáévá tevő szultáni udvar a 16. századra szakított a török hagyományokkal (a törökséggel is). A krónikások és királytükör-írók a török etnikumhoz tartozókat *türk-i bi-idrá*knak, *„ostoba török"*-nek nevezték, s óva intették a szultánt attól, hogy magas állami tisztségekbe helyezze őket. Az elit szemében a török a paraszttal lett egyenlő. A 17. század elején feljegyzett dalmát közmondás szerint: „Ahová az oszmánli lép, ott nem nő többé fű."

A 16. század végére, a szakosodási folyamat nyomán három foglalkozási ág különült el: „…a katonáké *(ehl-i szejf),* a bürokratáké *(ehl-i kalem)* és a vallástudósoké *(ehl-i ilm)*". Kialakulóban volt az a belátás, hogy a három terület eltérő ismereteket és képzettséget követel. Az oszmán állam katonai jellegéből adódott, hogy emelkedésnek számított, ha egy központi *defterdár* (adószedő) vagy *nisándzsi* (főpecsétőr) beglerbégi vagy mint a Fanar görög dragománja (tolmácsa), szandzsákbég beosztást kapott. A palotaháttérrel bíró tisztviselők, a „palota-rend" az említett három foglalkozási ágból monopolizálta a legfontosabb központi és tartományi hivatalokat. Ezt az apparátust tekinti Fodor Pál az elitek elitjének, az „igazi oszmánlinak"; ők voltak azok, akik a legszorosabban kötődtek a dinasztiához, hűséggel szolgálták az Oszmán-házat, beszélték a (török–perzsa) oszmánli nyelvet, elsajátították az oszmán kultúrát, érvényre juttatták az oszmán politikát.

Mivel az oszmán rendszer a meritokratikus és patrimoniális elv egyfajta keveréke alapján működött, a hivatali előrejutás a személyes képességek mellett főleg a személyes kapcsolatokon múlott. A feltörekvők valamelyik *intiszáb* (patronátus, érdekcsoporthoz való tartozás, személyes elkötelezettség) révén találtak maguknak olyan gazdát, aki az adott tisztség elnyerésében „mögöttük állt hatalmával és személyes kapcsolataival". Tehát egy olyan bevett gyakorlatról van szó, mellyel etnikai, vallási hovatartozástól függetlenül mindenki élt, aki elsajátította az ehhez szükséges viselkedésmintát, protokollszabályokat. „Olyannyira nyilvánvaló gyakorlatról van szó – írja Fodor Pál –, hogy a 16–17. századi *defter*ekben kertelés nélkül megmondják, odaírják, hogy ez és ez azért kapta hivatalát, mert ennek és ennek a pasának, vezírnek „az embere". Nem véletlen, hogy 17. század közepén az egyik pénzügyi tisztviselő a dívánt, ahol döntöttek a kinevezésekről, „rabszolgapiacnak" nevezte.

Ugyanakkor – erre Fodor Pál tanulmánya hívja fel a figyelmet – az etnikai származás még az iszlám hitre áttértek (főhivatalnokok, janicsárok, tisztségviselők stb.) esetében sem ment feledésbe. Példaként említi a Tolna megyei, iszlám hitre tért Pijále pasát, a szultán

[9] Dávid Géza: *Karrierlehetőségek az Oszmán Birodalomban: kiből lehetett szandzsákbég*? Keletkutatás, 2017. ősz. 49–72.

[10] Fodor Pál: *Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról***.** Történelmi Szemle, 37. évf. (1995) 4. sz. 367–385.

földközi-tengeri flottájának parancsnokát, a birodalmi tanács tagját, aki a szultáni családból nősült, a magyar nyelvet nem felejtette el, anyját is Isztambulba hozatta. Az említett József Nászi rábírta II. Szelimet, hogy Lengyelország helyett, ahol rokonai éltek, Ciprust foglalja el. A boszniai szerb Szokollu Mehmed nagyvezír egész családját Isztambulba hozatta, testvéreit a palota-iskolákban helyezte el és taníttatta. Nemcsak az örmény, zsidó, görög millet tagjai, hanem „igazi oszmánlik", a konvertáltak is tudatában voltak etnikai hovatartozásuknak, sőt a Porta nemzetközi kapcsolataiban is érvényesítették etnikai hovatartozásukat. Szintén Fodor Pál említi, hogy Laszky Jeromos, Szapolyai János király lengyel származású követének (1528) Musztafa pasa elmondta, hogy Mohács előtt az oszmán vezérkar latolgatta egy Lengyelország elleni támadás tervét, amit végül elvetettek, amiben neki mint szláv származásúnak is szerepe volt. „A király, meg te, mi egy nemzetiségűek vagyunk, én Boszniából származom, te pedig lech (lengyel) vagy; bizony természetes az a hajlam, hogy minden nemzetbeli a saját honfitársát szereti jobban, mint a másik nemzetbelit. Igazán együtt éreztem azzal az országgal, hogy annyira kifosztják a tatárok a folyamatos rablással." Fodor Pál egy másik példája szerint a közös etnikai eredet az udvari frakcióharcokban is szerepet játszhatott: Haszán Bégzáde írnok azt állítja, hogy Gazanfer aga azért támogatta Csigalazádét, mert „frenk származású volt, Csigalazádéval egy nemzetiségű és azonos jellemű". Noha Fodor Pál nem hivatkozik a kevert etnikai fanariótákra, rájuk is érvényes megállapítása: „…a rabszolga-elitben az etnikai azonosság és a közös haza tudata" – a fanarióták esetében a görög ortodox egyház, a görögség tudata – „hatással volt a hatalmi csoportok alakulására, összetételére". Nem véletlen, hogy az elgörögösödött fanarióták a vajdaságokban a görög nyelvű oktatást, a görög tisztviselőket, a ruméliai görög ortodox egyházat stb. támogatták, és teljesen közömbösek voltak a vajdaságok alattvalóival szemben. A fanarióták csoportja, akárcsak az „igazi oszmánli", bármennyit is őrzött meg korábbi vallási-etnikai identitásából, az Oszmán-ház iránti lojalitásnak alárendelve „működött és hatott" a rábízott területen. Nemcsak a Fanar görög családjai ápolták határokon túli családi kapcsolataikat, hanem az iszlámra tért elit is. Az említett, eredetileg itáliai Csigalazáde 1597-ben tengernagy, 1598-ban flottája élén horgonyt vetett Messina kikötőjében, és a szicíliai alkirály hozzájárulásával a hajóján vendégül látta egész famíliáját. Musztafa lippai bég a mantovai herceg rokona volt, akit Mantovában élő testvérei meglátogatták Lippán. A szultán sem látott ebben kivetni valót, csupán arra utasította (1575) Szokollu Musztafa budai pasát, hogy nézzen utána, nehogy a látogatás diplomáciai bonyodalmat okozzon a bécsi magyar királlyal.

Ami pedig a fanarióta hoszpodár viselkedését illeti, beiktatását követően a vajdaságokban egy az egyben a szultánokat utánozta. Szülejmántól számítják az uralkodó misztifikálását: kihallgatások idején már nem a szófán, hanem trónuson ült, s elődeitől eltérően hallgatásba burkolózott, keveset beszélt. Mindezek, mint Fodor Pál írja, „később beépültek az oszmán uralkodók magatartási kódexébe. Kocsi bég egyenesen a szultáni méltósággal járó legfontosabb követelménynek nevezte a titokzatoskodást és a homályos beszédet."

A fanarióták ún. körmönfont, kétkulacsos, megfontolt, kifinomult tárgyalásra, cselszövésre stb. épülő viselkedése az Oszmán-ház udvarában uralkodó viselkedés-, magatartásminták voltak, a nyilvános, inkább rejtett, tudott protokoll kellékei, amit, úgy tűnik, a félelem is motivált, amely az igazgatási hierarchia egész vertikumát áthatotta. Fodor Pál idézi a kortárs muszlim szerzőt: „…míg korábban az egész világ félt a nagyvezírektől, most odajutottak a tisztség birtokosai, hogy ők félnek boldog-boldogtalantól". A félelem különösen akkor volt indokolt, amikor az ügyek mögött a palota hangadócsoportjai és szövetségeseik intrikája állt. Az óvatosság, kétszínűség, a félretájékoztatás bevett gyakorlat volt. Erre utaló megjegyzéseket idéz Fodor Pál a *telhisz*ekből: „szultánom nemes lábaporához félek bármit is meg-

jelenteni", vagy „számos megírandó, ismertetendő ügy van, de nincs elég mersz ahhoz, hogy mindent az igazságnak megfelelően tudassunk".

4.) Borsi-Kálmán kijelentését, miszerint a fanarióták „született diplomaták", a portai szolgálatban lévő dragománok (tolmácsok) példájával támasztja alá, akik az Oszmán-ház diplomáciájában a bizánci eredetű kifinomult tárgyalási technikákat alkalmazták. A kapcsolat a vajdaságokba kinevezett fanarióták és a szultáni szeráj és díván dragománjai (tolmácsai) között abban mutatkozott meg, mint Borsi-Kálmán is kiemeli, hogy az udvari tolmácsoknak rendszerint sikerült bérbe venni a vajdaságokat, így lehetőségük nyílt bomlasztó machinációkra a birodalom ütközőzónájában. Mindez a lojalitás kérdését érinti, tehát nézzük kissé közelebbről. A hazai kutatásokból ismert, hogy az Oszmán-ház tolmácsait három csoportba sorolták: a pasák, bégek mellett szolgáló tartományi tolmácsok, az utazó tolmácsok *(csauszok)* és a szultáni szerájban, díványban működő udvari tolmácsok, vezetőjük a *bas terdzsümán*. Számuk a 16–17. században általában 4–6 fő között mozgott, többségük keresztény rabként került a birodalomba, majd a szerájiskola elvégzése után lettek tolmácsok. Például a bécsi születésű zsidó, Sebold von Pibrach (Mahmúd terdzsümán) és a nagybányai Somlyai Balázs (Murád terdzsümán), Joachim Strass (Ibrahim bég), Vojtech Bobowski (Ali Ufkí) pedig tatár rabként került a szerájba.[11] A címeik – aga, bég, *csávus, szubasi müteferrika* – a birodalom többi hivatalnokához hasonlóan a hadszervezet ranglétrájának elnevezései. A pécsi születésű magyar tolmács, Zülfikár agáról írta Kemény János: „…igen nagyhitelű és tekintetű ember az portán, kinek keze által forgának vala az egész kereszténységről portára menő levelek s expedititók, és ő fizetéseket nagyokat vészen vala mind magyar, német, muszka, lengyel olasz császár, királyoktól, fejdelmektől, oláh vajdáktól, s többektől, és az török végbelieknek is kapikihájok (érdekképviselőjük) vala."[12]

A döntések meghozatala befolyásuk ellenére nem a tolmácsok kezében volt. Viszont gyakran előfordult, hogy a nagyobb haszon reményében üzérkedtek az információkkal. Mindazonáltal látnunk kell, hogy az Oszmán-ház geostratégiai törekvéseinek, illetve geopolitikai kihívásainak függvényében változtak a diplomáciában igénybe vett nem muszlim milletek elitjei. A fanarióták színrelépését megelőzően az iszlámra áttért renegátok mellett (magyarok, németek, osztrákok, lengyelek stb.) a portai diplomáciában (tárgyalások, információszerzés, információfeldolgozás) fontos szerepet játszott a zsidó millet elitje. A 17. században az Oszmán-ház hosszan tartó perzsa háborúi lezárultak (1639), a két birodalom között a határok 1918-ig nem változtak. Ezt követően az oszmán diplomácia súlypontja ismét Európa felé tolódik el, amit általában a görög Panaiot Nicossios főtolmács szolgálatba állításától (1669) számítanak. A főtolmács-hivatal feladata volt a napi diplomáciái munka lebonyolítása: követekkel, követségi tolmácsokkal való tárgyalás, külföldi uralkodóktól érkezett levelek és válaszlevelek, szerződések fordítása, tanácsadás, a Porta nevében tiltakozás, fenyegetés stb. A Porta követeiként jártak el különböző ügyekben az európai uralkodók udvarában (Bécs, Páris, Velencében, Krakkó stb.), megbízottként vizsgálatokat vezettek.

A portai tolmácsok az Oszmán információszerzést szolgálták.[13] Ágoston Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy a török diplomáciában játszott szerepük egyértelműen bizonyítja a Porta bizalmát irányukba. Meglepőnek tartja, hogy a korabeli európai követjelentések

[11] B. Szabó János – Sudár Balázs: *A hatalom csúcsain. Magyarországi származású renegátok az oszmán birodalom politikai elitjében*. Korunk, 25. évf. (2014) 11. sz. 24–30.

[12] Idézik: B. Szabó – Sudár: *A hatalom csúcsain,* 47–48.

[13] Ágoston Gábor: *Információszerzés és kémkedés az oszmán birodalomban a XV–XVII. században.* (Lásd: Academia.edu. letöltés: 2019. szept. 11.)

nyomán a szakirodalomban elterjedt a sztereotípia, miszerint a renegát és az őket követő zsidó, fanarióta dragománok megvesztegethetők. A *rüsvet,* a megvesztegetés az Oszmán hivatalos bürokrácia minden szintjén ismert jelenség volt: a nagyvezírek éppúgy megkövetelték maguknak, mint a portai tolmácsok vagy a szultáni kancellária írnokai. A vezírek, bégek és tolmácsok pénzelése és ajándékozása a díván tudtával történt, része volt a konstantinápolyi diplomáciai protokollnak, a fizetség, ajándék elmaradása miatt számos európai követet ért kellemetlen meglepetés. Nagyon ritkán történt meg, hogy a „lefizetett" tolmács olyan információt szivárogtatott ki, ami jelentős kárt okozott volna a birodalomnak. A portai tolmácsok az oszmán információszerzést szolgálták, nyelv- és országismeretüknek, a rokonságnak (kereskedők) stb. köszönhetően sokáig ők jelentették a legfontosabb információs forrást a birodalom külpolitikája számára. Így, mint Ágoston Gábor is hangsúlyozza, nem meglepő a fanarióta tolmácsok meghatározó szerepe a Porta külpolitikájának irányításában. A 18. században, amikor az európai hatalmak nagyobb befolyásra tettek szert, akad példa arra – mint Borsi-Kálmán is ismerteti –, hogy egyik-másik fanarióta tolmács csak részleges információkat továbbít, vagy pedig a Portát dezinformálja. A játék nem volt veszélytelen, egyrészt a fődragomán bármennyire is bedolgozta magát az oszmán vezetés vezérkarába, megfigyelték, ellenőrizték, másrészt pedig a vetélkedő hatalmak képviselői is jelezhették a Portának a dragomán hűtlenségét, ahogy a franciák tették, amikor figyelmeztették az oszmán vezetést, hogy tolmácsuk az oroszokkal is együttműködik.[14] A Porta másfelől folyamatos információkat várt el a vazallus államoktól, Moldva és Havasalföld fanariótáitól is a szomszédos (orosz, osztrák) területekkel kapcsolatban. Felhasználták a huzamosabb ideig külföldön élő török alattvalókat is, főként az ortodox görög, szerb, macedón, örmény milletek kereskedőit és a görög peregrinus diákokat, akik Padovában folytattak egyetemi tanulmányokat, ahol a Habsburgok „török szakértői" is tanultak. Azonban a 17. század végi és 18. század eleji katonai vereségek után is az oszmán vezetés diplomáciája és információigénye az európai hadügy megismerésére korlátozódott, az Európa iránti átfogóbb érdeklődés és ismeretek gyűjtése csak a *Tanzimát,* az oszmán reformkorszak (1839–1876) idején vált gyakorlattá.[15]

5.) A vajdaságok bérletét megvásárló, Fanarban élő körülbelül 50–54 család etnikailag kevert (görög, albán, bolgár, török, moldáv), szűk csoportot alkottak. Közülük kezdetben 4 családból, majd később a vajdai szék árfolyamának növelése miatt szélesítik a kört, így 10 családból választják ki a két vajdaság hoszpodárjait, akiknek mellesleg – mint Trócsányi Zsolt említi – kárpótolniuk kellett a két vajdaság megszerzéséből kirekesztett, Fanarban élő családokat. A Porta, akárcsak a török, muszlim vilajet pasák és szandzsák bégek, vagyis a „rabszolga elit" esetében, a kiválasztott fanarióták esetében is a rotációs rendszert alkalmazta: rövid időközönként leváltották, áthelyezték vagy pedig vélt vagy valós okok miatt kivégezték őket. Tehát a fanarióta helyzete lényegében nem különbözött az oszmánli (iszlám hitre tért, renegát) rabszolga elit helyzetétől. Azt, hogy a nagyvezírek, a pasák, bégek, fanarióták stb. ellenállás nélkül vetik magukat alá a selyemzsinórnak (kivégzésüknek), az Oszmán-ház iránti lojalitásuk csak részben magyarázza, annak mélyebb pszichológiai okai is lehettek. Egyik fontos forrására hivatkozva Borsi-Kálmán is, említi, hogy 1741–1821 között a vajdaságokba kinevezett 40 fanarióta közül 17-et kivégeztek, a török–görög szimbiózisban egy új birodalomról álmodozó A. Ipsilantit (1807) pedig a török büntetésvégrehajtás a legsúlyosabb, a „hitetlen gyaur árulók"-nak kijáró eljárása szerint három csapással fejezték le. A hoszpodár tisztségek portai árfolyama a 18. század folyamán az árverésekhez hasonló, a birodalmi

[14] Ágoston: *Információszerzés és kémkedés,* id. mű.
[15] Ágoston: *Információszerzés és kémkedés,* id. mű.

kincstár szükségletei szerinti ingadozást mutat, ezzel függött össze gyakori cserélgetésük. A század közepe táján például – mint Trócsányi Zsolt írja – a tisztség árfolyama 1300–3200 zacskó pénz. Az összeg előteremtésében a fanarióták konzorciumszerű, alkalmi, célkövető „társulások" (csoportok) közreműködésére (kölcsöneire) kényszerültek. Az 1730-as évektől Moldvában harmincnégy év alatt 15, Havasalföldön pedig harmincnyolc év alatt 18 alkalommal került sor leváltásukra, lefejezésükre, illetve túlélők újra kinevezésére.[16]

A kérdés inkább úgy vetődhet fel, hogy az Oszmán-ház miért éppen akkor adta bérbe a Fanar családjai által annyira áhított vajdaságokat, amikor a korábbi geopolitikai konstelláció megváltozott, s a nagyobb veszély a magát harmadik Rómának, Bizánc örökösének tartó orosz cárok részéről fenyegette, akik az ortodox népek védelmével legitimálták terjeszkedésüket a Balkánon és a Kaukázus térségében. Trócsányi Zsolt a fanarióták kiváló tanulmányában az oroszok térnyerését többek között az oszmánokat korábban támogató Anglia, Franciaország geostratégiai irányváltásával (gyarmatok, Észak-Amerika stb.) hozta összefüggésbe, ahogy a Fekete-tenger térségének perifériára szorulását, az oszmán–osztrák–orosz konfliktusok mellékhadszíntérként való kezelését is. Másfelől, akárcsak Iorga, semmi különöst nem látott abban, hogy az oszmán ház elitje a vajdaságokba a görög ortodox milletből, a Fanarból nevezett ki helytartókat, és nem az oszmánli elit soraiból. Borsi-Kálmán csupán érinti, noha ismert, hogy a fanariótákat szoros ellenőrzés alatt tartották: a fanarióták mellé általa fizetett *divan-effendi* török vagy muszlim tisztviselőt rendeltek, aki a Porta iránti hűség ellenőre, Trócsányi szavaival, „hivatásos feljelentő" volt. A fanarióták vajdaságbeli alattvalóinak peres ügyeit a török székhely (Braila, Giurgiu) kádija intézte, az ortodox mitropolitától a legkisebb adófizetőig. A török katonaság túlkapásait, rablásait hasonlóképpen csak a török egységek vezetője, a *besli-agaszi* vagy *turnadzsi-basa* büntethette. A 15. században a vajdáknak adott szultáni kapitulációknak (behódolásuk feltételeinek), amelyekre Borsi-Kálmán mint a vajdaságoknak biztosított különleges státusuk igazolásának dokumentumaira hivatkozik, ellentmond a vajdák élettörténete, a vajdaságok története s főleg a kücsük-kajnárdzsi béke (1775) vajdaságokra vonatkozó, szerzőnk által hosszan ismertetett pontjai.

A török uralmi rendszer hierarchiájában a tisztségviselők rangsorában a fanarióta hospodárok helye mintha az ellenkezőjét mutatná annak, amit Borsi-Kálmán a bizánci hagyományokra utaló székfoglaló bevonulás fényűző szertartásával példáz. Mindez teljes mértékben összhangban volt a millet-intézmény jogkörébe foglaltakkal, ugyanis, mint említettük, megtarthatták hagyományos ceremoniális kellékeiket és megnyilvánulásaikat, sőt katonaságot is tarthattak. Mindez nem rejtheti el azt a tényt, hogy a fanariótának a vajdaságba látogató pasa kengyelét kellett fognia, lábát kellett csókolnia. Ahhoz, hogy érzékeljük helyzetét, amely a korábbi vajdák pozíciójától nem mutat eltérést, nézzük a birodalmi protokollban Erdély példáját. A szultánok címeiben Moldvát és Havasalföldet mindig felsorolják, de Erdélyt soha. Az Oszmán-ház uralmi hierarchiájában a moldvai és havasalföldi vajdák alárendelt viszonyban voltak az erdélyi fejdelemmel szemben. A moldvai vajda (Vasile Lupu) például ajándékot és lovat küld II. Rákóczinak, ami a kor szimbolikájában a hódolás jele. A csausz-pasával együtt rendszerint a két vajdát is az erdélyi fejedelem fogadására küldték. Ha az erdélyi fejdelem valamelyik vajdát fogadta, ő ült, a vajda állt. Ha a fejedelem a nagyvezér táborában tartózkodott, a havaselvi vajdának kellett őt szénával, fával, borral ellátnia. A török oklevelekben és krónikákban az erdélyi fejdelemet királynak *(krai),* a havasalföldi és moldvait pedig vajdának *(voyvoda)* nevezik. Evlia Cselebi az érsekújvári táborban erről a

[16] Trócsányi Zsolt: *A fanarióta uralom első időszaka a román fejedelemségekben (1710-es évek – 1774*). Vö. Trócsányi Zsolt – Miskolczy, Ambrus: *A Fanariótáktól a Hohenzollernekig*. Budapest, 1992. 12–70.

protokollról jegyezte fel: „Ezután Erdély királya Apafi, a jóindulatú és engedelmes király, a vezér lábnyomát megcsókolta, egy székre ült. Utána a moldovai bég és az oláh bég dörzsölték arcukat a vezér lábporához."[17] Mindez arra utal, hogy a vajdák a török uralmi igazgatási hierarchiában a szandzsákbég tisztséggel azonos pozíciót töltöttek be. Trócsányi Zsolt a fanarióták vajdaságbeli státusát a római kori proconsuli (a provinciák kormányzója) szerepével azonosította. A fentebb említettek alapján azonban inkább a „rabszolga elit" tagjaira (pasák, szandzsákbégek) jellemző korlátozások, ellenőrzések, engedmények módszereit használták esetükben is. Nem véletlen, hogy bármikor elmozdíthatták, lefejezhették stb. őket, ilyesmire azonban az oszmán uralom Erdély egyetlen fejedelme esetében sem vetemedett.

Iorga, aki nem lelkesedett a francia felvilágosodás világmegváltó szlogenjei iránt, a fanarióta hoszpodárokat a román élettől idegen, szolgalelkű személyeknek tartotta, akiknek semmi közük nem volt a bizánci hagyományokhoz, csupán külsőségekben utánozták azt a Porta felügyelete alatt és engedélyével. Trócsányi Zsolt is úgy látta, hogy „aligha van a korszak Európájának uralkodó garnitúrája, amely távolabb lenne annak az országnak valódi érdekeitől, amelyet kormányoz, mint a fanarióták és apparátusuk".

A vajdaságokban a tisztségviselőkkel és fegyveres kíséretükkel kormányzott világban a fanarióta hoszpodárok a Porta szándékait szolgáló és közvetítő akaratán túl az ortodox egyházra támaszkodtak, amelynek szervezete, intézményei lényegében nem változtak, anyagi bázisa gyarapodott, s az oktatás görög irányultságában a fanariótákkal együttműködtek. Vagyis azzal, hogy a fanarióták az ortodox egyházat és annak keretében az oktatást támogatták, a millet-rendszerben foglalt jogkörökhöz tartották magukat abban is, hogy rendeleteket bocsáthattak ki, ugyanis a török a vajdaságokat is a Rum millet részének tekintette. Borsi-Kálmán többször is körbejárja C. Mavrocordat reformer példáját, bizonyítandó, hogy reformjai új, modern, nyugatos látásmódra utalnak, holott, mint Trócsányi megjegyzi, azokat a tömeges elvándorlás váltotta ki, mert már nem volt kit megadóztatni. Mellesleg a fanarióták idején Erdélybe, a Temesközbe a tömeges bevándorlás olyan nagyságrendű volt, hogy akkor sem sikerülhetett volna jobban, ha a Habsburg katonai bürokraták szervezik. Szerzőnk külön fejezetet szentel Ipsilatinak mint a bizánci típusú intellektus, diplomáciai viselkedés finommechanikájának, a felvilágosodás fáklyahordozójának, holott Trócsányi Zsolt jól látta, hogy a fanarióták esetében „nincs […] szó tehát valamiféle délkelet-európai felvilágosult abszolutista uralkodóról. De nincs szó nyugat-európai, vagy akár csak kelet-közép-európai értelemben vett rendiségről sem." Találóan jellemezte a fanarióták udvartartását a vajdaságokban éppen Ipsilanti titkára, Sulzer: „…minél kisebb a fejedelem, annál nagyobb a pompa, minél gyengébb a hadsereg, annál fényesebb a testőrség."[18]

A drinápolyi béke (1829) után orosz fennhatóság alá került Moldva és Havasalföld számára a cári kormányzat egyfajta alkotmányt, Szervezeti Szabályzatot (1832) adott, ami a fanarióták utáni állapotok átalakítására irányult. De ez már nem tárgya Borsi-Kálmán értekezésének, így a továbbiakban és befejezésül ennek fejtegetése helyett néhány megjegyzésre szorítkozunk.

6.) A görög ortodox millet Fanarban székelő krémjének kifinomult viselkedése az Oszmánház bevett mintáit utánozta, ahhoz alkalmazkodott, pontosabban azt volt kénytelen elsajátítani ahhoz, hogy érvényesüljön a hivatali előmenetel útvesztőiben. Ezek a viselkedési minták áthatották, illetve érvényesültek a köznép hétköznapi kapcsolatrendszerében is, tehát egy

[17] Vogel Sándor jegyzetei, In. Krauss, Georg: *Erdélyi krónika 1608-1665.* Budapest, 1994. 647. 51. jegyzet.

[18] Krauss: *Erdélyi krónika,* 69.

alkalmazkodási modellről beszélhetünk, amit az oszmán katonai hivatalnokrendszer működésmódja kényszerített ki, mivel a rendszer ötszáz évig fennállt, a társadalom tagjaiban interiorizálódott vallástól és etnikai hovatartozástól függetlenül. Másfelől a fanarióták vélt/valós személyiségjegyei azzal is összefüggésbe hozhatók, hogy a Bizánci Birodalom kedvezőtlen megítélésben részesült a 18. és 19. századi nyugati utazók, írók szemléletében a bonyolult adminisztráció, szigorú udvari ceremonialitás, katonai gyengeség stb. miatt. Ez az előítélet Runciman szerint onnan eredt, hogy a középkori katolikus Európa mindennek ellentéte volt. „Mióta a keresztes hadjáratokon résztvevő, nyers ősapáink megpillantották Konstantinápolyt, és nagy utálatukra olyan társadalommal kerültek kapcsolatba, melynek minden tagja írt, olvasott, villával evett és előnyben részesítette a diplomáciát a háborúskodással szemben, divatossá vált lenézően beszélni Bizáncról, és nevét a dekadencia szinonimájaként használni."[19] A 18. században az udvariasság és kifinomultság már nem számított férfiatlan tulajdonságnak, viszont a kép Bizáncról mint a dekadencia szimbólumáról (Gibbon, Montesquieu) további jelzőkkel gazdagodott: az intrikára, cselszövésre, orvgyilkosságra való hajlammal. A Bizánci Birodalom közmondásos intrikussága azonban semmiben sem különbözött a korszak és az azt követő idők európai politikai viselkedésétől. Tény, hogy Konstantinápoly elfoglalását követően a bizánci tisztségviselők maradéka az ortodox egyház Fanar negyedben lévő központjába húzódott vissza, így őket tekintették a bizánci hagyományok hordozóinak és közvetítőinek. A fanarióta családok új emberek, a 16. századig vezethető vissza családfájuk, így Iorga szerint sem mutathatók ki bizánci családi felmenőik. Ennek ellenére máig élő sztereotípia, hogy az abból a körből kikerülők személyiségjegyei bizánci örökség. Noha, mint szó esett róla, esetükben is érvényes Polübiosz tapasztalata: „…az alattvalók lelke együtt változik a fejedelmek változásával."[20]

Borsi-Kálmán a románság etnogenezisének áttekintésében említi, hogy a balkáni népek Dunától északra való bevándorlásának kapcsán az az érdekes, hogy a juhász arománok alig ereszkedtek le a hegyekből, városlakókká és polgárokká váltak már Észak-Macedoniában, és soraikból verbuválódott bevándorlásukat követően a vajdaságok nemzetépítő középosztálya. És ha jól értettük, akkor az arománok és nem a fanarióták utódaiból kerülnek ki a legendásan rugalmas, pragmatikus, hatékony stb. román politikai gondolkodás hordozói, illetve utódai. A 18. század elején D. Cantemir moldvai vajda, miután felsorolja a lakosság etnikai összetételét, megjegyezi, hogy a városlakók törökök. Tudott, hogy az erdélyi fejedelmeknek, majd az őket követő Habsburgoknak is sok gondot okozott a folyamatosan bevándoroló hegylakó dák-római/aromán juhászoknak a helyhez kötése. Hobsbawm itáliai, ibériai kutatásaiból ismert, hogy a római időktől kezdve a hegyvidékekre visszahúzódó, a maguk szabályai szerint élő, kecske-, juhtartó és banditizmussal is foglalkozó, állandó mozgásban lévő (legelőváltó) népesség balkáni analóg csoportjai, a vlachok a görög szabadságharc után a nem éppen bizánci leleményességgel létrehozott görög államnak is sok gondot okoztak.[21] Borsi-Kálmán a hegylakó–városlakó–polgár sémát hozzáigazítja a neoliberális szociológus Stefan Zeletin elképzeléséhez, aki szerint a szintén bevándorolt görög, örmény, aromán, szerb stb. nagykereskedőkkel együtt ők képezik, Zeletin terminusával, a román „burzsoáziát."[22] Erről a nagykereskedő társaságról köztudott, hogy akárcsak a vlach juhászok – mivel a pénz, a juh, az

[19] Ruciman: *A bizonci teokrácia,* 27.

[20] Polübiosz, Lib.10. Idézi: Krauss: *Erdélyi krónika*, 251.

[21] Hobsbawm, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században.* Budapest, 1974.

[22] Zeletin, Stefan: *România társadalmi fejlődése 1866-tól napjainkig*. In: Román eszmetörténet 1866–1945. 215–276.

információ tartósabb kötöttséget nem igénylő jószágok –, állandó mozgásban voltak, amit személyes biztonságuk s a nagyobb haszon, az adóelkerülés motivált. A vajdaságokban 20–70%-os kamatlábbal dolgoztak, meggazdagodtak, és továbbálltak, tehát élősdi csoport voltak. A nagyobb személyi és vagyonbiztonság miatt kedvelték Erdélyt (Brassó-Bolgárszeg, Szeben), Magyarországot, Bukovinát. A jobb helyeken hitelezéseik fejében a millet-rendszer mintájára egyházat alapítottak, templomokat építettek (a brassói Bolgárszegen, a 18. században a magyarországi városokban), sőt a katolikus bolgárok, az ortodox örmények Bécstől autonómiát is igényeltek közösségeik számára.

Meglepő módon Borsi-Kálmán a diplomáciai viselkedés bizánci gyökérkutatásában még csak utalást sem tett a többi balkáni népre, noha a szerbek, bolgárok, albánok, makedonok stb. megélték a bizánci autokraták állítólagos fondorlatos uralmát, Bizánc térítette őket a kereszténységre, egyházi szervezeteik a görög ökumenikus patriarchátus gyámkodása alatt jöttek létre, átmenetileg államokat hoztak létre stb. stb. Mindezen fejlemények ellenére semmi sem ragadt rájuk a bizánci örökségből, ami legalábbis az összehasonlítás végett felkelthette volna szerzőnk figyelmét? Igaz, hogy az 19. században az Oszmán Birodalom népeinek elitje az Oszmán-ház hagyományos szövetségesének fővárosában, Párizsban tanult, ott és a szabadkőműves hátterű carbonari típusú sejtekben (új törökök – ifjú törökök, új görög, román bonzsuristák stb.) sajátította el a nemzetépítés technológiáját, törekvéseik megvalósításában mégis az éppen aktuális geopolitikai konstelláció állása volt a meghatározó. Nem véletlen, hogy Iorga írásunk elején említett munkájában nem a bizánci politikai, diplomáciai örökség leképződéséről, hanem a balkáni népek közös spirituális-kulturális alapját képező, az állandóságot képviselő ortodox egyház mentén aktualizálta az összefogást – egy kisebb csavar beiktatásával.

Virgil Candea Iorga *Bizánc Bizánc után* című könyvecskéjéhez írt utószavában elmondja, hogy a mű gondolatilag Iorgában a második balkáni háborút lezáró bukaresti béke (1913) kontextusában fogant meg.[23] S ez nem véletlen, ugyanis Románia a bolgárok rovására Dél-Dobrudzsával (Szilisztra, Balcsik) gyarapodott, noha Iorga elégedetlen volt ezzel a területi nyereséggel, de több honfitársával együtt országa jövőjét hegemón szerepben látta a Balkánon. „Ennek kidolgozásában világossá kell tenni a román kezdeményezéseket és azok hasznát a török uralom alatt lévő keresztények számára." A románok kultúrfölényének megalapozásából Iorga mellőzi a dák-római folytonosságot, komolyabb, írott forrásokkal is igazolható, időben is közelebbi, történelmileg jelentős és evidens előzményekre hivatkozik: „Kiváltságos helyzetünkben, mint autonóm állam, a török uralom ötszáz éve alatt, intézményeinkkel, kulturális programjainkkal, gyakran saját politikánkkal a Bizánci Birodalom folytatója tudtunk lenni szellemileg vagy cselekvéseinkben."[24] Iorga a témában számos cikket, tanulmányt közölt, illetve előadást tartott (1912–1914) otthon és külföldön (London, Szófia), kezdeményezésére létrehozták a Délkelet-európai Kutató Intézetet. Iorga munkájának megjelenése (1934) Konstantinápoly elestének 500. évfordulóján szakmai körökben korlátozott érdeklődést váltott ki, viszont Candea úgy látja, hogy Iorga a balkáni egyezmény (Bukarest 1934) résztvevőire is hatni akart az ismét változóban lévő európai helyzetben. Iorgát, a pártvezért munkájának megírásában politikai szándékok vezették, ez a szándék összhangban állt autoktonista történelemszemléletével: a délkelet-európaiaknak az egyetemes történelemben betöltött helyéről szóló munkái a román hegemón törekvések nézőpontjából születtek. Candea is szóvá teszi, hogy Iorga bevallott szándéka volt felvértezni, megtermékenyíteni a román elitet, egyáltalán írástudó népét a nemzetépítés „tartalom nélküli forma" (T. Maiorescu)

[23] Candea, Virgil: *Postfata*. In: Iorga: Bizant dupa Bizanti, 253–267.
[24] Candea: *Postfata,* 258.

körülményei ellenére azzal a gondolattal, hogy világtörténelmileg is jelentős örökség hordozói, illetve tudatosítani akarta a románság térségbeli kiemelkedő szerepét. Ezek a gondolatok a görögöket is gyötörték, a carbonari sejtekben edződött csoportok számára az ősiség kérdésében az ógörögök voltak a referencia, az ortodox görög pátriárka számára érthető okokból az ortodox kereszténység és Bizánc. Iorgánál is a vajdák és az ortodox egyház, s nem a fanarióták a bizánci lelkiség, szellem hordozói. A fanarióták a „Porta keresztény rabszolgái" voltak, akiket megérintett a Iorga által kárhoztatott felvilágosodás szelleme, mely a külsőségek, a formák bűvöletében kiölte a bizánci egyház tartalmának lényegét, a mély spiritualitást. Az aktuális feladat a balkáni népek számára nem valamiféle „protobizantinizmus", sem a bizánci örökséghez való visszatérés, annak másolása, hanem az állandóságot képviselő közös ortodox spirituális örökség tudatosítása, ápolása, ami a jelen kihívásainak körülményei között összefogásuk alapját képezheti. Tulajdonképpen arról van szó, amint a munkájában felhasznált források is bizonyítják, hogy a balkáni népek számára az egyetlen közös nevezőt a kultúrahordozó keleti kereszténység képezi, és mivel azt Bizánc terjesztette el körükben, így a nyugatiak mintájára a nagy történelem részesei, ebben a török uralom *(„turcocratia")* csupán szomorú közjáték. A balkáni népek, akárcsak a vajdák korában, ismét a románság vezetésével válhatnak meghatározó tényezővé az európai játéktérben, ha felfedezik és ápolják sajátos spirituális azonosságtudatukat. Ezzel szemben Borsi-Kálmán a nyugati felvilágosodás történészeinek Bizáncról alkotott általánosító sztereotípiáit vetíti rá az alapvetően oszmánhű fanariótákra, és tőlük származtatja a „legendás" román diplomácia ügyességét, noha az arománok bevándorlása kapcsán tett érdekes fejtegetései mintha éppen ennek ellenkezőjére utalnának. Végezetül, szintén a „legendás" jelzővel kapcsolatosan igaza lehetett P. P. Carp németbarát miniszterelnöknek (1910–1912), aki az európai geopolitikai konstelláció változásának folyosóhuzatjába került országáról az első világháborúba lezárásakor azt találta mondani: „Románia annyira szerencsés, hogy [mindennel] meg tud birkózni, még államfők hiányában is."[25]

[25] Nicolescu, Nicolae C.: *Enciclopedia şefilor de guvern ai României (1862–2006).* Bucureşti, 2006. 95.

PAPP SÁNDOR

Román nemzetállam-építés, görög fanarióták és oszmán *millet*-rendszer*

*Borsi-Kálmán Béla: Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise***

A román nép történelme talán a legérdekesebb Európában. Az egységesnek tűnő nemzetállamról kialakított mítosz melletti almítoszok – így a dákó-román elmélet, illetve azon tétel, miszerint az Oszmán Birodalom idején a moldvai és a havasalföldi vajdaságok államjogi helyzete a Portával szemben nem alávetett, hanem a nyugati hatalmakhoz hasonló szerződéses jellegű volt – a román história kutatásra érdemes területe, amelyre persze politikai, ideológiai célokat lehet alapozni. A dákó-román elmélet mint a mai román állam történelmi legitimációjának eleme önmagában is érdeklődésre tarthat számot a magyar történetírásban, ennél kevésbé ismert az oszmánokhoz köthető viszony kérdése, amire az elmúlt években több írásomban is kitértem.[1]

Borsi-Kálmán Béla könyve egy olyan történeti időszakot, a román reneszánsznak a nyugatitól megkésett időszakát tárgyalja, amely szinte egybeesik a fanarióta rendszerrel. Az isztambuli Fener/Fanar városnegyed, a mellette lévő Balat negyeddel együtt a török metropolisz egyik, ha nem a legelmaradottabb, legjobban lepusztult része, a mai napig magán viseli annak nyomát, hogy eredeti lakosai az európaias módon felépült utcákat, a keskeny faszádú, olasz–görög mediterráneumi hangulatú házaikat magukra hagyták, s akik a helyükre jöttek,

* Ez a tanulmány az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport tevékenysége keretében jött létre (FIKP Program TUDFO/47138-1/2019-ITM).

** Magyar Szemle Könyvek. Budapest, 2018. 230.

[1] *Christian Vassals on the Northwest Border of the Ottoman Empire.* In: The Turks, Tom. 3. Ottomans Ankara, 2002. 719–730.; *Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál (Diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni 'ahdnâméi körül)*. Aetas, 17 évf. (2002) 1. sz. 67–96.; *Ştefan cel Mare, le roi Mattias et l'Empire ottoman. Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire. (XIVe–XXIe siècles)*. In: Études à la mémoire de Mihail Guboglu. Sous la direction de Bilici, Faruk – Cândea Ionel – Popescu, Anna. Braïla, 2007. 363–390.; *Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban.* Keletkutatás, 2011. tavasz, 25-72.; *The System of Autonomous Muslim and Christian Communities, Churches and States in Ottoman Empire*. In: The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Ed. Gábor Kármán – Lovro Kunčević, Leiden – Boston, 2013. 375–419.; *The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy*. Ed. Suraiya Faroqhi – Halil İnalcık – Boğaç Ergene. Vol. 53.; *Zur sultanischen Bestätigung der muslimischen Vasallen des Osmanischen Reiches. Muslimische Beispiele für die Vasallenverhältnis der christlichen Länder*. In: Osmanlı'nın İzinde. Mehmet Ipşirli Armağanı. Haz. Feridun M. Emecen– Ishan Keskin – Ali Ahmetoğlu. İstanbul, 2013. 411–422.

a mai napig nem tudják betölteni az utánuk maradt űrt, hagyják végleg elpusztulni az omladozó falakat. Ott járva csak az éles szemű turistának tűnik fel, hogy a bizánci görög vagyis rúm (római) világnak fennmaradtak olyan épített emlékei is, amelyek a tőlük földrajzilag messze északabbra elhelyezkedő volt két román vajdaság múltjához, Moldvához és Havasalföldhöz kötődnek. Ilyen például a huszadik század elején épült Feneri Görög Fiúgimnázium (Fener Rum Erkek Lisesi*),* napjainkban Feneri Görög Magángimnázium és Tanítóképző Intézet *(Özel Fener Rum Lisesi ve İlköğretim Okulu),* amelynek vasrácsokkal és szöges dróttal védett bejáratánál lévő kétnyelvű, angol–török tábla hívja fel a figyelmet arra, hogy e telek valamikor az egykori moldvai vajda, az iskola elődjének volt tanulója, Dimitrie Cantemir (1673–1623) birtokában volt. Ettől a hatalmas és romló állagában is impozáns épülettől légvonalban nyugat felé néhány kilométerre áll (immár Balatban) egy műhely udvarán az a rom, egy kis félkörívű épületmaradék, amely a moldvai vajdák egykori szerájának (palotájának) kápolnája volt. (Attól csak pár száz méterre állt az erdélyiek követségi épülete, az Erdélyi Ház,[2] nem messze pedig a Habsburg Birodalom követi rezidenciája a kora újkor közepén.[3])

Aki egy kicsit is tájékozott Románia történetében, tudja, hogy a hosszú román 18. század a fanarióták uralmával telt el (1711–1821).[4] Ahogy azt is, hogy a románok és Konstantinápoly görögsége között meglévő kapcsolatban egészét tekintve történeti léptékében a város bukása (1453) csak egy epizód volt. Mindkét vajdaság már jóval ezt megelőzőleg a szultánok adófizető vazallusává vált, 1453 után pedig újrakötődtek a szálak, szorosabbra sodródtak, hiszen az ortodoxia két északi tartománya a szultánok fennhatósága alatt is próbálta tovább vinni Bizánc örökségét. A vajdák uralmuk idejére ugyanolyan formában kaptak szultáni kinevezést, mint a metropoliták vagy akár maga a konstantinápolyi pátriárka.[5] A két tartomány lehetőségeket nyújtott a Balkán és Anatólia ortodox hívőinek, mindenekelőtt azonban az isztambuli görögöknek, hogy egyre szorosabb kapcsolatokat építsenek ki a vajdai hatalommal, és így működött a *„Byzance après Byzance”*.

A fanarióták behatolása a román vajdaságok életébe már a 16. század végén, sőt valószínűleg azt megelőzően megtörtént, tehát jóval korábban, minthogy a fanarióta rendszer kialakult volna. Erre jó példa Vitéz Mihály hatalomra jutása (1593. szeptember 12.), akit elsősorban szintén az isztambuli görög pénzemberek finanszíroztak.[6] Az utóbbi időben fény derült arra, hogy Mihály vajda édesanyja a 16. században a Fenerben a bizánci idők után ismét felemelkedő Kantakuzínó családból származott, ugyanakkor török adatok szólnak amellett,

[2] Kármán, Gábor – Papp, Sándor: Tarihi Erdel Elçilik Binası / Erdélyi követek történeti épülete. *Tarihi Erdel Elçilik Binası (Rölöve ve Araştırma). / Erdélyi követek történeti épülete (Felmérés és kutatás)* Kiállítási füzet – Sergi Kitapçığı, İstanbul–Budapest, 2020. 11–12.

[3] Papp, Sándor: *Omanische Funktionäre im Informationsnetz des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel Simon Reniger (1649–1666)*. Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged, 19. (2019) No. 1. 24–41.; Papp Sándor: *Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata*. Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 40–53.

[4] Ţipău, Mihai: *Domnii Fanarioţi în Ţările Române 1711–1821*. Mică Enciclopedie. Bucureşti, 2004.

[5] Papp: *Muszlim és keresztény*, 25–72.; Papp: *The System of Autonomous Muslim and Christian*, 375–419.

[6] Păun, Radu G.: *Belső ellenségek: Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában*. Korall, 48. évf. (2012) 73–74.; Păun, Radu G.: *Enemies Within. Networks of Influence and the Military Revolts against the Ottoman Power (Moldavia and Wallachia, Sixteenth–Seventeenth Centuries)*. In: Kármán–Kunčević (eds.): The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth–Seventeenth Centuries, 229–232.

hogy Iane Kantakuzínó bán mint Havasalföld állandó portai követe a saját fiaként ismertette meg a portai méltóságokkal magát a későbbi Mihály vajdát is.[7]

A helyzet a fanariótákkal annyiban változott, hogy a vajdák személyének kiválasztása már nem függött a román egyházi és világi előkelők választásától, egyedül a nagyvezír (és környezete) döntött a háttérben folyó politikai és gazdasági alkunak megfelelően.[8]

A fanarióták időszaka, amely nem választható el élesen a román „nemzeti" vajdák megelőző korszakától, a hatalom gyakorlatának módszertanában, az oszmánokkal való kapcsolatok minőségében tért el a korábbiaktól, ezért idegeneknek tűntek a két vajdaság lakosai számára. Ami azonban tőlük és talán a románok hosszú oszmán fennhatóságából megmaradt, az megtermékenyítette, a mai napig megtermékenyíti a román politikai gondolkodást.

Borsi-Kálmán Béla következő sorai pontosan megfogalmazzák a könyv céljait: „Azért kíván maga [a szerző, B-K. B.] is a fanarióták diadalmeneténck és az 1821-es dicstelen bukásának bonyolult históriájával foglalkozni, mert véleménye szerint (is) elsősorban az általuk fémjelzett történeti, társadalomtörténeti, szociokulturális-mentális miliőbe s nem utolsósorban geopolitikai környezetbe – a Török Birodalom s ezen belül Havaselve és Moldova XVII–XVIII. századi történetébe – nyúlnak a legendásan rugalmas, pragmatikus, szembetűnően hatékony román politikai gondolkodás s főként „politikacsinálás" gyökerei." (8–9. old., hátsó fülszöveg)

Borsi-Kálmán Béla munkamódszere egészen műve utolsó fejezetéig abban áll, hogy részletesen ismerteti a témája szempontjából mértékadónak tartott munkákat (a lehető legszélesebb nyelvi palettáról: román, francia, angol, olasz és magyar), majd néha a szöveg közben, de többnyire egyfajta összefoglalásként tovább fejleszti, kiegészíti a bemutatott kutatási eredményeket. Újabb, önálló nézőpontot, véleményt vagy továbbgondolásra érdemes kérdéseket vet papírra. Módszere olyannyira eredményes (még ha a recenzens számára ez a típusú megközelítés némileg idegen is), hogy a könyv olvasása közben maga is feljegyezte a margóra: „...a fanarióták törekvéséből, vagyis Bizánc sikertelen újraépítéséből Románia megalapítása lett." Majd előrelapozva meglepődve látta, hogy az olvasóban összeálló kép mennyire megegyezik a könyv címével, tehát a szerző véleményével.

Az alábbiakban én is össze kívánom foglalni céljaimat: Nem szándékozom teljes körű recenziót készíteni. Ami a kérdés átgondolására sarkal, az az, hogy a könyv több oldalán felbukkan az oszmán *millet*-rendszer mint olyan politikai keret, amely meghatározta a muszlim világban, így az oszmánoknál is a kisebbségek integrálódási lehetőségeit. Ez a román historiográfiában mint megkérdőjelezhetetlen igazság bukkan fel. A hagyományos teória szerint az oszmánok a korai muszlim, vagyis egészen a Mohamed prófétáig és a halála után kezdődő kalifátusig visszamenő politikai hagyományra építve megteremtettek egy szervezeti keretet, amely lehetőséget biztosított a nem-muszlimok számára, hogy integrálódjanak az állam testébe: A muszlim nagyhatalom vagy meghódítja, vagy hódítással fenyegeti a nem-muszlim területet. A nem-muszlim lakosság elismeri a muszlim fennhatóságot, amely alapján egy *zimmi* (török; *dzimmi,* arab) megállapodás születik a hódítók és a meghódítottak között, és a nem-muszlim fél ezzel a muszlim uralom védelme alá kerül. (Maga az arab *dzimma*

[7] Djuvara, Neagu: *A románok rövid története*. Kolozsvár, 2012. 173.; Maxim, Mihai: *New Turkish Documents Conserning Michael the Brave and His Time*. In: L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Études et documents. Istanbul, 1999. 129–156.; uő: *Michael the Brave's Appointment and Investiture – September 2nd/12nd, 1593. in two Unpublished Official Turkish Documents*. Uo. 157–171.

[8] Uzunçarşılıoğlu, İsmail Hakkı: *On sekizinci asırda Buğdana voyvoda tayini*. Tarih Semineri Dergisi / Travaux du Séminaire d'Histoire, vol. 1. (1937) 32–37.

kifejezés így egyfajta védelmezettet jelent).[9] Ennek a teóriának az egyik legismertebb kidolgozója Majid Khadduri volt, klasszikussá vált könyve, a *War and Peace in the Law of Islam*[10] az első muszlim–nem-muszlim megállapodásokat is tartalmazza angol fordításban. Ettől kezdve a témával foglalkozó művek felsorolása nagy számuknál fogva szinte lehetetlen. Olyan nagy nevű, ismert kutatók is foglalkoztak ezzel, mint Bernard Lewis és Ye'ar Bat.[11] (Meg kell jegyezni, hogy az utóbbi időben mindkettő munkásságát gyakran bírálják szakmai és publicisztikai művekben, mert az iszlám uralom alatti kisebbségek helyzetét nem mutatják be olyan pozitívnak, mint amelyet jelenleg az amerikai és nyugat-európai *mainstream* történeti ideológia elvár.)

A téma legújabb tárgyalása Milka Levy-Rubin műve, amely visszanyúlik a kiindulópontig, az iszlám előtti politikai és vallási környezetig, amelyben felbukkant a Közel-Keleten az iszlám. Levy-Rubin arra keres választ, hogy a bizánci és szaszanida Perzsia milyen megoldási módozatokat kínált az államvallásra át nem térő közösség integrálására. Függelékben közöl két, Lewis fordításában már korábban megjelent szerződésmintát, amelyet „Omár [kalifa] szerződésfeltételei"-ként *(şurūṭ ʿUmar)* tartanak számon.[12]

Az Omár kalifa szerződésfeltételei néven ismert okmány több példányban is fennmaradt arab krónikák lapjain, és a *millet*-rendszer szempontjából az egyik alapvető dokumentumnak számít. A *'millet'* szó eredetileg az arab *'milla'* alakra megy vissza, amely vallást, vallási csoportot jelent, és a mai napig nem tisztázott, hogy mikortól vált el a szigorúan vett vallási közösség jelentéstől, és vált a török és a perzsa nyelvben és (nem általánosan) az arabban is a 'nemzet' és 'nemzetiség' kifejezője.[13] Meg kell jegyeznünk, hogy a korai iszlám világban biztosított jog, amely tolerálta a nem-muszlim *zimmi*k mindennapi életét és vagyonbiztonságát, nyíltan tartalmazta, hogy a nem-muszlim közösséget nem tekintette egyenrangúnak a muszlimokkal, hanem a mai szemlélő számára megalázó feltételek teljesítése mellett megengedte, hogy adót fizetve szolgálják muszlim uraikat, ami azonban nem nevezhető toleranciának.

A *millet*-rendszer működését Benjamin Braude tanulmánya megjelenéséig (1982) úgy értékelte a szakmai közösség, hogy az oszmánok a vallási és a nemzeti közösségeket egyfajta autonómiával látták el, élükre kinevezték vezetőiket *(millet başı)*. Braude jogosan vetette fel, hogy ellentmondások fedezhetők fel ebben, hiszen a legtöbb vallási közösség nem rendelkezett a Tanzimat reformokig (1839–1876) saját vezetővel, például az első főrabbi kinevezésére a zsidó *millet* vezetőjeként csak a 19. században került sor. Braude véleményét a téma német szakértője, Michael Ursinus hevesen vitatta, mivel Braude azt állította, hogy az egész *millet*-

[9] Wehr, Hans: *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*. Wiesbaden, 1958.[3] 280.: *„Schutz, Obhut, Schutzvetrag."*

[10] Khadduri, Majid: *War and Peace in the Law of Islam*. Baltimore, 1955.

[11] Lewis, Bernard: *Islam from the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople. Vol. 1. Politics and War. Vol. 2. Religion and Society*. New York, 1974.; Ye'ar, Bat: *The Dhimmi: Jews and Christians Under Islam,* 1985, (with David Maisel, Paul Fenton and David Littman; foreword by Jacques Ellul, Fairleigh Dickinson). Toronto–London, 1985.

[12] Levy-Rubin, Milka: *Non-Muslims in the Early Islamic Empire. From Surrender to Coexistence*. Cambridge, 2011. 171–176.

[13] Wehr: *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart,* 818. A szótár a hetedik jelentésként közli a nép, nyolcadikként és kilencedikként a nemzet és a nemzetiség fogalmát, előtte áll a vallási közösség, hit, vallás. Baʿabakī, Munīr: *Al-Mawrid. Qāmūs Ingilīzī - ʿArabī. A Modern English – Arabic Dictionary*. Beirut, 2006. 605. A *„nation", „nationality"* jelentést az *'umma',* többesszám *'umām'* (eredetileg vallási közösség), *'šaʿab',* többesszám *'šuʿūb'* (nép, nemzet), *'qawm'* (törzshöz tartozó személy, családtag, nemzet) szavakkal hozza összefüggésbe. Nem lehetetlen, hogy a *'mille'* kifejezés „nemzet" jelentése az oszmán-török nyelvben alakult ki a modernizáció idején, majd az visszahatott a modern arab nyelvre is.

rendszer nem volt más, mint a nyugati tudományosság találmánya, amelyet az oszmánok Nyugaton sajátítottak el, azután a modern, polgári struktúrában mint ősi előzményekkel rendelkező hagyományt vezettek be.[14]

A Braud által megkérdőjelezett tétel alapján könnyen kialakult egy olyan történeti elképzelés, amely szerint a Fanar/Fener negyedben élő görögök, ezeknek néhány családra kiterjedt csoportja az ökomenikus pátriárka vezetése alatt egyfajta autonóm szervezetben éltek, államot hoztak létre az államban. Vagyonuknak köszönhetően pedig komolyan tudták befolyásolni az oszmán bel- és külpolitikát. Ha a forrásokhoz közelítjük azonban a teóriát, akkor megállapítható, hogy valójában a 19. század elejéig nem ismert a *rúm milletbasi* (nemzeti vezető) kifejezés. Mint látni fogjuk, az általánosan elfogadott tételek, mint például a bizánci pátriárkai hatalom oszmán elismerése 1454 elején semmilyen okleveles adattal nem támaszthatók alá.

Nagy számú nemzetközi kutatás eredményeképpen általánosan elfogadott tétellé vált, hogy Konstantinápoly ostroma után, valamikor 1454 legelején II. Mehmed szultán beiktatta Gennodios pátriárkát a pátriárkai székbe.[15] Azzal, hogy a szultán az új pátriárkát maga nevezte ki, egyrészt magára vette a bizánci császárok örökét *(qāyṣār-i rūm),* ugyanakkor muszlim uralkodóként elismerte a görög egyház „autonómiáját". A nemzetközi bizantinológia azt tartja, hogy ez a politikai aktus a görögök számára különleges jogi helyzetet teremtett, amelyet ki is használtak a háttérhatalmi intézményeik fenntartására.[16] A bökkenő csak az, hogy Gennodios vagy az őt követő pátriárkák kinevezése nem maradt fenn, a tartalmát csak utólag, a kialakult szokásjog alapján próbálták rekonstruálni. Áttekintve a téma releváns irodalmát, megállapítható, hogy mind az ortodox görög egyháztörténet, mind pedig bizantinológiai és oszmanisztikai munkák úgy fogadják el tényként Gennodios és a szultán megállapodásának tételét, hogy erre történeti hagyományon kívül nem sok bizonyítékuk van. Johannes Heinrich Mordtman, a német Hansa kereskedővárosok konzuljának fia, kiváló orientalista viszont egy a szakirodalomban elfelejtettnek tűnő tanulmányában világossá tette, hogy már egy generációval Konstantinápoly elfoglalása után sem tudta az akkori pátriárka írásbeli bizonyítékkal alátámasztani azt, hogy II. Mehmed milyen módon rendezte a viszonyát az ortodox egyházzal. Ugyanez ismétlődik meg még kétszer, I. Szelim (1512–1520) és I. Szülejmán (1520–1566) idejében. Bizonyítékként csak szóbeli hagyományt, az első két esetben pedig szemtanúkat neveztek meg. Az akkor felmerülő kérdés az volt, hogy miért engedte meg II. Mehmed, hogy a város egy részének ortodox templomai a keresztények kezében maradjanak, ha a többi esetében elrendelte a dzsámivá való átalakításukat. Három vagy négy nagyon idős janicsár tanúként igazolta, hogy a város falainak leomlása után a császár elfogadta a szultán ismételt megadási feltételeit, ami azonban az életét már nem menthette meg. A város egy részét tehát kard által szállták meg, és azokban a városnegyedekben a templomokat muszlim imahellyé alakították, azokban a negyedekben viszont, amelyek átadás során kerültek török

[14] Braude, Benjamin: *Foundation Myths of the Millet System*. In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a plural society. Vol. I. The Central Lands. Ed. Benjamin Braude – Bernard Lewis. New York, 1982. 69-87., különösen 69.; Ursinus, Michael*: Zur Diskussion um „millet" im Osmanischen Reich*. Südost-Forschung Jahrgang, Bd. 48. (1989) 195.; a téma nagyon alapos török feldolgozása nagyszámú levéltári anyaggal: Kenanoğlu, Macit: *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul, 2004.

[15] İnalcık, Halil: *The Status of the Greek Ortodox Patriarch*. In: İnalcık, Halil: Essays in Ottoman History. İstanbul, 1998. 203–205.

[16] Runciman, Steven: *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriachate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. Cambridge, 1968. 165-170.

kézre, az ortodox egyház kezében maradhattak.[17] Később a híres bizantinológus, Runciman *The Great Church in Captivity* című klasszikus könyvében gyakorlatilag megismétli Mortdman tanulmányának lényegét: a Konstantinápoly bukását megörökítő krónikákra és a pátriárkátus történetírására hivatkozva úgy tudja, hogy amikor II. Mehmed halála után a fia, II. Bajezid (1484–1512), majd annak fia, I. Szelim meg akarta szüntetni a főváros ortodox közösségének vallásgyakorlatát, azok nem tudtak felmutatni semmilyen írásbeli bizonyítékot arra nézve, hogy szabadon gyakorolhatják vallásukat. (Állítólag tűzvész áldozata lett a privilégiumlevél.)[18] Az első görög pátriárka megerősítése, beiktatása tehát a történelem homályában kevéssé megfoghatóvá válik.

Érthető, hogy a témáról eddig a legalaposabban író Halil İnalcık sem találta meg az első muszlim uralom alatt álló pátriárkák kinevező levelét, sem pedig valamilyen konstitúcióra utaló szerződésszöveget. Ehelyett egy valóban korai, II. Bajezid szultán idejében keletkezett metropolitai kinevező iratot ismertetett. A metropolitai hatalom a pátriárka alatt állt, tehát az alacsonyabb szintű kinevezés feltételei példát mutathatnak a korai pátriárkai kinevezésre, az akkor átadott joghatóságokra.[19]

Mindamellett, hogy ez a módszer mennyire lehet eredményes, elgondolkodtató, hogy mint látni fogjuk, egyetlenegy pátriárkai beiktató irat sem bukkant fel 1714-ig. Az oszmán uralom alatt álló ortodoxia vezető tisztségviselőinek kinevezéseit tartalmazó legteljesebb lista Josef Kabrda cseh orientalista munkája, aki huszonegy darab görög metropolita kinevező levelét ismertette. Nagyon alapos munkája mutatja, hogy milyen részletes rendelkezés született minden metropolita kinevezése esetében, amely az ortodox kereszténység egyházi adózása, a házasságkötés és válás kérdése mellett a közösség alapítványi vagyonának a kezelésére is kiterjed. Ez azonban messze nem hasonlítható a konstantinápolyi pátriárka egész birodalomra kiterjedő jogaihoz.[20] A fenti adatokkal nem az a célom, hogy kétségbe vonjam a nemzetközi történetírásban elfogadott tételt a pátriárkák kinevezésére vonatkozóan. Az oszmán államigazgatás logikája szerint ugyanis a beiktatások során kiállított *berát*okban (*berāt,* kinevező okmány) részletes rendelkezéseknek kellett lenniük. Csakhogy, mint látjuk, ezekről semmi konkrétum nem áll rendelkezésünkre.

Ez különösen annak fényében nagyon érdekes, hogy az oszmán állam földrajzi tekintetben távoli területeken is ugyanolyan rendszert működtetett. Így a messzi Anatóliában a Fekete-tenger partján lévő Trapezunt/Trabzon ortodox metropolitái is a fentiekhez nagyon hasonló viszonyban álltak a Portával, mint az európai tartományok vallási vezetői. A trapezunti metropolitai kinevezésekkel és a főpapok jogkörével Helmut Scheel foglalkozott. Talán ő az első, aki határozottan kifejtette: az oszmán uralom alatt álló nem-muszlimok *nem* alkottak egyfajta államot az államban, *semmilyen* területenkívüliséget *nem* élveztek. Forrásai, amelyek tartalmukban összecsengenek az İnalcık által ismertetett korai kinevező irattal, éppenséggel arra szolgáltak, hogy az oszmán állam beépítse az ortodox főpapokat a saját közigazgatási rendszerébe. Ezek a metropoliták a birodalom ugyanolyan módon kinevezett hivatalnokaivá váltak, mint a velük teljesen azonos formában kinevezett muszlim hivatalviselők, élükön a nagyvezírrel. Scheel elsőként közölte azokat a berlini közgyűjteményekben maradt trapezundi metropolitáknak szóló kinevező leveleket, amelyek a 18. századi viszonyokat

[17] Mordtman, J(ohannes) H(einrich): *Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453.* Byzantinische Zeitschrift, Jg. 21. (1912) 129–144.

[18] Runciman: *The Great Church,* 188–189.

[19] İnalcık: *The Status of the Greek Ortodox Patriarch,* 195–223.

[20] Kabrda, Josef: *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman. (d'après les documents turcs).* Brno, 1969.

mutatják be. A metropoliták olyannyira beépültek a rendszerbe, hogy adót gyűjtöttek a lakosságtól, eljártak ügyeikben, egyházi bíróságokként döntöttek felettük, nem kérdőjelezve meg a jogi ügyekben eljáró kádi jogkörét.[21]

Az utóbbi időben lehetőség nyílt az oszmán állami levéltár anyagainak a vallatására is. A jogtörténész M. Macit Kenanoğlu igen széles körű levéltári források alapján foglalta össze a *gayr-i muslim* (nem-muszlim) közösségek rendszerét, és munkája címében is jelezte, hogy a *millet*-rendszer értékelésében a realitások és a mítoszok keverednek. Sokatmondó, hogy ő sem talált a 18. századot megelőző iratanyagban egyetlen pátriárkai kinevező levelet sem, a legkorábbról ismert szöveg 1714. március 10-én kelt.[22] Nem ezt, hanem az İnalcık által közölt, korainak számító, de alacsonyabb rangú méltóságnak, egy metropolitának kiállított *berát* szövegét ismertette ő is.[23]

Az egyetlen hitelesnek tűnő dokumentum, amely vallási közösség számára olyan biztosítékot nyújtott, amellyel nem párosult valamilyen oszmán állami „hivatal", a boszniai ferences közösségnek kiállított szultáni szerződéslevél. Ez a szöveg nem tartalmaz olyan megszorításokat, amelyeket az ortodox kinevező levelekben látunk. A dokumentum rövid, biztosítja a szerzetesek épületeit, szabad mozgását, engedélyezi, hogy a szerzetesek a határon kívüli területekről is hozzanak személyeket a birodalomba, akik szintén védelem alá kerülnek. A dokumentum hosszú évszázadok alatt betöltötte azt a szerepet, amelyet szántak neki: A legendássá váló II. Mehmed szultán engedelem-levele védelme alá „húzódott" a balkáni ferencesek közössége. Amikor az ortodoxokkal szemben meg akarták védeni a jogaikat, még a szegedi ferencesek is hivatkoztak arra 1619-ben egy a Belgrádban székelő pasa bíróságán folyó perben.[24] Összehasonlítva azonban ezt a dokumentumot az ortodox vallási vezetőknek kiállított okmányokkal, látható, hogy ez a legkevésbé sem szofisztikált dokumentum, olyan időben keletkezett, amikor az oszmán uralom a legkorábbi időszakát élte Boszniában. A szultánnak érdekében állt a közösség helyben tartása, amit a lelki gondozásukat végző, köztük nagy tiszteletet élvező ferencesek megnyerésével lehetett biztosítani. A ferencesek szerződéslevelének hasonló a szelleme, mint az arab terjeszkedés idején keletkezett, nagy szabadságot ígérő okmányoké.

A fenti adatokkal arra a tényre kívánom felhívni a figyelmet, hogy a kalifáktól az oszmánok Tanzimát koráig tartó hosszú időszakban, de akár csak az Oszmán Birodalom évszázadaiban is egységes szemléletű, *zimmi* megállapodások alapján védelmet biztosító, területi kívüliséget és autonómiát biztosító organikus rendszer *(millet-sistemi)* nem létezett. A fiatal horvát történsz, Vjeran Kursar alapos tanulmányának is ez a végkövetkeztetése, pedig más irányból közelítette meg a kérdést. Ő azt vizsgálta, miképpen merül fel a *millet* kifejezés olyan oszmán hivatalos okmányokban, amelyekben egyszerre több etnikai csoportról is szót

[21] Scheel Helmuth: *Die staatsrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in der alten Türkei.* Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Jg. 1942. Phil.-hist. Klasse. Nr. 9. Berlin, 1943. 14.

[22] Kenanoğlu: *Osmanlı Millet,* 95.

[23] İnalcık: *The Status of the Greek Ortodox Patriarch*, 205–206.

[24] Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár, Szeged Város Titkos Levéltára, Török kori iratok. iv. a. 1021.a.7. nr. 29.; Papp Sándor: *Keresztény közösségek jogi garanciái az Oszmán Birodalomban*. In: Czerovszki Mariann – Nagyillés János (szerk.): *Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szeged, 2011. 214–220.; Papp, Sándor: *Gesetzliche Garantien für die christlichen Gemeinden im Osmanischen Reich. Überlegungen zur Vertragsurkunden der Franziskaner in Bosnien im Kontext der Diskussion um das Millet-System*. In: Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa. Perzepzionen und Interaktionen in den Grenzzonen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert. Hg. von Robert Born – Andreas Puth. Stuttgart, 2014. 301–320.

ejtettek. Balkáni vonatkozású forrásai azt mutatják, hogy azokban a katolikusok és az ortodoxok megkülönböztetésére kisebb közösségek, mint például a katolikus sokácok megnevezése mellett használják a *millet* kifejezést. Ilyen példát a szegedi levéltári anyag is tartalmaz.[25] Ez a megállapítás tovább visz bennünket a *millet* kifejezés mai értelmezéséhez, az átlagos török szóhasználathoz, amely egyszerűen a 'nemzet' szó megfelelőjeként értelmezi. Egyelőre úgy tűnik, hogy a törökök a szót európai politikai nemzet, tehát nem etnikum vagy vallási közösség jelentésében először az erdélyi három nemzet esetében használták. Az erdélyi három politikai nemzetet, a székelyt, a szászt és a magyart legalább a 17. század közepétől (*millet-i selāse, üç millet* = a három nemzet) ebben az alakban adták vissza.[26]

Attól függetlenül azonban, hogy egységes és organikus *millet*-rendszerről nem beszélhetünk, nem vonható kétségbe az a tény, hogy a birodalom részeiként működő, vagyoni gyarapodással és politikai kapcsolatokkal jelentős tényezővé váló fanarióta előkelők nagyon befolyásos szerepet töltöttek be a 18–19. századi Isztambulban. Kivételezett helyzetük viszont éppen nem a területen kívüliségből, hanem az oszmánoknak tett hivatali szolgálataiknak köszönhetően alakult ki. Ugyanakkor a nem-muszlim státus lehetőséget nyújtott a nyugati országokkal folyó kereskedelmi kapcsolatok folytatására, külföldi tanulmányokra, egyetemjárásokra. A muszlim társadalom dinamikájának köszönhetően ezek a fanariótákat később pozitívan megkülönböztető lehetőségek a muszlimok számára nem voltak elérhetők, de nem is nagyon akartak volna ilyennel foglalkozni. A nyugattal való kapcsolat fogja felértékelni a konstantinápolyi görögség szerepét tulajdonképpen már a 17. századtól, ahogyan az minden egyes görög eredetű portai főtolmács életrajzából kitűnik.[27]

A másik alaptétel, amelyre szintén több helyen bukkanunk Borsi-Kálmán Béla könyvében, a román államoknak adott kapitulációk kérdése, amely alapján rendezték a vajdaságok és az oszmán hatalom egymáshoz való viszonyát. Mint látni fogjuk, az, hogy létezett olyan konstitucionális rendezés, amely az államjogi kereteket megszabta, és az uralom gyakorlásában magukat a törököket is korlátozta, a görög egyháznak adott konstitúcióhoz hasonló legendárium része.

Annak ellenére, hogy egyetlen ilyen államszerződés sem került elő, ez a nézet búvópatakként bukkan fel a román, de a nemzetközi történetírásban is, pedig már a 20. század elején megállapítást nyert, hogy az úgynevezett moldvai és havasalföldi „kapitulációk" 18. századi hamisítványok.[28] Elsőnek az *Aetas* lapjain adtam közre a kutatástörténet summázatát, és magyar fordításban bemutattam, hogy mit is tartalmaztak a 14–15. századi állítólagos kapitulációk. Ezek a hamisított okmányok az 1774-es orosz–török tárgyalások melléktermékeiként jöttek létre, arra az esetre, ha Oroszország megszerzi a vajdaságokat. Ezekkel kívánták a bojárok biztosítani jogaikat, felmutatva, hogy ezeket még a régi szultánoktól is

[25] Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár, Szeged Város Titkos Levéltára. Törökkori iratok IVA. 1021a7. Nr. 30.

[26] A felső-magyarországi rendeknek adott szultáni szerződéslevél 1619-ből: Ferīdūn, Ahmed Beg: *Mecmûʿa-i münşe'âtü s-selâtîn*. II. İstanbul. 1275 (1858) 446–448.; Gemil, Tahsin: *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta Otomană în Documente Turceşti* (1601–1712). Bucureşti, 1984. 163–164.

[27] Damien, Janos: *Panaiotis Nicousios and Alexander Mavrocordatos: The Rise of the Phanariots and the Office of Grand Dragoman in the Ottoman Administration in the Second Half of the Seventeenth Century*. Archivum Ottomanicum, vol. 23. (2005–2006) 177–196.

[28] Giurescu, Constantin: *Capitulaţiile cu Poarta Otomană*. Bucureşti, 1908. 1–65.; Papp: *Keresztény vazallusok*, 67–94.

megkapták.[29] Hogy egy-egy történeti hamisítvány milyen sokáig képes hatni, arról külön érdemes lenne értekezni. Jelen esetben a moldvai, havasalföldi kapitulációk helyett lehetőség kínálkozik arra, hogy megvizsgáljuk a fennmaradt román vajdai kinevező leveleket. Ezek oszmán terminológiája nem kapituláció (vagyis törökül *ʿahdnāme, mu ʿāhede*), hanem kinevező levél *(berāt),* éppen úgy, mint a fentebb bemutatott ortodox egyházfejedelmek esetében. Ezekben a jogok mellett túlnyomó részben a követelések, a feltételek szerepelnek, amelyeknek érvényesülni kell a vajda hatalomra jutása esetén. Ezek közül a legfontosabb a rendszeres és meghatározott adófizetés és egyéb szolgáltatások teljesítése. Ilyen például egy a gazdálkodás céljából Moldvába vagy Havasalföldre jövő muszlimmal szembeni eljárás rögzítése vagy kereskedés közben életét vesztő muszlim hagyatéka összegyűjtésének és az örökösök számára való kiszolgáltatásának kötelezettsége.[30] Az egyetlen *ahdnáme,* amelyet a román történetírás ismer, szintén visszavezet bennünket Konstantinápoly elfoglalója, II. Mehmed idejébe. Előre kell bocsátani, hogy az okmány nem államjogi alapszerződés, hanem békeszerződés, amely meghatározza egy lázadás után a hűségre tért vajda megemelt adókötelezettségét. A forráson nem szerepel dátum, azonban a dokumentumot tartalmazó kézirat utolsó oldalán jelezték, hogy összeállítását, másolását 1490-ben fejezték be.[31] Ennek a dokumentumnak a keletkezéstörténete összefüggésben áll azzal, hogy Nagy István (Ştefan cel Mare) moldvai vajda (1433–1504) Hunyadi Mátyás magyar király szövetségében fegyveresen ellenállt az országába törő török csapatoknak, míglen maga a szultán vonult ellene, és vereséget mért rá (1476). A román történetírás többségével szemben azon a véleményen vagyok, hogy az ismert békeszöveg ennek az ideiglenesen megkötött vazallus-békeszerződésnek a másolata.[32] Rendelkezünk olyan dokumentumokkal is, amelyek legalábbis Moldvára vonatkozóan a tényleges hatalmi viszonyt mutatják be, egy szláv nyelven kiállított adóbefizetést tartalmazó igazolással (1455) és egy kereskedelmi megállapodással (1456), amely az akkermani/dnyeszterfehérvári kereskedők török területen folytatott kereskedelmi tevékenységét szabályozza. Ez utóbbit *biti* (engedelemlevél, a *berāt* elődje) formában kiállították ki.[33] Ezek a dokumentumok jóval korábban keletkeztek, mint a fanarióta kor, a vajdaság alávetett státusát mégis jól bizonyítják. Annak ellenére, hogy már száz éve egyértelművé vált: a 14–15. századra dátumozott moldvai és havasalföldi kapitulációk hamisak, a román és a nem-

[29] Cantacuzino, Mihai – Iorga, Neculaĭ: *Genealogia Cantacuzinilor de Banul Mihai Cantacuzino.* Bucureşti, 1902. 49., 68.; Ciurescu, Constantin*: Capitulaţii Moldovei şi Poarta otomană*. Buçureşti, 1908. 65.; Guboglu, Mihail: *Paleografia şi diplomatica turco-osmană. Studiu şi album.* Bucureşti, 1958. 17. *(„din motive patriotice.")*; Papp: *Keresztény vazallusok,* 67–94.

[30] Maxim, Mihai: *Sur la question des 'ahidnâme octroyés par les sultans Ottomans aux princes de la Moldavie et de la Valachie*. Transylvanian Review, vol. *3*/1. (1994, Spring) 1994. 3–12.; uő: *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte, au cours de la seconde moitié du XVIe siècles.* In: L'Empire Ottoman au nord du Danube, 11–82.; Gemil, Tahsin: *Documente turceşti inedite (sfirşitul sec. XVI şi XVII).* Revista Arhivelor, 1981. No. 3. 351–361.

[31] Süleymâniye Kütüphanesi, Esad Efendi Nr. 3369. İstanbul. A kéziratot Guboglu hidzsra szerint 896 (1490)-ban készítették el. (A kézirat eredeti példányát magam is megvizsgáltam a Süleymaniye könyvtárban.) A fakszimile kiadása a román forrásközlések feltüntetésével: Guboglu: *Paleografia şi diplomatica,* 132., 165.

[32] Papp Sándor: *Ştefan cel Mare, Mátyás király és az Oszmán Birodalom*. Hadtörténelmi Közlemények, 121 évf. (2008) 2. sz. 303–325.; Papp: *Ştefan cel Mare,* 363–390.

[33] Kraelitz, Franz: *Osmanische Urkunde in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunders. Ein Beitrag zur osmanischen Diplomatik*. Wien, 1921. 43–45.; Guboglu: *Paleografia şi diplomatica,* 131., 164. (fakszimilék)

zetközi szakirodalomban időről időre felbukkannak írások, amelyek továbbra is hiteles történelmi forrásként tekintenek rájuk.[34]

Zárásként Fodor Pálnak az oszmán reformmozgalmak sikertelenségéről szóló gondolatait szeretném a saját véleményemmel összegyúrva ismertetni, mivel úgy látom, a romániai történelmi tudat eredőit pontosan úgy értelmezte, mint az írásom apropójának számító Borsi-Kámán Béla. Ugyan úgy vélem (most már többször is hangsúlyozva), hogy a török és az általánosabb nemzetközi oszmanisztika álláspontjával szemben nem létezett egységes *millet*-rendszer, azonban a muszlim tömegek mellett való együttélést biztosító jogkörök e népek számára olyan tudati önállóságot biztosítottak, amely majd a 19. századi nemzeti ébredés alapját adta. A 19. század második felétől és a 20. században ténylegesen is nyitva állt a nem-muszlimok számára is az állami hivatalokban és a hadseregben való szolgálat. Miközben egyre kiterjedtebb jogokkal rendelkeztek, a muszlim lakosság nehezen tudta elfogadni, hogy kivételezettsége megszűnik. Amellett, hogy többen, görögök és örmények is haszonélvezői voltak a birodalom késői időszakának, nem voltak érdekeltek annak fenntartásában, hiába próbálta megteremteni a török elit a vallástól és etnikumtól független oszmán-*millet* eszméjét. „Érthető tehát – folytatva Fodor Pál szavaival –, hogy miközben jó néven vették a reformok következtében gyarapodó jogaikat, valójában nem voltak érdekeltek a birodalom egységes, polgári jellegű átalakításában, hiszen az hosszabb távon véget vetett volna a nemzeti–vallási alapokon történő elkülönülésnek. És ezért érthető, hogy ezek az utódállamok, amelyeknek értelmisége és politikai elitje nagyon is tisztában van azzal, hogy »nemzeti újjászületésükben« (ahogy 18–19. századi történetüket nevezni szeretik) milyen fontos szerepet játszottak az oszmán rendszerben élvezett autonómiák, most minden rendelkezésükre álló eszközzel védik a francia mintájú állampolgári egyenlőség elvét, s utasítják el mereven saját kisebbségeik személyi-közösségi, kulturális vagy területi autonómiára irányuló követeléseit."[35]

[34] Gökbilgin, Tayyib: *La structure des relation Turco-Roumaines et des raisons de certains hüküms, ferman, berat et des ordes des sultans adsessés aux Princes de la Moldavie et de la Valachie aux XVIe et XVIIe siécles*. Belleten Sayı, vol. 42. (1978) 762–764.

[35] Fodor Pál: *Reformok és reformideológiák az oszmán birodalomban (16–20. század)*. Korunk, 1996. 6. sz. (https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Hodoltsag-a-hodoltsag-kora-magyarorszag-torokkori-tortenete-1/a-torok-birodalom-56F8/reformok-es-reformideologiak-az-oszman-birodalomban-1620-szazad-610B/az-oszman-reformkor-6125/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTllfSG9kb2x0c2FnXzEiXX0sICJxdWVyeSI6ICIxOC0xOS4gc3pcdTAwZTF6YWRpIHRcdTAwZjZydFx1MDBlOW5ldFx1MDBmY2tldCBuZXZlem5pIHN6ZXJldGlrIn0 (utolsó megtekintés: 2020. nov. 19.)

BARÁT BENCE

Ki ért a sporthoz?

A magyar sporttörténeti historiográfia vázlatos áttekintése

Bevezetés

A sport és a hazai történettudomány kapcsolata meglehetősen rideg múltra tekint vissza, melynek során optimizmusra talán csak az utóbbi másfél-két évtizedben bekövetkezett viszonylagos fellendülés adhat okot. Zavarba ejtő ez annak fényében, hogy a sport immár több mint egy évszázada meghatározó jelensége a modern társadalmaknak, mégis alig rendelkezünk róla beható ismeretekkel. De vajon mi ennek az oka? Miért történhetett meg, hogy a sport vizsgálata csak alig-alig épült be az ország, valamint a magyar társadalom történetéről alkotott ismereteinkbe, és hogyan orvosolhatnánk a problémát? Úgy vélem, ha meg akarjuk érteni sporttörténetírásunk jelenlegi helyzetét, vissza kell tekintenünk annak kezdeti szárnypróbálgatásaira, és fel kell vázolnunk fejlődési sajátosságait, melyhez viszont sorra kell vennünk a területen megjelent jelentősebb írásokat, hogy láthassuk, hogyan változtak az idők folyamán a feldolgozott témák, és miben térnek el egymástól a felhasznált módszerek. A nemzetközi sporttörténetírás – neve ellenére – nem pusztán történettudományi alapokra épít, a társadalomtudományok jelentős részéből táplálkozik, közülük is elsősorban a szociológiából, így hiba lenne vizsgálódásomat kizárólag a történettudomány eredményeire korlátozni. Ez különösen lényeges annak tudatában, hogy a sport társadalmi jelentőségéről való gondolkodás messze megelőzte a sportéletnek a történettudomány eszközeivel és módszereivel végzett szisztematikus elemzését, ám a szociológia, pszichológia vagy akár a filozófia területéről érkező impulzusok elengedhetetlen fontosságúnak bizonyultak jelenkori sporttörténeti ismereteink és megközelítésmódjaink szempontjából. Mindazonáltal a sporttörténetírás hazai historiográfiájáról szóló fejtegetéseimben legalább akkora hangsúlyt kell hogy kapjanak az elszalasztott lehetőségek és az egyes tudományterületek közötti kommunikáció hiánya, mint az elért eredmények.

Mivel hasonló próbálkozással nem találkozhatunk a magyar sporttörténeti irodalomban, ezért meglátásaim és kategóriáim is jelentős mértékben magukon viselik saját (sport)történeti felfogásom, az engem foglalkoztató problémák, az általam követendőnek ítélt irányzatok lenyomatát, ám úgy vélem, a vázlat minden szubjektivitása ellenére hasznos segítséget nyújthat a további kutatások során való eligazodást illetően. Vizsgálatom során igyekszem kérdéseket intézni a kiválasztott munkákhoz és ezek alapján rendszerezni az egyébként egymástól időben sokszor rendkívül távol álló, valamint első ránézésre a történelmi művek óceánjában pontszerűen felbukkanó írásokat. Ehhez figyelmet szentelek annak, hogy az adott szerző mit tekint írása céljának, azt milyen módszerekkel próbálja elérni, valamint megpróbálom megállapítani, sikerült-e megvalósítania elképzelését. Leginkább azonban az foglalkoztat, hogy az egyes munkák miben látják a sport (és kutatása) lényegét, illetve az egyes művekben

milyen viszonyban van egymással a sport és a történelem, s ennek révén reményeim szerint mi magunk is közelebb kerülhetünk hasonló problémák megválaszolásához, melyek saját kutatásaink során ütik fel a fejüket. Tanulmányomban sajnos nem áll módomban teljes képet adni a hazai sporttörténeti historiográfia minden irányzatáról és képviselőjéről, így csak a két legnépszerűbb felfogást igyekszem bemutatni. Továbbá a nemzetközi sporttörténeti és sportszociológiai iskolákra is csak annyiban térhetek ki, amennyiben hatással voltak a hazai kutatók megközelítéseire.

A „sporttörténelem", „sporttörténeti jelentőségű esemény" kifejezéseket a sportújságírók olyannyira elhasználták, hogy szinte elvesztették jelentésüket, amivel párhuzamosan – puszta mennyiségi aránytalanságok okán – lényegében kisajátították a sporttörténeti munkák műfaját is. Ennek következtében a köznyelvben ugyanazzal a megnevezéssel illetik a sport témakörében írt komoly, tudományos köteteket és a bulváros, anekdotázó, egy-egy csapat eredményeit felsoroló sportújságírói munkákat. Mindkét műfajnak megvan a maga létjogosultsága, ám ostobaság lenne közéjük egyenlőségjelet tenni. Mielőtt tehát elmerülnénk a sporttörténeti munkák tanulmányozásában, röviden meg kell határoznunk, hol húzódik a határ a tudományos és a tudománytalan irodalom között, mely kritériumoknak kell megfelelniük az egyes írásoknak, hogy számításba vehessük őket a tudományos sporttörténetírás szerves részeiként.

Első szempontként – lévén minden történettudományi munka alapja – a tényanyag ellenőrizhetőségét kell feltételként számonkérnünk. További követelmény az objektivitásra való törekvés, amely természetesen nem jelenti a szerzői vélemény kifejtésének teljes hiányát, azonban az egyes sportolók, klubok üdvtörténeti – vagyis jelen esetben rajongói – bemutatása kívül esik a releváns (szak)irodalom határain. Végezetül, historiográfiai írásomban csak olyan munkákat elemzek, amelyek valamilyen formában igyekeznek rendszerezni, értelmezni az összegyűjtött információkat, és nem csak adathalmazként funkcionálnak. Az általam bemutatni kívánt szövegek a sport jelenségének egészéről szándékoznak valamit megtudni, amit társadalmi, politikai kontextusba ágyaznak, vagy esetleg általánosságban az emberi viselkedés alaposabb megértésének céljából próbálnak elérni. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a tudományosság általam felsorolt kritériumainak nem megfelelő írások is rengeteg hasznos tudásmorzsát tartalmazhatnak kutatásainkhoz, melyeket ugyan kritikával kell kezelni, azonban használatuk – a szakirodalmi feldolgozottság esetlegessége miatt is – alapvető fontosságú támpontokhoz segítheti a kutatót.

Siklóssy László és a magyar sporttörténetírás kezdetei

Siklóssy László 1927–1929 között megjelent *A magyar sport ezer éve* című háromkötetes, monumentális munkája[1] előtt is születtek a sportágak, sportegyesületek múltjával foglalkozó művek, mint *A Budapesti Torna Club 40 éves története,*[2] *A Magyar Athletikai Club története 1875–1925*[3] vagy a Magyarországon Siklóssyval nagyjából azonos időben kiadott, az 1928-as olimpia művészeti versenyének aranyérmes munkája, Mező Ferenc: *Az olympiai játékok története,*[4] azonban ezek az írások még jellemzően a sport egészének vagy valamely szereplőjének legendáriumát igyekeznek megalkotni, növelni; összefoglaló, áttekintő leírásra nem törekszenek. A Siklóssyt megelőző művek sokkal inkább illeszkednek a ma is nagy népszerűségnek örvendő sportalbumok sorába, melyek a megértés és rendszerezés helyett

[1] Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve*. I–III. köt. Budapest, 1927–1929.
[2] *A Budapesti Torna Club 40 éves története*. Budapest, 1925.
[3] Zuber Ferenc: *A Magyar Athletikai Club története 1875–1925*. Budapest, 1925.
[4] Mező Ferenc: *Az olympiai játékok története*. Budapest, 1929.

az olvasóközönség puszta szórakoztatását célozzák meg. Siklóssy ezzel szemben arra vállalkozott, hogy megírja a magyar testkultúra történetét a honfoglalástól 1896-ig, amivel elsősorban a Szent István-i ország széthullása következtében meggyötört nemzeti öntudat és imázs helyreállítását kívánta elősegíteni. Ahogyan megfogalmazta: „sportsikereinket [...] eddig is méltányolta a külföld, ha pedig ezeréves múltat tudunk neki mutatni, még pedig ilyen ezer évest: ez revelációként fog hatni. Ezeréves sportmúltja csak kultúrnemzetnek lehet [...] Ennek a magyar virtusnak a történetét mondja el a könyv."[5]

A szerző maga is felteszi a kérdést, hogy mi is a sport, ám nem tud egyértelmű definíciót adni, amit nem is titkol, amikor megállapítja, „laza[,] szétfolyó és állandóan változó a sport fogalma".[6] Mégis, Siklóssy munkájának alapos vizsgálatával felrajzolhatóak az alapvonalak a szerző felfogásáról. Kiemeli: „a sport az a *játék*, amely egyoldalú élethivatásunkat kiegészíti s egyéniségünket a tökéletesedés felé viszi",[7] illetve megkülönböztet fizikai sportot és szellemi sportot – az utóbbit ma inkább hobbinak neveznénk (pl. bélyeggyűjtés, tudományágak amatőr szintű művelése).[8] A kulcsfogalom itt a játék, ugyanis Siklóssy felfogásában onnantól kezdve sport a testmozgás, hogy játékká, vagyis önkéntes és önmagáért űzött cselekvési – és szórakozási – formává válik.[9] Ezen nézet szerint a sport, azaz a fizikális játék már az őskorban is létezett, végigkísérve a történelmi korokat egészen a jelenig.[10] A sporttörténeti kutatások egyik legfontosabb feladata Siklóssy szerint pontosan ennek a folyamatnak a megismerése, vagyis „a sporttörténelem tanulságos volta éppen azoknak a változásoknak egymás mellé való állításában rejlik, amelyeken a sport formája és fogalma átesett. Azt is mondhatnók, hogy a sporttörténelem a sportról alkotott különböző fogalmak összehasonlító története (fejlődéstana). [...] a sporttörténelem csak akkor érdekes, ha a mai fejlett formáknak a primitívekből való felfejlődését ki tudja mutatni."[11]

Siklóssy azonban tisztában van vele, hogy ennyiben nem merülhet ki a történelmi folyamatok vizsgálata, a sporttörténetet bele kell helyeznie a nagyobb egészbe. Úgy látja, „a sport maga egy tevékenység neve. A sportot valósággá a *társadalom* teszi. A sporttörténelem összefoglalása azoknak az eseményeknek, amelyek a sporttal foglalkozó társadalomban megtörténtek",[12] vagyis „a sporttörténelem megmutatja nekünk a különböző korok emberét a maitól különböző életviszonyaival és ezeknek megfelelő sportjával".[13] Bár csábító lehet, hogy Siklóssy sportfogalmát a sportnak ma is elfogadott ún. reál-, illetve nominádefiníciójával azonosítsuk,[14] sokkal valószínűbb, hogy a szerző a sport társadalmi és kulturális jelentőségét igyekezett kihangsúlyozni. Siklóssy a sporttörténet helyét a korszakban Magyarországon felvirágzó, Domanovszky Sándor nevével fémjelzett művelődéstörténet keretein belül képzelte el,[15] ami nem tűnik meglepőnek, ha összehasonlítjuk Domanovszky – egy évtizeddel később

[5] Siklóssy: *A magyar sport ezer éve,* I. 13–16.
[6] Siklóssy: *A magyar sport ezer éve,* I. 2.
[7] Siklóssy: *A magyar sport ezer éve,* I. 1. (Kiemelés tőlem – B. B.)
[8] Siklóssy: *A magyar sport ezer éve,* I. 2.
[9] Vö. Tamás Tibor: *Homo ludens-e a sportoló?* Replika, 29. sz. (1998) 27–39.
[10] Lásd pl.: „Mai nyelvünkön szólva allround-atlétáknak neveznők a honfoglalás magyar harcosait." Siklóssy: *A magyar sport ezer éve,* I. 6–7.
[11] Siklóssy: *A magyar sport ezer éve,* I. 3–4.
[12] Siklóssy: *A magyar sport ezer éve,* III. 6. (Kiemelés az eredetiben – B. B.)
[13] Siklóssy: *A magyar sport ezer éve,* I. 4.
[14] Bővebben lásd: Laczkó Tamás: *A sport mint társadalmi alrendszer*. In: Laczkó Tamás – Rétsági Erzsébet (szerk.): A sport társadalmi aspektusai. Pécs, 2015. 12.
[15] Vö. Glatz Ferenc: *Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban*. Századok, 112. évf. (1978) 2. sz. 211–234.

megjelent – soraival.[16] A *Magyar művelődéstörténet* előszavában ezt olvashatjuk: „A politikai élet szembeszökő jelenségeivel szemben, kultúránk alakulását akarjuk az olvasó elé állítani. Azt a mélyben lezajló hatalmas folyamatot, amelynek jelentőségéről talán az ad leginkább képet, hogy egyes filozófusok magával a történelemmel, mások a társadalommal (nemzettel) vagy magával az élettel azonosítják. Ez a kultúra szellemiség, amely az egyének tevékenységéből tevődik össze s a társadalom erkölcsi fölfogását, eszméit, akaratnyilvánulásait és külső életformáit alakítja. Minden, ami a társas együttélés szervezetét és kereteit illeti, ide tartozik."[17] Ebbe a meghatározásba kiválóan beleillett Siklóssy munkája is, ám hogy Domanovszky miért nem tartotta lényegesnek beemelni kötetébe a testnevelés és a sport történetét, nem feladatom megállapítani. A hasonlóság a két szerző megközelítése között mindenesetre szembetűnő.

A magyar sport ezer éve látszólag értő és a sporttörténetírás problémái, illetve kihívásai iránt érzékeny bevezetését azonban felemás megvalósítás követi. Siklóssy ugyanis nem válogat, amit fellel az adott témában, beleveszi kötetébe, forráskritikát minimális mértékben alkalmaz. Ennek köszönhetően munkájának jelentős része, mely a közép- és kora újkori magyar testkultúráról – ahogy megtudtuk, az ő szóhasználatában sportról – szóló anekdotákra és alig-alig alátámasztott feltevésekre épül. Nem szabad természetesen elmennünk amellett sem, hogy hatalmas adatgyűjtő munkát végzett; nehezen találunk olyan írást, melyre ne bukkant volna rá elsősorban a 19. századi, modern sporttörténet időszakával, a sportágak intézményesülésével és az első egyesületek megalakulásával foglalkozó fejezetek megírásakor, ám a hazai sporttörténelem strukturált, az egyes korszakokról való ismereteinkhez szervesen illeszkedő áttekintésére nem került sor. Összességében elmondhatjuk, hogy Siklóssy László sporttörténeti munkássága a pozitivista történetírás előnyeit és hátrányait is magában foglalja: rengeteg hasznos információval látja el az olvasót, azonban ezek értelmezése elmarad, mintegy az események felsorolásszerű leírásának áldozatává válik, pedig a kötet koncepció nélkülinek semmiképpen sem nevezhető.

Siklóssy ugyan nem vitatta, hogy a sport jelenségének társadalomtudományi vizsgálata legitim, sőt egyenesen nélkülözhetetlen eszköze lenne a sportélet alaposabb megértésének, ám megvalósítására kevéssé törekedett. Az egykori vívót, majd sportvezetőt, Doros Györgyöt azonban Siklóssynál sokkal jobban foglalkoztatta a sport működése, annak a tudomány eszközeivel leírható mozgatóerői és hatása.[18] Doros több tanulmányában rendkívül alaposan, strukturálva igyekezett elemezni a sport jelenségét és jelentőségét, melyek közül kiemelt fontosságú *A sportmozgalom társadalmi lélektana,*[19] valamint *A nézőközönség pszichológiája*.[20] Az előbbi, 1932-ben kiadott munkájában Doros kijelenti, hogy az a jelenség, „ami százezreket és milliókat mozgat, mégsem lehet érdektelen a tudomány szempontjából.

[16] „A sporttörténelmet mint a művelődéstörténelem részét természetes kapcsolatok fűzik a fentebb felsorolt művelődéstörténelmi ágakhoz, ami azt jelenti, hogy a sporttörténelem tárgyalásának folyamán unos-untalan bukkannak fel köztörténeti, művelődéstörténeti, művészettörténeti, archeológiai, hygienetörténeti, irodalomtörténeti, közoktatástörténeti, gazdaságtörténeti stb. problémák. Ezekkel a sporttörténésznek meg kell birkóznia." Siklóssy: *A magyar sport ezer éve,* I. 14.

[17] Domanovszky Sándor: *Előszó*. In: uő et. al. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 1939–1942.

[18] Lásd még: Bodnár Ilona: *Lealacsonyítják-e a nők a sportot?* In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, 2005. 272–287.

[19] Doros György: *A sportmozgalom társadalmi lélektana*. In: uő: A sport szociális és kulturális vonatkozásai. Budapest, 1932. 39–100.

[20] Doros György: *A nézőközönség pszichológiája*. In: uő: A sport szociális és kulturális vonatkozásai. Budapest, 1932. 7–27.

A társadalom minden rétegét foglalkoztató jelenség olyan szociális probléma, melynek analizálása, szétboncolása és a szociológia tükrében való megvilágítása ma már alig mellőzhető. Valóban a sportmozgalom ma már oly részleges társadalmi mozgalomnak tekinthető, mely jelentőségében elérkezett odáig, hogy szociológiai kutatás tárgya legyen."[21] A szerző szerint a sport azért kiemelkedő jelentőségű, mert a társadalom viselkedésére, társadalmi csoportok önazonosságára, identitásformáló tevékenységére – az ő szóhasználatában lélektanára – hat. Bár írásában romantikus sportfelfogásának köszönhetően párhuzamban állítja a modern sport eszményét az antik olimpiák vallási rituáléival, éles szemmel veszi észre, hogy a sport valamiféle kollektív szurkolási élmény átérzésére is lehetőséget biztosít, mely közösségeket formál és ellentéteket generál bizonyos csoportok között.[22] A tanulmány további részében azt fejtegeti, hogy a sport egyrészt hozzájárul a társadalom egyes osztályai identitásának kialakulásához, illetve újradefiniálásához, mely főként a felsőbb rétegek tudatos elkülönülésében, a sportágak elitizálásában ölt testet, ugyanakkor a sport társadalmi emancipációs funkcióját is hangsúlyozza, amikor azt állítja: „a sport társadalmi jelentősége éppen ebben a szolidáris szellemben rejlik, mely a sportszeretetben képes feloldódni és megsemmisíteni a legerősebb társadalmi különbségeket, össze tud hozni, barátokká tud tenni embereket, akik egymásról előítélettelteljes képet hordoztak lelkük mélyén, s akiket egymástól elválasztott a téves képzetek áthághatatlannak látszó szakadéka."[23] A szöveg utolsó alfejezetében Doros kitér az állam szerepére a sportéletben, amikor úgy fogalmaz, a „faktor, melynek kezében hatalom is van, az állam. A [szövetségi és egyesületi] vezetők csoportjával, mely alatt a sport szabad társadalmi irányítórétegét értjük, szemben áll az állam mint hatalmi tényező az állami beavatkozás lehetőségével."[24] Vagyis Doros György megközelítésében a sporthoz elválaszthatatlanul hozzátartozott nemcsak a társadalom, de az állam is mint szereplő. A fentiekből kitűnik, hogy Doros rendkívüli érzékenységgel – és valószínűleg hazánkban először – mutatott rá arra, hogy a sport több, mint (test)kulturális-testmozgási forma, a sport a társadalmi-politikai szféra egyik szegmense, mely népszerűsége miatt is megkerülhetetlen. A szerző számára a sport mindenekelőtt önmagán túlmutató jelentősége miatt érdemes a kutató figyelmére. „A sportmozgalom – írja Doros – lényegében szellemi természetű, ami nem jelenti azt, hogy motívumaiból a biológiai és a gazdasági okok teljesen hiányoznának. Amint később látni fogjuk, ezek az okok is fontos szerepet játszottak a mozgalom kifejlődésében, de a lélektani motívumok domináló szerepét e téren még inkább el kell ismernünk, mint a társadalmi jelenségek bármely más területén."[25]

Doros György munkásságában azonban az a leginkább lenyűgöző, hogy miért nem alkalmazta senki a sportélet vizsgálatának általa felvázolt megközelítési módját, holott ha alaposan megnézzük szövegeit, kiderül, hogy mai sporttörténeti és sportszociológiai ismereteink egy jelentős hányadának már ő is birtokában volt. Doros azonban nem történész vagy szociológus volt, sokkal inkább a Horthy-korszak – jogász végzettségű – önjelölt sportfilozófusa, aki vívókarrierje végeztével a Magyar Vívó Szövetség tisztviselőjeként folytatott a tudományos ismereteket saját tapasztalataival összegyúró elmélkedéseket a sport jelentőségéről.

[21] Doros: *A sportmozgalom társadalmi lélektana,* 39.

[22] „A társadalmi tudat azonban nem valamely megkövült és változatlan fogalom, hanem állandóan váltakozó, fluktuáló folyamat, amely különböző erők eredője. Ezek az erők főleg két csoportba oszthatók, és pedig az asszimiláló és a differenciáló erők csoportjába. […] Az asszimiláló erőknek azonban útjában áll egy, azzal ellentétes társadalmi erő: az ellenkezés és az azt követő differenciálódás társadalmi jelensége." Doros: *A sportmozgalom társadalmi lélektana,* 66.

[23] Doros: *A sportmozgalom társadalmi lélektana,* 82–83.

[24] Doros: *A sportmozgalom társadalmi lélektana,* 97.

[25] Doros: *A sportmozgalom társadalmi lélektana,* 43.

Emellett talán az is limitálta követőinek táborát, hogy soha nem írt sporttörténeti érdeklődéssel megáldott kortársai számára könnyebben fogyasztható, az elméleti síkról elrugaszkodó munkát, a második világháború lezárultával pedig kevéssé kedveztek a politikai és ideológiai áramlatok annak, hogy írásait leporolják, és irányadóvá válhassanak.

Siklóssy munkájával egy időben, illetve azt követően egyre több sporttörténeti írás született, elsősorban tanulmány formában az 1928-tól megjelenő *Testnevelés* című folyóirat hasábjain. Megjelentek ezek mellett önálló művek is, melyek közül elsősorban Földessy János: *A magyar futball és a Magyar Labdarúgók Szövetsége* című kötete[26] kiemelkedő jelentőségű, illetve az 1942-ben kiadott sportegyesületi lexikon, a *Magyarországi sportegyesületek története,*[27] amely a hazai egyesületek rövid története és adattára mellett az egyes sportágak fejlődéséről is áttekintő leírást nyújt. A húszas évektől a sporttörténeti témájú kötetek iránti megnövekedett érdeklődés ellenére azonban a második világháborúig nem sikerült – és valószínűleg nem is akarták – meghaladni *A magyar sport ezer éve* koncepcióját, Doros György írásai pedig alig-alig jutottak el nagyobb közönséghez.

A sport társadalomtudományi vizsgálatának helyzete a második világháború után

A magyarországi sportszociológia kialakulása

A második világháború után a tudományos élet szovjetizálását a sporttörténetírás és általában véve a társadalomtudományok is megszenvedték. Egyfelől a korábbi időszakok sporteredményeit az államszocialista rendszer igyekezett – ha nem is teljesen – megtagadni, de minél kevésbé reflektorfénybe helyezni, különösen hogy az 1950-es években rendszerlegitimációs funkciót töltöttek be – a pártvezetés értelmezésében – a sportélet szocialista alapokra helyezésének következtében megszülető sikerek. Ennek köszönhetően a hatvanas évek közepéig nem adtak ki sporttörténeti összefoglalásokat, és ugyan viszonylag nagy számban jelentek meg az egyes egyesületek 1945 óta tartó működéséről beszámoló rövid írások, ám ezek a tudományosság legalapvetőbb kritériumainak sem feleltek meg. Másrészt a sport társadalomtudományi megközelítésű vizsgálatának megalapozására hivatott másik diszciplína, a szociológia a kommunista tudománypolitika számára pont abban az időszakban, az ötvenes években minősült nemkívánatosnak, amikor nyugaton lezajlott a sportszociológia intézményesülése.[28] Míg tehát a francia és angolszász sportszociológia és – bár kevésbé látványosan, de – a sporttörténetírás is fejlődésnek indult, a vasfüggönyön innen inkább visszalépésnek lehetünk tanúi.

A sporttörténeti és sportszociológiai gondolkodás több mint másfél évtizedes pangása csak a hatvanas évek elején tört meg, amikor az Aczél György nevével fémjelezett művelődéspolitikai irányelvek valamelyest lazítottak a tudományos és kulturális élet dogmatikus berendezkedésén, ezzel pedig „polgárjogot”[29] nyert a szociológia. Ekkorra tehető az első hazai sportszociológiai, illetve sportszociológiával kapcsolatos írások megjelenése. Ilyen volt

[26] Földessy János: *A magyar futball és a Magyar Labdarúgók Szövetsége*. Budapest, 1926.

[27] Pluhár István (szerk.): *Magyarországi sportegyesületek története*. Budapest, 1942.

[28] Földesiné Szabó Gyöngyi: *A sportszociológia múltja és jelene Magyarországon*. Szociológia, 16. évf. (1988) 2. sz. 55–56., illetve Földesiné Szabó Gyöngyi – Gál Andrea – Dóczi Tamás: *Sportszociológia*. Budapest, 2010. 29–31.

[29] Talán ez a kifejezés adja vissza legjobban a pártvezetés viszonyát a korábban „burzsoá áltudománynak” nevezett és a hatvanas években is gyanakodva kezelt tudományágat illetően.

Schiller János: *A sportszociológiai kutatások problémái* (1965),[30] vagy Kun László: *Adalékok a sportszociológia hazai alapvetéséhez* (1967) című munkája is,[31] valamint elsősorban Schiller kezdeményezésének köszönhetően jött létre a Testnevelési Főiskolán az első sportszociológiai műhely, és vezették be a tárgy oktatását 1969-ben.

A sportszociológia ugrásszerű előretörése nem volt véletlen, mint ahogy az sem, hogy sporttörténeti historiográfiáról szóló fejtegetéseim során a sportszociológiának kitüntetett figyelmet szentelek, noha szigorúan véve nem tekinthető a történettudomány részének. Ezen figyelem oka, hogy a Siklóssy óta született sporttörténeti munkák meglehetősen elnagyoltak, leíróak és tudománytalanok voltak, az 1945/1948 után született írások pedig jellemzően a munkássport üdvtörténeti narratívájában igyekeztek értelmezni az eseményeket, és nem is képzett szaktörténészek tollából születtek. Ezzel szemben a sportszociológia hazai képviselői nemcsak tisztában voltak külföldi pályatársaik munkásságával, de egyenesen irányadónak is tekintették őket, ami hozzájárult saját kutatási területük, alkalmazott módszertanuk, illetve vizsgálódásuk elméleti hátterének gyors kialakításához.[32] Erre a korszakban minden lehetőségük adott volt, mivel a bipoláris világrend nagyhatalmai által a sportpályákon (is) vívott küzdelem következtében nyugaton, de még a keleti blokkon belül is – elsősorban Lengyelországban – felértékelődtek és megsokszorozódtak a rövid vagy középtávú gyakorlati haszonnal kecsegtető sportszociológiai kutatások.[33] 1974-ben ezen elméletek, témák és irányzatok válogatott gyűjteményével igyekezett a Balyi István és Takács Ferenc szerkesztésében megjelent *Sportszociológia* című tanulmánykötet[34] megismertetni a sport iránt érdeklődő társadalomtudósok szélesebb köreit, mely Földesiné Szabó Gyöngyi meglátása szerint fordulópontnak tekinthető a magyarországi sportszociológia történetében.[35] A tanulmányok szerzői között nyugati és kelet-európai kutatókkal is találkozhatunk; olvashatunk többek között Joffre Dumazeidertől *(A testnevelés és a sport szociológiai problémái),* Eric Dunningtől *(A sportszociológia néhány elméleti kérdése),* Günter Lüschentől *(A kiscsoportkutatás és csoport a sportban),* Andrzej Wohltól *(A szabad idő problémája korunkban),* illetve Norbert Eliastól (*Sportcsapatok dinamikájáról, különös tekintettel a labdarúgó-csapatokra* – Dunninggel közösen) is szövegeket.

A továbbiakban érdemes kitérnünk a kötet Takács Ferenc által írt bevezető tanulmányára,[36] mely szöveg a hetvenes évek hazai (marxista) sportszociológia alapvetéseként is értelmezhető, és mint olyan, lehetőséget biztosít számunkra, hogy betekintést nyerjünk a korszak sporttal kapcsolatos társadalomtudományi gondolkodásába. Takács rögtön írása elején kijelenti: „a sport behatolt a társadalom minden területére: a termelésbe, a technikába, a politikába, a művészetbe, a propagandába, a társadalmi és magánéletbe. […] A sport egyre növekvő hatása széles körű: holtpontra jutott diplomáciai problémák megoldását segítheti elő, emberek millióit manipulálhatják vele, egészséget adhat és tehet tönkre, kitágíthat és

[30] Schiller János: *A sportszociológiai kutatások problémái*. A Magyar Testnevelési Főiskola Közleményei, 5. évf. (1965) 2. sz. 77–81.

[31] Kun László: *Adalékok a sportszociológia hazai alapvetéséhez*. A Magyar Testnevelési Főiskola Közleményei, 7. évf. (1967) 2. sz. 103–112.

[32] Földesiné–Gál–Dóczi: *Sportszociológia,* 21–31.

[33] Földesiné Szabó Gyöngyi – Gál Andrea – Dóczi Tamás: *Két tudományág mostohagyereke. A magyar sportszociológia fél évszázados útkeresése.* Szociológiai Szemle, 26. évf. (2016) 3. sz. 78–97.

[34] Balyi István – Takács Ferenc (szerk.): *Sportszociológia. Válogatás*. Budapest, 1974.

[35] Földesiné–Gál–Dóczi: *Sportszociológia,* 30–31., illetve Földesiné–Gál–Dóczi: *Két tudományág mostohagyereke,* 82–83.

[36] Takács Ferenc: *Bevezető tanulmány*. In: Balyi István – Takács Ferenc (szerk.): Sportszociológia. Válogatás. Budapest, 1974. 9–57.

beszűkíthet emberi életeket, felemelhet és lezülleszthet, politikai-gazdasági presztízst adhat, felhívhatja a figyelmet egyénekre és nemzetekre egyaránt. Aligha van hasonló társadalmi jelenség, amely annyi embert tudna mozgósítani, lelkesíteni, összefogni vagy szembeállítani – közvetlenül és közvetetten –, mint a sport", majd így folytatja: „A világháborúk és a világraszóló technikai és tudományos felfedezések sajátos tükörképeként is felfoghatjuk a sportot. […] Tagadhatatlan azonban, hogy a sport minden eddigit felülmúló fejlődése számtalan ellentmondást hozott és hoz létre. A sport a legellentmondásosabb társadalmi jelenségek egyike. […] A sport váltja ki az azonosulás és az elkülönülés legnagyobb szélsőségeit."[37] Természetesen nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a szociológus-filozófus Takács a sport jelentőségét társadalomra gyakorolt hatásában látja, ám a korszak magyar sportszociológiai és -történeti szakirodalmához képest meglepő érzékenységgel tapint rá a sport makroszintű társadalmi, politikai és kulturális jelentőségére. Úgy véli, a sport nemcsak jelenség, hanem eszköz is lehet, mely alakítani képes a társadalmat, felhasználása pedig rendkívül változatos formákat ölthet. Takács megközelítésében a sport „olyan társadalmi jelenség, amely megérett a legáltalánosabb társadalomtudományi vizsgálatra", illetve „a kibernetikában emlegetett »fekete dobozhoz« hasonló, amelynek ismerjük megközelítően a »bemenetét«, valamint azt, hogy »mi jön ki belőle«, de nem tudjuk, mi játszódik le a »dobozban«. […] A sport mint szociális jelenség, mint sajátos humán jellegű tevékenység és az emberi egzisztencia különleges megnyilvánulása, sohasem lehet individuális, hanem feltételezi a társas kapcsolatokat."[38] Talán ezeknél is fontosabb szövegrész, ahol kijelenti: „a sporttevékenységet természetesen mint komplex társadalmi jelenséget kell szemlélnünk, amely változatosságánál fogva szinte végtelen sokféle szempont szerint vizsgálható".[39] Takács szerint a sport több, mint puszta testmozgási forma vagy kulturális jelenség. A sport szociológiai elemzésével társadalmi problémákra kereshetünk megoldásokat, köztük olyanokra is, melyek más területek tanulmányozásakor nem mutatkoznak meg.

Takács úgy véli, a marxista sportszociológia négy területen kell hogy vizsgálódjon. Megkülönböztet egy általános elméleti és módszertani irányt, valamint külön csoportként kezeli az élsport, az iskolai sport és testnevelés, valamint a tömegsport és rekreáció szociológiai vizsgálatát.[40] Kategóriáit tanulmányozva egy dolog hamar szemet szúr: míg a szöveg bevezetésében a szerző a sportot univerzális, a modern társadalmak egészét – hol a sportolás, hol a sport „fogyasztása" révén – behálózó jelenségként ábrázolja, a sportszociológia feladatainak meghatározásánál túlnyomó többségbe kerülnek azon témák, melyek kizárólag a sportolókra, a sportolók alkotta mikroközösségekre koncentrálnak, nem pedig a sport jelenségének, a sportnak a társadalom egészére gyakorolt hatására.[41] Vagyis a sport elemzése Takács megközelítésében *elsősorban* nem a sporton túlmutató jelenségek, hanem magának a sportnak, a sporton belüli működési mechanizmusoknak és viselkedési formáknak a megértése miatt lényeges.

A *Sportszociológia* által kijelölt irányzat jól kivehetően elhatárolódik azon történetszociológiai témáktól, melyek kapcsolatot teremthettek volna a sporttörténeti kutatásokkal, és helyette a kiscsoportok kialakulását, dinamikáját, jellemzőit, a sportolói karriereket,

[37] Takács: *Bevezető tanulmány,* 9–10.
[38] Takács: *Bevezető tanulmány,* 11–12.
[39] Takács: *Bevezető tanulmány,* 37.
[40] Takács: *Bevezető tanulmány,* 37–39.
[41] Ezt alátámasztva kijelenti: „A sportszociológia tárgyát egyébként szerintünk magára a sporttevékenységre kell koncentrálni, amely sajátos formában tartalmazza az anyagi és tudati, a szubjektív és az objektív tényezők összegét, kölcsönhatását." Takács: *Bevezető tanulmány,* 36.

karrieresélyeket, illetve a profizmus és az amatörizmus jelenségét vizsgálta. Ezen az úton haladt tovább a Testnevelési Főiskolán végzett sportszociológusok új generációja, elsősorban a hazai sportszociológia irányvonalát máig meghatározó Földesiné Szabó Gyöngyi. Földesiné ugyan kifejti, hogy „a sport történelmi időszakoktól, társadalmi rendszerektől függően eltérő célok érdekében és hangsúllyal manipulációs eszközzé vált a mindenkori politikai hatalom szolgálatában",[42] ám általános megállapításoknál nem jut tovább a társadalom makroszerkezetének vizsgálatát illetően. Sőt, pontosan ez a dimenzió hiányzik égetően a hazai sportszociológusok érdeklődési köréből. Helyette a kilencvenes-kétezres évektől – a fenti irányzatok mellett – előtérbe került az esélyegyenlőség, a média szerepe, a sportfogyasztás alakulása, a globalizáció témája, ám a sport nemzet- és identitáspolitikai, valamint történetszociológiai elemzései máig hiányoznak a Testnevelési Főiskola (ma Testnevelési Egyetem) sportszociológiai iskolájának témái közül.[43] Ennek következtében eredményeiket sajnos jelen dolgozat is csak csekély mértékben tudja hasznosítani, tanulmányomba való beemelésük okát pedig nem elsősorban a sporttörténelemírásra kifejtett hatásuk – még ha a hetvenes években mutatkozott is erre esély –, hanem éppen annak elmaradása, valamint a hazai sporttörténeti és sportszociológiai kutatások szétfejlődése szolgáltatta.

A sporttörténetírás szocialista újraértelmezése és a testkultúra-központú modell

A sportszociológusok első generációjától alig lemaradva a hetvenes évek elején lépett színre egy új, a Siklóssy által elejtett fonalat felvenni és eredményeit a marxizmus keretein belül újraértelmezni kívánó sporttörténeti kutatógárda. Ahogyan a sportszociológia művelői, úgy a sporttörténészek is jobbára a Testnevelési Főiskolán kezdték meg munkájukat.[44] Ez annak is köszönhető, hogy erre az időszakra esett a Testnevelési Főiskola képzési rendszerének átalakítása, a testnevelői és edzőképzés színvonalának emelésére tett kísérletek, ám tudományos együttműködésre – vagy akárcsak kommunikációra – minimális mértékben került sor a két tudományág között. Visszatekintve jól látható, hogy a hetvenes évek hazai sportszociológiája nem érdeklődött történeti kérdések iránt, a sporttörténészek pedig minden bizonnyal túlzottan elméletközpontúnak találták a – korszakban eleve ellenszenv övezte – szociológiát ahhoz, hogy nyissanak felé.

A hetvenes évek sporttörténetírása mindenekelőtt azt a célt szolgálta, hogy a sportot és a testkultúrát történelmi kontextusba helyezze, megismertesse a sporttudományi szakok hallgatóit azzal, hogyan fejlődtek a hazai testmozgás és testnevelési formák. Ennek következtében mindvégig jellemző, hogy a (hivatalos) tudományos sporttörténeti irányzat megismeréséhez az irodalmat a sporttudományi felsőoktatás anyagai szolgáltatják, ami azonban jelentősen torzítja történettudományi eredményeit. A hetvenes évek hazai sporttörténetírásának csúcsteljesítménye az 1977-ben Földes Éva, Kun László és Kutassi László szerkesztésében megjelent tankönyv, *A magyar testnevelés és sport története,* amely Siklóssyhoz hasonlóan a magyar őstörténettől kezdve igyekszik feldolgozni – illetve a „szocialista szemlélet érvényre juttatásának" céljából átértékelni – a hazai testkultúra történetét.[45] A „paradigmaváltás" elméleti alapjairól azonban meglehetősen szegényesen nyilatkozik, ezért ennek kibontásához a szerzők más munkáit is be kell vonnunk a vizsgálatba. Hogy célunkhoz közelebb kerüljünk,

[42] Földesiné: *A sportszociológia múltja és jelene Magyarországon,* 55–56.

[43] Földesiné–Gál–Dóczi: *Sportszociológia,* vö. Laczkó: *A sport mint társadalmi alrendszer,* id. mű.

[44] Ennek ellenére előfordulnak önálló kezdeményezések is. Lásd pl.: Farmosi István: *A testnevelés és sport története Kaposváron 1945-ig*. Kaposvár, 1969.

[45] Földes Éva – Kun László – Kutassi László: *A magyar testnevelés és sport története.* Budapest, 1977. 9–11.

komoly segítséget nyújt Kutassi László egy a TF hallgatói számára készített, *A sportpolitika elméleti alapjai* című jegyzete,[46] amely megpróbálja a marxizmus tételeiből levezetni a testkultúra és a sport helyét a tudományban, és számos olyan elméleti szempontot említ, melyeket *A magyar testnevelés és sport történeté*nek koncepciójában is tetten érhetünk.

Kutassi a korábbi szerzőkhöz képest a testkultúra és a sport jelenségének értelmezéséhez sokkal differenciáltabb és alaposabban kifejtett fogalomkészletet használ. Különválasztja egymástól a testmozgást mint tevékenységet és az annak irányítására tett kísérletet, a sportpolitikát. A sportpolitikát a marxista-leninista politikafogalomból igyekszik levezetni, mely szerint – Kutassi értelmezésében – a politika ugyan a felépítmény része, ám vissza is hat a gazdasági alapra, és a sportpolitika „milyenségét a benne realizálódó társadalmi célok határozzák meg".[47] A meglehetősen fából vaskarikának tűnő érvelés kulcsa viszont, hogy a sport szorosan kötődik a társadalmi élethez, és a társadalom (valamint a politika) ugyanúgy hat a sportéletre, mint a sportszféra rá.

Kutassi szerint azonban a sport és testnevelés lényege a kultúra fogalmában keresendő, ezért is beszél átfogóan testkultúráról, pontosabban a testmozgás kultúrájáról. Alkalmazott definíciója szerint a kultúra „mindazon anyagi és szellemi értékek összessége, továbbá létrehozásuk, felhasználásuk és továbbadásuk mindazon módjai, amelyeket az emberiség társadalmi-történelmi gyakorlata során megteremtett",[48] ebből következően pedig a testkultúra „az emberiség mozgástevékenységi tapasztalatai átadásának egyik specifikus formájaként is jellemezhető. A társadalmi tapasztalatok céltudatos alkotó elsajátítása folyamatába[n] a testkulturális tevékenységet végző ember bioszociális lényként fogható fel. […] A meglévő biológiai tulajdonságoknak a szociális oldal irányában végbemenő közvetítési és átalakítási folyamata jelzi a mozgási szféráknak emberivé tételét."[49] Végül megállapítja, „a testkultúra a kultúra azon területe, amely magába[n] foglalja az emberiség által a fejlődés folyamán az egészség megszilárdításával, a szervezet megedzésével, a testi képességek és a mozgásműveltség céltudatos fejlesztésével kapcsolatosan létrehozott értékek összességét."[50] „A testkultúra az embernek az életre történő testi felkészítését célzó társadalmi tevékenység és ennek eredményei."[51]

Láthatjuk tehát, hogy Kutassi felfogásában a testkultúrának és ezen belül a sportnak a legfőbb funkciója a társadalom biológiai-fizikai fejlesztése, ami ugyan kapcsolatban van a társadalmi-politikai élet egyéb területeivel – lévén, hogy hat a társadalom tagjainak mozgáskultúrájára –, de mégis egy önmagában értelmezhető történelmi – vagy pont hogy történelmen kívüli – jelenség, amelynek sajátos fejlődési szabályai és folyamatai vannak, melyek az emberré válástól kezdődően formálódnak. A sportnak, vagyis – Kutassi értelmezésében – a testkultúra teljesítményfokozásra „szakosodott" ágának ugyan a szerző is tulajdonít valamiféle „nevelési és politikai hatást",[52] ám rögtön vissza is tér eredeti szempontjához, amikor megállapítja, hogy a sport egyik legfontosabb feladata a testkultúra népszerűsítése a

[46] Kutassi László: *A sportpolitika elméleti alapjai*. Kézirat. Budapest, 1972.
[47] Kutassi: *A sportpolitika elméleti alapjai,* 35.
[48] Szigeti Györgyné – Vári Györgyné – Volczer Árpád (szerk.): *Filozófiai kislexikon*. Budapest, 1970. 179. Idézi: Kutassi: *A sportpolitika elméleti alapjai,* 49.
[49] Kutassi: *A sportpolitika elméleti alapjai,* 54.
[50] Bély Miklós – Kálmánchey Zoltán: *Testneveléselmélet*. Budapest, 1967. 12. Idézi: Kutassi: *A sportpolitika elméleti alapjai,* 55.
[51] Ponomarjov, N. I.: *A testnevelés alapvető kategóriái.* TF Tudományos Közlemények, 1. évf. (1972) 1. sz. 68. Idézi: Kutassi: *A sportpolitika elméleti alapjai,* 55.
[52] Kutassi: *A sportpolitika elméleti alapjai,* 57.

társadalomban.[53] Kutassi szerint tehát a sportnak nincs önmagán túlmutató jelentősége, pontosabban jelentősége és céljai egybeesnek. Nem tulajdonít neki azonban szimbolikus tartalmat, nem helyezi el az eszmék és jelszavak világában, s ennek következtében nem tudja a társadalom tagjainak mindennapjaiban is érzékelhető – és önmagán túlmutató jelentéssel bíró – jelenségként értelmezni azt. A testkultúra és a sport e definíciója a civilizációhoz hasonlóan nagyobb léptékben értelmezendő fogalommá válik, ami ugyan jelen van az ember életében, azonban alakítani vagy felhasználni nem igazán tudja azt.

Az 1977-ben kiadott *A magyar testnevelés és sport története* előszavában maga is mintha érzékelné sporttörténeti felfogásának önmagába való bezártságát, amikor úgy fogalmaz, hogy „a sporttörténet szerény ága a történettudománynak, de a maga területén nem lebecsülendő eszmei-ideológiai fontosságú. Elég csak arra utalni, hogy a századforduló beköszöntével a sport is kilépett a nemzetközi küzdőtérre és áttételes hatóerőivel kapcsolódott a politikai harchoz. Kereteiben számos olyan erőpróba, diplomáciai előcsatározás zajlott és zajlik, amely hozzátartozik a szocializmus világrendszerré válásához, saját fejlődésének belső értékeléséhez."[54] A gondolatot azonban nem fejti ki bővebben, és nem is vonja be a vizsgálat szempontjai közé a későbbiekben sem.

A kötet koncepcióját, vagyis a már fentebb bemutatott és itt külön nem részletezett testkultúra-történetet – az alkalmanként előforduló ideológiai jellegű kiszólásoktól és a munkásmozgalom jelentőségének eltúlzásától eltekintve – körültekintően állították össze a szerzők, ám a sport, a testnevelés, a testkultúra és a testi nevelés fogalmainak összemosásából adódóan nehezükre esik megtalálni a határt és a különbségeket a modern és a premodern testmozgási formák, illetve helyiértékeik között.[55] Ennnek ellenére a munka jóval több, mint puszta adathalmaz; tanulmányozásával értékes információkra tehetünk szert a sportélet 19. századi intézményesülése, az egyes sportágak képviselőinek és szakszövetségeinek politikai kapcsolatairól, erőfeszítéseiről, a magyarországi sportéletre vonatkozó törvényi és rendeleti szabályozásokról.

A testkultúra-központú iskola követői és hatása

Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e a Földes–Kun–Kutassi szerzőtrió fentebb bemutatott, testkultúráról és sporttörténetről kialakított felfogását, munkásságuk egy dologban mindenképpen egyedülálló volt a korabeli magyar szakirodalomban, mégpedig abban, hogy először adtak kidolgozott elméleti kapaszkodót a téma kutatói számára, tehát elérték, hogy a sporttörténeti munkák – legalábbis az igényesebbek – túllépjenek az adathalmozó tevékenységen, és megpróbálják rendszerbe foglalni az összegyűjtött tudást. Az irányzat műhelye a későbbiekben is a Testnevelési Főiskola Társadalomtudományi Tanszéke maradt, mely a vizsgált témák körébe bevonta a főiskolai sport és az olimpiák történetét, az évek során pedig hallgatói, illetve oktatói számos disszertációt és tanulmányt adtak közre. Az intézmény tehát a kilencvenes évek közepéig mindenképpen a magyarországi sporttörténetírás központjaként funkcionált.

A sporttörténetírás ilyenforma intézményesülésének azonban van, volt és minden bizonnyal sokáig még lesz is egy jól kivehető árnyoldala. Azt látjuk ugyanis, hogy a sport-

[53] Kutassi: *A sportpolitika elméleti alapjai,* id. mű.

[54] Földes–Kun–Kutassi: *A magyar testnevelés és sport története,* 1977 10.

[55] A fogalmi keretek megfelelő kialakítására Kun László tett később kísérletet a *Magyarország a XX. században* című kötet sporttörténeti fejezeteinek bevezetéseként. Kun László: *Sport*. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században. III. köt. Kultúra, művészet, sport és szórakozás. Szekszárd, 1998. 575–576.

történetírás elméleti alapjainak lefektetését többségében nem történészek, hanem a (gyakorlati) testnevelés- és sporttudományok oktatói végezték, ennek megfelelően pedig a történelmi folyamatok iránt csak annyi érzékenységet mutattak, amennyi feltétlenül szükséges volt a testmozgási formák fejlődésének történeti kontextusba helyezéséhez. A kilencvenes évekre előállt tehát az a helyzet, hogy a sporttörténetírásból éppen a történettudományi kérdések hiányoztak, így az eredmények sem illeszkedhettek a magyar történetírás kánonjába, pusztán adatok lehettek a múltról.

A testkultúra-központú iskola és a történettudomány összebékítésére az első és máig legszínvonalasabb kísérletet a kilencvenes-kétezres években Zeidler Miklós tette, aki saját bevallása szerint igyekezett megállapításait politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti keretekbe foglalni, a sportnak ezen területekre gyakorolt hatásáról következtetéseket levonni.[56] Zeidler érdeklődésének középpontjában is a sportágak eredete, fejlődése és intézményi alapjaik lefektetése áll, ám az irányzat korábbi képviselőivel ellentétben tartózkodik attól, hogy a premodern és modern testmozgási formák közé egyenlőségjelet tegyen. A témában született művei azonban sajnos ritkán nyúlnak túl az első világháborún, általában megmarad a korábbi századok sporttörténeti „hőskorában", így nem tud – és nem is akar – átfogó értelmezéssel szolgálni a sport Horthy-kori tömegjelenséggé válását, valamint szerepében és funkcióiban a szocialista korszakban bekövetkezett változásokat illetően sem.[57]

A „bourdieu-iánus" iskola

Bár miként fentebb bemutattam, a sportszociológia nem volt ismeretlen a hatvanas-hetvenes években sem hazánkban, az ezirányú kutatások első – és talán erőteljesebb – hulláma elkerülte a hazai történészek figyelmét, a két tudományterület témáit tekintve pedig aligha látszott igény a kölcsönös együttműködésre. Ebből következően a változást nem is a hazai sporttudományi kánonból ismert kutatók eszközölték ki, hanem a szociológia és a társadalomtörténet más területeiről „idevetődött" szerzők: Hadas Miklós és Karády Viktor. Különösen érdekes, hogy míg Karády valószínűsíthetően a zsidóság asszimilációs törekvéseinek vizsgálata folytán, addig Hadas a férfitörténet és a férfiasság szociológiai elemzése révén került kapcsolatba a sporttal. Hadas ennek megfelelően később *A modern férfi születése* című kötetében Norbert Elias civilizációelméletét igyekezett végigvinni a férfikép-férfiasság fogalmának változásán, melynek következtében komoly hangsúlyt kapott a modern sportmozgalom is mint a 18–19. században egyre inkább eltűnőben lévő, harctéri (izom)erőpróbák felváltója.[58]

De ne rohanjunk ennyire előre historiográfiai áttekintésünkben! Hogy megérthessük az itthon honos másik jelentős sporttörténeti felfogás lényegét, Pierre Bourdieu-höz kell visszanyúlnunk. Bourdieu 1987-ben adta ki *Javaslat a sportszociológia programjára* című írását,[59] mely a későbbiekben a Hadas–Karády szerzőpáros „bibliájaként" is szolgált. A francia szociológus rövid eszmefuttatásában kifejtette, hogy megközelítése szerint a sport olyan

[56] Zeidler Miklós: *A labdaháztól a Népstadionig. Sportélet Pesten és Budán a 18–20. században*. Pozsony, 2012. 9.

[57] A Zeidler 2012-ben kiadott, *A labdaháztól a Népstadionig* című tanulmánykötetével és a szerző szerepével a magyar sporttörténetírásban foglalkozó recenziót lásd: Pál József: *Sportunk históriájáról – szaktörténész-szemmel*. Aetas, 30. évf. (2015) 4. sz. 194–198.

[58] Hadas Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, 2003.

[59] A franciául 1987-ben megjelent munka eredeti címe: *Programme pour une sociologie du sport* (In uő: *Choses dites*. Paris, 1987. 203–216.). A tanulmányt 2002-ben magyarul is kiadta a *Korall*. Bourdieu, Pierre: *Javaslat a sportszociológia programjára*. Korall, 7–8. sz. (2002) 5–14.

társadalmi termék, amelyet az egyes csoportok ruháznak fel jelentéssel, harcolnak azok átértelmezéséért, kisajátításáért.[60] A sport legfőbb társadalmi (és így történelmi) értéke tehát, hogy szimbolikus elemeket, jelentést közvetít fogyasztói között, vagyis hatása és felhasználása sokkal inkább a jelenben – mármint a cselekvők jelenében – gyökerezik, mint régmúlt századokbeli fejlődésének értelmezésében. Bourdieu ezzel az elméletével lényegében azt állítja, hogy a sport – és különösen a versenysport – jelentősége nem kizárólag a művelésében, hanem a „fogyasztásában" keresendő, vagyis a sporthoz való, a sport jelenségére reagáló egyéni és társadalmi interakciók legalább olyan fontosak, mint a tényleges sportolás. Érveléséből az következik tehát, hogy a sportegyesületek vezetői, menedzserek, újságírók, reklámszakemberek, szurkolók, kommentátorok ugyanolyan – vagy akár magasabb – helyiértéken kezelendők, mint maguk a sportolók, mivel mindannyian ugyanannak a szférának a termelői és fogyasztói egyszerre, gazdasági-társadalmi-politikai hátterük pedig jelentősen befolyásolja sportág- és egyesületpreferenciáikat.

A francia szociológus írása ugyan alig tíz oldalra rúg, és kevéssé kifejtett, vázlatszerű gondolatokat tartalmaz, ám a hazai sporttörténeti kutatásokra mégis megtermékenyítően hatott. A Bourdieu-i felfogás kibontásaként és továbbgondolásaként jelent meg 1995-ben Hadas Miklós és Karády Viktor tanulmánya *Futball és társadalmi identitás* címmel.[61] A szerzőpáros célját úgy fogalmazza meg, hogy „a csapatok változó rangsorát és az egyesületek társadalmi jelentéstartalmainak történelmileg alakuló összetevőit a szociológia eszköztárával értelmez[ik]",[62] ehhez pedig mindenekelőtt magyarázatot próbálnak találni a szurkolók klubválasztásának és kötődésük kialakításának szociológiai okaira. Ennek alapján szeretnék megérteni a futballpályák és stadionok eseményeit, illetve a teljes labdarúgószférát meghatározó struktúrákat, a futballklubok ellentéteinek és szimbolikájának megtestesülési formáit. Úgy fogalmaznak: a futball jelentősége abban áll, hogy „jelentős embertömegek egy zárt tér interaktív helyzetében egy szimbolikus harc közvetett résztvevőivé válnak. A szurkoló nem (elsősorban) az egyéni versenyzőnek drukkol annak egyéni kvalitásai [...] alapján, hanem egy csapat által reprezentált közösséggel azonosul [...]. Amikor két futballcsapat egymással játszik, a mérkőzés az általuk hordozott társadalmi jelentéstartalmak konfrontációjává is válik. [...] Az önmagát az egyesületével azonosító drukker számára a pályán zajló küzdelem tétje nem csupán az, hogy csapata előnyösebb helyet foglaljon el a bajnoki tabellán, hanem az is, hogy a szurkolás interaktív magatartása révén kollektív kifejeződést nyerhessenek legtöbbször nem tudatos, gyakran tiltott vagy elfojtott, ám éppen ezért fontosnak tekintett érzületei. [...] A csapatidentitás folyamatosan újradefiniálódik és folyamatosan meg-

[60] „Ez a társadalmi kisajátítás azt eredményezi, hogy a sport nevével jelzett cselekvést a valóságban olyan tulajdonságok együttese határozza meg, amelyek nem szerepelnek a sport tisztán technikai meghatározásában, sőt előfordulhat, hogy formálisan is ki vannak zárva belőle. Ezek a tulajdonságok azonban alapvetően irányítják a gyakorlatot és a választásokat [...]. Miként megváltozhat egy filozófiai mű társadalmi jelentése [...], ugyanúgy egy sporttevékenység is megváltoztathatja jelentését: bár lényegi technikai definíciójában megbonthatatlan, de mindig nagy rugalmasságot mutat, és számos lehetőséget kínál a legkülönfélébb, sőt még az egymással ellentétes használatoknak is. Pontosabban: az uralkodó, vagyis a társadalmi jelentés változhat, amely az adott sportot a (számában vagy társadalmilag) meghatározó társadalmi csoportja felruházza." Bourdieu: *Javaslat a sportszociológia programjára,* 9–11.

[61] Hadas Miklós – Karády Viktor: *Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmának történeti vizsgáltához.* Replika, 17–18. sz. (1995) 89–119.

[62] Hadas–Karády: *Futball és társadalmi identitás,* 89.

erősítést nyer a stadion *strukturális kényszeréből* fakadóan; mindig azok az elemei kerülnek előtérbe, amelyek az éppen adott ellenféllel szemben relevánsak."[63]

Hadas és Karády megközelítésében a sportszféra tehát a társadalmi élet olyan területe, ahol az ellentétben álló csoportok összecsapásai, konfliktusai alkotják a rendszerező elvet, maga a sportolás mint testmozgási forma sokadlagos jelentőségű. Ebben a rendszerben sokkal fontosabb, hogy a „véletlenszerűen" – a sportág belső meghatározottságai és erőviszonyai szerint – alakuló vagy éppen tudatosan alakított eredményeket milyen értelmezéssel ruházzák fel a sporttársadalom tagjai, mely interpretációkra akadnak vevők és melyek szembesülnek elutasítással. Az értelmezések kínálatába és az identitáspiac alakításába nemcsak az egyesületek, hanem a politikai hatalom birtokosai is beleszólnak, így előfordulhat, hogy egy-egy klub szimbolikájában egymásra rakódnak alulról érkező és felülről rájuk kényszerített elemek.

A tartalmas és inspiratív bevezetőt azonban nem követi színvonalas megvalósítás. A szerzők ugyan maguk is bevallják, hogy megállapításaik „noha esetlegesnek semmiféleképpen sem tekinthetők – csak hozzávetőleges érvényűek, hiszen korábban e témával nem foglalkoztunk, a munkára viszonylag rövid idő állt rendelkezésünkre, eredeti adatfölvételre nem került sor, és a sporttal kapcsolatos szociológiai és antropológiai szakirodalom eredményeire is csak közvetve támaszkodhattunk. […] Ezért az alábbi szöveg csupán történeti vázlatnak »első megközelítésnek« tekinthető, amelyet nem utolsó sorban azért adunk közre, mert reméljük, hogy – akár hiányosságai láttán – mások is kedvet kapnak majd e rendkívül izgalmas téma alaposabb tanulmányozására."[64] A szerénykedő bevezetés viszont nem tükrözi a tanulmány többi részének felfogását, melyben a – sokszor ötletszerű – következtetések helytállóságával kapcsolatos fenntartásoknak már nyoma sincs, és igyekeznek elfedni azt a tényt, hogy a felhasználtnál bőségesebb irodalom, illetve forrásbázis nagyon is rendelkezésükre állt, csupán nem nézték azt meg. A szerzők ilyenforma felelőtlensége az, ami kétélű fegyverré teszi az utóbbi huszonöt év kétségtelenül legnagyobb hatású hazai sporttörténeti tanulmányát: a tapasztalatlan olvasó vagy teljes egészében elhiszi az egyébként rendkívül olvasmányosan megírt történetet, vagy fenntartásai alakulnak ki a megközelítés használhatóságának tekintetében is – holott pont maga a problémafelvetés az a szellemi hozzájárulás, amely meghatározóvá teszi Hadas Miklós és Karády Viktor kalandozásait a futballtörténet területén.

Szerencsére a Hadas Miklós és Karády Viktor által megalkotott elméletvázlat nem maradt kidolgozatlanul, mivel a kilencvenes évek végétől kezdve Szegedi Péter – Hadas témavezetése mellett – egy olyan doktori disszertációt, majd életművet épített fel, amely ötvözi Bourdieu mezőelméletét[65] és a Hadas–Karády-szövegben felvázolt gondolatokat a sport hatalmi-politikai jelentőségéről. Szegedi kutatásai során igyekszik keretet adni az általa vizsgált, a két világháború közti Magyarország – kiemelten pedig Debrecen és környéke – futballtársadalmi jelenségeinek, rendszerezni a látszólag véletlenszerűen alakuló történéseket.

[63] Hadas–Karády: *Futball és társadalmi identitás,* 90–91. (Kiemelés az eredetiben – B. B.)

[64] Hadas–Karády: *Futball és társadalmi identitás,* 89–90.

[65] Szegedi Bourdieu mezőelmélete alapján alkotta meg a futballmező kifejezést. Ennek lényege, hogy a benne jelen lévő szereplők (egyesületek, szervezetek) a futballszféra irányításáért – és így az azt meghatározó szabályrendszer alakításáért (monopolizálásáért) – vívják küzdelmüket, abból a célból, hogy saját értékeiknek megfelelően formálják át a sportág működését, sajátítsák ki annak valós és szimbolikus javai feletti rendelkezést. Bővebben lásd: Szegedi Péter: *A futballmező. Kísérlet az 1945 előtti labdarúgószféra történeti-szociológiai modellezésére*. Sic Itur ad Astra, 62. sz. (2011) 123–141., illetve vö. Bourdieu, Pierre: *A vallási mező kialakulása és struktúrája*. In: uő: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest, 1978. 165–236., mely munkát maga Szegedi Péter is elmélete forrásának tartja.

Hadas Miklóssal és Karády Viktorral egyetértve ő is arra a megállapításra jut, hogy a sportéletben zajló események nem kizárólag – és nem is biztos, hogy túlnyomó részben – a sportról szólnak, sokkal inkább a társadalmi-politikai vélemény- és érzelemnyilvánításoknak adnak teret, melyből azt a következtetést vonja le, hogy „a futball népszerűvé válásának hátterében az egyesületek társadalmi hátterű rivalizálását azonosíthatjuk".[66] Szegedi értelmezésében a futballszféra mozgatóerejének az adott társadalmat feszítő ellentétek bizonyulnak, ugyanis ezek mentén szerveződnek az egyesületek, és ezek válnak később rivalizálásuk elsődleges forrásaivá is. Úgy véli, ezeknek a szembenállási mintáknak a vizsgálatával és beazonosításával kerülhetünk közelebb az egyes klubok pozíciói változásának megértéséhez, a sportban (is) megjelenő hatalmi viszonyok dinamikájának ábrázolásához. Szegedi négy csoportba sorolja a labdarúgó-társadalmat megosztó ellentétformákat, melyek konfliktusokhoz vezethetnek a szövetségben, a lelátókon, a sajtóban, vagy a pályán: ezek a felekezeti-etnikai, a politikai, a regionális és a gazdasági-ideológiai[67] szembenállási minták.[68] Összességében tehát az elméletből az következik, hogy ha a sportélet szereplőit a társadalom egy szeleteként kezeljük, magáról a társadalomról és nem kizárólag a sportról tudunk meg többet a vizsgálat során.

Szegedi – elődeihez hasonlóan – úgy látja, hogy egy egyesület a tagjaiból és pártolóiból álló társadalmi bázis, valamint a története során rárakódott vagy önként felvett szimbolikus elemek elegyéből alakítja ki identitását, aminek következtében egy bizonyos pozíciót foglal el a futballéleten belül. A kutató első feladata az egyesület társadalmi hátterének felvázolása. Ha ezzel elkészült, és felvázolt egy struktúrát, amelyben potenciális riválisok és szövetségesek találhatók, megpróbál a mérkőzések lefolyásából, azok sajtóvisszhangjából, a szurkolók viselkedéséből, a különböző szintű szövetségi döntésekből következtetéseket levonni, valamint összeveti az események mögött meghúzódó indítékokat és motivációkat a magyar társadalom egészéről gyűjtött ismereteinkkel.

Szegedi Péter doktori értekezésében,[69] majd arra épülő monográfiájában[70] elméletét alapul véve képes elhelyezni a debreceni futballtársadalom szereplőit és cselekedeteiket mind a saját maga alkotta rendszer „játékszabályai", mind az országos eszmeáramlatok, társadalmi jelenségek útvesztőjében, amivel bizonyító erejű érveket szolgáltat megközelítése létjogosultságát illetően. Mindazonáltal történetszociológus lévén leginkább a „kis közösségek" (értsd: egy-egy település, város társadalma) működése iránt érdeklődik, és bár számos jelentős eredményt tud felmutatni a Horthy-kori országos sportpolitika közelebbi megértése terén, nem egy a történettudomány számára alapvető fontosságú kérdést hagyott tisztázatlanul vagy csak részlegesen megválaszolva.

---

[66] Szegedi: *A futballmező,* 128.

[67] Szegedi gazdasági-ideológiai kategóriája a profi (hivatásos, fizetésért játszó) és az amatőr (még a felszerelést is magának beszerző) sporteszmei felfogást jelöli. Ez tehát nem pusztán gazdasági különbség, hanem a sport ethoszának eltérő felfogása is, hiszen míg az egyik fél munkának és ennek megfelelően megfizetendő tevékenységnek tekinti a sportot, addig a másik szerint pont az anyagi javaktól való mentesség és a „fair" küzdelem a sport igazi értelme. Lásd: Szegedi Péter: *Az első cipózsinórnál kezdődött… A magyar hivatásos futball születése*. Korall, 13. sz. (2003) 165–185.

[68] Bővebben lásd: Szegedi: *A futballmező,* id. mű, illetve Szegedi Péter: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében*. Budapest, 2014.

[69] Szegedi Péter: *Pozíciók és oppozíciók: a futballmező kialakulása, struktúrája és dinamikája. Az 1945 előtti debreceni labdarúgás történetszociológiai elemzése*. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, 2005.

[70] Szegedi: *Riválisok,* id. mű.

Összefoglalás – a sporttörténetírás helyzete ma

A sporttörténeti kutatások kiterjedtségének és népszerűségének jellemzésére a legmegfelelőbb jelzőnek valószínűleg a felemás bizonyul. Felemás, mert miközben a témakör tudományos eszköztára és elméleti háttere az elmúlt húsz-harminc évben jelentősen gyarapodott, a történésztársadalom nagy része továbbra is lenézi, komolytalannak tartja, de legfőképpen nem érti a sporttörténetírás által felvetett kérdések relevanciáját. Így fordulhat elő, hogy miközben született pár rendkívül alapos és hiánypótló írás,[71] illetve több történettudományi, társadalomtörténeti és szociológiai folyóirat is szentelt tematikus számot a sportnak,[72] néhány kutató a szakirodalmi és forrásadottságok megismerésének teljes mellőzésével a sporttörténet területére tévedve olyan látványosan alacsony színvonalat üt meg, amit saját témájában minden bizonnyal nem tartana elfogadhatónak. Ez természetesen egyfelől a – jelen tanulmányban fel nem sorolt – szerzők hibája, hiszen a tudománynak nem lehetnek hobbikertként kezelt területei, csak releváns és kevésbé releváns kérdései. Abban az esetben viszont, ha valamely témát vizsgálatra érdemesnek talál a kutató, és annak elemzéséhez fog, kizárólag a maximális precizitásra és eredményességre való törekvés lehet elfogadható. Másfelől azonban a befogadói oldalnak (szakértő és laikus olvasók egyaránt) is szerepe van a probléma kialakulásában, mivel a sport témakörében nincs semmiféle következménye egy-egy kiválóan vagy csapnivalóan sikerült írás publikálásának. Ennek a folyamatnak az eredményeként azt tapasztaljuk, hogy a jelentős és a történettudomány más területein is használható megállapításokra sokan épp olyan könnyen rámondják, hogy „csak játék", mint magára a sportra. Egyikkel kapcsolatban sem tévedhetnének nagyobbat.

*

De mire is volt jó, hogy hosszú oldalakon keresztül igyekeztem bemutatni a magyar sporttörténetírás kiemelkedő teljesítményeit és fejlődési irányait? Hogyan tudjuk hasznosítani az imént olvasottakat? Egyrészt úgy vélem, ahhoz, hogy témánkhoz és történelemfelfogásunkhoz illeszkedő megközelítésmódot válasszunk, elengedhetetlen tisztában lennünk vele, melyek az egyes irányzatok előnyei és hátrányai. Másrészt viszont fontos észrevennünk, hogy az általam „testkultúra-központúnak" és „bourdieu-iánusnak" nevezett megközelítések közti eltérés mögött egy elsőre nagyon triviálisnak tűnő, ám valójában rendkívül bonyolult kérdés húzódik meg, mégpedig az, hogyan definiálják képviselőik a sport fogalmát. Míg a Bourdieu-t követők a sportot a társadalmi-politikai mezőt alakító jelenségként, esetleg rítusként fogják fel, és ennek következtében a (modern) sport kialakulását a testmozgás tömegjelenséggé és a sportjátékok tömegrendezvénnyé válására datálják, addig a „testkultúra-központú" irányzat a sportot a mozgáskultúra egy ágának tekinti, és igyekszik gyökereit a versenyszerű testmozgás, illetve a harci felkészülés hagyományaiból eredeztetni, annak hosszú távú fejlődési mintáit megtalálni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a két eltérő felfogás hívei minden egyes elemében tagadják a szembenálló fél eredményeit, mindössze hangsúlyeltolódásokról van szó köztük. A hangsúlyeltolódások azonban kiemelkedő jelentőséget kapnak, amikor a téma- és kérdésválasztások ezeknek köszönhetően alapvetően különböznek egymástól.

[71] Például: Szegedi: *Riválisok,* id. mű; Szegedi Péter: *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig*. Budapest, 2016.; Zeidler: *Labdaháztól a Népstadionig,* id. mű; Andreides Gábor: *1938. A párizsi ezüst, avagy a döntő, amelyben a tanítvány legyőzte mesterét*. Budapest, 2013.; Péter László: *Fociológia. Labdarúgás és társadalom Romániában. Témák és problémák a nyilvános futball-diskurzusokban*. PhD értekezés. Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 2014.; Takács Tibor: *Büntetőterület. Futball és hatalom a szocialista korszakban*. Budapest, 2018.

[72] *Replika* 17–18. (1995), *Korall* 7–8. (2002), *Sic Itur ad Astra* 62. (2011), *Aetas* 2015/4.

Konklúzióként tehát arra jutunk, hogy – más tudományterületekhez hasonlóan – a sporttörténetírásnak sem egy üdvözítő irányzata létezik, ám mielőtt beleásnánk magunkat a részletekbe, tisztában kell lennünk vele, mit is értünk kutatásunk legfőbb tárgya, a sport szóval jelölt fogalom alatt. Ennek hiányában ugyanis mi magunk sem érthetjük – az olvasó pedig még annyira sem –, hogy miről írunk hosszú íveket. Vagyis fel kell állítanunk saját sportdefiníciónkat, de legalábbis el kell döntenünk, melyik már használatban lévő meghatározást mellett tesszük le a voksunkat.

„…a Monarchiát egyszerre nézni Budapest és Zágráb látószögéből”

Beszélgetés Mark Cornwall-lal

Mark Cornwall a Southhamptoni Egyetem történész professzora, fő kutatási területe a Habsburg Monarchia története a 20. század elején. Legfontosabb monográfiái: The Devil's Wall. The Nationalist Youth Mission of Heinz Rutha *(2012),* The Undermining of Austria–Hungary. The Battle for Hearts and Minds *(2018).*

Milyen családi vagy iskolai hatások játszottak közre hivatása megválasztásában? Mikor kezdte érdekelni a történelem és miért?

Nagyon idős szüleim voltak – az édesapám 1900-ban született –, ami ösztönösen elültette bennem a múlt iránti fogékonyságot. Valóban, az édesapám szinte végigélte az egész 20. századot, az ő apja pedig 1858-ban született! Az édesanyám szintén különösen érdeklődött a történelem és az oktatás iránt, és sok történelmi olvasnivalót adott a kezembe gyermekkoromban. Így a múlt iránt érzett csodálattal nőttem fel, és az iskolai szünidőben gyakran vittek kirándulni történeti emlékhelyekre Britanniaszerte. A középiskolában nagyon energikus történelem tanárom volt, Eric Pankhurst, aki lelkesedésével tovább ösztönözte az érdeklődésemet. Szerettem idegen nyelveket tanulni, ami, bár élveztem a brit történelmet, az európai történelem felé vezetett. Hajlok a gondolatra, hogy mivel szüleim Afrikában misszionáriusként tevékenykedtek, ez késztetett engem arra, hogy saját országomon túl tekintsek – és végül Közép-Európánál, a Habsburg Monarchia országainál kötöttem ki.

Hol folytatta egyetemi tanulmányait? Kik voltak azok a tanárok, professzorok, akik lényeges hatást gyakoroltak történeti érdeklődésére vagy kutatási módszereire?

Egyetemi tanulmányaimat Anglia északi részén, a Leeds-i Egyetemen folytattam, ott szereztem PhD fokozatot is. Kitűnő történeti tanterve volt az egyetemnek, engem az vonzott, amit korai érdeklődési területemen, orosz történelemből kínáltak. Tanulmányaim elején Roy Bridge professzor tanított, a Habsburg külpolitika kutatásának egyik vezető történésze. Így alapos kiképzést kaptam a nemzetközi kapcsolatok történetéből mint módszertani megközelítésből, amit a mai napig igen stimulálónak tartok. Később azonban az Oxfordi Egyetemre kerültem fiatal kutatóként, ahol a cseh származású Zbyněk Zeman professzor hatott rám, alapvetően szélesítette látókörömet a Habsburg Monarchiát illetően. Egyre inkább úgy éreztem, hogy szeretném módszertanomat a kulturális megközelítés felé elmozdítani – a politika- és a diplomáciatörténet mellett társadalmi és kulturális nézőpont felé. Ez érdeklődésemet a gender és a homoszexualitás története felé is terelte. 1996-ban találkoztam Dan Healey professzorral, a homoszexualitás oroszországi történetének vezető történészével, aki élettársam/férjem lett, és szaktudása ösztönözte az én növekvő érdeklődésemet az LGBT történelem iránt. Mindezek után úgy gondolom, hogy nagyon sokféle perspektívából közelíthetek a Habsburg Birodalom és Kelet-Közép-Európa története felé. Tulajdonképpen azt mondanám, erre szükség is van a Habsburg Monarchia esetében: nem elemezhetjük igazán anélkül, hogy megértsük nagyhatalmi pozíciója mellett belső dinamikáját és ellentmondásait is.

Milyen tényezők keltették fel az érdeklődését Közép-Európa vagy a Habsburg Moanrchia iránt? Miért választotta Csehországot, majd Magyarországot mint fontos kutatási tárgyat?

Ahogy már említettem, Roy Bridge volt a mentorom Leedsben. Tartott egy kurzust a Habsburg Monarchia és a Balkán 1914 előtti kapcsolatáról, ez bátorított arra, hogy a jugoszláv történelemmel kezdjek el foglalkozni, s szerb-horvátul tanuljak az egyetem befejezése után egy esti kurzuson Londonban. Tulajdonképpen tehát Jugoszlávia volt az én első szerelmem, amit beépítettem PhD disszertációmba, amelynek témája az antant Ausztria–Magyarország elleni propaganda hadjárata volt az első világháború idején. Kutatásaim során egy évet töltöttem Bécsben 1982–1983-ban, onnan jó néhány utazást tettem Budapestre és Zágrábba. Jórészt hadtörténeti levéltárakban kutattam, akkor kezdtem el magyarul is tanulni, de húsz évbe telt, amíg tényleg komolyan nekiveselkedtem e nyelv elsajátításának! Azt mondhatnám, a magyar nyelvet lenyűgözőnek találom, s különösen örülök, hogy mostanra már magyarul is rendelkezem alapvető olvasási készséggel.

A cseh történelem iránti érdeklődésem gyökerei alapvetően az oxfordi ösztöndíjam időszakára nyúlnak vissza az 1980-as évekre. Zeman professzor tudományos munkatársaként az alkalmazás feltétele volt a cseh nyelv elsajátítása. Így 1989-ben hat hónapot töltöttem Prágában, szemtanúja voltam a haldokló kommunista rendszernek és az utolsó kommunista május elsejei ünnepségnek. A cseh történelemre, mindenekelőtt a cseh–német kapcsolatokra (az ún. szudétanémet kérdésre) való koncentrálás sok évre eltávolított a jugoszláv problematika kutatásától. Csak nemrégiben tértem vissza hozzá, s gyakran utazom tanulmányútra Zágrábba.

Magyarország mint kutatási célpont azért vált fontossá számomra, mert a Habsburg Monarchia olyan területe, amit az angol–amerikai történetírás hajlamos figyelmen kívül hagyni. Különösen érdekesnek találtam a magyar–horvát kapcsolatok vizsgálatát, a Monarchiát egyszerre nézni Budapest és Zágráb látószögéből. Természetesen teljesen pontatlan képet eredményez, ha a Monarchiát elsősorban Bécs perspektívájából szemléljük.

Hogyan tudná összefoglalni eddig folytatott kutatási programjainak témáit és legfontosabb eredményeit?

Kutatásaim Kelet-Közép-Európára vonatkozóan három fő téma köré csoportosultak. Először Ausztria–Magyarország utolsó évtizedeire fókuszáltam, hogy megvilágítsam azokat a hatóerőket, amelyek annak összeomlásához vezettek. A *The Undermining of Austria–Hungary* című monográfiám PhD disszertációm átdolgozott és kiegészített változata volt, azt vizsgálja, hogy milyen propaganda kampánnyal kellett szembenéznie Ausztria–Magyarországnak a keleti és az olaszországi fronton az első világháború alatt. Ausztriai és magyarországi hadtörténeti levéltárak forrásai alapján tártam fel az eszmék küzdelmét, amely főképp az itáliai fronton volt intenzív. A szövetséges antant hatalmak kifinomult kampányt folytattak, amely több mint 60 millió röplappal a Habsburg hadsereg nemzetiségi katonáit vette célba. Amellett érvelek, hogy ez a kampány a nemzeti sérelmek egyfajta katalizátoraként jelent meg a Monarchia határain belül, de legfontosabb szerepe az volt, hogy a háború utolsó évében ráébresztette a Habsburg hatóságokat az ellenség erejére. Így könyvem a modern pszichológiai hadviselés egyik alapvető elemzése, mely megvilágította a belső és külső nyomásgyakorló erőket, amelyek együttesen ásták alá az Osztrák–Magyar Monarchia legitimitását.

A második fő projektem közvetlenül nőtt ki a cseh–német kapcsolatokat, a szudétanémet problémát vizsgáló sokéves kutatásaimból. Jó néhány folyóirattanulmány mellett ennek eredményét a 2012-ben megjelent *The Devil's Wall: The Nationalist Youth Mission of Heinz*

Rutha című könyvemben összegeztem. Egy szudétanémet nacionalista életútját használtam fel arra, hogy radikálisan átértékeljem a csehországi németek és csehek közötti kapcsolatokat 1900 és 1940 között. Heinz Rutha fiatal, szudétanémet fasiszta volt, és végül a Szudétanémet Pártban (Sudetendeutsche Partei) Konrad Henlein „külügyminiszter”-e. Elfojtott homoszexuális volt, aki a két világháború közötti Csehszlovákia legjelentősebb homoszexuális botrányába bukott bele. Könyvem lehetővé tette számomra, hogy a cseh történelem jó néhány tabuját és ellentmondásos témáját analizáljam. Egyrészt LGBT történet, amely feltárja a szudétanémet ifjúsági mozgalomban jelenlevő homoszociális vagy homoerotikus elemeket és egy egyén szorongásait, azt, hogyan tudja összeegyeztetni szexualitását korának előítéleteivel. Másrészt ez a munka a szudétanémet probléma revizionista értékelése is. Világosan megmutatja, hogy Heinz Ruthához hasonlóan sok nacionalista számára nagyon fontosak voltak német-csehországi gyökereik. Rutha nem vallott irredenta eszméket, nem volt célja, hogy a náci Németország bekebelezze Csehszlovákiát, legfeljebb azt óhajtotta, hogy a szudétanémetek visszanyerjék dominanciájukat Közép-Európa e régiója felett. Ezen nem náci perspektíva feltárásával egyúttal felülvizsgáltam Nagy-Britannia szerepét is Hitler Csehszlovákiával kapcsolatos terveinek tudomásul vételében. A könyv megmutatja, hogyan és miért tudta Rutha külügyminiszterként petícióival (1935–1937) meggyőzni Britannia vezetőit, és hogyan tudott a Szudétanémet Párt néhány évre a náci Németországtól független saját külpolitikát folytatni. Ezért nem fogadom el azt a sok történész által vallott értékelést, miszerint Henlein pártja kezdettől pusztán a nácik eszköze volt. Rutha életrajza helyi, nemzeti és nemzetközi szempontokat ötvöző tanulmány a cseh és német kapcsolatokról, amihez felhasználtam *oral history* forrásokat és Észak-Csehország területét illető sok eddig ismeretlen levéltári forrást.

A harmadik program egy 2004-ben elnyert nagyobb kutatási támogatásból nőtt ki, célja az első világháborús generáció férfiainak vizsgálata volt Kelet-Közép-Európában. Bár napjainkban sok történész igyekszik felderíteni, hogy a Nagy Háború milyen hatást gyakorolt a volt Habsburg országokban, az én kutatásaim néhány alapvető kérdést vizsgáltak: hogyan alakult a háború emlékezete, hogyan boldogultak a háborús veteránok az új „nemzetállamok”-ban. Több konferenciát is szerveztem ebben a témában (az egyiket Budapesten), mindez eredményeként jelent meg az általam szerkesztett *Sacrifice and Rebirth: The Legacy of the Last Habsburg War* című kötet 2016-ban. Ebben történészek nemzetközi csoportjának igen gazdag tanulmányai sorakoznak, amelyek összehasonlítják a háború hatásait a különböző utódállamokban. Az egyik tanítványom, John Paul Newman, aki szintén részt vett ebben a projektben, közben saját könyvet publikált a horvát veteránokról *Yugoslavia in the Shadow of War* címmel (Cambridge, 2015). A projekt feltárta, hogy milyen hasonló dilemák előtt álltak az utódállamok, ha az utolsó Habsburg háborúról világos narratívát kívántak kialakítani. Bizonyos nemzeti vagy társadalmi csoportok narratíváját kiemelték, másokét pedig, ami nem illeszkedett az uralkodó állami narratívába, marginalizálták. Húsz évre kettévált a régió mind nemzeti, mind pedig nemzetközi keretben, mégpedig győztesekre és legyőzöttekre.

Jelenleg milyen kutatási témán dolgozik? Mi érdekli Önt elsősorban a lojalitás és árulás témakörében?

Az elmúlt évben szerkesztettem egy másik tanulmánykötetet *Sarajevo 1914: Sparking the First World War* címmel. Ez ismét csak több a Habsburg történetet kutató történészt hozott össze, Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolásának okait és hatásait különböző perspektívákból megvilágítva. Az egyik kulcsfontosságú tényező a könyvben Ausztria–Magyarország „délszláv kérdése” mint az első világháború egyik fő kiváltó oka. Ennek fontosságát meg-

erősíti a kötet – amit pedig a történészek oly gyakran számításon kívül hagynak –, s a szarajevói gyilkosság regionális és nemzetközi kontextusait elemzi. A gyilkosok egy rövid életű erőszakhullámot generáltak Európa-szerte, de a könyv megmutatja, hogy ez a hullám a Balkánon nagyon hosszú távon éreztette hatását.

Egyébként az én személyes, legfontosabb jelenlegi projektem az elmúlt néhány évben egy könyv megírása a felségárulás, hűtlenség jelenségéről 1848 és 1918 között a Habsburg Monarchiában, ami majd az Oxford University Pressnél jelenik meg. A programot a Leverhulme Trust pénzügyi támogatása tette lehetővé. Az utóbbi időkben sok kutatás látott napvilágot a lojalitás és patriotizmus témakörében a birodalomra vonatkozóan (említhetem például Daniel Unowsky és Laurence Cole könyvét[1]), az én könyvem azonban a lojalitás hiányáról szól majd mint a Habsburg kormányzat állandó problémájáról. Eddig nem születtek erről történeti elemzések, pedig a Habsburg hatóságok rendre folytattak eljárásokat árulók ellen. S nemcsak háborús vagy forradalmi időszakokban (1848–1849, 1914–1918), ahogy azt várnánk, hanem békeidőben is néhány fontos árulási perben (például Zágrábban 1909-ben). Programom azt elemzi, hogy ez mivel magyarázható, a hatóságok miért nyúltak a hűtlenségi törvényekhez, s ennek milyen súlyos következményei voltak. Az eredmény egyrészt sokat elárul számunkra arról, hogy a Habsburg kormányzat fennállásának utolsó évtizedeiben milyen biztonsági problémákkal küzdött. Másrészt megvilágítja az állami hatóságok gondolkodásmódját és problémákkal terhelt viszonyulásukat a birodalom bizonyos csoportjaihoz (elsősorban a szocialistákhoz és a nacionalistákhoz). Ez nagyon testhez álló program számomra, mert nyelvek egész sorát tudom hasznosítani, a birodalom különböző pontjairól véve példákat, integrálni tudom a hazai és a külföldi aspektusokat, amelyek destabilizálták végül a Monarchiát. Világos, hogy a hűtlenségi törvénykezést elsősorban a birodalom ausztriai felében aknázták ki, de Horvátországban szintén visszatérően felhasználták politikai célokra. Magyarországon persze az árulók kérdése az 1848-as forradalmakat követő időszakban kulminált. Kutatásaim azt mutatják, hogy a rákövetkező évtizedekben ott sokkal kevésbé nyúlt a kormányzat a hűtlenségi törvénykezés eszközéhez, más jogi utakat találtak arra, hogy politikai ellenfeleikkel (például a roman nacionalistákkal) elbánjanak. A hűtlenségi ügyek prizmáján keresztül értékelni az államra leselkedő súlyos veszélyeket és megmutatni azt, hogy a hatóságok hogyan próbálták e veszélyeket kezelni háborús és békeidőkben, a Habsburg Monarchia utolsó időszakáról való történeti gondolkodás új útját jelentheti.

Az elmúlt évtizedben számos könyv (például Pieter M. Judson: The Habsburg Empire: A New History, *John Deak:* Forging a Multinational State*) jelent meg azzal a szándékkal, hogy újra értékeljék a Habsburg Monarchiáról élő tradicionális történeti képet, amely szerint az a „modern" nemzetállamokkal szembeállítva elkerülhetetlenül halálra ítélt államalakulat volt. Hogyan tekint Ön a Habsburg Monarchiára? S mi a véleménye ezekről az újraértékelő törekvésekről?*

Nagyra becsülöm az olyan történészek, mint például Pieter Judson kitűnő munkáit, akik alapjaiban kívánják újraértékelni a Monarchiát, és kétségbe vonni azt az elképzelést, amely szerint összeomlásra vagy haldoklásra ítélt alakulat lett volna. Judson és mások meggyőzően hangsúlyozzák, hogy a birodalom sok alattvalója azonosult a birodalommal, és a Monarchiára mint életképes állami egységre tekintettek, amely életüket elősegíti. Nagyon fontos volt a nacionalista narratívával való szembenézés, amely a 20. században oly nagy mértékben dominálta a történetírást.

[1] Cole, Laurence – Unowsky, Daniel (eds.): *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Military Culture and Popular Patriotism in late Imperial Austria*. New York, 2007.

Az árulásra és diszlojalitásra irányuló kutatásaim azonban annak vizsgálatával, hogyan idegenített el magától szisztematikusan bizonyos társadalmi csoportokat a Monarchia, ez ellen a pozitív interpretáció ellen hat. Nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy az első világháború végén szétesett a Monarchia. Én azt vallom, hogy ez hosszú távú és megoldatlan rendszerszintű problémák következménye volt, nem pusztán a háborús idők katonai diktatúrájának köszönhető, ahogy John Deak és mások legújabban állítják.

Kutatásaim bemutatják, milyen különbség tapasztalható a sokat dicsért Habsburg „jogállamiság” és a birodalom reális viszonyai között, ahol rendszeresen előfordulhatott önkényes joggyakorlat (nem utolsósorban Horvátországban). S békeidőben, nem háború idején, tehát a világháború alatt tapasztalható önkény sok előzményével számolhatunk a megelőző évtizedekben. Hasonlóképpen szkeptikus vagyok a tekintetben, hogy túlságosan nagy mértékben kisebbítsük a nacionalista küzdelmek jelentőségét, amelyekkel a birodalom fennállásának utolsó évtizedeiben szembenézett. Igaz az, ahogy Pieter Judson fejtegeti, hogy a nacionalista hév nagy részét aktivisták kis csoportjai fűtötték, és sok állampolgár nem foglalkozott mindennapi életében a nemzetiségi kérdéssel. Mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a nemzetiségi kérdés a századfordulóra előtérbe került, közemberek mindennapi vitáinak tárgyává és a Habsburg elit aggodalmainak állandó forrásává vált. Nem érthetjük meg, miért kezdett háborút Ausztria–Magyarország 1914-ben, ha nem értjük a délszláv kérdést illető félelmeket, még ha e félelmek illuzorikusak is voltak.

Ezért az én látószögem szerint – miközben szükséges, hogy vizsgáljuk a Habsburg mindennapi élet legkülönfélébb elemét – nem téveszthetjük szem elől azt, hogy ennek a birodalomnak a fő törekvése (a Habsburg elit szemében) az volt, hogy nagyhatalmi státusát megőrizze Európában. A birodalmi történet ezen oldala eredményezte az utolsó évtizedekben az összeütközést a politikai és társadalmi reformokért küzdő demokratikusabb erőkkel. Kulcsfontosságú tényező, hogy a birodalom 1918-ban szétesett: ez nem volt elkerülhetetlen, de mutatja, hogy a Monarchia rendszerszintű problémákkal küzdött mind belügyeit, mind nemzetközi kapcsolatait tekintve. 1918-ban e két tényező radikálisan erősítette egymást, és a birodalom legitimitásának elvesztését okozta a hatalmi tényezőt képező politikai aktorok szemében mind bel-, mind pedig külföldön.

Hogy szólnak közelebbi és távolabbi tervei?

Mostani terveim a hűtlenségről szóló könyvem befejezésére irányulnak. Az árulás témáját tágabban értelmezve is felfedeztem a magam számára. Szövetkeztem André Krischer német történésszel az árulás jelensége átfogó történetének megírására. 2021-ben konferenciát szervezünk, és izgalommal várjuk történészek sorát, akik különböző korokkal foglalkozva prezentálják kutatásaik eredményét. Ez a konferencia egészen biztosan bizonyítani fogja, hogy az árulás témája sok történész számára értelmezhető történeti kutatási téma.

Hosszabb távon tervezem egy tanulmánykötet megjelentetését az LGBT csehországi történetéről. Néhány éve dolgozom már ezen, de még keveset publikáltam. Kutatásaim egész sor témára terjednek ki cseh leszikus regényektől Heinz Rutha botrányán keresztül az Alfred Redl tábornok ellen lefolytatott eljárásig Prágában a második világháború alatt. Ezek a témák jelzik, hogyan épültek be az LGBT történetek a modern cseh történelem formálásába. E témában csak a közelmúltban indultak meg kutatások a maguk mélységében a Cseh Köztársaságban. Magyarországot illetően természetesen említhetjük Kurimay Anita kitűnő könyvét (Queer Budapest), amely igazi felfedezés egy eddig nem kutatott témában.

Pieter Judsonnal együtt dolgozunk még egy új *Cambridge History of the Habsburg Monarchy* kötet szerkesztésén, ami egy nagy projekt, több mint huszonöt fejezettel, jó néhány

szerzővel. Kísérletet teszünk a birodalom 1780 és 1918 közötti történetének újraértékelésére és egy sor témában folyó új, alapvető kutatások bemutatására.

A Southamptoni Egyetem történelem tanszékén tanít. Mennyire sikerül felkelteni a brit egyetemisták érdeklődését a Habsburg Monarchia iránt? Miért lehet (ha lehet) érdekes ma a Monarchia Nagy-Britanniában vagy Európában?

Komplexitása miatt mindig is kihívást jelent a Habsburg Monarchia történetét tanítani. Én úgy láttam, hogy Southamptonban könnyen meg lehet fogni a hallgatókat különböző témákkal, legyen az a nacionalizmus Magyarországon, a kereszténységszocializmus politikája, Bécs művészete vagy az első világháború hátországi küzdelmei. Az egyetemen működik egy nagyobb Zsidó Kutatási Központ (Parkes Institute) is, ott is tarthatok kurzusokat Bécs, Budapest és Prága zsidó világáról.

Persze tapasztalható bizonyos elmozdulás a hallgatók érdeklődésében 1990 óta. Akkoriban a vasfüggöny ledőltével Kelet-Közép-Európára meglehetősen exotikus tárgyként tekintettek, míg manapság már más a helyzet, ha indián vagy kínai történelem is szerepel a tanrendben. Az évek során azonban mindig találtam sok olyan brit hallgatót, akit izgatott a Habsburg Birodalom szétesése vagy a nemzetiségi problémák és azok relevanciája napjaink komplex nemzeti és társadalmi identitásainak világára nézve. Mindig utaltam Britannia példájára (például Skóciára és Walesre), ahol ahhoz hasonló nehézségekkel szembesülünk, mint amelyekkel a Habsburg kormányzat küzdött. Mindig is hangsúlyoztam, hogy a Habsburg birodalom ismerete sok mindent felfed napjaink Kelet-Közép-Európájának arculatából. Mindezt észben tartva, remélem, hamarosan újra ellátogathatok „területem”-re, nem utolsósorban azért, hogy fejleszthessem magyar nyelvtudásomat.

Budapest – Southampton, 2021. május

Az interjút készítette: DEÁK ÁGNES

Mark Cornwall műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek

The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2000; 2nd edition 2018.

The Devil's Wall. The Nationalist Youth Mission of Heinz Rutha. Cambridge MA: Harvard University Press, 2012. [Winner of the 2013 book prize of the Czechoslovak Studies Association, USA]. (Cseh nyelven: 2021.)

Szerkesztett kötetek

Scotland and the Slavs: Cultures in Contact 1500–2000 [with Murray Frame] Newtonville, MA, 2001.

The Last Years of Austria-Hungary: A Multi-National Experiment in Early Twentieth Century Europe. Exeter, 2002.

Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe 1918–1948 [with R.J.W. Evans] London, 2007.

Sacrifice and Rebirth: The Legacy of the Habsburg Empire's Last War [with John Paul Newman] New York, 2016.

Sarajevo 1914: Sparking the First World War. London: Bloomsbury, 2020.

Válogatott tanulmányok

'The Struggle on the Czech-German Language Border 1880-1940', The English Historical Review vol. 109/433 (September 1994): 914–951.

'Serbia', in Keith Wilson (ed.), Decisions for War 1914. London, 1995. 55–96.

"National Reparation?": The Czech Land Reform and the Sudeten Germans 1918–1938', The Slavonic and East European Review, vol.75/2 (April 1997): 259–280.

'Morale and Patriotism in the Austro-Hungarian Army 1914–1918', in J. Horne (ed.), State Society and Mobilization in Europe during the First World War'. Cambridge, 1997.173–191.

'Austria-Hungary', in Hugh Cecil and Peter Liddle (eds), At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918. Barnsley, 1998. 285–300.

'Heinrich Rutha and the Unraveling of a Homosexual Scandal in 1930s Czechoslovakia', GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies, vol. 8/3 (2002): 320–347.

'Great Britain and the Splintering of Greater Hungary, 1914–1918', in László Péter and Martyn Rady (eds), British-Hungarian Relations since 1848. London, 2004.103–122.

'The Habsburg Monarchy: "National Trinity" and the Elasticity of National Allegiance', in Mark Hewitson and Timothy Baycroft (eds), Nationalism in Nineteenth Century Europe 1789–1914. Oxford, 2006.

'Stirring Resistance from Moscow: The German Communists of Czechoslovakia and Wireless Propaganda in the Sudetenland 1941–1945', German History, vol. 24/2 (2006): 212–242.

'The Habsburg Elite and the Southern Slav Question 1914–1918', in L. Höbelt and T. Otte (eds), A Living Anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy. Vienna, 2010. 239–270.
'The Great War and the Yugoslav Grassroots: Popular Mobilization in the Habsburg Monarchy 1914–1918', in Dejan Djokić and James Ker-Lindsay (eds), New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies. London, 2011. 27–45.
'Das Ringen um die Moral des Hinterland. Moral Loyalität und Zensur', in Helmut Rumpler (ed.), Die Habsburgermonarchie 1848–1918, vol XI: Der Erste Weltkrieg. Vienna, 2016. 393–435.
'Loyalty and Treason in late Habsburg Croatia: A Violent Discourse before the Great War', in Jana Osterkamp and Martin Schulze-Wessel (eds), Exploring Loyalty. Göttingen, 2017.
'Traitors and the Meaning of Treason in Austria-Hungary's Great War', Transactions of the Royal Historical Society 25 (2015): 113–134.
'Robert William Seton-Watson és a kései Habsburg birodalom nemzetépítési kísérletei', in László Szarka (ed.), Párhuzamos nemzetépiítés, konfliktusos együttélés: Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938). Budapest, 2017. 327–349.
'Treason in an Age of Regime Change: The Case of the Habsburg Monarchy', Austrian History Yearbook 50 (2019): 124–149.
'The Flickering Lighthouse: Rethinking the British Judgement on Trianon', Hungarian Historical Review 9/1 (2020): 5–27.

MARK CORNWALL

Hűtlenség kormányváltó korszakban: a Habsburg Monarchia esete*

Bármit is hívjunk „hűtlenségnek" *(Hochverrat, trahison, velezrada, veleizdaja),* az az emberi történelem állandó jelensége. Az „áruló", aki megszegi a bizalom legfőbb kötelékét, feltűnik minden korban, és rendszerint a társadalom páriájaként kezelik. A Habsburg Monarchia utolsó időszaka legfontosabb hűtlenségi perében, az ötvenhárom szerb ellen lefolytatott zágrábi perben 1909-ben a védelem fő ügyvédje, Hinko Hinković záróbeszédét egy tipikus jogászi fordulattal kezdte: a hűtlenség az elképzelhető „leggyűlöletesebb dolog". Kijelentette: évszázadokra visszatekintve az emberiség két típusú árulót azonosított: Először is azokat, akik istent árulták el, legjobban karióti Júdás testesíti meg e típust. Másodrészt a nemzetárulókat, mint például a spártai Ephialtész, aki Herodotus szerint tragikusan elárulta hazáját a perzsáknak Thermophylaenél Kr. e. 480-ban. Mindkét árulás „visszataszító és borzasztó". Hinković gyorsan hozzáfűzte, hogy mégis a második, a nemzetárulás valójában a legborzasztóbb. Szemét az egyik általa védett szerben tartva azonban hozzátette, hogy egyes nemzetárulók nem nemzetük ellen fordultak. Ahol ugyanis a nemzeti aspirációk nem esnek egybe az állami törekvésekkel, vagy ahol az állam nem azonos a hazával *(otačbina),* azt a cselekedetet, melyet az állam árulásnak tart, a nemzet tekintheti hősies, patrióta tettnek. Más szóval az árulást lehet az elnyomás alóli felszabadításnak értelmezni, és erre számtalan példa idézhető a legutóbbi Habsburg történelemből, nem utolsósorban azt, ahogy a magyarok ünnepelték és a közemlékezetbe emelték az áruló-felszabadító Kossuth Lajost.[1]

Hinković beszédében hangsúlyozta a hűtlenség hagyományos szubjektív interpretációját, a hűtlenséggel vádoltak nézőpontját. De mindenekelőtt igyekezett megkülönböztetni a jogi és az erkölcsi nézőpontot. Az állam alkotta a hűtlenségre vonatkozó emberi törvényt, a nemzet törvénye ugyanerre vonatkozóan, sugallta, szigorúan erkölcsi jellegű és az isteni

---

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: *Treason in an Era of Regime Change: The Case of the Habsburg Monarchy*. Austrian History Yearbook, vol. 50. (2019) 124–149. [Ford. jegyzete]
A tanulmány jelenlegi, „Treason in the Age of Francis Joseph" című kutatási programom keretében készült. Első változatát előadhattam a Jénai Egyetemen és a Zágrábi Egyetemen, köszönöm a lehetőséget Joachim von Puttkammernek és Iskra Iveljićnek. Szeretném megköszönni az Austrian History Yearbook anoním lektorainak nagyon hasznos észrevételeiket.

[1] Hinko Hinković beszédét lásd: *Govori branitelja u kaznenoj parnici protiv Adam Pribićevića i petdeset dvojice drugova radi zločinstva veleizdaje*. Zagreb, 1909. A meglepően kevéssé kutatott zágrábi perről lásd: Cornwall, Mark: *Loyalty and Treason in Late Habsburg Croatia: A Violent Political Discourse before the First World War*. In: Osterkamp, Jana – Schulze-Wessel, Martin (eds.): Exploring Loyalty. Göttingen, 2017. 97–120.; Gabelica, Mislav: *Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine*. Časopis za suvremenu povijest, vol. 46. (2014) 131–157. Klasszikus tanulmány továbbá R. W. Seaton-Watsoné (*The Southern Slav Question*. London, 1911.), de nagyon szubjektív, s nem a per hivatalos jegyzőkönyvén alapszik.

törvénnyel rokonítható.[2] Eszerint hűtlenség miatt lefolytatott bármely állami eljárás motivációját tekintve opportunista és alapvetően politikai jellegű (a Jézus elleni éppúgy, ahogy a szerb lázadó Karadjordjević elleni is). Az aktuális államrezon szempontjai konstruálják, inkább a kormányzat saját biztonsági követelményeit tükrözik, mint „árulók" valódi jelenlétét a közösségben.[3]

Ez az a pont, melyet néhány évvel később egy védőügyvéd még erőteljesebben hangsúlyozott egy másik Habsburg áruló perében. 1914 októberében Gavrila Princip és Ferenc Ferdinánd főherceg többi gyilkosa szarajevói perében Rudolf Zistler igyekezett a hűtlenségi vádat kontextusba helyezni, azzal érvelve, hogy „Monarchiánkban sajnos hűtlenségi perek krónikus betegséghez hasonlóan periodikus ciklusokban újra és újra felbukkannak".[4] Zistler és Hinković az árulók védelmében igyekeztek az eljárást a feje tetejére állítani, azt állítva, hogy az „árulók" hirtelen megjelenése az állam műve, s világos jele annak, hogy a Habsburg kormányzat válságban van. Provokatív felvetésükért mindkét ügyvéd kemény büntetést kapott. Hinkovićot 1910-ben kizárták az ügyvédek sorából, és hat hónapra bebörtönözték, Zistlert pedig „ellenséges magatartása" miatt száműzték Boszniából.[5]

Hűtlenség mint próbakő

Ezek a bevezető példák már mutatják, hogy a hűtlenség hasznos próbakő lehet bármely kormányzat gondolkodásmódjának a felfejtéséhez. Nemcsak azt fedi fel, hogy az állami hatóságok szemében melyek a legkomolyabb (bel- és külföldi) biztonsági fenyegetések, hanem arra is rámutat – ahogy azt Hinković megjegyezte –, hogy gyakran ellentét feszül a hűséget illető állami elvárások és az állampolgároknak az efféle hűségről alkotott képlékenyebb interpretációja között, ami ütközhet regionális, nemzeti vagy ideológiai elköteleződéseikkel. S hogy egy kormányzat hogyan kezeli a hűtlenséget – a lojalitás teljes hiányát –, sokat elárul a jog aktuális erejéről az államban. Mivel a hűtlenség a legfőbb politikai bűnnek számít, s így szoros összeköttetésben áll egy kormányzat önfenntartásra irányuló törekvésével, a törvény uralmára irányuló politikai nyomásgyakorlás számára mindig tág tér nyílik, amikor úgynevezett árulókat azonosítanak, eljárást indítanak ellenük, és elítélik őket. Más szóval, ennek a bűntettnek a kezelése rávilágíthat a jogállam aktuális korlátaira.

A Habsburg Monarchia története kései szakaszával foglalkozó történetírás kevés figyelmet szentelt a hűtlenség jelenségének.[6] Persze az első világháború alatti önkényes katonai

[2] *Govori branitelja,* 4.

[3] *Govori branitelja,* 6.

[4] Bogićević, Vojislav (ed.): *Sarajevski atentat. Stenogram glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova*. Sarajevo, 1954. 386.

[5] *Šest mjesici tamnice.* Hrvatski pokret, 1911. máj. 30. 1–2.; Zistler, Rudolf: *Kako sam branio Principa i drugove 1914. godine*. Ljubljana, 1937. 15.

[6] Hasonlóképpen kevés kísérlet történt a hűtlenség konceptualizálására Európa modern kori történetére vonatkozóan (s így a „Habsburg hűtlenség" kontextusba helyezésére). A hűtlenség hasznos elméleti megközelítését lásd: Ben-Yehuda, Nachman: *Betrayal and Treason: Violation of Trust and Loyalty*. Boulder, 2001.; Noetzel, Thomas: *Die Faszination des Verrats. Eine Studie zur Dekadenz im Ost–West-Konflikt*. Hamburg, 1989.; Flores, Marcello: *Traditori. Una storia politica e culturale*. Bologna, 2015.; és a legutóbbi átfogó tanulmány: Krischer, André (Hg.): *Verräter. Geschichte eines Deutungsmuster*. Vienna, 2019.; további népszerű tanulmányok, amelyek látóköre azonban szerzőik konzervatív agendája nyomán bizonyos fokig korlátozott: Boveri, Margaret: *Der Verrat im 20. Jahrhundert*. Reinbek, 1976.; Pincher, Chapman: *Traitors: The Labyrinths of Treason*. London, 1987.

igazságszolgáltatással és a hűtlenségi mítoszokkal foglalkozó tanulmányok futólag említik.[7] De ezek az írások nem magára a bűntettre és a hűtlenség kezelésére mint olyanra összpontosítják figyelmüket, ellentétben például a kora újkori Angliával foglalkozó történeti irodalommal.[8] Valóban, a Habsburg Monarchia történészei mostanság sokkal inkább figyeltek a lojalitás, mint a hűtlenség kifejezési formáira, arra, hogy mi köti össze az állampolgárokat, hogyan igyekezett a dinasztia népszerűsítani magát, és a társadalom különböző rétegeiben milyen formákban jutott kifejezésre a lakosság állampolgári hűsége.[9] Ez haszonnal járt, hiszen megfordította a birodalom történetének nacionalista, teleologikus megközelítését, életteli egységként látva átértékelte Ausztria–Magyarországot, ahol ha előfordultak is belső válságok, azok – ahogy az újságíró Henry Wickham Steed fogalmazott 1913-ban – inkább „a növekedés, semmint a hanyatlás válságai" voltak.[10] Azonban ebben a csábító narratívában túlságosan könnyű a hazai diszlojalitás jelenlévő jeleit elbagatellizálni és mindenekelőtt figyelmen kívül hagyni az uralmon lévő elitek felfogását, akik soraiból sokan úgy érezték a századfordulóra, hogy birodalmuk valóban válságban van, azt államellenes ellenségek határokon belül és kívül támadják. Ez az a pont, ahol egy a hűtlenséget és diszlojalitást hosszú távon elemző tanulmány illeszkedhet a dualista birodalom alapvetően kedvező értékeléséhez. Ez nem jelent visszatérést a teleologikus nézőponthoz. De jobban megmagyarázhatja – belevonva az elemzésbe a Monarchia döntő külföldi perspektíváját (nagyhatalomként) –, hogy egy konzervatív kormányzat miért érezhette olyannyira veszélyben magát 1900 után, s miért hajlott egyre inkább a jogállamiság megsértésére.[11]

Ez a tanulmány ezt a gondolatmenetet követi, új megvilágításba helyezve a hűtlenséget, és keretet kínál ahhoz, hogy megértsük azt a kései Habsburg Monarchia kontextusában. Ezt teszi először a hűtlenségre vonatkozó jogi szabályozás tisztázásával (elismerve, hogy az mindig is pontatlan volt, lehetőséget adva politikai machinációra), másrészt annak vizsgálatával, hogy a hatóságok hogyan és miért azonosították a fő „árulók"-at, valamint hogyan és miért

[7] Vö. Moll, Martin: *Kein Burgfrieden. Der deutsch–slovenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918*. Innsbruck, 2007.; Lein, Richard: *Pflichterfüllung oder Hochverrat? Die tschechischen Soldaten Österreich–Ungarns im Ersten Weltkrieg*. Wien, 2011.; Überegger, Oswald*: Der andere Krieg. Die Tiroler Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg*. Innsbruck, 2002.; Wiggermann, Frank: *K.u.k. Kriegsmarine und Politik. Ein Beitrag zur Geschichte der italienischen Nationalbewegung in Istrien*. Wien, 2004.; Gumz, Jonathan E.: *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. Cambridge, 2009.; rokon témájú nagyobb áttekintés, melynek témája azonban nem a hűtlenség: Czech, Philip: *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbuben: Majestätsbeleidigung unter Kaiser Franz Joseph*. Wien, 2010.

[8] Bellamy, John: *The Tudor Law of Treason. An Introduction*. London, 1979.; Steffen, Lisa: *Defining a British State: Treason and National Identity, 1608–1820*. Basingstoke, 2001.; Orr, Alan: *Treason and the State: Law, Politics and Ideology in the English Civil War*. Cambridge, 2002.; Barrell, John: *Imagining the King's Death: Figurative Treason. Fantasies of Regicide*. Oxford, 2000.; valamint legutóbb a jogi procedúráról lásd a következő kitűnő könyvet: Krischer, André: *Die Macht des Verfahrens. Englische Hochverratsprozesse 1554–1848*. Münster, 2017.

[9] Lásd például: Unowsky, Daniel: *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. Lafayette, 2005.; Cole, Laurence – Unowsky, Daniel (eds.): *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Military Culture and Popular Patriotism in late Imperial Austria*. Oxford, 2014.; Osterkamp, Jana (ed.): *Kooperatives Imperium. Politische Zusammenarbeit in der späten Habsburgermonarchie*. Göttingen, 2018.

[10] Steed, Henry Wickham: *The Hapsburg Monarchy*. London, 1913. IX.; ezen megközelítés vezető átfogó szintézise: Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA, 2016.

[11] Lásd legutóbb Laurence Cole találó és kritikus recenzióját Judson munkájáról*: Revisions and Revisions of Empire: Reflections on a New History of the Habsburg Monarchy*. Austrian History Yearbook, vol. 49. (2018) 261–280., különösen 276–279.

indítottak eljárást ellenük. A legismertebb esetekre helyezem a fő hangsúlyt, s hogy kezelhető tárgyalásra nyíljon lehetőség, a legtöbb példát a cseh és a délszláv államokból veszem, azon régiókból, amelyek a huszadik század elején több nagyobb hűtlenségi pert is megéltek.

Kronológiai tekintetben a kifejtés az 1914 és 1921 közötti, regionális krízisekben gazdag időszakra koncentrál.[12] A vizsgálat tudatosan átlépi 1918 vízválasztó évét, hogy mind a folytonosságokat, mind pedig a megszakítottságokat ki lehessen mutatni a hűtlenség interpretációiban. Ez nem pusztán arra az újabb historiográfiai irányra reflektál, amely relativizálja az 1918-as év alapvető cezúra jellegét.[13] Lehetővé teszi, hogy mérlegelni tudjuk különböző kormányzatok megközelítési módjait a feltételezett hűtlenség tekintetében, össze tudjuk hasonlítani a legfőbb árulókkal szembeni eljárásmódot a háború időszakában, valamint az utódállam Csehszlovákiában és Jugoszláviában, ahol a tárgyalt időszakban a rendkívüli állapot még fennállt. Az a tény, hogy a „hűtlenség" oly erősen jelen volt ezekben az években, sok mindent felfed a kormányzatok bizonytalanságából, mely rezsimek belső hűtlenségre érzékeny éberségét felerősítették az állam nemzetközi bizonytalansága miatt érzett aggodalmak. Kijelenthetjük, hogy az árulókról szóló hivatalos diskurzus általában mindig háborús periódusban vagy a kormányzatok bizonytalan helyzetében a legerőteljesebb. A Habsburg Monarchiát illetően a korábbi legfontosabb kormányzati krízist az 1848-as forradalmak teremtette káosz és annak következményei jelentették. Akkor szintén megszaporodott a „hűtlenek" száma, és brutális megtorlás következett. Habsburg hadbíróságokat állítottak fel gyorsan, hogy a magyar árulókat speciális haditörvényszéki eljárások keretében megbüntessék, a volt miniszterelnök, Batthyány Lajos volt a legprominensebb áldozata ennek.[14] Az 1850-es években azonban, ahogy Ferenc József neoabszolutista rendszere fokozatosan egyre biztosabbnak érezte magát, rájöttek, hogy szükség van kegyelmezésekre és amnesztiákra, hogy visszatérjenek, ahogy Alexander Bach és mások nevezték, a „normál állapotok"-hoz.[15] Így a rendszer egész sikeresen megerősítette hatalmát, és vitathatatlanul bizonyos stabilitást készített elő az 1867-ben bekövetkező majdani kiegyezés számára.

A korábbi forradalmi időszak azonban megmutatta annak örök veszélyét, ha egy állami közösségben tömegek azonosulnak „árulók"-kal. Hiszen ha egy kormányzat a hűtlenség vádjával áll elő, különösen nyers, otromba eszközzel kívánja elhallgattatni ellenzékét, amit Otto Kirchheimer „a politikai hatalom rendelkezésére álló legsúlyosabb és legormótlanabb

[12] Ahogy a következő szövegben jelzem, az erre az időszakra való koncentrálás nem fedi el azt a tényt, hogy már jóval 1914 előtt „kormányzati válság" jelei mutatkoztak: lásd az árulók intenzívebb érzékelését, illetve az erősödő panaszokat a diszfunkcionális Habsburg jogállamra (nevezetesen Horvátországban). A háborút megelőző időszak birodalmi bizonytalanságaira lásd: Kronenbitter, Günther: *Krieg im Frieden. Die Führung der k.u.k. Armee und die Großmachtpolitik Österreich–Ungarns 1906–1914*. München, 2003.

[13] Az egyre növekvő irodalomból lásd: Judson: *The Habsburg Monarchy,* id. mű; Gerwarth, Robert: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. London, 2016.; Miller, Paul – Morelon, Claire (eds.): *Embers of Empire: Continuity and Rupture in the Habsburg Successor States after 1918*. New York, 2018.

[14] Hermann, Róbert: *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*. Budapest, 1999.; uő: I. *Ferenc József és a megtorlás*. Századok, 141. évf. (2007) 3. sz. 635–681.

[15] Deák, Ágnes: *From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise*. New York, 2008. 73–85. A „normál állapotok"-hoz való visszatérés óhajához lásd Bach megjegyzését a bécsi miniszteri konferencia 1853. március 13-i ülésén. *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867*. III. Abteilung. Das Ministerium Buol-Schauenstein. Bd. 1: 14 April 1852 – 13. März 1853. Hg. von Waltraud Heindl. Wien, 1975. 518.

fegyver"-nek nevezett.[16] Ha ilyen lépést tesz, alapvetően fontos a körültekintő eljárás, hogy ne hátrafelé süljön el a fegyver, s az eszköz kezelőit sebesítse meg. Röviden, a hatóságoknak tudniuk kell, hogy az erő pozíciójából ellenőrzésük alatt tudják tartani a folyamatot. Máskülönben fennáll annak veszélye, hogy az árulók elleni eljárás önkényesnek vagy törvénytelennek tűnik, és szélesebb közösség szemében foltot ejthet a kormányzat erkölcsi tekintélyén.[17] Ezért alapvetően fontos minden kormányzat számára, hogy mérlegelje, mikor és milyen mértékben fog perbe „árulókat" viszonylagos gyengesége pillanataiban, és mikor hirdet kegyelmet és amnesztiát az erő pozíciójából, hogy megerősítse a stabilitást. Mint látni fogjuk, ez volt a fő dilemma azok számára, akik a háborút vívó Habsburg Monarchiában, majd az utódállamok első éveiben arra törekedtek, hogy ellenőrzés alatt tartsák a lojalitáshiányt.

Hűtlenségi törvénykezés

Ausztria–Magyarország a háború alatt bőséges alkalommal nyúlt a hűtlenségi törvény eszközéhez – feltehetőleg eltérően a többi európai hadviselő féltől.[18] A hűtlenség bűnébe esettek *(Hochverräter)* körüli visszaélés, mely oly gyakori volt a szarajevói gyilkosság után, veszélyes volt a vidéki államügyészek kezében, mivel szilárd jogi megalapozásra támaszkodhattak az ausztriai és a magyar büntető törvénykönyvekben. Úgy tűnik, leginkább az 1852-es ausztriai büntető törvénykönyvet használták, mivel az nemcsak a ciszlajtán területeken, de Horvátországban is alkalmazható volt (az 1868-ban született horvát–magyar kiegyezés ellenére), sőt Boszniában is az 1878-as okkupációt követően.[19] Az 1878-as magyar büntető törvénykönyv hűtlenségre vonatkozó rendelkezéseit – legalábbis a kutatások jelenlegi állása szerint – sokkal kevésbé vették igénybe a háború alatt Magyarországon, köszönhetően annak, hogy ott gyengébb volt a hadsereg befolyása.[20] A magyar törvénykezés az ausztriait tükrözte, de

[16] Kirchheimer, Otto: *Political Justice: The Use of Legal Procedure for Political Ends*. Princeton, 1961. 76.

[17] Az árulásról folytatott diskurzusnak mindig van erkölcsi vonatkozása, megbélyegezzük a másikat (az árulót), mint aki megsértette a birodalmi vagy nemzeti közösség morális univerzumát. Lásd: Ben-Yehuda: *Betrayal and Treason,* 125.

[18] A Habsburg Monarchia háború alatti hűtlenségi pereiről áttekintésként lásd: Cornwall, Mark: *Traitors and the Meaning of Treason in Austria–Hungary's Great War*. Transactions of the royal Historical Society, vol. 25. (2015) 113–134. A többi európai hadviselő félt illetően átfogóan nem tárgyalták még a témát, de a leghíresebb 1916-os brit példát lásd: *Trial of Roger Casement*. Ed. by H. Montgomery Hyde. London, 1960. Orosz árulókról lásd: Fuller, William C., Jr.: *The Foe Within: Fantasies of Treason and the End of Imperial Russia*. Ithaca, 2006.; hasznos esettanulmány: Lohr, Eric: *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign against Enemy Aliens during World War I*. Cambridge, MA, 2003.

[19] Lásd: Šilović, Josip: *Kazneno pravo*. Zagreb, 1893. 298–301. Šilović, generációjának egyik vezető horvát jogásza kimutatta, hogy egy 1870-ben született horvát törvény alapján hogyan lehetett a Magyarország és Horvátország–Szlavónia közötti unió támadását is hűtlenségnek tekinteni.

[20] Hogy előfordult ilyen eset, bizonyítja Vaso Stajić professzor esete, akit 2015 végén a szegedi törvényszék hűtlenségben bűnösnek talált, és hét év börtönre ítélt a Narodna Odbrana szervezet tagságáért. Hrvatski Državni Archiv (Zágráb) (a továbbiakban: HDA) Fond 397., Državno nadodvjetništvo (a továbbiakban: DNO) Zagreb 1875–1945, kutija 81, K81/1916. 1915 decemberében a magyar belügyminiszter javasolta, hogy a horvát politikust, Frano Supilolt távollétében szintén hűtlenségi perbe kellene fogni a 127. § alapján (mely magyar területek erőszakos elcsatolására vonatkozott). Uo. Središnja dojava i defenzivna služba, kutija (a továbbiakban: SDDS) 5691(5), 136/1915. A magyar belügyminiszter átirata Skerlecz bánhoz (6633. sz.) 1915. dec. 13.

terjedelmesebben védte a Magyar Királyságot a feldarabolás ellen, miközben halálbüntetést kizárólag az uralkodó ellen elkövetett erőszak esetén engedett.[21]

Az 1852-es ausztriai büntető törvénykönyvnek a hűtlenséggel foglalkozó legfontosabb paragrafusa az 58. § (ugyanazon formában Boszniában a 111. §).[22] A többi európai hűtlenségi törvényhez hasonlóan a Habsburg Monarchia ide vonatkozó szabályozása is kriminalizálta azon tetteket, amelyek veszélyeztették az állam belső és külső biztonságát, s azokat típus vagy cél szerint három csoportba osztotta.[23] Az 58. § első két szakasza a rezsim belső fenyegetéseit célozta (a tradicionális *Hochverrat*). Az 58a.§ az uralkodó életét védte. A 19. század végének hűtlenségi pereiben ezt a rendelkezést értelmezgették, „konstruálták" annak érdekében, hogy olyan tetteket is ide vonhassanak, amelyek csak közvetetten fenyegették Ferenc József császárt.[24] Általában véve azonban az 58a. § célja egészen világos volt. Hatálya alá tartozott például Guglielmo Oberdan gyilkossági összeesküvése (1882), de nem vonatkozott az uralkodó szóban vagy írásban történt sértésére *(Majestätsbeleidigung),* amelyet az 1787-es büntető törvénykönyvi szabályozás óta már nem soroltak a „hűtlenség" kategóriájába.[25] A második szakasz (58b. §) hűtlenségnek minősítette az erőszakos kormányváltásra történő kísérletet. Ezt bőségesen alkalmazták a szocialista és az anarchista perekben az 1870–1880-as években, például az ausztriai szocialisták perében 1870-ben, akik Bécs utcáin demonstráltak, amit nyílt lázadásnak, így hűtlenségnek minősítettek.[26]

A Nagy Háború idején azonban a harmadik szakaszt (58c. §) használták ki a hatóságok a fő hűtlenségi perekben, mivel az a „területi hűtlenségre", a hazaárulásra (*Landesverrat* vagy *Staatsverrat*) vonatkozott mint a hűtlenség speciális kategóriájára.[27] 1848 tapasztalataiból kiindulva, amikor a magyar és az olasz mozgalmak csaknem darabjaira tépték a birodalmat,

[21] A „felségsértés"-t *(Hochverrat)* a 126–138. §, a hűtlenséget *(Staatsverrat)* a 142–151. § tárgyalta. Német nyelvű fordítását lásd: *Das ungarische Strafgesetzbuch über Verbrechen und Vergehen*. Trans. by Gustav Steinbach. Budapest, 1878. 30–37. [A felségsértés alatt – a hagyományos fogalomhasználattal szemben – itt egyes államhatalmi szervek megsemmisítésére irányuló cselekedetet, míg hűtlenség alatt az állam nemzetközi állásának veszélyeztetését értették. – A ford. jegyzete]

[22] Az ausztriai hűtlenségi jog fejlődésével foglalkozik: Pfeifer, Wolfgang: *Der Hochverrat im österreichischen Strafrecht vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Ph.D. Dissertation, Universität Graz, 2008. különösen 120–130.

[23] Nagyon hasznos összehasonlító elemzésként lásd: van Calker, Fritz: *Hochverrat und Landesverrat*. In: Birkmeyer, Karl – van Calker, Fritz – Frank, Reinhard, et al. (Hg.): Vergleichende Darstellung des deutschen und ausländischen Strafrechts. Vorarbeiten zur deutschen Strafrechtsreform. Besonderer Teil. 1. Bd. Berlin, 1906. 2–71.

[24] „Konstruálás" alatt a hűtlenségi törvény politikai célokkal történő körmönfont interpretációját vagy manipulációját értem. Nagyon jellemző ez a kora újkori angliai hűtlenségi perekre, s felettébb jól alkalmazható a kései Habsburg hűtlenségi perekre is. Példaként említhetjük Jindřich Kejval és Josef Hüber esetét 1869-ben, akik Prágában röplapokat osztogattak, melyek halványan utaltak a császár halálára. Az 58a. § alapján fogták őket perbe, de csak a közrend megzavarásának kisebb bűntettében (65. §) találták bűnösnek. Státní oblastní archiv v Praze (a továbbiakban: SOAP), Krajskỳ (zemskỳ) soud trestní Praha, karton 551, C-576/69.

[25] Pfeifer: *Der Hochverrat im österreichischen Strafrecht,* 55–61.; Czech: *Der Kaiser ist ein Lump,* id. mű.

[26] *Der Wiener Hochverratsprozeß*. Hg. von Heinrich Scheu. Wien, 1911.

[27] Fritz van Calker szerint az osztrák jog – a némettől vagy a franciától eltérően – nem ismerte a hazaárulás *(Landesverrat)* fogalmát, az az 58c. § hűtlenség fogalma alá tartozott. Az ausztriai büntető törvénykönyv más paragrafusai azonban kimerítően foglalkoztak az állam külső biztonságát veszélyeztető fenyegetések széles skálájával. van Calker: *Hochverrat und Landesverrat,* 55–65.

az 58c. § teljesen új rendelkezésként került be az 1852-es büntető törvénykönyvbe.[28] Árulónak nyilvánított mindenkit, aki a birodalom területe egy részének elszakítására tör, vagy az államot határain kívülről fenyegető veszély növelését célozza. Természetes volt, hogy háború idején előtérbe került a hűtlenségnek ez a külső dinamikája, különösen a Habsburg Monarchiában oly sok irredenta fenyegetés közepette. Mint látni fogjuk, az 58c. § szövegezése elég bizonytalan volt ahhoz, hogy megkönnyítse az államügyészek számára bármely hűtlenségi ügynek ítélt eset megkonstruálását. De az 1852-es büntető törvénykönyv más passzusai is nagyon hasznosnak bizonyultak arra, hogy kezeljék az állam biztonságára leselkedő veszélyeket, melyek egyesek szemében hűtlenséggel értek fel. Ezek egyike volt a „közrend megzavarása" (65. §), amelyet lehetett úgy interpretálni, hogy az az állam törvényeinek való engedelmesség megtagadása vagy a kormányzat elleni gyűlöletkeltés. Vagy a 67. § vészjósló gyűjtőcíme: „az állam katonai ereje elleni bűntettek" (a katonai büntető törvénykönyv ezt a *Verbrechen wider der Kriegsmacht des Staates* fogalommal írta le). A kémkedés pontos kriminalizálása mellett ez a szakasz különös élt adott az 58c. §-nak, mivel minden viselkedést kriminalizált, amiből háborús időben az ellenség hasznot húzhat.[29] Röviden: ez felhatalmazó levél lehetett az önkényes igazságszolgáltatásra olyan időkben, amikor a hatóságok különösen érzékenyek a lojalitáshiányra.

S valóban, a háború kezdete az „árulás" konstruálásának virágkorát hozta magával: nemcsak azt, hogy a közvélemény széles körben árulókról beszélt, hanem tömeges letartóztatások történtek az árulás büntető törvénykönyvből vett bizonytalan interpretációjára alapozva. Jaroslav Hašek Svejk, a derék katonájának bizonyos epizódjai (például amikor Svejket váratlanul letartóztatják Prágában és hűtlenséggel vádolják, mivel tiszteletlenül beszélt a Habsburgokról) igaznak tűnhetnek, mivel a háborús konfliktus első hónapjaiban előfordult konkrét esetek százait tükrözik.[30] A hűtlenségi törvény tömeges alkalmazásában döntő jelentősége volt annak, hogy a hadsereg szinte diktatórikus hatalomra tett szert a „háborús zóná"-nak *(Armee im Felde)* minősített területeken.[31] De még ennél is fontosabb, hogy Magyarország kivételével minden civil lakos katonai törvénykezés alá tartozott most minden politikai bűntény (beleértve az 58. §, a 65. § és a 67. § alá tartozó ügyeket) esetén. Legalább 1917 közepéig a hadsereg ellenőrizte a hűtlenségi ügyek menetének legtöbb elemét, az „árulók" elleni vizsgálatokat és peres eljárást kezdeményezve. Mindez a hűtlenség önkényes értelmezését eredményezte a háborús zónákban, különösen Boszniában és Galíciában, gyorsított hadbírósági eljárással és a bűnösnek talált személyek azonnali kivégzésével.[32] 1915 júniusában

[28] Legfontosabb kortárs kommentárként lásd: Hye, Anton: *Das österreichische Strafgesetz uber Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen, und die Preßordnung vom 27. Mai 1852*. Bd. 1. Wien, 1855. 672–735.

[29] Az 58c. és a 67. paragrafusok összeolvasztása módjának példájaként lásd: Herbst, Eduard: *Handbuch des allgemeinen österreichischen Strafrechts. Mit Rücksicht auf die Bedürfnisse des Studiums und der Anwendung*. Bd. 1: Von den Verbrechen. 7. Aufl. Wien, 1882. 208–209.

[30] Hašek, Jaroslav: *The Good Soldier Švejk*. Trans. Cecil Parrott. London, 1974. 13. Kis példaként lásd Adam Dragojlović és Dušan Blagajić ügyét, akik ellen vizsgálat indult, mert Horvátországban a Brod és Zágráb közötti vasúton utazva hazaáruló megjegyzéseket tettek a monarchiára és a hadseregre. HDA, SDDS, kutija 5690(4), 936/1914. A zágrábi katonai parancsnokság átirata az SDDS-hez, 1914. dec. 30.

[31] Erről lásd legutóbb: Deak, John – Gumz, Jonathan E.: *How to Break a State: The Habsburg Monarchiy's Internal War, 1914–1918*. American Historical Review, vol. 122. (October 2017.) No. 4. 1105–1136. Régebbi, de még mindig hasznos tanulmány: Führ, Christoph: *Das k.u.k. Armeeoberkommando und die Innenpolitik in Österreich 1914–1917*. Graz, 1968.

[32] Boszniára vonatkozóan lásd: Gumz: *The Resurrection and Collapse*, 105–106., 112–113.; Galíciára nézve lásd (bár az ott szereplő 30 000 kivégzett rutén civil áldozatra vonatkozó adat későbbi

például egy ljubljanai férfit, aki nyilvánosan dicsérte Olaszországot, és a németeket „disznók"-nak nevezte, bűnösnek találták a „közrend megzavarásá"-ban, és azonnal kivégezték.[33] Magasabb szinten szintén a hadsereg volt az, amely a háború folyamán az impulzust adta a prominens cseh és szerb személyiségek elleni legfontosabb Habsburg hűtlenségi perekre. De ott legalább a hadsereg hatalmát korlátozta a civil jogi apparátus, ami garantálta a perbe fogott számára a civil védőügyvédet és a tisztességes eljárást az ausztriai jogállam konstruált tradíciójának megfelelően. Ahogy Jonathan Gumz hangsúlyozta, a hadseregnek még mindig pártatlannak kellett látszania, ezért a haditörvényszékeket még háború idején is jogállami homlokzattal kellett ellátni.[34]

Nem meglepő, hogy a háború bátorította a hűtlenség laza definíciójának alkalmazását, különösen a Habsburg hadsereg kezében. Végül is ez történt az 1848-as forradalmak idején is, amikor a hatalmon lévők önhatalmúlag konstruáltak hűtlenséget a büntető törvénykönyvön kívül.[35] Ezért tanulságos összevetni a háború alatti Habsburg „nyers eszköz"-t a Habsburg utódállamok hűtlenségről szóló törvényeivel. Figyelembe véve, hogy az utódállamok legitimációja a Habsburg uralom elutasításán alapult, s a háborús idők Habsburg igazságszolgáltatása különösen éles elutasításra talált, vajon jelentett-e ez vízválasztót abban, ahogy az utódállamok, mint például Csehszlovákia vagy Jugoszlávia büntető törvénykönyvei meghatározták a hűtlenséget?

Valójában a Habsburg ellenes retorika kitöréseinek ellenére a jogi kontinuitás erős volt az új Európában mindaddig, míg minden állam szükségét érezte annak, hogy drákói törvényeket vezessen be az új külföldi és hazai fenyegetésekkel szemben.[36] Német-Ausztria – a későbbi Osztrák Köztársaság – például egyszerűen hatályban hagyta az 1852-es büntető törvénykönyvet, csak eltávolították a császárra tett utalásokat az 58. paragrafusból. Azután 1919 októberében a hűtlenségre vonatkozó törvényeket egy a köztársaság védelmére született törvény váltotta fel. A régi 58. § mentén az, amit immáron „népárulás"-nak *(Volksverrat)* hívtak, lehetett a kormányzat ellen irányuló komoly támadás, a köztársaság alkotmányának megváltoztatására irányuló erőszakos kísérlet vagy bármely törekvés az állam valamely területének elszakítására.[37]

Csehszlovákiában jogi törések és folyamatosságok hasonló sémája érvényesült a hűtlenségi törvényre vonatkozóan. Az 1918. október 28-án kikiáltott köztársaság előestéjén Alois Rašín készítette elő az új állam első törvényének szövegét, amely tartalmazta, hogy további rendelkezésig minden érvényben levő törvény hatályban marad. Ez az osztrák jogrendszer érvényét jelentette az új állam felében (a cseh korona országaiban), míg a magyar törvénykezés maradt fenn Szlovákiában. Bár ezt a „jogi dualizmus"-t mindig is ideiglenesnek tekintették, Rašín és a hivatalba lépő kormány számára ez a folytonosság a stabilitás szempontjá-

propagandából származik, s nem hihető): Watson, Alexander: *Ring of Steel: Germany and Austria–Hungary at War, 1914–1918*. London, 2014. 154–165.; lásd még: Platzer, Karl: *Standrechtliche Todesurteile im Ersten Weltkrieg*. Berlin, 2004. 51–67.

33 Platzer: *Standrechtliche Todesurteile,* 161.

34 Gumz: *The Resurrection and Collapse,* 126–128., 140–141.

35 Julius von Haynau tábornok irányelveit a megtorlásról lásd: Hermann: *Megtorlás,* 19–23.

36 Az ausztriai jog kiterjedt továbbéléséről az utódállamokban lásd: Slapnicka, Helmut: *Österreichs Recht ausserhalb Österreichs. Der Untergang des österreichischen Rechtsraums*. München, 1973.

37 Polaschek, Martin F.: *Die Rechtsentwicklung in der Ersten Republik. die Gesetzgebung im Verfassungs- und Strafrecht von 1918–1933*. PhD. Dissertation, Universität Graz, 1992. 178–181. A szakítást a múlttal a jog területén nyilvánosan a legjobban a halálbüntetés megszüntetése szimbolizálta, amelyet a Nemzetgyűlés igazságügyi bizottsága az „önkényre alapozott rendszer szimbólumá"-nak minősített. Uo. 149.; lásd még Pfeifer: *Der Hochverrat,* 194–199.

ból alapvető fontosságú volt.[38] Valóban, ahogy azt friss kutatás bemutatta, a hatóságokat alarmírozta a háborút követő hosszú átmeneti időszakban, hogy a törvények tisztelete széles körben hiányzott, és az állampolgárok részben revansvágyból, részben forradalmi hevületből hajlamosak voltak az állami igazságszolgáltatás jogkörét bitorolni.[39] A prágai kormánynak oly nyilvános diskurzus közepette kellett meghatároznia a biztonság és stabilitás szükségleteit, s nem utolsósorban megőrizni szavahihetőségét a párizsi békekonferencia előtt, amely üdvözölte az új korszakot és visszautasította a „Habsburg igazságtalanság'-ot. 1919 júliusában ezért hoztak egy speciális védelmi törvényt, amely újra hangsúlyozta, hogy a korábbi Habsburg biztonsági törvények érvényben maradnak az új államban, eltüntették az uralkodóra való utalást, de a hűtlenségre vonatkozó törvények hatályban maradtak. Ezzel egyidőben külön minisztérium alakult arra, hogy a Csehszlovák Köztársaságon belül a törvények egységesítését kidolgozzák. Ennek befejezéséig az osztrák–magyar törvénykönyveket egészítgették és igazították.[40]

A következő években a már magabiztosabb prágai kormány valóban alapvető fontosságúnak érezte, hogy speciális törvénykezéssel válaszoljon a sürgető fenyegetésekre. 1921 augusztusában a sztrájkok és a bontakozóban lévő kommunista mozgalomhoz kötődő erőszak tele után egy homályos „terrorról szóló törvény"-t fogadtak el, hogy büntethetővé tegyék a nyilvános megfélemlítést és erőszakot. Majd 1923 tavaszán Prága sokkal messzebb merészkedett a „törvény a köztársaság védelmére" becikkelyezésével. A közvetlen kiváltó okot Rašín meggyilkolása szolgáltatta, amit egy volt kommunista követett el, de a törvény születését ösztönözte a magyar revizionizmus állandó külső fenyegetése is. Fontos, hogy ezt a törvényt a megelőző (Ausztria–Magyarországtól örökölt) jogi keretben szemléljük, s nem pusztán egy „szélsőségesek"-et célkeresztbe vevő mérsékelt és demokratikus kormányzat aktusaként.[41]

Az 1923-as törvénykezés biztonsági törvények átfogó együttese volt, tudatosan csoportosítottak össze számos, a megörökölt Habsburg büntető törvénykönyvben szétszórtan megtalálható intézkedést.[42] Ezek közül néhány az ausztriai 58. § vagy a magyar hűtlenségi törvények vonalát követte. Az új csehszlovák törvény 1. paragrafusa például néhány általános „hűtlenség"-et helyezett egy csoportba: az államfő (elnök) veszélyeztetését, az alkotmány erőszakos megváltoztatásának kísérletét, az állam területi egységének megbontására törek-

[38] Vlček, Eduard – Mates, Pavel – Schelle, Karel: *Československé dějiny státu a práva (1918–1960)*. Brno, 1988. 16.

[39] Lásd különösen: Šmidrkal, Václav: *Fyzické násilí, státní autorita a trestní právo v českých zemích 1918–1923*. Český časopis historický, vol. 114. (2016) No. 1. 89–114.; Kučera, Rudolf: *Exploiting Victory, Sinking into Defeat: Uniformed Violence in the Creation of the New Order in Czechoslovakia and Austria, 1918–1922*. The Journal of Modern History, vol. 88. (December 2016) 827–855.; legújabban lásd: Konrád, Ota – Kučera, Rudolf: *Cesty z apokalypsy. Fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922*. Praha, 2018.

[40] A büntető törvény korai stádiumát a cseh korona országaiban összefoglalja: Kallab, Jaroslav – Herrnritt, Vílem (eds.): *Trestní zákony československé platen v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha, 1923.

[41] Giovanni Capoccia hasznos tanulmánya, mely azonban egyébként problematikus, mivel kizárólag a „demokratikus Csehszlovákia" koncepció alapvonalán halad: *Legislative Responses against Extremism: The „Protection of Democracy" in the First Czechoslovak Republic (1920–1938)*. East European Politics and Societies, vol. 16. (2003) No. 3. 691–738. A régebbi cseh marxista interpretáció természetesen azt hangsúlyozta, hogy az 1923-as törvénynek rejtett osztálydimenziója is volt, és arra szolgált, hogy „megőrizzék a burzsoá demokrácia külső álarcát". *Vlček: Československé dějiny státu,* 76.

[42] Jadrníček, Karl: *Die tschechoslowakische Strafgesetzgebung in den Ländern Böhmen und Mähren-Schlesien*. Wien, 1931. 75–94.

vést. Ezután jöttek a speciális szakaszok, a korábbi büntető törvénykönyvek szakaszai hosszú tradíciójának megfelelően – ellenséggel való összejátszás (2. §), a köztársaság veszélyeztetése fegyveres felkeléssel (3. §), kémkedés (5. §), államellenes titkos szervezet alakítása (17. §), közrend megzavarása (14. §), „hamis híresztelések" tudatos terjesztése, amelyek a lakosság körében nyugtalanságot okozhatnak, vagy veszélyeztethetik az állam biztonságát (18. §).[43] Végül következett a 19. paragrafus teljesen új szakasza, amely bűntetté minősítette, ha valaki segítséget nyújt a Habsburgoknak ahhoz, hogy Csehszlovákia területére lépjenek (tekintettel Károly császár két magyarországi belépési kísérletére 1921-ben), de ide sorolható a 7. paragrafus is, amely szigorított a „hűtlenség" fogalmán, oda sorolva a kormány tagjai, például a Rašín elleni támadást is (ezt 1916-ban még nem lehetett volna alkalmazni Friedrich Adler ellen, aki meggyilkolta Stürgkh grófot, Ausztria akkori miniszterelnökét).[44]

Ezt a törvénycsomagot egy speciális törvényszék volt hivatott alkalmazni, és a következő években az majd felettébb hasznos szolgálatokat tett a cseh fasisztákkal szembeni fellépésben. Azonban még ha a törvénycsomag világosan körülhatárolni látszott is a politikai bűntetteket, és éles szakítást demonstrált a Habsburg múlttal, legnagyobb része egyáltalán nem volt új, illetve nem különbözött azon rendkívüli törvényektől, melyeket Európa-szerte máshol is bevezettek.[45] Sokat merített az osztrák–magyar büntető törvénykönyvekből, az ezzel hatályon kívül került ausztriai 58–67., illetve a magyar 126–152. paragrafusainak pótlását nyújtotta. Magán viselte azon típusú rendkívüli törvénykezés nyomait is, amelyeket egyes szomszédos államok, mint például Németország vagy Jugoszlávia korábban már bevezetett.[46]

Bár egységes büntető törvénykönyv kidolgozására nem került sor az Első Csehszlovák Köztársaságban, az 1923-as törvény, ha nem is nevében, de tulajdonképpen átfogó, az egész államterületre kiterjedő „hűtlenségi törvény" volt. Az új Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban viszont már a kurzus kezdetén egységes biztonsági törvényt vezettek be. Ez egészen biztosan nem annak tulajdonítható, hogy a jugoszláv államot speciális veszélyek fenyegették volna, hiszen Csehszlovákiának 1919-ben még komolyabb külső fenyegetésekkel kellett szembenéznie. Sokkal inkább a hatalmon lévők gondolkodásmódját tükrözte, akik eltökélten igyekeztek Szerbia ellenőrzését kiterjeszteni az új állam egész területére. 1919 nyarán, tehát teljesen párhuzamosan a csehszlovákiai eseményekkel a jugoszláv igazságügy-miniszter, Marko Trifković kinevezett egy jogi bizottságot azzal a feladattal, hogy egységesítsék az új állam hat

[43] A 6. paragrafus a hadiállapotban történő katonai árulásra vonatkozott: idegen hadseregben való szolgálat, információszolgáltatás az ellenségnek vagy a „köztársaság védelmének tudatos veszélyeztetése". A későbbi paragrafusok (22–24. §) további cselekedeteket tárgyaltak, amelyekből külföldi hatalmak Csehszlovákia kárára hasznot húzhatnak. Jadrníček: *Die tschechoslowakische Strafgesetzgebung,* 77., 82–83. A közrend megzavarására vonatkozó passzusok most pontosabban körülhatárolták a lakosság egyes csoportjai ellen nemzetiségük, nyelvük, fajuk vagy vallásuk miatti erőszakra való felbújtást magukban foglaló cselekményeket. Uo. 80.

[44] Az elnök vagy a kormány tagjainak fizikai bántalmazása vagy erőszakos hatalomátvételre való törekvés bűntettét a 8. és a 10. paragrafus részletesebben tárgyalta. A császár ellen elkövethető régi „felségsértés" *(Majestätsbeleidigung)* helyébe megfelelő módon a 11. paragrafusban az „elnök megsértése" került (hat hónapig terjedő börtönbüntetéssel), de azt kiegészítette a 20. paragrafusba foglalt homályos bűn: „goromba szemtelenség" az elnökkel vagy a köztársaság más intézményeivel szemben.

[45] Capoccia e kérdésben ellenkezőképp vélekedik. Capoccia*: Legislative Responses,* 708–709.

[46] Németországban 1922 júliusában született törvény a köztársaság védelméről; a jugoszláv példát lásd alább.

büntető törvénykönyvét.[47] De már 1919 februárjában a belgrádi kormány rendelettel kiterjesztette az 1878-ban elfogadott szerb büntető törvénykönyv IX. és X. fejezete, azaz a 83–104. paragrafusok hatályát az egész országra. Júliusban Trifković visszamenőleg igazolni kívánta ezt a rendeletet az Ideiglenes Nemzetgyűlés előtt azzal a magyarázattal, hogy egységes biztonsági törvény léte életbe vágó fontosságú az egész állam számára, s azért választották a szerb szabályozást, mivel az ausztriai büntetőjogi rendelkezések, amelyek Jugoszlávia nyugati részein érvényben voltak, nem nyújtottak volna megfelelő védelmet.[48] A IX. és X. fejezet magában foglalja az összes politikai bűntettet, köztük az ellenséggel való összejátszást, a kémkedést, valamint a közrend veszélyeztetését szóval vagy írással.[49] Az új szabályozás 87. §-a meghökkentően hasonlít az ausztriai császári törvény 58. §-ához: bűntetté minősíti a szerb király, az alkotmány, az állami integritás veszélyeztetését.

Miközben ezek az előírások az évtized túlnyomó részében a jugoszláv terület egészére érvényes szabályozást alkottak, 1922-re elkészült a speciális bizottság az új büntető törvénykönyvi javaslattal, ami nagyrészt azokon a terveken alapult, amelyek 1910 után készültek egy új szerbiai büntető törvénykönyvre, amelyet azonban azután sohasem helyeztek hatályba. Az 1922-es javaslat az állam és alkotmány elleni bűntetteket 25 paragrafusban foglalta össze, s két típusba sorolta. Először is említette a „hűtlenség"-et *(high treason, veleizdaja),* azaz a király vagy a trónörökös ellen támadást vagy összeesküvést, vagy az alkotmány és az államhatalom elleni tervezett támadást. Egyetlen sor vonatkozott csak „független állam alkotása céljából egy [állam]rész elszakítását"-ra.[50] Utána következett az állam elárulása *(izdajstva),* ami jórészt a hazaárulásra vonatkozott – külföldi ellenséggel való összejátszás az állam alásása érdekében. Ez a szakasz a korábbiaknál sokkal precízebb megfogalmazásban sok olyan bűntettet felsorolt, melyet Csehszlovákiában rendszerezett formában a „Törvény a köztársaság védelméért" tartalmazott: kémkedés, az állam ellen hadviselő ellenség segítése, „hamis híresztelések" terjesztése, háborús időben a hazai hadseregnek való „károkozás".[51] Amikor a tervezetet kiküldték a királyság jogi szakértőihez 1922 végén, többségük egyetértett a hűtlenségre vonatkozó paragrafusok általános vonalával, de néhány ponton további pontosítást javasoltak.[52] A zágrábi főtörvényszék elnöke különösen élesen fogalmazott e tekintetben. Hangsúlyozta, hogy alaposabb különbségtétellel – a hűtlenségnek erőszakhoz kötésével történő gondos körülhatárolásával – „csökkenteni lehet a tendenciózus eljárások számát, ame-

[47] A hat büntető törvénykönyv a következő volt: szerbiai, montenegroi, horvátországi, boszniai, magyarországi és az ausztriai (ez utóbbi a korábbi ciszlajtán területekre vonatkozóan). Lásd: Arhiv Jugoslavije Belgrade (a továbbiakban: AJ) Ministarstvo Pravde Kraljevine Jugoslavije, fasc. 34. (opis 102.): *Projekat kaznenog zakonika za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*. Belgrad, 1922. 81. Ez az új büntető törvénykönyv tervezete rövid kommentárral *(kratsko objašnjenje).*

[48] Engelsfeld, Neda: *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*. Zagreb, 1989. 123., 125–126.

[49] *Ministarstvo Pravde Kraljevstva Srba, Hrvata i Srba, Glava IX i X Kriminalnog (kaznitelnog) zakona za Kraljevinu Srbiju*. Belgrad, 1919.

[50] *Projekat kaznenog zakonika,* 82., 96. További paragrafusok foglalkoztak az ezekre a bűntettekre való felbújtással, ezért a javasolt 92. § azt is szankcionálta, ha valaki egy idegen kormánnyal megbeszélést folytat ilyen bűntettekről.

[51] *Projekat kaznenog zakonika,* 97.

[52] A bíráló jelentéseket lásd: AJ, Ministry of Justice, 1922. fasc. 34. (opis 103.) Miközben az egyik vezető horvát szakértő, Ernest Miler professzor csak néhány megjegyzést fűzött a hűtlenségre vonatkozó törvényekhez, addig a horvát ügyvédi kamarát Zágrábban nyugtalanította a halálbüntetés visszavezetése a büntető törvénykönyve, és azt javasolták, hogy a maximális kiszabható büntetés életfogytiglani börtön legyen (királygyilkosság esetén is), de mindhiába. Dragutin Katušić levele az igazságügy-minisztériumhoz (1922. nov. 13.) ezt tükrözi.

lyek csak ártanak az államnak, mivel általában a szándékolthoz képest épp ellenkező eredménnyel járnak".[53]

A szakértői kritikák nagy része csak egyes részeket érintett, és egészen biztosan csekély hatást gyakorolt a büntető törvénykönyv végső változatára, amelyet a jugoszláv parlament 1930 januárjában fogadott el. Egészen addig a szerb biztonsági törvény maradt hatályban. Belgrád azonban jellemző módon aktívabban fellépett, mint Prága annak érvényesítése érdekében, nevezetesen 1920 decemberében kibocsátották az úgynevezett *Obznaná*t (Proklamáció), amely a kommunista csoportok és szakszervezetek lehetséges erőszakos fellépését vette célba. A következő nyáron, miután kommunista terroristák megtámadták Sándor trónörököst, és meggyilkolták Milorad Drašković belügyminisztert (aki kezdeményezte az *Obznaná*t), új „közbiztonság védelmét biztosító törvény"-t vezettek be.[54] Annak fő célja a Kommunista Párt betiltása volt, de 1925-ben ideális eszköznek bizonyult olyan megátalkodott „árulók" letartóztatásához is, mint a Horvát Parasztpárt vezetője, Stjepan Radić és társai.[55]

E három – Habsburg, csehszlovák és jugoszláv – kormányzat hűtlenségi törvénykezésének története megvilágítja, hogy az állam válságának ezen hosszú periódusában a hazaárulás *(Landesverrat),* illetve az államterület elárulásának eszméje jelentette a legnagyobb problémát a hatóságok számára. Az erre alkalmazható törvények notorikusan homályosak voltak, ami más területek hasonló törvényeihez hasonlóan bőséges alkalmat nyújtott a politikai manipulációra. Ez olyan jogi szabályozásbeli hiányosság volt, amit az ausztriai császári kormányzat a háború előtt nyíltan elismert. 1913 júniusában, amikor napirendre kerültek a viták az 1852-es büntető törvénykönyv revíziójáról, az ausztriai igazságügy-miniszter a birodalmi tanácshoz intézett jelentésében az állambiztonságra vonatkozó törvények pontosítására szólított fel megjegyezve, hogy az érvényben lévő törvények nem tükrözik megfelelően az állam és állampolgárai közötti modern viszonyrendszert.[56] Ennek ellenére, ahogy majd látni fogjuk, valamennyi nagy perben a korábbi hűtlenségi törvényeket alkalmazták 1914 után is, és a konstruálás veszélye különösen fenyegetett, amikor a „hűtlenségről" egyedül katonai hatóságok döntöttek. Az efféle manipuláció lehetősége azonban messze tovább fennállt, mint a vízválasztónak tekintett 1918-as esztendő, mivel az új csehszlovák és jugoszláv állam saját stabilitása érdekében érvényben tartotta a háború előtti biztonsági intézkedéseket. Bár az új kormányzatok a nyilvánosság előtt elítélték a Habsburg önkényes bíráskodást (ami a halálbüntetés eltörléséhez vezetett Csehszlovákiában és az ausztriai köztársaságban), de hamar szükségét érezték, hogy maguk is alkalmazzák az örökölt homályos hűtlenségi törvényeket. Ez hűtlenségi törvénycsomagokhoz vezetett, amelyek, bár elméletben rendszerbe foglalták a korábbi kaotikus rendelkezéseket, és csökkentették a „konstruálás" lehetőségét, valójában még nagyobb hatalmat helyeztek az állam kezébe a potenciális „árulók"-kal szemben. Ahogy az a hűtlenség története során oly gyakran előfordul (lásd például a Tudor-kori Angliát), az

[53] A zágrábi királyi tábla elnökének átirata az igazságügy-minisztériumhoz, 1922. dec. 26. AJ Ministry of Justice, fasc. 34. (opis 103.) 18.

[54] Avakumovic, Ivan: *History of the Communist Party of Yugoslavia*. Vol. 1. Aberdeen, 1964. 49–56.

[55] Janjatović, Bosiljka: *Politički teror u Hrvatskoj 1918–1935.* Zagreb, 2002. 230–236. Nem került sor tárgyalásra, de a Radić ellen előkészített vádak a hűtlenségre hasonlítottak: például feltételezett összeesküvés Magyarországgal, hogy kiszakítsák Horvátországot a jugoszláv államból, külföldi „kommunista" szervezetekkel való együttműködés.

[56] *Stenographisches Protokoll. Herrenhaus. XXI. Session, 29 Sitzung, 26 Juni 1913.* Beilage 167, 2, 11. Ez a büntető törvénykezésre vonatkozó reformjavaslat vitájához csatolt jelentés jelezte, hogy az állam területét és alkotmányát védelmező törvények nélkülözik a pontosságot, ami pedig egyedül állhat ellent a különösen veszélyes fenyegetéseknek. „A büntető törvénykönyv ezen fejezete különösen alapos átdolgozására szorul."

új Európa hamar olyan rezsimekkel szembesült, amelyek valamennyi lehető veszélyt magukban foglaló hűtlenségi törvények sorát fogadták el.

A fő árulók azonosítása és eljárás alá vonása a háború alatt

A hűtlenségi törvénykezés karakterében kimutatható törésekhez és folytonosságokhoz hasonlóan alakult az is, ahogy az úgynevezett árulókkal szemben eljárt ez a három kormányzat. Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy mivel a hűtlenség politikai jellegű jelenség, az árulókat gyakran nem valami világosan elkövetett bűntett (például gyilkosság) alapján azonosították, hanem sokkal inkább egy államügyész vagy más állami hivatalnok aktív döntése vezetett ahhoz. A kezdeményező lehet helyi ügyész, aki rendőrségi bizonyítékokra alapozva jár el, vagy biztonsági szervek, vagy történhet az ennél nyilvánvalóbb kormányzati befolyásra is, amely nyomás alá helyezi az államügyészt a vizsgálat elindítása céljából. Minden esetben arról van szó, hogy a hatalom birtokosai a hűtlenségi törvény egyfajta interpretációja alapján hűtlenségi eljárást indítanak. A tárgyalásra kerülő Habsburg, csehszlovák és jugoszláv ismert hűtlenségi esetekben ez a fajta átpolitizáltság egyértelműen érvényesült. A döntő momentum az volt, hogy a hatóságok hogyan viselkedtek a gyanú megfogalmazásakor: kitartottak-e a perbe fogás és elítélés mellett vagy sem.

A jogi eljárás politikai manipulálása mellett azonban először azokat az egyéneket kell bemutatnunk, akik valóban súlyos hazaáruló cselekményeket követtek el. A háború alatt Ausztria–Magyarországon több árulóként azonosított személy egészen biztosan bűnös volt a jogi szabályozás szerint. Így volt ez valamennyi politikai idealista esetén, akik 1914-ben külföldre menekültek azzal az eltökélt misszióval, hogy elpusztítsák a Habsburg Monarchiát. A cseh Tomáš Masaryk meg volt győződve arról, hogy a birodalmat nem lehet megreformálni, és egész karrierjét kockáztatva Nyugatra szökött.[57] A horvát ügyvéd Hinko Hinković szintén nagyon aktív emigráns volt a háború idején. Franciaországban és Angliában megjelent publikációi, elhangzott beszédei hemzsegtek a vádaktól, melyek szerint a Habsburg Monarchia saját lakossága között népirtást folytat, és „osztrák–magyar" hűtlenségi tárgyalások közepette maga az állam az igazi áruló.[58]

A Habsburg katonai felderítés gyorsan adatokat kezdett gyűjteni ezekről a szeparatista árulókról, rendszeresen frissítették a „külföldi hűtlen délszláv mozgalom" tagjainak listáit, melyek 1917-re már ezernél is több nevet tartalmaztak.[59] Az árulók vagyonát elkobozták, és közösségi hitelüket diszkreditálták: Masarykot és a szlovén Bogumil Vošnjakot felfüggesztette pozíciójából a prágai, illetve a zágrábi egyetem.[60] Ahogy az adatok gyűltek, különböző regionális hatóságok bírósági pereket is kezdeményeztek a fő árulók ellen azok távollétében

[57] Skilling, Gordon H.: *T. G. Masaryk: Against the Current 1882–1914*. University Park, 1994. 164–171.

[58] Hinković, Hinko: *Le Persécutions des Yougoslaves: Procès politiques (1906–1916)*. Paris, 1916. Lásd még Hinković előadását Párizsban, amiben azt állította, hogy a háború kezdete óta 19 000 horvátot végeztek ki. Le Matin, 4. May 1915.

[59] HDA, SDDS, kutija 5712. (26.) Ad 1244/17. *„Verzeichnis der in der hochverräterischen Bewegung der Südslaven beteiligten und im Auslande tätigen Personen"*, 1917. vége

[60] Masarykról lásd: Paulová, Milada: *Dějiny Maffie: Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914–1918*. 2 vols. Praha, 1937. I. 623–628.; vizsgálatának teljes elemzését lásd: Kubů, Eduard – Šouša, Jiří: *T. G. Masaryk a jeho c.k. protivníci. Čechoslovenská zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uhersko diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916)*. Praha, 2015.; Vošnjakról lásd: HDA, SDDS, kutija 5697. (11.) 5134/16. A vallás- és oktatásügyek osztályának átirata az I. Ferenc József Királyi Egyetem vezetéséhez és a Jogtudományi Kar dékáni hivatalához, Zágráb, 1916. dec. 16.

(in absentia). Hinkovićot illetően a zágrábi államügyész, Viktor Aleksander arra jutott 1915 közepén, hogy őt az „Osztrák–Magyar Monarchia elleni hatalmas gyűlölet hatja át", teljesen megalapozott ellene eljárást indítani az 58c. § alapján, és megindult a jogi procedúra.[61] Lehetséges, hogy néhány ilyen *in absentia* lefolytatott perre valóban sor került a grazi katonai törvényszék irányításával, amely koordinálta a délszláv régió katonai igazságszolgáltatását.[62] A legtöbb ügy azonban 1917-re elakadt, a vizsgálatok lendületüket vesztették, ahogy más katonai feladatok előtérbe kerültek.

Az, hogy ezeket a fő árulókat halálra ítélték volna, ha visszatérnek, és a hadsereg kezébe kerülnek, egészen világos az olasz emigráns politikus, Casare Battisti sorsának alakulásából. Miután Masarykhoz és Hinkovićhoz hasonlóan átlépte a Monarchia határát, az osztrák hadsereg lassan összeállított egy vádiratot ellene az 58c. §-ra alapozva. 1916 júliusában az itáliai fronton fogságba esett, Trentóban hadbíróság elé állították, és bűnösnek találták a „hazaárulás legrosszabb és leggyalázatosabb" bűnében. Az egy áruló gyors elítélésével és kivégzésével aratott morális kormányzati sikert azonban hamar elhomályosították a kiszivárgott hírek Battisti nyilvános megalázásáról, nem kevésbé a terjedő képeslapok a vigyorgó hóhér előtt libegő testének képével. Ez azonnal inkább olasz mártírt csinált belőle, mint árulót, és arra is rámutatott, hogy az árulók nyilvános perei milyen könnyen visszaüthetnek magára a kormányzatra.[63]

Ez mindig előfordulhatott a fő hazai árulók ellen 1914 és 1917 között folytatott pereknél, ahol a katonai hatóságok eltökéltek voltak az ítélethozatalra. Ahogy egy friss kutatás emlékeztet bennünket, a háború alatt a hadsereg a jogállamban rejlő csapdákat saját politikai céljai érdekében használta fel.[64] Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a hűtlenségre vonatkozó jogi szabályozás efféle kihasználása egyáltalán nem volt új jelenség, s egyáltalán nem csak a háború alatti Habsburg hadseregre jellemző. Ellenkezőleg, békeidőben való kitartó alkalmazás előzte ezt meg – nevezetesen Horvátországban és Galíciában, ahol a polgári kormányzatok a háború előtt szerbeket, illetve ukránokat fogtak kíméletlenül hűtlenségi perbe.[65] Ezek a tárgyalások, különösen az „igazságszolgáltatás paródiája"-ként a zágrábi hűtlenségi per 1909-ben megmutatják, hogy a jogállamiságot 1914-et messze megelőzően már „illiberális" elemek tarkították.[66] A hűtlenségi törvényekkel való visszaélés volt bizonyíték a kritikusok, mint például Hinković vagy Masaryk számára, hogy a jogállam nem több, csupán homlokzat. Azaz sok kortárs szerint nem az volt a norma, amit egyes történészek újabban akként azonosítanak, hogy megkülönböztessék a békeidőbeli kormányzatot a háborús évek katonai visszaéléseitől.[67]

---

[61] Državni Arhiv u Zagrebu (a továbbiakban: DAZG), Alfred Makanec MSS, kutija 22. 22/28/11. Viktor Aleksander átirata a központi törvényszékhez, 1915. jún. 2.

[62] A grazi Landwehr Bíróság egyes egyénekről, mint például Vošnjakról, Ante Trumbićról és más jugoszláv emigránsokról készült dokumentációjának holléte nem ismert, valószínűleg megsemmisült, azonban a bíróság vizsgálati módszereiről sokat elárulnak a DAZG-ben található Makanec iratok.

[63] Überegger: *Der andere Krieg,* 384–386.

[64] Deak–Gumz: *How to break a State,* 1126.

[65] Cornwall: *Traitors and the Meaning of Treason in Austria–Hungary's Great War,* 123–124.

[66] Hatását tekintve a zágrábi per volt a döntő, nem az azt követő Friedjung-per. Vö. Cole: *Visions and Revisions of Empire,* 278. R. W. Seton-Watson „az igazságszolgáltatás modern időkben történt egyik legdurvább kifigurázásá"-nak nevezte azt, mely a franciaországi Dreyfus perrel vetekedett. Seton-Watson: *The Southern Slav Question,* 184., 208.

[67] Lásd Deak és Gumz munkájának *(How to break a State)* túlzó megállapításait: „a birodalom mély elkötelezettsége a jog uralma iránt, relatívan jól funkcionáló politikai rendszerrel", 1117.; a háború előtti birodalomról: „lassan halad előre, de természetéből fakadóan nyugodt és kiszámítható", 1118.;

Legfeljebb azzal érthetünk egyet, hogy a szarajevói gyilkosságot követően 1914-ben a katonai hatóságok a szükségállapot által megerősítve az elsők között voltak, akik a hűtlenségi fegyvert igyekeztek kihasználni arra, hogy megtisztítsák a társadalmat az államellenes elemektől a Monarchia ellen szervezkedő délszláv árulók feltételezett hálózatára összpontosítva.[68] De sok civil és bírói hatóság is teljes mellszélességgel részt vett ebben a keresztes-hadjáratban, „hűtlenség"-re utaló bizonyítékokat kotorva elő a megelőző évtizedből. A katonai mozgósítás után azonnal előállt a zágrábi államügyész Viktor Aleksander egy hűtlenségi vádirattal a horvátországi szerb Sokol mozgalom vezetői ellen (köztük Srdjan Budisavljević ellen, aki az 1909-es per védőügyvédje volt). Egy évnyi vizsgálat után az ügy tárgyalásra került, de mivel nem sikerült az árulást bizonyítani, az eredmény fejtörést okozott a kormányzatnak. 1916 januárjában vagy felmentették vagy közrend megzavarása (65. §) kisebb bűnében marasztalták el a perbefogottakat.[69] Jelzi ez azt, hogy a háborús Horvátországban, ahol a hadsereg befolyása gyengébb volt, a jogászok képesek voltak a jog előírásaihoz való szorosabb ragaszkodást érvényesíteni.

Nem ez volt a helyzet Bosznia-Hercegovinában, ahol a folyó ellenségeskedés ellenére a szarajevói gyilkosok pere a jogállam fedezékében, de messze sokkal kiszámíthatóbb végeredménnyel folyt. Az államügyészség itt szándékosan az 58c. §-ot (Boszniában 111. §) választotta kiindulópontnak, hogy maximális eredményt érjen el. A szarajevói terroristákat nem Ferenc Ferdinánd főherceg meggyilkolásával vádolták (ami Gavrilo Princip esetében pontos lett volna), hanem hűtlenséggel: Szerbiával való irredenta összeesküvéssel Boszniának a birodalomtól való elszakításának céljából. A tárgyaláson az államügyész a 111. § azon értelmezését adta elő, hogy mindenki, aki Boszniában szerb propagandát terjeszt, a Monarchia megsemmisítésére tör, ezért ugyanazon hűtlenségi vádban bűnös.[70] Az egyik védőügyvéd, Rudolf Zistler hevesen érvelt ezen interpretáció ellen, de nem sok sikerrel, mivel az eljárás erősen átpolitizált volt, esküdtszék nélkül, a védelem alig néhány tanújával, szerteágazó vádpontokkal, amelyek gyakran messze elcsatangoltak az eredeti vádirattól, s olyan bíróval, aki eltökélt volt a bűnösség kimondására. Visszatekintve Zistler a végül kiszabott három halálos ítéletet

„a szabályos Habsburg jogállam", 1125.; vö. a háborús időszak „radikális eltérést jelentett a jogállam normális funkcionálásától". Judson: *The Habsburg Empire,* 106–107., 393.

[68] A hisztériáról és a tömeges letartóztatásokról lásd: Moll: *Kein Burgfrieden,* 172. sköv.; Wiggermann: *K.u.k. Kriegsmarine,* 315. és köv.; kis esettanulmány: Moll, Martin: *Hochverrat und „serbophile Umtriebe": Der Kriminalfall Maria-Rast als Beispiel der Verfolgung slovenischer Steirer zu Beginn des Ersten Weltkrieges*. Blätter für Heimatkunde, vol. 74. (2000) Nr. 1–2. 39–73.

[69] HDA, fond 397, DNO Zagreb 1875–1945, kutije 74, K174/1914. A per részleteit később nyomtatásban megjelentették: *Sokolski Veleizdajnički proces iz 1915. – 1916. god*. Zagreb, 1927. A szarajevói vizsgálathoz kötődő szálakról lásd: Suppan, Arnold: *Zur Verfolgung der grossserbischen Propaganda in Kroatien–Slawonien während des Ersten Weltkrieges*. In: Šljivo, Galib (ed.): Veleizdajnički proces u Banjaluci. Zbornik radova s Medjunarodnog naučnog skupa 'Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–16'. Banjaluka, 1987. 357–368.

[70] Ez mind a huszonöt vádlottra vonatkozott, valamennyiüket halálra lehetett ítélni. A szarajevói perre a legjobb forrás Vojislav Bogičević nem régiben megjelent kritikai kiadása: *Sarajevski atentat. Izvorne stenogramske bilješke sa glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugove, održane u Sarajevu 1914. godine*. Banja Luka, 2015. További elemzést lásd: Cornwall: *Traitors and the Meaning of Treason,* 125–127.; Dedijer, Vladimir: *The Road to Sarajevo*. London, 1966. 328–346. Friss szerb jogi értékelés, mely magasztalja Zistler hősiességét, és elítéli az „unfair" pert: Djordjević, Srdjan – Vladetić, Srdjan: *Rudolf Cistler – viva vox Serbiae! Sudski proces i odbrana učesnika Sarajevskog atentata 1914. godine*. Srpska politička misao, vol. 2. (2014) 93–110.; Turanjanin, Veljko – Čvorović, Dragana: *Sarajevo 1914: Trial Process against Young Bosnia – Illusion of the fair Process*. Zbornik radova Pravnog Fakulteta, vol. 50. (Novi Sad, 2016.) No. 1. 183–199.

„jogi gyilkosság"-nak nevezte, mely a szarajevói tárgyalótermen kívül már dúló háború következtében méltányos eljárást vagy objektivitást teljesen nélkülöző tárgyalást zárt le.[71]

Ezt a hűtlenségi pert legalább lehetne a szarajevói bűntettre adott reakcióként igazolni. Ezzel szemben a Boszniában 1915–1916 folyamán gombamód szaporodó sok más eljárásra már egy olyan katonai vezetés nyomta rá bélyegét, amely politikai célokból tudatosan sztereotipizálta a lakosság egy részét.[72] Mivel Bosznia katonai kormányzója, Oskar Potiorek (majd Stjepan Sarkovitć) meg volt győződve arról, hogy a helyi szerb közösségből teljes egészében hiányzik a lojalitás, a szarajevói per, melyben intenzíven érdeklődtek a szerb irredenta mozgalom iránt, legitimálta a szélesebb körű missziót, hogy az igazságszolgáltatás kezére adjanak más rejtett árulókat. A rákövetkező tárgyalások, melyek számát soha nem állapították meg pontosan, nem pusztán a szarajevói eljárás mellékszálai voltak, bár ugyanazt az érvelést követték (a szerb propaganda vagy kultúra terjesztését mint az ellenséggel való összejátszás formájában történő „árulás"-sal rokon jelenséget interpretálták). Ahogy azt Milorad Ekmečić kimutatta, ennek a színjátéknak volt mélyebb politikai célja is, az, hogy igazolják mind a határokon belül, mind pedig kívül a balkáni háborút. Az elítélteket tették felelőssé Ausztria–Magyarország háborújáért, állítólag belső árulók hálózatát alkották, teljesen átadva magukat Szerbia hosszú távú irredenta összeesküvésének.[73]

Így például 1915 telén 156 szerb értelmiségi híres banjalukai perében az államügyész jellemző módon azt állította, hogy az árulás magvait már sok évvel korábban elhintették.[74] Azután kémkedés és propaganda növelte azokat olyan egyesületeken keresztül, mint a *Prosvjeta* (Oktatás) vagy a hatóságok által a fő terrorista mozgalomnak tartott *Narodna Odbrana* (Nemzeti Védelem). A tárgyaláson csakis közvetett bizonyítékok kerültek elő.[75] Ennek ellenére a védelem érveinek nem volt hatása az erősen átpolitizált eljárásban, amelyhez a kormányzat tudatosan megbízható esküdteket rendelt ki, hogy az a kívánt eredménnyel záruljon. 1916 áprilisában 16 vádlottat halálra ítéltek. Kétségtelenül nacionalista túlzás azt állítani, hogy a boszniai hatóságok tudatosan törekedtek a szerb értelmiség megsemmisítésére, vagy szándékosan használták fel a hűtlenségi pereket Bosznia birodalmon belüli helyzetének radikális átszervezésére.[76] Az azonban igaz, hogy „az egész szerb kulturális, oktatási és nemzeti mozgalomnak forradalmi és áruló"-ként való általános megbélyegzése mellett döntöttek.[77] Ez figyelmeztetésként szolgált a szélesebb állami közösség számára a tekintetben, mi járhat a hűtlenségért hadiállapot közepette, s azt is igazolta, miért folytat élet-halál harcot a Monarchia. Ez a per egészen biztosan mély háború előtti gyökerekkel rendelkezett; a Potiorek kormányzat már 1913-ban pereket indított Szarajevóban és Banjalukában olyan személyek ellen, akiket Belgrádhoz fűződő forradalmi kapcsolatokkal gyanúsítottak. De a háború

[71] Zistler: *Kako sam branio Principa,* 15–17.

[72] Lásd: Ekmečić, Milorad: *Žalosna baština iz godine 1914' (Političke namjene sudskih procesa u Bosni i Hercegovini za vrijeme prvog svjetskog rata).* In: Šljivo (ed.): Veleizdajnički proces u Banjaluci, 13–41. Ez a tanulmánykötet a legjobb bevezetés a háború alatti bosznia-hercegovinai hűtlenségi perekhez.

[73] Ekmečić: *Žalosna baština iz godine 1914',* 28–29., 31.

[74] Ez a hűtlenségi perekben általánosan felbukkanó szókép, lásd például Edward Coke beszédét a Gunpowder összeesküvés angliai perében 1606-ban.

[75] A vádirat elsősorban elfogott szerbiai dokumentumokon alapult, amelyek állítólag bizonyították, hogy a *Narodna Odbrana* álnok ügynökeinek hálózata működött Bosznia-szerte. Haselsteiner, Horst: *Prozess Banja Luka 1916: Das Militärgutachten.* In: Šljivo (ed.): Veleizdajnički proces u Banjaluci, 145–154.

[76] Ekmečić: *Žalosna baština iz godine 1914',* 35., 40.

[77] Ekmečić: *Žalosna baština iz godine 1914',* 35.

dinamikája kellett ahhoz, hogy a gépezet a hadiállapot nyújtotta segítséggel felgyorsuljon, amivel a hűtlenségi törvénynek néhány lelkes magisztrátustag és katonatiszt által vallott békeidőbeli interpretációja immáron szélesebb értelmezési teret kapott.

A katonai hatóságok számára a másik árulóként célba veendő háborús csoportot a cseh nemzeti vezetés jelentette.[78] A boszniai szerbekhez hasonlóan a hadsereg-főparancsnokságnak a háborút megelőző cseh polgári és politikai engedetlenségre nézve is bőséges bizonyíték állt rendelkezésére, ami igazolta a háború viszonyai közepette a nagyobb éberséget. Friss kutatások kimutatták, mily nagy mértékben konstruáltak voltak a hadsereg által tömegesen megfogalmazott árulás vádak 1915-ben az orosz fogságba esett cseh katonákkal szemben.[79] De Václav Klofáč esete emlékeztet bennünket arra is, hogy néhány cseh politikus álláspontja a Monarchiát illetően valóban oly annyira kétértelmű volt, hogy a „hűtlenség" jogi definícióját kimerítette.[80] Klofáč, a cseh nemzeti szocialista vezető nem pusztán a birodalom heves kritikusa volt a háború előtt, hanem 1914 elején Oroszországban tervezte egy földalatti cseh ellenállási mozgalom szervezését, hogy az háborút robbantson ki. Amikor amerikai előadáskörútja után, melynek során felforgató beszédek tömegét tartotta, szeptemberben hazatért, letartóztatták és Prágában börtönbe került.[81] Csaknem három éven keresztül tartották fogva, az 58c. § alapján helyezték vád alá. Tárgyalásra azonban nem került sor, de tudjuk, hogy 1916-ban Markus Preminger, Ausztria fő katonai ügyésze megjelölte őt mint olyan összekötő kapcsot, amely összefűzheti a Monarchia elleni árulás különböző cseh és nagyszerb szálait. Azt tervezték, hogy monstrum hűtlenségi pert szerveznek Bécsben, aminek középpontjába Klofáčot állítják.[82]

Ehelyett a cseh nemzeti demokraták két vezetője, Karel Kramář és Alois Rašín ellen zajlott per, talán a leglényegesebb eljárásként Európában a háború alatt.[83] Ehhez szükséges volt

[78] A hadsereg számára a rutének/ukránok és később az olaszok szintén sztereotíp árulók voltak, és tömegesen internálták (vagy Galícia háborús zónájában kivégezték) őket, de ott nem került sor a vezető szerbek és csehek ellen indítottakhoz fogható nagyobb politikai perekre. Kivételt képezett talán az ukrán politikus Dimitrij Markov esete, akit 1914 júliusában tartóztattak le. 1915 augusztusában Bécsben elítélték hűtlenségért, az államügyész igyekezett összekapcsolni ügyét Karel Kramář esetével. Paulová, Milada: *Dějiny Maffie: Odboj Čechů a Jihoslovanů zu světové války 1914–1918*. 2 vols. Praha, 1939. II/1. 154–155. Nem sikerült még azonosítani ezen per iratainak a lelőhelyét, nem jelent meg sajtótudósítás arról. Markovot három évre Bécsbe internálták.

[79] Lein: *Pflichterfüllung oder Hochverrat,* id. mű; lásd Richard Plaschka korai elemzését: *Zur Vorgeshichte des Übergangs von Einheiten des Infanterieregiments Nr. 28*. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch. Wien, 1965. 455–464.

[80] Vö. Deak és Gumz (*How to Break a State,* 1107. 8. jegyzet) kijelentésével, miszerint a friss kutatások teljesen felülírták a háború alatti cseh hűtlenségről alkotott standard narratívát.

[81] Előadásokat tartott Clevelandben és New Yorkban, amelyekben támadta a Balkán háborúk alatt tanúsított Habsburg magatartást, s azt állította, hogy a Monarchia népei most már nem támogatják a kormányzatot, amely pusztulásba vezette őket. Lásd: Archiv Narodního Muza, Praha (a továbbiakban: ANM), HN, karton 77, Václav Klofáč papers: Dst 119/14 42. A külügyminisztérium átirata a Landwehr Bírósághoz, 1914. okt. 20.; letartóztatásának hátteréhez lásd: Paulová: *Dějiny Maffie,* I. 27. köv., 113–115.

[82] A vádirat tervezetét hasznos bevezetővel lásd: Tobolka, Zdeněk (ed.): *Obžalovací spis proti Václav Klofáčovi a Rudolfu Giuniovi pro zločin [veelezrády] dle §58c tr. z.* Praha, 1919. További anyag található még: ANM, karton 77, Klofáč papers. Preminger például értesítette a hadseregfőparancsnokságot 1916. július 11-én, hogy Klofáč nagyszerb vezetőkhöz fűződő kapcsolatainak vizsgálata kémkedés, „államellenes felforgató tevékenység és hazaáruló vállalkozások" számos példáját fedte fel. A 1473/16 180.

[83] A további részleteket lásd: Cornwall: *Traitors and the Meaning of Treason,* 128–132.; Müller, Gustav: *Der Hochverratsprozeß gegen Dr. Karel Kramar*. PhD. Dissertation, Universität Wien, 1971.

a politikai bűnügyeket egész Ciszlajtánia területén felügyelő katonai hatóságok speciális határozata. 1915. május–júniusban a főhadparancsnokság hirtelen elrendelte Kramář és Rašín letartóztatását. Bécsbe szállították őket, hogy kivonják a velük rokonszenvező cseh közegből, és Preminger gondosan megkonstruálta a vádiratot ellenük.

A főhadparancsnokság részéről Kramář letartóztatása reflexszerű válasz volt arra az állandó szóbeszédre, hogy a cseh csapatok „hűtlenségé"-nek a fronton erős hazai hátországa van. Tudatosan választották ki Kramářt, a legismertebb cseh vezetőt, akit már régóta gyanúsítottak azzal, hogy áruló nézeteket terjeszt, és rossz példát mutat Csehországban. Preminger a vizsgálat legelején ennek megfelelően leszögezte, hogy Kramář „a háború kitörése óta támadta a Monarchiát vezető alapelveket, és ez a törés legalábbis elősegítette, hogy pszichológiai konfliktusba került a Monarchia iránti kötelességeivel", azt kell vizsgálni, hogy ez milyen mértékig vett büntetendő irányt.[84] A kilátások az eredményes eljárásra valóban bátorítók voltak, mivel Kramář langyos patriotizmusa mellett egy házkutatás eredménye utalt a Masaryk-féle cseh emigráns mozgalom iránti szimpátiájára. A végső vádirat mindamellett durván felnagyította Kramář ideáinak logikáját és konzisztenciáját, s olyan tipikus intrikus árulónak állította be őt, aki már évek óta az 58c. §-ba ütköző cselekményeket (például szeparatizmus) folytat. Eszerint a háború előtti „neoszláv" mozgalomban játszott vezető szerepe tudatos konspirációt takart más szerb és rutén árulókkal, 1914-től kiterjesztette csápjait a Monarchia ellenségei, Oroszország, Franciaország és Olaszország felé. A per 1916-ban a bécsi Landwehr Bíróságán zajlott, sok védőbeszéd elhangzott, nem utolsósorban Kramář részéről, s egy sor politikusnak nyílt alkalma arra, hogy bizonyítsa Kramář háború előtti lojalitását. De mindez nem sokat használt a közvetett bizonyítékok garmada és a bírósági termet uraló katonai ellenőrzés ellenében. Preminger, aki egyébként tekintélyes Habsburg-zsidó ügyvéd volt, úgy tűnik, intenzív nyomozása hónapjai után meg volt győződve saját vádiratának igazáról. Erkölcsi szóvirágként megjegyezte, hogy majd a történelem ítél az alattomos csábítás ezen gyalázatos példája felett.[85]

1916 júniusában a katonai törvényszék (esküdtszék nélkül) végül ítéletet hirdetett. Mindkét vádlottat bűnösnek találták az 58c. § alapján és halálra ítélték, fellebbezési lehetőséggel. Kiderült, Preminger több más pert is előkészített, köztük a „monstrum Klofáč per"-t. De, ahogy történészek kimutatták, miután feltételezhetően lezárták a Kramář elleni eljárást, a kérdés nyitva maradt: hogyan vigyék tovább az esetét a nyilvánosság előtt. Felhasználják a bűnössé nyilvánítást a „hűtlen csehek" általánosítás céljából, ahogy azt a hadseregfőparancsnokság szerette volna, a lakosságnak szóló üzenetként, vagy hagyják lecsengeni a dolgot, ha az még ellenségesebbé teszi a cseh közösséget?[86] 1916 őszén Ferenc József megfogadta Stürgkh miniszterelnök tanácsát, s a második variáció mellett döntött, hogy ebben játszott-e bármiféle szerepet a Battisti-ügy propaganda fiaskója, nem tisztázott.

Csak 1917. január 5-én hozták nyilvánosságra az ítéletet Ausztria–Magyarországon, amikorra az új császár, Károly az ítéletet már mind Kramář, mind Rašín esetében életfogytiglani börtönre mérsékelte. De tartós propagandaértéke hamar megkérdőjeleződött. Júliusban Károly, aki türelmetlenül várta, hogy Ausztriában újra helyreállítsa az alkotmányos rendet, hirtelen teljes amnesztiát jelentett be a háború alatti politikai perekben elítélt sok cseh és német

[84] Archiv Ústavu TGM, Praha, fond Maffie, karton 44. A bécsi hadparancsnokság katonai ügyészének (Preminger) jelentése a főhadparancsnoksághoz az Evidenzbüron keresztül, 1915. máj. 31. A 2162/15.

[85] A bécsi hadparancsnokság ügyésze (A 2162/15/960), Vádirat (Bécs, 1915.) 111.

[86] Kubů–Šouša: *T. G. Masaryi a jeho c.k. protivníci,* 288.

számára.[87] Mivel nem voltak előírások arra, hogyan kell az „árulók"-kal szemben eljárni szabadon bocsátásuk után, ők nemzeti mártírként léphettek fel a cseh közösségen belül, mint például Kramář és Klofáč. Bár a birodalom már egyfajta rezsimváltáson ment keresztül, új hatalmi struktúrák irányába távolodva a katonai uralomtól, a Habsburg hatóságokra súlyos árnyékot vetettek a katonai visszaélések történetei. Ahogy a korábbi cseh és délszláv árulók elhagyták börtöneiket, nemzeti közösségük számára erkölcsi alapot vindikáltak, és büszkén kérkedtek a hűtlenség bélyegével.[88]

A háború utolsó évében ezért a hűtlenség nyilvános érzékelésére ható hatalmi egyensúly képlékeny volt. Ahogy az állam hirtelen felhagyott a hűtlenségi perek korábbi programjával, heves nyilvános vita indult arról, hogy mit is jelent a hűtlenség, s pontosan ki is lehet felelős a háborút vívó birodalom elárulásáért. Miközben a birodalmi tanács német nacionalista képviselői összefoglalót készítettek a csehek álnok viselkedéséről, a legtöbb cseh képviselő tovább fitogtatta saját nemzete iránti lojalitását és egyetértését a fő áruló Masaryk nézeteivel.[89] Annak veszélye, hogy egész közösségeket árulónak minősítsünk, most világossá vált. Ahogy a szlovén vezető Anton Korošec megjegyezte egy parlamenti beszédében, ha az állam a szlovén nemzeti törekvéseket hűtlenségként értelmezi, nem lesz elég bitófa, hogy minden szlovén árulót felakasszanak.[90]

De az állítólagos árulók utáni állami hajsza nem szűnt meg teljesen. Csehországban még a Monarchia utolsó napjaiban is indult vizsgálat az 58c. § alapján egy cseh biztosítási ügynök ellen Brandỳs nad Labemben. 1918. október 16-án Antonín Pařízeket letartóztatták, amiért proklamálta a szabad csehszlovák köztársaságot, és Ausztriát „haldokló vadállatnak" nevezte, mely „hasonlít egy léket kapott régi vitorláshoz rothadó vitorlákkal, amit már nem lehet megjavítani". Csak november 6-án, egy teljes héttel Csehszlovákia létrejötte után intézkedett a prágai államügyészség az eljárás leállításáról.[91]

Hűtlenségi eljárások az új Európában

Amikor Ausztria–Magyarország szétesett, az új utódállamok részéről természetes volt, hogy kinyilvánították a szakítást a Habsburgokkal és az önkényes igazságszolgáltatás közelmúltjával. Tomáš Masaryk Csehszlovákia elnökeként első fontos beszédében ennek megfelelően

[87] Károly később azzal igazolta eljárását, hogy az csehekre és németekre egyaránt vonatkozott. Feigl, Erich (Hg.): *Kaiser Karl. Persönliche Aufzeichnungen, Zeugnisse und Dokumente*. Wien, 1984. 206–207. Ez az amnesztia nem terjedt ki a banjalukai perben elítéltekre, de egy 1917. szeptemberi császári rendelet hetven elítéltnek közülük szintén megkegyelmezett. Čaušević, Dženana: *„Veleizdajnici" na sudskom procesu u Banjaluci i u zatvorima*. In: Šljivo (ed.): Veleizdajnički proces u Banjaluci, 383–385.

[88] Cornwall: *Traitors and the Meaning of Treason,* 133.

[89] A német képviselők 1917. decemberi tiltakozását lásd Tobolka, Zdeněk (ed.): *Dotaz německỳch poslanců o chování se českého národa za války*. 2 vols. Praha, 1918. A cseh képviselők különösen aktívan reagáltak 1918 áprilisában a külügyminiszter Czernin gróf azon tapintatlan figyelmeztetésére, hogy Masarykhoz hasonló árulók rejtőzködhetnek a csehek körében a határokon belül is. Národní listy, 4 Apr. 1918. 1.

[90] Bister, Felix J.: *Majestät es ist zu spät… "Anton Korošek und die slovenische Politik im Wiener Reichsrat bis 1918*. Wien, 1995. 233. 1918 júniusában a hűtlenségről szóló alternatív szlovén diskurzusként a Habsburg-párti politikus Ivan Šušteršič lapja nyilvánosan ledorongolta azokat a jugoszlávokat, akik külföldön agitálnak, s „árulóknak" nevezte őket, akik „felelősek az oly sok kiontott vérért". Vö. Cornwall, Mark: *The Undermining of Austria–Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. New York, 2018. 265–266.

[91] SOAP, Krajskỳ (zemskỳ) soud trestní Praha, Vr-XV 7873/18 Antonín Pařízek ügye.

hangsúlyozta, hogy az „egészségtelen ausztriaiságot *[rakušanství]* teljesen le kell győzni".[92] Az erőszakos konfliktusok vízválasztója után mindig erős a tendencia, hogy a hatalom új birtokosai igyekezzenek megbüntetni a nemzetárulókat annak érdekében, hogy erkölcsi példát statuáljanak vagy megerősítsék saját legitimitásukat (1849-ben a magyar lázadókkal szemben vagy 1989-ben Ceauşescu ellenében).[93] 1918 összeomlásának hullámában azonban nem ez volt a jellemző forgatókönyv. Természetesen felbukkant a bosszú azok ellen, akiket nemzetárulónak tekintettek, ezért gyilkolták meg a háborús idők magyar miniszterelnökét, Tisza Istvánt saját házában, s az utcai igazságszolgáltatás jelensége időnként fellobbanni látszott a cseh korona országaiban is.[94] A tartós tömeges erőszak Szlovákiában és Magyarországon 1919-ben új „árulók"-at termelt ki, akikkel a törvénynélküli állapot közepette gyakran félkatonai egységek csoportosan bántak el.[95]

Ennek ellenére úgy tűnik, hogy az utódállamokban igen kevés hivatalos perre került sor a Nagy Háború alatt állítólag elkövetett hűtlenség vádjával. Ahol előfordult efféle, azok stabil országok voltak, ahol egyfajta alulról jövő követelés volt a háborús időszak, az ellenség általi megszállás időszakának kollaboránsaival, más szóval a „nemzetárulók"-kal szembeni eljárás. Néhány per arra az időre nyúlt vissza, amikor Ausztria elfoglalta Velencét (1917–1918), illetve román újságírókat és katonatiszteket fogtak perbe, akik Románia részleges megszállása (1916–1918) idején a németek mellett foglaltak állást.[96] Egyébiránt a teljesen újonnan létrejött államokban, ahol volt osztrák–magyar lakosság tömegeit kellett integrálni, erős tendencia érvényesült arra, hogy az új kormányzatok a megbékélést segítsék elő azokkal, akikre úgy tekinthettek, mint akik a háborús időkben zaklatták a „nemzet"-et. Amikor az új jugoszláv parlamentben boszniai képviselők felszólaltak a háborús idők Habsburg ágenseinek leleplezése és az ellenük való fellépés érdekében, a belgrádi kormány nem válaszolt.[97] A kormányok ahelyett, hogy belemerüljenek a múltbeli „árulók" azonosításának piszkos ügyébe, inkább arra koncentráltak, hogy gyorsan rehabilitálják mindazokat, akiket a Habsburg rezsim elítélt. Csehszlovákiában már 1918. november 5-én bejelentették az első nagy amnesztiát, amely kiterjedt a háború alatt elkövetett valamennyi politikai bűntettre.[98] Megerősítve ezáltal a csehszlovák legitimitást és hatalmat, rátromfoltak Károly császár idő előtti és félresikerült 1917-es amnesztiájára, de legalábbis átcímkézték.

---

[92] Az 1918. december 22-i parlamenti beszédet lásd: Masaryk, T. G.: *Cesta demokracie. Soubor projevů za republiky. Svazek první, 1918–1920*. Praha, 1939. 24.

[93] Nicolae és Elena Ceauşescu perében ők és vádlóik kölcsönösen nemzetárulónak nevezték egymást.

[94] Šmidrkal: *Fyzické násilí autorita,* 96. és köv.

[95] Lásd például Prónay Pál morális keresztes hadjáratát a magyarországi felfordulás közepette. Lásd: Bodó, Béla*: Pál Prónay: Paramilitary Violence and Anti-Semitism in Hungary, 1919–1922*. Pittsburgh, 2011. A cseh katonák szlovákiai viselkedéséről lásd: Kučera: *Exploiting Victory,* 847–848.

[96] A háború utáni olaszországi perekről lásd Casagrande, Giuliano: *Resistenza e resilienza di una città invasa: il caso Troyer, Vittorio 1917–18*. Venetica, vol. 24. (2016) 79–105. Köszönöm a szerzőnek, hogy elküldte nekem tanulmányát. Az újságírók elleni 1919-es romániai perekről lásd Vatamaniuc, Dimitrie: *Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut*. Bucureşti, 1968. 472–482.

[97] Mehmed Spaho interpellációját a 22. ülésen 1919. május 16-án lásd: *Stenografske beležke privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 20.-40. sastanka*, II sveska. Zagreb, 1920. 517. Romániában sem került sor hivatalos megtorlásra a magyarbarát erdélyi püspök, Vasile Mangra hívei ellen, aki 1916-ban „álnok módon" Románia ellen nyilatkozott, és épp a háború végén meghalt. Eppel, Marius: *Un mitropolit şi epoca sa*. Cluj-Napoca, 2006.; a Mangrát árulóként megbélyegző háború alatti propagandáról lásd: Cornwall: *The Undermining of Austria–Hungary,* 357.

[98] Šmidrkal: *Fyzické násilí autorita,* 109–110.

Amikor hűtlenségi eljárásra került sor az Új Európa első éveiben, a fókuszban a kormányokra leselkedő jelen idejű, a szeparatizmus és irredentizmus új formáiból táplálkozó fenyegetések álltak.[99] Az efféle hazaárulás *(Landesverrat)* azután gyakran a hűtlenség más típusának színezetét is magára vehette, ha a vádlott szóval vagy tettel kétségbe vonta a rezsim legitimitását. A biztonsági fenyegetések azonnal világossá váltak Csehszlovákia esetében, amikor négy német tanács magához ragadta a „Szudétavidéken" az ellenőrzést, és bejelentették csatlakozásukat Ausztriához. Miközben a prágai kormány katonai erővel könnyedén elnémította a csehországi németek hatalmi centrumait, a lázadás több hűtlenségi vizsgálatot indított el. Már 1918 decemberében letartóztattak egy protestáns lelkészt, Walter Reinhardot, és Prágába szállították azzal a váddal, hogy Žatec (Saaz) vidékén fegyveres lázadást szított az előbb említett Deutschböhmen kísérlethez kapcsolódóan. Az államügyész az 58c. § alapján vizsgálatot indított, de azután az ügy 1919 áprilisában, úgy tűnik, megakadt.[100] Feltehetőleg cseh jogászok sugallták, hogy nehéz lenne alkalmazni a hűtlenségi törvényt a német irredenta ellen, mert az új csehszlovák államot a párizsi békekonferencia még nem erősítette meg, s az államközösség még embrionális formában volt. Az év során később Masaryk ezt megerősítette, amikor tulajdonképpen bocsánatot hirdetett a német renegátok számára. Még ha nem is bélyegezték őket árulóknak, az elnök morális gesztusa arra szolgált, hogy aláhúzza azok mint kívülállók alárendelt pozícióját, akik most „visszatérhetnek" a csehszlovák állami közösségbe.[101]

A hűtlenség fegyverének óvatos használatát Csehszlovákiában, különösen az azzal való háború alatti visszaélések fényében haszonnal hasonlíthatjuk össze e fegyver gyakori önkényes alkalmazásával másutt. Ha a kormányzatváltás ezen időszakában folyamatosság állt fenn a hűtlenségre vonatkozó törvényi szabályozást illetően, az a mód, ahogy az új kormányzatok azonosították, majd eljárás alá vonták a „hűtlenség"-et, nemcsak a hasonló biztonsági fenyegetésekről tájékoztatnak az egyes országokban, hanem a különböző hatalmi centrumok felfogásáról is. Többen készen álltak arra, hogy vizsgálatot indítsanak, nyilvános tárgyalásig vigyék az ügyet, elfeledkezve arról, hogy ez milyen következményekkel jár a közösségi stabilitásra nézve. A következőkben két „álnok szeparatista", Andrej Hlinka ügyét Csehszlovákiában és Stjepan Radićét Jugoszláviában fogom felhasználni arra, hogy megvilágítsam mind a hasonlóságokat, mind pedig a különbségeket a kormányzatok taktikájában.

Andrej Hlinka esetében – aki 1919 végétől a szlovák autonómia hangjaként lépett fel – volt bizonyos alapja annak a felfogásnak, hogy őt árulónak lehet tekinteni, aki azért szervezkedik, hogy aláássa az új államot. Mivel a szlovák nép (a németekkel ellentétben) hivatalosan az „államépítő csehszlovák nemzet" részét alkotta, minden felhívást a szlovák autonómiára vagy önrendelkezésre egészen bizonyosan kihasznált az állam fő külföldi ellensége, a revizionista Magyarország. Parlamenti képviselőként Prágában 1919 elején a Nemzetgyűlésben elhangzott első beszédében Hlinka már arról panaszkodott, hogy szlovák patriotizmusa miatt nemzetárulóként kezelik annak ellenére, hogy harminchárom hónapig szenvedett magyar börtönben.[102] Az árulás vádja vele szemben azonban főleg azért merült fel, mert három

[99] Magyarország lehet a kivétel. 1919 kaotikus rezsimváltásai nyomán sor került néhány hűtlenségi perre a hatalom régi birtokosaival szemben. 1921-ben a volt miniszterelnök, Károlyi Mihály ellen folytattak távollétében hűtlenségi pert. Schönwald, Pál: *A Károlyi-per*. Budapest, 1985.

[100] SOAP, Krajskỳ (zemskỳ) soud trestní Praha, Vr-XXIV 9573/18 – Walter Reinhard és Josef Heinz ügye. A bizonyítékok nagy része az idők folyamán megsemmisült.

[101] Peroutka, Ferdinand: *Budování státu. Československá politika v letech popřevratovỳch: rok 1919*. 2 vols. Praha, 1934. II.1295–1296.; Masaryk: *Cesta demokracie,* I. 243., vita a Prager Tagblatt-tal (1919. dec. 20.)

[102] Peroutka: *Budování státu,* II. 1243.

másik szlovákkal 1919 szeptemberében Párizsba utazott. Ott egy memorandum terjesztésével fel kívánta hívni a Békekonferencia figyelmét az 1918-as Pittsburghi Megállapodásra, amelyben Masaryk ígéretet tett arra, hogy Szlovákia széles körű autonómiát fog élvezni. Amikor október 4-én Hlinka visszatért Csehszlovákiába, letartóztatták azzal a váddal, hogy elárulta az államot (magyar/szlovák törvény 142. §), kihallgatták, és vádemelés vagy per nélkül a következő hat hónapra internálták.[103]

A törvények szerint nagyon nehéz volt bizonyítani, hogy Hlinka áruló, de bizonyos elemek segítettek. Kisurrant Párizsba (illegálisan, Varsón keresztül, lengyel útlevéllel) anélkül, hogy akár csak saját Nemzetgyűlés-beli szlovák képviselőtársait értesítette volna. Ezt követően állítólag petíciót kísérelt meg átadni egy külföldi fórumnak azzal a szándékkal, hogy gyengítse az állam egységét. Továbbá aktivitása különösen veszélyes volt az állambiztonságra nézve akkor, amikor Magyarország területi kérdéseiről még nem született végleges döntés. Ezek nyomán azonnal nagy vita kerekedett Prágában arról, hogy Hlinka elárulta a köztársaságot. A cseh képviselő, Františka Zemínová kijelentette a parlamentben: „Az számunkra nem összeegyeztethető, hogy a Nemzetgyűlés egy tagja legyen áruló!" A szlovák parlamenti klub, amely 1919 elején arról beszélt, hogy árulást jelent bármely kísérlet a cseh–szlovák testvériség lerombolására, szintén elítélte Hlinka egyoldalú külföldhöz fordulását, s kezdeményezték mandátumától (és mentelmi jogától) való megfosztását.[104]

Az igazi csavart azonban Hlinka közeli kapcsolata jelentette egy másik állítólagos „hitehagyott"-tal, František Jehličkával, szlovák lelkésszel, aki Hlinka párizsi útjának motorja volt, útjára elkísérte, memorandumának szövegét élesebbre formálta, ami azután hevesen támadta a „cseh imperializmus"-t. Bár egyértelműnek tűnik, hogy Jehlička nem volt fizetett magyar ügynök, elkötelezett katolikus magyar-szláv gondolkodásmódja (ami megalapozta a prágai rezsim szekuláris és centralista felfogásának elutasítását) hamarosan Hlinkánál radikálisabb pályára vitte őt. Párizs elhagyása után ugyanis nem Szlovákiába, hanem Magyarországra utazott, ahol egy új keresztény konzervatív kormányzatot talált, ami megfelelt saját értékeinek, s Budapest pénzügyi támogatásával hosszú karrierbe kezdett mint a szlovák elszakadást népszerűsítő magyar propagandista.[105]

Hlinka hamar megtagadta Jehličkát, de egy ilyen renegáttal való szövetkezés kitörölhetetlen foltot hagyott hátra. Vezető centralisták, mint például Vavro Šrobár, aki miniszterként sikeresen vezette Szlovákiát, egyszerűen összekötötte Jehlička „mérgező árulás"-át Hlinka programjával, azt fejtegetve, hogy a szlovák autonómiára való felhívás egyenlő a magyar irredentizmussal. Példát kell statuálni Hlinkával, mint árulót perbe fogni és elítélni.[106] De fenntartható volt ez a vád? Kezdettől fogva, már Franciaországban is, Hlinka a nyilvánosság előtt indokolta magatartását, és tagadta az alkalmilag felmerülő árulásvádakat. Nem szlovák szeparatistaként érkezett Párizsba, hanem a szlovák nép igazi hangjaként, hogy korrigálja az

[103] Hlinka 1919-es magatartását már részletesen vizsgálták, lásd például: Deák, Ladislav: *Cesta A. Hlinka do Paríža roku 1919.* In: Bielik, František – Borovskỳ, Štefan (eds.): Andrej Hlinka a jeho miesto v slovenskỳch dejinách. Bratislava, 1991. 68–83.; Holák, Martin: *Cesta Andreja Hlinku do Paríža a jej vplyv na slovenskú politiku v rokoch 1919–20*. Historickỳ zborník, vol. 17. No. 1. 52–69.

[104] Peroutka: *Budování státu,* II. 1241., 1251–1253.

[105] Színvonalas, kritikus elemzésként lásd: Lorman, Thomas: *For God and which Nation? The Ideology of František Jehlička, Priest, Politician and Pariah of the Slovak National Movement*. The Slavonic & East European Review, vol. 96. (2018) No. 3. 507–540. Jehličkával készült interjú, amely különösen felkeltette Prága figyelmét: *A tótok el akarnak szakadni a csehektől.* Uj Nemzedék, 1919. nov. 20. 1–2.

[106] Deák*: Cesta A. Hlinku do Paríža,* 79–80.; Šrobár értékelését Jehličkáról lásd visszaemlékezéseiben: „…valami állandóan árulás fele kényszerítette." Šrobár, Vavro: *Z môjho života*. Praha, 1946. 403.

1918-ban elkövetett hibát, és szlovák autonómiát követeljen a Cseh-Szlovák Köztársaságon belül. A Šrobárhoz hasonló centralisták az igazi árulók, akik levedlik magukról a „tiszteletre méltó szlovák nevet" a „csehszlovák" kedvéért. Hlinka következetesen ragaszkodott ahhoz, hogy szülőföldjének járó patrióta kötelességének tesz eleget, miközben erősíti a közös állam bázisát. És, ahogy az jellemző a hűtlenségről szóló diskurzusba bocsátkozóknál, saját morális felsőbbségét vallotta a „csehszlovákok"-kal összehasonlítva, azt jósolta, hogy „az elfogulatlan történész és az igaz szlovákság" lesz majd az ő végső bírója.[107]

A kormányzatnak el kellett döntenie, hogyan tovább. A jogi centrumok között hosszú vita bontakozott ki. A pozsonyi államügyész vizsgálatot kezdeményezett a magyar büntető törvénykönyv 142. §-a (idegen kormánnyal való összejátszás államellenes cselekmény elkövetése érdekében) alapján, a csehszlovák igazságügy-minisztérium azt javasolta, hogy Hlinka perét a morvaországi olmützi kerületi bírósághoz helyezzék, hogy megakadályozzák a zavargást, amit a per Szlovákiában előidézhet.[108] A brnoi Legfelső Törvényszék azonban ezt elutasította azzal, hogy egy cselekményt, amelyet a magyar büntető törvénykönyv hatálya alatt követtek el, nem lehet egy másik büntető törvénykönyv (ausztriai) szerint tárgyalni. Csak 1921. február 4-én változtatott álláspontján, s tett kivételt a közrend megőrzése érdekében.[109]

Közben az olmützi államügyész összeállította a vádiratot, és elküldte azt Brnoba, Prágába és Pozsonyba, megjegyzéseket kérve. Már világos volt, hogy a Hlinka elleni vádemelés problematikus. Küszöbön álltak a parlamenti választások, Šrobár azt remélte, hogy egy nagy hűtlenségi perrel elnémíthatja a szlovák autonomistákat; ugyanakkor a csehszlovák miniszterelnök, Vlastimil Tusar nyilvánosan kifejezte, támogatja Hlinkát.[110] Ezek a politikai machinációk egészen biztosan befolyásolták Hlinka sorsát, nem utolsósorban tömegtámogatáshoz juttatták. De végső soron a hivatalos jogi tanács volt az, amely a leginkább hozzájárult az eljárás lezárásához. A 142. § alapján megfogalmazott vádat mérlegelve a brnoi államügyész úgy látta, valószínűtlen, hogy Hlinkát „objektív" okok alapján elítélnék; s még ha valószínűleg bűnös is, az elmarasztalás „nagyon kétséges".[111] Mivel a gyenge vádiratok általában véve ártanak az állam tekintélyének mind bel-, mind külföldön, az ügyész nagylelkű kegyelmet javasolt.[112] Összegezve a jogi véleményt az igazságügy-minisztérium áprilisban megállapította, vannak arra utalások, hogy Hlinka valóban szervezkedett Lengyelországgal Szlovákiának a köztársaságtól való elszakítása érdekében (ha ez igaz, akkor a 127. § hatálya alá esik), de a jelenlegi vádirat elégtelen bizonyítékokat tartalmaz.[113] Bár az olmützi államügyész

[107] Hlinka szeptember 29-i deklarációjának gépírásos szövege: „Hlinka vlastizrádca?". Národní archiv (a továbbiakban: NA), Ministerstvo spravedlnosti 1918–1945, karton 913. Megjelent a prágai újságban: Čech, č281 (příloha) 1 Oct. 1919. 1–3.; lásd még kiadva: Letz, Róbert (ed.): *Andrej Hlinka vo svetle dokumentov*. Bratislava, 2014. 122–129. Hlinka egy hónappal később újra megjósolta, hogy a történelem vagy egy elfogulatlan törvényszék majd felmenti őt. Holák: *Cesta Andreja Hlinku,* 67.

[108] NA, karton 903, 24784/19. Az igazságügy-minisztérium leirata a prágai főügyészhez, 1919. okt. 13.

[109] NA, karton 903, 25051/19. A prágai főügyész jelentése az igazságügy-minisztériumhoz, 1919. okt. 16., a brnoi főügyész jelentése az igazságügy-minisztériumhoz, 1920. febr. 4.

[110] Peroutka: *Budování státu,* II. 1255–1257. Peroutka az eljárás leállításának politikai megfontolásait hangsúlyozza.

[111] Lehetett azzal érvelni, hogy Hlinka nem egyetlen idegen hatalomhoz közeledett, hanem arra törekedett, hogy hatalmak együttesére hasson, akik feladata volt Európában új államok alakítását jóváhagyni.

[112] NA, karton 903, 10401/20. A brnoi főállamügyész jelentése az igazságügy-minisztériumhoz, 1920. márc. 28.; lásd még: Deák: *Cesta H. Hlinku,* 80–82.

[113] NA, karton 903. 10401/20. Az igazságügy-minisztérium megjegyzései a belügyminisztérium és a brnoi főállamügyész számára, 1920. ápr. 19. Hangsúlyozták az 142. §-sal kapcsolatos problémákat, de azt is megkérdőjelezték, hogy lehetőség lenne arra, hogy Hlinkát polgári engedetlenség szítása

kíméletlenül tovább vinni kívánta az ügyet, sikerült konszenzusra jutni, elsősorban annak köszönhetően, hogy engedélyezték Hlinka számára, hogy *in absentia* induljon a tavaszi parlamenti választásokon. Visszanyerte ugyanis képviselői székét, mentelmi jogát, és miután diadalmasan hazatért Szlovákiába, május 27-én egy új elnöki amnesztia még további védelmet biztosított a számára.[114]

Hlinka hűtlenségi ügye nem volt mentes a jogi procedúrába való politikai beavatkozástól. A mód, ahogy internálták és a nyilvánosság előtt árulással vádolták, biztosította számára, hogy az elnöki kegyelem ellenére mártírszerepben pózolhasson, ellenfeleivel szemben bizonyos erkölcsi fölénnyel. Ugyanakkor ez az ügy feltárja, milyen nehézségekkel nézett szembe a friss csehszlovák kormány, ha a hűtlenségi törvényhez nyúlt, de különösen megvilágítja sokak törekvését vagy tendenciáját arra, hogy a jogállamiság paraméterein belül maradjanak. Mind jogi, mind pedig politikai okokból 1920 elején úgy érezték, a legjobb az, ha nem kockáztatják a szlovák–cseh szembenállás kiélezését egy nyilvános hűtlenségi perrel. Ezzel szemben 1921 végén a hatóságok már sokkal szilárdabb talajon mozogtak, amikor hűtlenségi per indításáról határoztak azon cseh kommunisták ellen, akik az elnöki amnesztia ellenére folytatták tevékenységüket az állam aláásására.[115]

Ez a viszonylag mérsékelt csehszlovák magatartás éles kontrasztban áll azzal a kíméletlen fellépéssel, amivel a Jugoszláv Királyság első éveiben eljártak a horvát disszidensekkel szemben. 1919 májusában a belügyminiszter, Svetozar Pribićević Belgrád nevében nyíltan kijelentette, hogy az ország még mindig a háború és forradalom állapotában van, ezért indokolt a belső fenyegetésekkel szemben rendkívüli eszközökkel fellépni.[116] Mivel a szerb hűtlenségi törvényt már kiterjesztették az egész országra, legalább névleg jogi alapot teremtettek a gyanús horvát szeparatisták letartóztatására, s világos, hogy az új rezsim alatt a csehekhez hasonlóan a hűtlenségi perbe fogás gyorsan folytatódott a sorsdöntő 1918-as év után.[117] Azonban a hűtlenség interpretációs lehetőségeiben alapvető feszültség lappangott. A Szerb–Horvát–Szerb Királyság a horvátokat az államalkotó nemzet részének tekintette, így Horvátország polgárai lehettek az új állami közösség árulói. De sok horvát politikus nem ismerte el ezt az államot, a (szerb) Karadjordjević dinasztiát, ahogy nem ismert el semmiféle nagyobb egységet, amihez nemzeti lojalitás fűzné.

A Jobboldal Horvátországi Pártját leszámítva, amely Bécsből folytatott szeparatista agitációt, Belgrád a Parasztpárt vezetőjét, Stjepan Radićot tartotta a legveszélyesebbnek, aki kezdettől független horvát paraszt köztársaságot követelt.[118] Nem volt hajlandó elismerni

vagy az állam alkotmánya elleni erőszak (171–173. §) miatt ítéljék el. A 173. paragrafus alkalmazása azért volt problematikus, mert amikor Hlinka 1919-ben Párizsba utazott, még nem fogadták el Csehszlovákia alkotmányát.

[114] NA, karton 903. 18437/20. A brnoi főállamügyész jelentése az igazságügy-minisztériumhoz, 1920. jún. 1.

[115] Az Alois Muna, Antonín Zápotockỳ és mások elleni per (az 58b. és 58c. paragrafusok alapján) iratait lásd: NA, Ministerstvo spravedlnosti 1918–1945, karton 908. Az 1921. március 31. és április 13-a közötti tárgyalásról lásd: *Velezrádnỳ proces Kladenskỳ*. Kladno, 1921. Csehszlovák légionáriusok már régóta árulónak bélyegezték Munát a nyilvánosság előtt bizalmas bolsevik kapcsolatai miatt. Zinner, Paul E.: *Communist Strategy and Tactics in Czechoslovakia, 1918–1948*. London, 1963. 26–27.

[116] Engelsfeld: *Prvi parlament Kraljestva,* 140.

[117] Lásd például a horvát ügyvéd, Radivoj Walter tevékenységét, aki a háború előtt és alatt számos hűtlenséggel vádolt személy jogi védelmét látta el. HDA, fond 417, Odvjetnička kancelarija Walter Radivoje. Ezek között szerepelt kémkedési ügy, de „az állam hadereje elleni" fellépésként homályosan interpretált ügyek is.

[118] Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, 1984. 226–248.

sem a dinasztia, sem pedig a Nemzetgyűlés legitimitását, és abban bízott (mint Hlinka), hogy a párizsi békekonferenciához fordulhat igazságtételért. Az ennek érdekében folytatott tömegagitáció vezetett 1919. márciusi letartóztatásához, pedig a „szerb" hűtlenségi törvény még nem volt hatályban. Jugoszláv újságok „karióti Júdás"-ként támadták, aki külföldi ellenségekkel szövetkezik, és Radić nyárra már valóban azt fontolgatta, hogy külföldre távozik, hogy ott kampányoljon a horvát függetlenség mellett.[119] A hűtlenségi vád azonban mégsem illett rá. Ez alkalommal – ahogy az a Sokol hűtlenségi ügyben is történt 1916-ban – a bíróság úgy vélte, képes ellenállni a politikai nyomásnak, nevezetesen Pribićevićének, amikor az sürgette, hogy le kell rántani a leplet Radić „osztrákbarát" viselkedéséről. Viktor Aleksander, aki akkor Horvátország főállamügyésze volt, kimerítően áttanulmányozta a bizonyítékokat, végül kijelentette, hogy az „politikai eljárás", a vádemeléshez elégtelen anyaggal. 1920 februárjában Radićot szabadon bocsátották. Tizenegy hónapot töltött börtönben vádemelés nélkül, s távolról sem oly kedvező körülmények között, mint ami Hlinkának jutott.[120]

A rákövetkező események még inkább megmutatták, hogy Jugoszláviában könnyen lehetett manipulálni a törvény uralmát, ha a kormány eltökélt volt arra, hogy elítéljen egy „áruló"-t. Szabadon bocsátása után egy hónappal ugyanis Radićot újra letartóztatták, ismét „a haza ellen elkövetett bűnök"-ért *(zločina proti otečestva)*. Ahogy az lenni szokott, a hatalmi harc mindkét oldala morális ügyként interpretálhatta fellépését. Radić még mindig kompromisszumok nélkül lépett fel, a regnáló jugoszláv államot és monarchiát mint illegitimet elutasította. A kormány és centralista támogatói szintén szilárdan hittek az igazukban; eltökéltek voltak arra, hogy elhallgattatnak valakit, akit Olaszországból pénzelt forradalmi szeparatistának bélyegeztek.[121] Ismét csak Viktor Aleksander volt az, aki úgy találta, elégtelenek a bizonyítékok Radić hűtlenségi perbe fogásához. Elismerte, hogy a szerb hűtlenségi törvény hatályban van Horvátországban, de tény volt, hogy Radić fellépése nem kötődött össze erőszakkal (ami az „állam elárulásá"-nak jogi kritériuma volt), s még mindig parlamenti mentelmi jog védte. Egy 1919 decemberében kibocsátott királyi amnesztia továbbá mentesítette Radićot bármely korábban elkövetett bűntett következményei alól. Aleksander ezért joggal figyelmeztetett, hogy valószínűleg rosszul sülne el egy hűtlenségi per, mert vitát generálna az ország bizonytalan 1918 előtti történetéről, és veszélyeztetné az ország biztonságát a szomszédos államokkal, azaz Olaszországgal és Magyarországgal szemben.[122]

Ekkor azonban Belgrád felülírta a jogi álláspontot, és Radićot olyan bíróság elé küldte, amelyhez szándékosan úgy válogatták össze a bírókat, hogy elítélése biztos legyen.[123] 1920. július 9-én a zágrábi ülésteremben Radić nyolcórás, ékesszóló védőbeszédet tartott. Tagadta, hogy szeparatista lenne vagy Olaszországgal szövetkezne, a vádiratot mint politikailag motiváltat támadta, kijelentette, hogy az államban a centralizált kormányzat ellenfelei jogfosztottak, az 1918-as kormányzatváltás nem jelentett változást a politikai módszerekben: a

[119] Biondich, Mark: *Stjepan Radić, The Croat Peasant Party and the Politics of Mass Mobilization 1904–1928*. Toronto, 2000. 155., 164–168.

[120] Janjatović: *Politički teror u Hrvatskoj,* 149–144.

[121] A horvát bán helyettese, Franko Potočnjak például rossz viszonyban volt Matko Laginja bánnal. Potočnjak eltökélt volt Radić államellenes árulását felfedni, mivel számára a jugoszláv lojalitás volt elsődleges. Potočnjak, Franko: *Malo istine iz naše nedavne prošlosti*. Zagreb, 1921. Korábban, 1895-ben jogászként kiállt olyan horvát diákok mellett, akiket perbe fogtak, mert a magyar uralom ellen demonstráltak.

[122] Janjatović: *Politički teror u Hrvatskoj,* 159–160. Érdekes módon Hinko Hinković volt az, aki Radić egyik védőjeként a vizsgálat korai szakaszában megkérdőjelezte a szerbiai büntető törvénykönyv „jogi érvényé"-t Horvátországban.

[123] Maček, Vladko: *In the Struggle for Freedom*. University Park, 1957. 88.

perbe fogás „a magyar jogi üldözés és a szerb büntető törvény édesgyermeke". Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a parlamenti mentelmi jogára való hivatkozásnak semmiféle hatása sincs, Radić és védő csapata meghajolt az elkerülhetetlen előtt, és visszautasították, hogy a tárgyalás további részében részt vegyenek. Nem voltak jelen az ítélethirdetésnél sem, amely bűnösnek nyilvánította Radićot, és két és fél évi börtönre ítélte.[124]

Egy horvát nacionalista történész Belgrád Radić elleni „politikai terror"-járól, illetve a „politikai per"-ről szóló narratívájában azt feltételezi, hogy a hűtlenségi vád minden eleme teljes egészében konstruált volt.[125] Azonban, ahogy az Hlinka esetében is fennállt, Radić fellépése sem nélkülözött olyan magatartást, amit az államra nézve jogilag károsként lehetett interpretálni. Ilyen volt az, hogy horvát önrendelkezésre szólított fel, visszautasította a dinasztia elismerését, és nyíltan külföldi hatalmakhoz fordult. Abban azonban, hogy hogyan használták fel a hűtlenséget ebben az utódállamban, mégis az a leginkább szembeötlő, milyen önkényesen alkalmazták a törvényt oly módon, ami aláásta a rezsim morális autoritását.[126] Radić tárgyalásán ugyanis az 1919-es királyi amnesztia ellenére az azt megelőző időszakból származó bizonyítékokat vezettek elő az ő korábbi álnokságáról (felforgató beszédek és a békekonferenciához intézett memorandum). Azután 1920 novemberében ismét jött egy fordulat, amikor az uralkodó hirtelen megkegyelmezett Radićnak egy nem éppen megfelelő pillanatban. Éppen akkor engedték ki börtönéből, amikor Parasztpártja hatalmas győzelmet aratott az első parlamenti választásokon. Világos párhuzamot lehetett vonni azzal, ahogy három évvel korábban a Habsburg császár gyenge pozícióban kegyelmet osztott Karel Kramářnak és más szláv árulónak. Csak felbátorította azokat a személyiségeket, akik ezzel saját közösségükön belül visszanyerték megbecsült pozíciójukat. A csehszlovák kormány 1920-ban ezzel ellentétben sokkal inkább jogszerűen kezelte Hlinka ügyét. Masaryk elnök kegyelmi aktusa a hatalom önkéntes gesztusgyakorlása volt annak érdekében, hogy lezárják a hűtlenségről folyó diskurzust, de a társadalomba való visszaengedéssel nem erősítette meg túlságosan a gyanúsítottat.[127]

Következtetés

Hinko Hinković a zágrábi hűtlenségi per tárgyalásán 1909-ben megjegyezte, hogy „a törvények hatalmas arzenáljában, melyek inkább megkötik, mint szabályozzák polgári életünket", van egy törvény, amely egy egész generáció számára észrevétlen maradt. Csak amikor baljóslatú események történtek, vált világossá hirtelen a hűtlenségi törvény „katasztrofális hatalma".[128] A hűtlenség és az árulók jelensége napirenden volt a Habsburg Monarchia összeomlása előtt, alatt és azt követően is. A történész számára az, ahogy a különböző rezsimek értelmezték és felhasználták azt, értékes eszköz lehet arra, hogy az állam biztonsági érdekeit értékeljék, de arra is, hogy lemérjék a kormányzat és a közösség közötti viszonyok relatív (in)stabilitását. Miközben ebben a tanulmányban a legtöbb példa olyan évekből származik, melyekben egész Kelet-Közép-Európában (1914–1921) hivatalosan szükségállapot volt érvényben, világos, hogy a hűtlenség homályos kontúrja békeidőben is feltűnt már. 1914 előtt

[124] Janjatović: *Politički teror u Hrvatskoj, 166–172*. A védelem irataiból lásd: HDA, fond 417, Odvjetnička kancelarija Walter Radivoje, kutija 179.; Walter cikke: Jutarnji list, 24. June 1920. 3.

[125] Janjatović: *Politički teror u Hrvatskoj,* 177.

[126] „Érdekes felfigyelni arra, milyen különös módon keveredett Jugoszláviában azokban az időkben a jogszerűség a nyilvánvaló jogsértéssel." Maček: *In the Struggle for Freedom, 104.*

[127] A politikai amnesztiákkal kapcsolatos kormányzati dilemmákról lásd: Kirchheimer: *Political Justice,* 389–419.

[128] *Govori branitelja, 3.*

és a Habsburg utáni időszakban is azonosítottak és eljárás alá vontak hűtlenséggel gyanúsítottakat – részben új biztonsági fenyegetésekre adott válaszként, de részben az államban meglevő „illiberális" elemek kezdeményezéseként is, akik szándékosan kihasználták a törvényt, hogy megsemmisítsenek államellenesnek tekintett egyéneket vagy csoportokat.[129] Ez önmagában rávilágít az 1914 előtti Habsburg jogállam törékenységére. A jogállam biztosan létezett, de annak politikai manipulálása, nevezetesen a hűtlenségi ügyek már a háború előtt is elősegítették, hogy elidegenítsék ügyvédek és tudósok sorát, akikből a Monarchia legkeményebb kritikusai kerültek ki.

A kormányzati válságok ezen hosszú periódusában a Habsburgok által korábban uralt területek egészén a hűtlenségi törvénykezés paraméterei meglehetősen állandók voltak. Az utódállamok közül Csehszlovákia és Jugoszlávia gyorsan igyekezett e bűntett különböző oldalait felsorolni és élesíteni (kiiktatni az ausztriai törvény homályos pontjait), miközben a hűtlenségre vonatkozó törvényi szabályozás régi alapjai tovább éltek. Abban is folyamatosság mutatható ki, hogy a hűtlenséget elsősorban mint az „állam elárulását" interpretálták: belföldi árulók külföldi ellenségekkel szövetségben lépnek fel; bár az államhatárok mozgásban voltak 1918-ban, a szeparatizmus vagy irredentizmus veszélyei új öltözetben, de továbbra is kísértettek. Sok háború alatti, illetve háborút követő kormányzat törekedett az államellenes elemek azonosítására, illetve arra, hogy megtalálják a legjobb jogi eszközöket azok megsemmisítésére. Ez elkerülhetetlenül túl sok hűtlenségi ügy jogi „konstruálásá"-hoz vezetett, a jog olyan csavarásához, hogy az passzoljon a vádlott hűtlen viselkedéséhez. Ez előfordult csehek és délszláv „árulók" ellenében a Habsburg Monarchia fennállásának utolsó évtizedében, és – a Habsburg „önkény" botrányossága ellenére – annak gyakorlata tovább élt az utódállamokban is.

Ellenvethetjük, hogy az efféle politikai manipulációk minden rezsimben az árulók elleni eljárás szerves részét alkotják.[130] Ahogy a Habsburg kormányzati váltás időszaka arra is fényt vet, hogy a jogállam tradíciójának fenntartói nem merültek el teljesen a jogtalanság tengerében. Mind az 1916-os zágrábi Sokol per, mind pedig a Hlinka elleni vizsgálat 1919-ben mutatja, hogy egy független bíróság érvényesíteni tudja álláspontját, és még mindig felmenthetnek „árulók"-at. Ugyanakkor ezek az esetek éles megvilágításba helyezik azt az eltorzított igazságszolgáltatást, ami Kramářnak vagy Radićnak jutott osztályrészül (még ha az ő hűtlenségük nem is volt egészen olyan légből kapott, ahogy azt néhány történész talán állítja). Az ellenük folyó hűtlenségi eljárás nem ment olyan messze, mint a sztálini időszak kirakatperei, de erős tendenciát érzékelhetünk Bécs vagy Zágráb bírósági tárgyalótermeiben egy „alternatív valóság" konstruálására, a bizonyítékok manipulálására az elítélés biztosítása érdekében, sőt akár hamisítására is.[131]

---

[129] „...a diktatúra a háborús idők Ausztriájában sehova nem vezetett." Cole: *Visions and Revisions of Empire,* 279.

[130] Összehasonlítható példa lehet Sir Roger Casement pere, amely feszült politikai légkörben zajlott Londonban 1916 júniusában. Annak ellenére, hogy Casement árulása Nagy-Britanniával szemben meglehetősen nyilvánvaló volt (szövetkezett a német ellenséggel), az államügyész szándékosan úgy alakítgatta a bizonyítékokat, hogy elhomályosítsa Casement ír idealizmusát, és züllöttségét állítsa az előtérbe. A bűnössé nyilvánítás ezután nem lehetett kétséges, mivel a főállamügyész F. E. Smith köztudottan szemben állt az ír autonómia vagy függetlenség bármilyen formájával. Casement viszont a mártír szerepét öltötte magára, az utolsó szó jogán a következőket mondta: „Ha árulást jelent harcolni egy ilyen természetellenes sors ellen, mint ez, akkor büszkén vagyok lázadó." *Trial of Roger Casement,* 204.

[131] Erről lásd Kirchheimer találó fejtegetését: *Political Justice,* 46., 105–114.

Egy a hűtlenség kezeléséről szóló történeti tanulmány feltárja azokat a veszélyeket, amelyek abból származnak, ha egy kormányzat áthágja a törvényt annak érdekében, hogy elhallgattassa hazai ellenzékét. A Nagy Háború hosszú időszakában a jelentős politikusokkal vagy közösségi vezetőkkel szembeni hűtlenségi eljárások ártottak a legtöbbek, melyek célja pedig az volt, hogy demonstrálják az államhatalmat és megszüntessék a lojalitáshiányt. Mivel a célba vett személyek széles körű támogatást élveztek a társadalom részéről, ez azzal járt, hogy egész közösségeket bélyegeztek árulónak; azokat a népeket, amelyek lojalitását egyszer bemocskolták, csak ritkán lehet kárpótolni. A „Habsburg föld"-ön lezajlott valamennyi nagy hűtlenségi per Adam Privićević ügyétől kezdve Karel Kramář 1916-os perén keresztül a Stjepan Radić elleni eljárásig 1920-ban hosszú távon destabilizálta az állami közösséget. Sok megfigyelő szerint a kormány a legszélsőségesebb törvényhez nyúlt, azt tisztán politikai célok érdekében konstruálta, és az abból fakadó igazságtalanság csúnyán visszaütött. Sok ember jutott arra a gondolatra, hogy a nemzeti közösség igazi árulója nem az, aki a vádlottak padján ül: hanem maga a kormányzat. A döntés, hogy a hatalmi harc részeként a „hűtlenség" fegyveréhez nyúljanak, mind a Habsburg Monarchia, mind pedig a Jugoszláv Királyságra nézve végzetes következményekkel járt.

Fordította: DEÁK ÁGNES

Egy „legendás vidék” lakóink nyomában

Benkő Levente – Demeter László (szerk.): Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére. Háromszék Vármegye Kiadó –T ortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2019. 508 oldal

2019-ben ünnepelte 90. születésnapját Egyed Ákos professzor, az erdélyi magyar történészek doyenje, aki mind szűkebb hazája, a Székelyföld, mind pedig Erdély történelmi múltjának feltárásában elévülhetetlen érdemeket szerzett. Munkássága elsősorban Erdély 1848–1849-es, illetve 1867–1914 közötti időszakát érinti, de a Székelyföld gazdaság- és társadalomtörténetének vonatkozásában is számos könyvet jelentetett meg. Így aligha meglepő, hogy a tisztelői és pályatársai által összeállított, összesen harminchárom szerzőt felvonultató ünnepi tanulmánykötet írásai is elsősorban ezekre a korszakokra, valamint témákra összpontosítanak.

Ahogy a munka felvezetőjében Tamás Sándor, a kötet kiadását támogató Kovászna Megye Tanácsának elnöke írja, Egyed Ákos pályafutása példa arra, hogy az ember a legnehezebb körülmények között is hű maradhat gyökereihez, és munkásságát nemcsak a történettudomány előbbre vitelére, hanem egyben saját szűkebb pátriája, a Székelyföld (illetve ezen belül az Erdővidék) identitásának megerősítésére is felhasználhatja, hogy a múlt ismerete, valamint a hagyományok tisztelete egyben a jelen és a jövő döntéseinek szilárd alapja, támasza lehessen. A fentieket követi a két szerkesztő, Benkő Levente és Demeter László laudációja, akik emellett a kötet felépítéséről és szerkesztési elveiről is rövid összefoglalót adnak.

A kötet a szerzők neve szerinti ABC-sorrendben közli a tanulmányokat; ettől a recenzens most az egyszerűbb bemutatás kedvéért eltér, és inkább az időrendet próbálja előnyben részesíteni. A középkort (némileg „kakukktojásként”) Darkó Jenő tanulmánya képviseli, amely III. Béla király leányának, Margitnak, Iszaakiosz Angelosz bizánci császár feleségének a sorsát mutatja be, amelyen keresztül a Bizánci Birodalom 12–13. századi, igencsak mozgalmas történetébe is bepillantást nyerhetünk.

A kora újkorhoz összesen nyolc tanulmány köthető; ebből az önálló Erdélyi Fejedelemség időszakával négy írás foglalkozik. Sófalvi András a 17. század elején létrehozott rikai vám történetét boncolgatja, és a helyszín, valamint az egykori építmények bemutatása kapcsán számos régészeti kutatási eredményt ismertet. Rüsz-Fogarasi Enikő a fejedelemség egyik vészterhes évében, 1661-ben Marosvásárhelyen elhalálozott Borsos Anna végrendelete nyomán egy korabeli módos polgári, majd nemesi család anyagi viszonyaiba és társadalmi kapcsolatrendszerébe vezet be bennünket. Balogh Judit a sepsiszentgyörgyi Daczó család felemelkedését mutatja be a 16–17. században, különös tekintettel Daczó Jánosra, aki pályájának csúcsán, I. Apafi Mihály fejedelem alatt csíki főkapitány volt. Különösen érdekes az erdélyi nemesség állandóan változó szövetségi rendszereinek az ábrázolása, amelyek támogatása nélkül a korban elképzelhetetlen volt egy komoly politikai karrier. E rendszerek működését egy másik irányból mutatja be Csáki Árpád tanulmánya, aki bodoki Mikó István, Háromszék 1678–1686 közötti főkirálybírájának a pályafutását vázolja.

A Habsburg Birodalomba betagozódó Erdélyi Nagyfejedelemség koraújkori időszakához szintén négy cikk kapcsolódik. Lukács Olga az orbai és küküllői református egyházmegyék 17–18. századi leányoktatását mutatja be a vizitációs jegyzőkönyvek alapján, és megjegyzi, hogy nemcsak a fiúk, hanem a leányok szervezett oktatásának a kezdetei is a szakirodalomban eddig rögzített időszaknál korábbra tehetők. Kolumbán Vil-

mos József a lelkészi és tanítói fizetések alakulását elemzi az erdővidéki és sepsi református egyházmegyében, és egy 1782-es összeírásra alapozva ismerteti azokat az igencsak eltérő anyagi viszonyokat, amelyek között a kor fenti hivatalviselőinek helyt kellett állniuk. Hermann Gusztáv Mihály egy jeles erdélyi értelmiségi, Szigethi Gyula Mihály II. József császár halálára írott sírverse alapján ábrázolja a „kalapos király” igencsak vitatott tevékenységének korabeli helyi visszhangját. Benkő István pedig a produkcionális (nemességigazolási) perek lefolyását mutatja be Benkő József középajtai református lelkész és családja sorsán keresztül a 18. század végén.

Az újkorhoz köthető a tanulmányok zöme, összesen tizenkilenc cikk. Ezek közül az 1848 előtti időszakot öt írás képviseli. Horváth Csaba a cs. kir. határőrség székely ezredeiben a 18–19. században szolgáló határőrtisztek készülő prozopográfiája (személyi adattára) kapcsán mind a rendelkezésre álló forrásokat, mind pedig a legújabb szakirodalmat bemutatja. Csikány Tamás a cs. kir. 14. (csíki, 1. székely) határőr-gyalogezred zászlóaljainak a napóleoni háborúk utolsó szakaszában, az 1813. október 30–31-én vívott hanaui csatában való részvételét ismerteti, emellett mind a vesztes csata véres küzdelmeiről, mind pedig a csíki határőrök 1813-as hadjáratáról átfogó képet ad. Cserey Zoltán a háromszéki önkormányzatiság 18–19. századi szerkezetébe és mindennapjaiba nyújt betekintést, és különös figyelmet szentel a civil és határőri szervek összeütközéseinek az 1800-as évek első évtizedeiben. Szekeres Attila István a Sepsiszentgyörgyön 1829–1832 között felépített székház kapcsán Háromszék címerének és korabeli pecsétjének feliratait és értelmezéseit helyezi új megvilágításba. Soós Kázmér a Miklósvárszéken működő önkormányzat tevékenységét ábrázolja a 19. század első felében, amikor a fiúszék igyekezett elszakadni az eredeti központtól, Háromszéktől, végül sikertelenül. A tanulmány mellékletéből pedig megismerhetjük a korban itt működő alkirálybírók életrajzát.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, majd az abszolutizmus időszakához nyolc cikk köthető. Hermann Róbert Keller János udvarhelyszéki kormánybiztos 1848. október–novemberi tevékenységét mutatja be, amely elsősorban az 1848. október 16–18-i agyagfalvi székely nagygyűlés és a székely haderő megszervezéséhez kötődött, illetve a csatolt okmánytárban tizenhárom fontosabb iratot is közöl. Kovács István az 1849. évi téli erdélyi hadjárat egyik ikonikus pillanatának, Józef Bem tábornok és a parlamenterként érkező cs. kir. lengyel könnyűlovas tiszt szászsebesi találkozásának állít emléket. Rosonczy Ildikó a Székelyföldet Moldva felől ellenőrző cári orosz csapatok 1849. február–májusi tevékenységét ismerteti két csatolt irattal kiegészítve. Zakar Péter Bíró Sándor rétyi református lelkész, az erdélyi reformkor és a szabadságharc kiemelkedő személyiségének pályafutását vizsgálja, különös tekintettel a pálinkaellenes józansági mozgalomban, illetve az 1848–1849-es székelyföldi eseményekben betöltött szerepére. Demeter Lajos és Demeter László egy névtárat állított össze, melyben az erdővidéki Bodos helység (Egyed Ákos szülőfaluja) eddig azonosított huszonhat ’48-as szabadságharcosának neve és életrajza is megtalálható. Benkő Mihály az 1850-es években működő Makk–Várady-féle összeesküvés kapcsán a sepsizoltáni Benkő-kúriát, illetve az ehhez köthető néphagyományt mutatja be. Somogyi Gréta gróf Mikó Imrének, „Erdély Széchenyijének” az 1861-es gyulafehérvári értekezletet követő, I. Ferenc József császárhoz intézett memorandumát közli teljes egészében, illetve összefoglalja azt a küzdelmet, amelyet az erdélyi magyar vezető réteg vívott az abszolutizmus időszakában a ’48-as alkotmány visszaszerzéséért és az unióért, illetve a román, valamint a szász nemzetiségekkel való együttműködésért. Egyed Emese pedig Mikó Imrének a kolozsvári magyar színház fenntartásával kapcsolatos tevékenységét

elemzi a gróf 1853–1865 közötti e témában elmondott beszédei alapján.

Az 1867 utáni időszakot hat írás képviseli. Csorba László Berzenczey Lászlónak, Marosvásárhely képviselőjének, a Balközép jeles személyiségének az 1865–1869-es országgyűlésen végzett munkáját ismerteti, aki országos, illetve közvetlenül szűkebb pátriáját, a Székelyföldet érintő ügyekben egyaránt igen intenzív tevékenységet fejtett ki. Kolumbán Zsuzsánna vargyasi id. Dániel Gábor, Udvarhely vármegye első főispánjának a naplóján keresztül mutatja be a helyi országgyűlési választásokat 1866–1896 között, amelynek köszönhetően beleláthatunk a korabeli politika „boszorkánykonyhájába", s a kormánypárti, illetve ellenzéki jelöltek viaskodásait látva Mikszáth Kálmán e tárgyban írott novellái juthatnak eszünkbe. Fodor János Marosvásárhely rendőrfőkapitányának, Bernády Györgynek az igencsak rövid működését dolgozta fel, külön kiemelve az annak bukását okozó, az országgyűlési választások miatt 1901. február 6-án kirobbant véres összetűzést az ellenzéki választók, illetve a rendfenntartó szervek között. Benkő Levente az 1848. december 9–13. között Vécer–Köpec körzetében vívott összecsapások elesett honvédeinek állított, végül 1901. december 8-án felavatott emlékmű létrehozásának és sorsának bemutatásán keresztül a '48-as emlékezetkultúra, másrészt az 1920 utáni román–magyar együttélés problémáiba nyújt betekintést. Sütő István a vargyasi bútorfestő-asztalos Sütő család krónikáját tekinti át vázlatosan a 16. századi kezdetektől 1914-ig, a hangsúlyt a kiegyezés utáni időszakra helyezve. Hunyadi Attila Gábor pedig a „Hangya-szövetkezeti mozgalomnak" állít emléket 1898–1948 között, amelynek Erdélyben való kiépítésében, majd 1920 utáni fenntartásában Ürmösi József unitárius lelkésznek kiemelkedő szerepe volt.

A legújabb kort összesen öt cikk tárgyalja. Toth Szilárd az 1919-ben alakult „Egyesült Székely Nemzeti és Magyar Demokrata Párt" kérészéletű tevékenységét vizsgálja, amelynek a zömmel az *Új Világ* nevű nagyszebeni, románbarát lap körül csoportosuló politikusi köre a magyarságnak az új, „Nagyromán" államnak történő mielőbbi alárendelődését szorgalmazta. Ravasz István tanulmánya Románia II. világháborús, 1944. augusztus 23-i „frontváltását", illetve ennek magyarországi és észak-erdélyi következményeit mutatja be, elsősorban katonapolitikai szempontból. Id. Egyed Csaba visszaemlékezése a II. világháborús Székely Határvédelmi Erők, azon belül a m. kir. 13. székely határőr zászlóalj 1944. augusztus–szeptemberi véres és tragikus harcait ismerteti. Papp Annamária Kilyén Károly tartalékos hadnagynak, a m. kir. 57. honvéd gyalogezred II. zászlóalja nehézfegyver-százada utolsó parancsnokának 1945–1954 közötti hadifogoly-visszaemlékezését tette közzé, ami különösen az 1945 utáni szovjetellenes ukrán ellenállásra nézve érdekes forrás. Végül Dáné Tibor Kálmán az 1990 után Erdélyben beindult népiskolai mozgalom kezdeti időszakáról nyújt áttekintő képet.

Az egyébként igényes kiállítású kötetben – mint minden munkában – előfordulnak betű- és nyomdahibák, elírások és tévesztések is. A szerkesztők bevallottan nem egységesítették a különböző tanulmányok hivatkozásait, valamint bibliográfiáját; ez néhol, például Soós Kázmér tanulmánya (431–461. old.) esetében kifejezetten zavaró lábjegyzetelést okozott, míg Horváth Csaba cikkénél (247–252. old.) dupla (lábjegyzetben, illetve irodalomjegyzékben előforduló) bibliográfiát. A 15. oldal 8. lábjegyzetében lévő 1540-es évszám helyesen 1550. A 17. oldal alján szereplő 1680-as évszám helyesen 1580. A 46. oldalon megemlített köpeci vérengzés nem 1848. december 7-én, hanem 9-én történt. A 68. oldalon lévő kökös-uzoni ütközet nem 1848. július 2-án, hanem 1849. július 2-án zajlott le; míg Bodvajon Gábor Áron nem két, hanem három ágyút öntött. A 85. oldal tetején álló 1677-es évszám helyesen 1687. A 91. oldal 7. lábjegyzetében szereplő 1718-as évszám helyesen 1818. A 177. oldalon említett, a rikai honvédegylethez köthető 1893-as iratanyag az előbb említett évben

aligha kerülhetett a Hadtörténelmi (és nem Hadtörténeti) Levéltárba, mivel az 1918. november 13-án alakult csak meg; illetve a Háromszéken 1849 tavaszán az 5. határvédzászlóaljat és nem az 5. tartalék (nemzetőr) zászlóaljat hozták létre (utóbbi nem is létezett). A 179. oldalon említett Bodosi Sámuel 1849 elején már valószínűleg a 14. (1. székely) határőr-gyalogezred 1. tábori zászlóaljában szolgált, mivel ez utóbbi csatlakozott február 8-a körül Bem seregéhez. A 180. oldalon említett eprestetői-sepsiszentgyörgyi ütközet nem 1849. június 5-én, hanem július 5-én zajlott le. Hermann Gusztáv Mihály tanulmánya szövegének egy fél oldalnyi része a 222-223. oldalon értelemzavaró módon ismétlődik. A 308. oldal 56. lábjegyzetében lévő 1976-os évszám helyesen 1876. Végezetül: a 343. oldalon említett Kilyén Károly előbb a tartalékos tiszti, majd az előírt csapatszolgálat után a főtiszti tanfolyamot is elvégezte, így 1944. július 1-jén tartalékos hadnaggyá léptették elő.[1] Az itt leírtakkal szemben Magyarország német megszállása 1944. március 19-én nem okozta tiszti tanfolyamok, iskolák vagy akadémiák megszűnését.

A fent említett hibákért kár; ezektől függetlenül a recenzens csak ajánlani tudja ezt az igen színvonalas tanulmányokat tartalmazó kötetet mindenkinek, aki csak meg akar ismerkedni a „regényes” Székelyföld 16–20. századi, igencsak küzdelmes, de annál igazabb históriáival.

KEMÉNY KRISZTIÁN

[1] Rövid életrajzára lásd: Berekméri Árpád Róbert: *A marosvásárhelyi m. kir. 27. székely honvéd könnyű hadosztály tiszti és altiszti kara 1940–1945.* Elérhető: www.hungarianarmedforces.com (letöltés: 2020. aug. 18.)

Monográfia Wälder Gyuláról, a neobarokk sztárépítészről

Paár Eszter Szilvia: Wälder Gyula.
(Az építészet mesterei sorozat)
Holnap Kiadó, Budapest, 2020. 264 oldal

A kötet szerzője, Paár Eszter Szilvia a Pázmány Péter Katolikus Egyetem művészettörténet szakán már BA és MA szakdolgozatát is Wälder Gyula munkásságának szentelte; jelenleg ott a doktori iskola hallgatója. Számos építészettörténeti tárgyú tanulmánya után első könyvét tartja kezében az olvasó.

Hiánypótló a Holnap Kiadó építészettörténeti monográfiasorozata, melynek új kötete igényes szakmai bemutatást nyújt az 1920-as évek egyik legtöbbet foglalkoztatott építészéről. Wälder Gyuláról kevesen tudják, hogy szecessziós, sőt modern felfogásban is alkotott, mivel épületei jórészt a neobarokkhoz kötődnek. Rövid életút ismertetést követően a szerző a legjelentősebb munkák bemutatásával felvillantja az építész pályájának legfontosabb állomásait, és vázlatot ad jelentőségének értékeléséhez. A kötet külön erénye a gazdag képanyag, az építész összegyűjtött írásai a könyv végén Dokumentumok címen, illetve Wälder munkáinak részletes, szakmai információkkal ellátott jegyzéke. A mű végén rövid angol nyelvű összefoglaló segíti az építész külföldi megismertetését.

Az első fejezetben az életút rövid bemutatása kapcsán a szerző szemléletesen fogalmaz Wälder sokrétű szerepéről, így politikai szerepvállalásáról, közszerepléseiről és műegyetemi tanárságáról is. Idézetekkel, visszaemlékezésekkel érzékelteti az építész karakterét. Egy karikatúra és jórészt a Magyar Építészeti Múzeumból származó archív fotók segítségével fűszerezi az összképet. Gyermekkorából származó jegyzetfüzete lapjaival bizonyítja az építész rajzkészségét, mely később építész tanári munkásságának egyik legjellegzetesebb karakterévé válik.

A munkásság bemutatását öt nagy fejezetre osztja: egy-egy rövidebb fejezetben taglalja a korai szecessziós jellegű és meg nem valósult munkákat, így az építész szárnypróbálgatásait, illetve az utolsó fejezetben a modernebb épületek és irányzatok felé fordulását. A törzsanyagot azonban a neobarokkhoz köthető három fejezet teszi ki; ebből az első a budapesti épületeket, a második az Eger városához köthető ugyanilyen stílusú épületeket, a harmadik pedig a többi vidéki és a külföldi neobarokk munkákat mutatja be.

A korai és nem megvalósult művekről szólva az író számos alkalommal kutatja az építész forrásait, illetve azokat a hatásokat, melyek alakíthatták az első épületek jellegét. Az épületleírások érzékletesek, az arányok alkalmazkodnak az adott épületek jelentőségéhez. Ahol szükséges, a szerző egy-egy „gombostűt" helyez el, megjelölve az épületek jelentőségét az életműben, illetve felvillantja Wälder egyedi – később jellegzetessé váló – stíluselemei első előfordulását is. Így nyomon követhetjük a működő vázák, a vitézkötéses ornamentika, a kosárívekkel tarkított folyosói nyílászárók, a köténnyel díszített ablakok, illetve a golyvázott szemöldökpárkány megjelenését vagy a szecesszió barokk elemekkel történő keveredését. Főként ebben a fejezetben jelentős számban találhatók a Balassagyarmathoz, valamint Szombathelyhez köthető épületek, melyek meghatározók voltak korai munkásságban.

A neobarokk épületeket felvezető fejezet egyoldalas fejtegetéssel indul a húszas évek vezető irányzatáról. A szerző a horthysta kötődéseken túl sok egyéb befolyásoló jelenséget is felsorol, többek közt a nemzeti emlékezet kapcsolódó pontjait. A neobarokk épületeken – a korábban ismertetett jegyeken túl – gyakran megjelenik a kőburkolatos vagy azt utánzó lábazati zóna, a zárókő-motívum, a lantablak, valamint az oldalhomlokzatok

nagy üres felületei. Számos érdekességet is megtudhatunk a neobarokk munkákról. A Wälder-villa szövevényes és izgalmas történetének és az épület részletes bemutatásának köszönhetően kiderül számunkra, hogy az építész és felesége nevének kezdőbetűi több helyütt, például a kerítésen is megjelennek. A Quirin-villa leírásánál nagyon gazdag a mai képanyag, mely az építész által tervezett bútorokat is bemutat, hangsúlyozva ezzel az épület *Gesamtkunstwerk* (összművészeti) jellegét és az építész ehhez az eszméhez kötődő vonzódását. (Ezt megfigyelhetjük a Szent Imre templom bútorzata és oltárai leírásánál is.) Ugyanitt a szerző tisztázza egy tévesen Wäldernek tulajdonított épület, az egykori Scitovszky-villa szerzőségét is, utalva arra, hogy a tévedés talán épp a két épület hasonlóságának tulajdonítható. Később a középületek bemutatásánál, például a Beszkárt székház kapcsán a „beszélő építészet"-et fedezhetjük fel az ornamentika ikonográfiájában: például a közlekedési társaságra utaló szárnyas kereket, a Szent Imre Gimnázium falán a puttókat és a ciszterci címert vagy Szent Imre domborművét, aki köztudottan a fiatalok védőszentje. Ezek az elemek mind az épületek jellegére, rendeltetésére utalnak. A Margitszigeti Szálló szanatóriumi szárnyának megépítése, a korábban Ybl Miklós által tervezett épület kibővítési terve kapcsán megismerhetjük az építész funkcionalista szemléletét és adaptáló, alkalmazkodó készségét is. A Szent Imre Gimnázium együttese bemutatásából kiderül számunkra, hogy a tervezésre kiírt pályázatot kétszer is Györgyi Dénes nyerte meg, de végül Wälder Gyula tervei valósultak meg. Megtudhatjuk azt is, milyen lett volna az iskola, ha az első tervpályázat szerint épül meg. Ezenfelül archív fotók és leírások segítségével bepillantást nyerhetünk a díszterem, a kápolna és az előcsarnok, valamint a tornaterem, sőt egy mellékhelyiség eredeti enteriőrjébe is, megfigyelve az azóta történt változásokat. A ciszter Szent Imre templom tervezésének leírásánál figyelemreméltó, hogy a szerző párhuzamot von az épület és Wälder műemléki restaurálásai között, megemlítve a ciszter templom és az egri minorita templom homlokzati hasonlóságait csakúgy, mint a toronymegoldás párhuzamait. Érdekes a belső részletes leírása is, az ikonográfiai azonosítások, a kapcsolódó budapesti, magyarországi és ciszter címerekkel, továbbá a Szent Imréhez és a mellékoltárokhoz köthető, valamint a római katolikus egyházra jellemző attribútumokkal. A szerző érdeme, hogy felhívja a figyelmet a középkor óta ciszter hagyománynak tekinthető egyenes szentélyzáródásra. A ciszter rendház megvalósulatlan épülettömbjének bemutatása méltó lezárása a fejezetnek. Paár Eszter Szilvia külön érdeme, hogy a kötet egészében gyakran kitér a további kivitelezők, például bútorasztalosok, díszítőfestők, szobrászok, lakatosok megnevezésére.

Az egri neobarokk fejezet összefüggésbe helyezi Wälder 1909-ben végzett műemléki felmérésekben való közreműködését és a város építészetében jelentős 1925-ös földrengést. Az előbbi révén Wälder már jelentős helyismerettel bírt, ami a földrengés utáni helyreállításokban nagy hasznára vált. Ezenkívül számos iskola és közintézmény megalkotása is az építész nevéhez köthető. Elsőként öt iskolaépületet vesz számba a szerző, mindegyiknél jellemző a helyszínre és a használatra tervezés hangsúlyozása. A Pénzügyi Palota, a Postapalota, a Korona Szálló, valamint a Szent Ferenc Otthon leírásánál szintén nem hiányozik az olyan „tipikus" wälderi jegyek és részletek bemutatása, mint az áttört működő korlát, vázák és kagylómotívumok.

A vidéki épületek közül a gyöngyösi Grüssner-villa, a Víztorony, valamint a Nemzeti Bank fiókja és a Tűzoltó laktanya került bele a kötetbe mint biztosan azonosított Wälder épületek, de több gyöngyösi épület tervezését sem tartja kizártnak a szerző. A Víztornyon felhívja a figyelmet Gyöngyös város címerére és a tervező monogramjára a címer alatt, valamint arra a tényre, hogy Wälder nemcsak új épületeket tervezett a városban, hanem a Szent Bertalan templom

felújításában is részt vett. Az épületek „történetét" nagyban befolyásolta az 1917-es tűzvész, mely Eger földrengéséhez hasonlóan megváltoztatta az itt élők életét. Ugyanebben a fejezetben figyelemreméltó a miskolci Zenepalota történetének ismertetése: Haász Gyula és Málnai Béla nyerte az első pályázatot, tervük azonban nem valósult meg. Itt a hármas főbejáratot hangszerekkel díszítette Wälder, a hangversenyterem mint az épület éke sokáig Angster József orgonakészítő egyik legfontosabb marketingfényképeként szerepelt. A szegedi polgári iskola kapcsán kiemelendő a Szűzanyás díszkút és a Boldogasszony Anyánk idézet bemutatása, mely arra az utcára utalhat, amelyben az épület ma áll. Wälder iskolaépületeinek sorát gyarapítja a budakeszi zárda és leányiskola, mely az általa tervezett iskolák sorába illeszkedik, a kapcsolódási pontokat a szerző az eddigieknek megfelelően hangsúlyozza. A szófiai nagykövetségi épület kapcsán említésre kerül az építész által alkalmazott ún. Szent-Korona-rács. Itt deklarálja a szerző (egy idézetben) azt is, hogy Wälder nagy súlyt fektetett a kovácsmunkákra. A fejezet egy nyíregyházi bérpalota és ferences épületegyüttes, egy szombathelyi templom és kultúrház, egy borsodnádasdi és mezőnyárádi templom és a szegedi Dóm tér második díjas rendezési tervének leírásával zárul.

A Wälder modernizmusáról szóló fejezet öt épületet ír le. Különlegessége abban rejlik, hogy a szerző az egyik legismertebb épületet, a Madách téri bérház-együttest is itt mutatja be, olyan épületek mellett, mint a Napraforgó utcai mintatelep egyik családi háza, a balatonszemesi fürdőegyleti klubház, a Bem rakparti Foncière Biztosító Társaság számára készült bérház vagy a Rákóczi út 12. szám alatt található üzlet- és bérház, az úgynevezett Holitscher-ház. A Madách téri épületegyüttes egész képét Wälder határozta meg, de nem ő tervezte a teljes komplexumot. Az építészek között szerepelt Málnai Béla, Wellisch Andor, Hübner Tibor, Janáky István és Gerlóczy Gedeon, Wälder nevéhez a koncepción kívül a Madách tér 3–4. számú épület és a Károly körút 21–23. számú ikerbérház köthető.

A rövid összegzésben a szerző kiemeli az építész életművének sajátosságait, kritikáját is bemutatva hangsúlyozza, hogy személyében az egyik, ha nem a leginkább kifejező, a két világháború közti neobarokkot tökélyre vivő építészt tisztelhetjük.

A kötet egésze rendkívüli gonddal írt és szerkesztett. Az egyes épületek bemutatásánál korabeli építészeti szaklapok archív fotóit, alaprajzi és homlokzati rajzokat és terveket, valamint – a még létező munkáknál – mai fotókat is láthatunk. Ezek színes egyvelege, a számos helyen egymás mellé helyezett archív és mai fotó együttese segíti az olvasó önálló felfedezését, elgondolkodását, ugyanakkor mankót ad a feldolgozáshoz. Az épületek szerepeltetésének kronologikus rendje csak a neobarokk épületekről szóló fejezetben teszi lehetővé a különböző épülettípusok (például a többször előforduló iskolák, postapaloták, banképületek, villák) összehasonlítását, érdekességet jelentene – akár egy későbbi tanulmányban – a korai és későbbi, de hasonló funkciójú épületeket összevetni. Ugyanakkor a kötet érdeme, hogy a szerző nagy figyelmet fordít az életmű kapcsolódási pontjainak ismertetésére, a hasonló alaprajzok, szerkezetek, motívumok előfordulásának kimutatására. A könyv terjedelme és jellege csak néhány esetben ad lehetőséget arra, hogy más építészek korabeli munkáival összehasonlítást tegyen, egy-egy épületnél azonban találhatunk említéseket, párhuzamokat, például a szombathelyi Dömötör-villa kerítése és az egri Korona Szálló hasonló díszítései kapcsán.

A kötet második kiadásánál érdemes lehet majd a tervező egy-egy városban készült épületeit térképen is megjeleníteni. Így jobban reprezentálva lennének a jelentőségükhöz mérten érthetően kisebb hangsúlyt kapott balassagyarmati, valamint szombathelyi épületek, melyek azonban igen meghatározók voltak Wälder korai munkásságában, s az egész munkásság területi elhelyezkedése áttekinthetőbbé válna.

A neobarokk fejezet elején, a Quirin-villa leírásánál kis szépséghiba, hogy a szerző felveti, hogy nem maradt fenn földszinti alaprajz, melyet aztán fotón a szöveg mellett bemutat. Feltehetőleg a későbbi átalakítás alaprajza tekinthető itt meg, melyet azonban a képfelirat nem tisztáz egyértelműen.

Az épületleírások egységes szerkezete átlátekinthetővé, könnyen értelmezhetővé teszik a könyvet. Az épülettörténet ismertetése után majd minden esetben az alaprajz és a funkció bemutatása következik, majd ehhez csatlakozik a homlokzat részletes elemzése. A kötetben a szerző ragaszkodik ehhez a hagyományos sorrendű épületbemutatáshoz, melytől néhány esetben – főként a könyv végén – eltér. Mindez jelenthetne következetlenséget, de véleményem szerint kellemesen oldja az amúgy igen strukturált mű hangulatát. A kötet nyelvezete olvasmányos. Előnyére válik, hogy a tudományos épületleírások gyakran zárójeles, ismeretterjesztő szóértelmezésekkel kiegészülve bármely érdeklődő olvasó számára érthetővé teszik a könyvet.

KEREKES MARGIT

A japán „Nagy Stratégia” a Meiji restaurációtól a II. világháborúig

Sarah C. M. Paine: Grand Strategy from the Meiji Restoration to the Pacific War. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 2017. 210 oldal

A mű szerzője, Sarah C. M. Paine tanulmányait a Harvard Egyetemen, majd a Columbia Egyetemen és a Middlebury College-ban folytatta, Ph.D. fokozatát a Columbia Egyetemen szerezte meg 1993-ban. 2000-ben kezdett oktatni az Amerikai Egyesült Államok haditengerészete Rhode Islandon található Haditengerészeti Akadémiáján. Kutatási területe az Amerikai Egyesült Államok külkapcsolatai és geopolitikája Ázsiában és a csendes-óceáni térségben, hazája hadseregének és haditengerészetének története a 20. század első felében. Tagja több tudományos társaságnak, többek között az Amerikai Történelemtudományi Társaságnak, a Szláv-, Kelet-Európa és Eurázsia Tanulmányok Társaságának és a Haditengerészeti Akadémia Alapítványának.[1] A jelen kötet hét fejezetben tárgyalja Japán stratégiai céljait és az ahhoz vezető lépéseket az 1867-től 1945-ig terjedő időszakban. Az első fejezet röviden összefoglalja a Meiji restauráció leglényegesebb mozzanatait és jellemzőit, a második és a harmadik bemutatja Japán 1894–1895-ben megvívott háborúját Kínával, illetve az 1904–1905-ben lezajlott háborút a cári Oroszországgal. Ezt követően a szerző azt a japán stratégiai útkeresést ábrázolja, amely a szigetország katonai vezetését jellemezte az 1920–1930-as években. Az ötödik fejezet az 1931-ben kirobbant második kínai–japán háborút tárgyalja, amely 1941-ben globális összecsapássá fejlődött. Ez utóbbi a hatodik fejezet témája, míg az utolsó rész a bemutatott stratégiai döntéshozatali folyamatokat, illetve azok eredményeit értékeli és foglalja össze.

Sarah C. M. Paine munkájában nagy jelentőséget tulajdonít a japán államférfiak személyiségének, illetve a közöttük fennálló munkakapcsolatoknak, amelyek eredményeképpen születtek az ország legjelentősebb stratégiai döntései. Véleménye szerint a Meiji restauráció sikere az ország civil és katonai vezetői kiegyensúlyozott együttműködésének tulajdonítható, amely összekötötte az olykor eltérő álláspontot képviselő, de közös célokért küzdő államférfiakat, és amelynek megszűnése végül a Japán Császárság összeomlásához vezetett. Ezt az együttműködést az első fejezetben mutatja be, miközben a szerző röviden vázolja azokat a kihívásokat, amelyekkel a szigetország vezetőinek ezen generációja szembesülni volt kénytelen. Ezekre reagálva dolgozták ki a kötet címében szereplő *„Grand Strategy”*-t, a Nagy Stratégiát. A kihívást alapvetően az jelentette, hogy az ipari forradalom eredményeit felhasználó nyugati országok gazdasági ereje rohamosan nőtt, ellentétben a tradicionális, nyugati szemmel „mozdulatlannak” látszó keleti társadalmakéval, és olyan katonai erőfölényt alakított ki, amellyel szemben a keleti államok védtelenek voltak. A Kínai Birodalom veresége a Nyugattal szemben egyértelművé tette, hogy nem elegendő pusztán a gazdaság és a hadsereg egyes elemeit modernizálni: Japán teljes politikai-társadalmi-gazdasági és katonai rendszerét át kellett alakítani nyugati mintára, mivel csak ez tette lehetővé az ország szuverenitásának megvédését. Ezt célozta az a komplex, gazdasági, külpolitikai, katonai és társadalmi modernizációs lépéseket egyaránt felölelő Nagy

[1] Legjelentősebb publikációi: *Imperial Rivals: China, Russia, and their Disputed Frontier 1858–1924.* Armonk, 1996.; *The First Sino-Japanese War of 1894–1895.* Cambridge, 2003.; *The Wars for Asia 1911 to 1949.* Cambridge, 2012.

Stratégia, amely elsőként az ország belső átalakítását kívánta elérni, ezt követően pedig a fentiek biztosítása érdekében átformálni az ország külpolitikai lépéseit.

A belső reformokat követően került sor az első nemzetközi fegyveres konfliktusra a modern Japán történelmében. Az első kínai–japán háború kirobbantása ugyanakkor a szerző szerint nem a japán vezetők kezdeményezésére történt, sokkal inkább a térség geopolitikai változásai tették azt szükségessé. A modernizációt elmulasztó Kínai Birodalom fokozatosan meggyengült, hatalmi vákuumot teremtve ezzel Észak-Kelet-Ázsiában, másrészt az Oroszország által kiépíteni kívánt Transzszibériai Vasút lehetővé tette volna, hogy a cári birodalom Japán számára fenyegető mértékben megerősödjön a térségben, különösen a Koreai -félszigeten. A helyzetet csak súlyosbította, hogy a frakcióharcok és társadalmi elégedetlenség által terhelt Korea szinte már „bukott államnak” volt tekinthető, amely képtelen lett volna ellenállni bármilyen külföldi nyomásgyakorlásnak. Paine szerint ezek voltak azok a körülmények, amelyek nyomán Japán saját nemzetbiztonsága érdekében a háború mellett döntött.

A második nagy fegyveres konfliktus kitörése a legtöbb japán stratéga számára előre látható volt a Kínával folytatott összetűzés lezárásakor: miután a Japán által meghódított területekről – elsősorban orosz nyomásra – a szigetország kénytelen volt lemondani, a Japán Császárság számára az Orosz Birodalom vált az elődleges veszélyforrássá, és ez a fenyegetettség a Transzszibériai Vasút közeledő befejezésével fokozatosan nőtt. Ahogy a szerző fogalmaz, a katonai megoldás számára nyitva álló cselekvési ablak kezdett bezárulni. Az idő tehát Japán ellen dolgozott: ha a szigetország vezetői úgy döntenek, hogy az ázsiai kontinenst érintő érdekeiket fegyveres úton kívánják biztosítani, azt még azelőtt kellett megtenniük, mielőtt elkészül a vasúti összeköttetés Oroszország európai és távol-keleti területei között, lehetővé téve a cári hadsereg Kelet-Ázsiába szállítást. Tekintettel arra, hogy a vasút üzembehelyezése 1904–1905-re volt várható, a japán kormánynak alig egy évtizede volt a döntés meghozatalára és végrehajtására. A fejezet bemutatja a japán vezetés által tett diplomáciai és katonai lépéseket, amelyek egyrészt a helyzet békés rendezését szolgálták volna, másrészt ezek sikertelensége esetén lehetővé tették a háború megindítását. A „Nagy Stratégia” egyaránt tartalmazta az angolszász nagyhatalmak diplomáciai és gazdasági támogatásának biztosítását, illetve a japán tengeri és szárazföldi haderő felkészítését az eljövendő összecsapásra. Emellett a szerző felvázolja az Orosz Birodalom politikai döntéshozatalát és katonai erejét, amelyek hiányosságai végül a háború elvesztéséhez vezettek. A gondolatmenet az 1904–1905-ös orosz–japán háború eseménytörténetének ismertetésével, illetve a japán győzelemnek a japán stratégiai gondolkodásra gyakorolt káros hatásának bemutatásával zárul, melynek eredményeképpen a szigetországban többé nem készítettek olyan átfogó „Nagy Stratégiá”-t, amely mögé a Japán Császárság politikai, katonai és gazdasági vezetése egységesen felsorakozott volna.

Ezt követően a szerző az elit előtt álló dilemmát ismerteti: Japán tengeri vagy szárazföldi nagyhatalomként kívánja-e magát definiálni, és ennek alapján milyen stratégiai terveket alakítson ki? Röviden összefoglalja a szárazföldi és tengeri hatalmak nemzetbiztonsági politikájának és fegyveres erőinek legfontosabb jellemzőit, amely alapján megállapítható, hogy a tradicionális, szárazföldi hadsereg központú japán katonai gondolkodás fokozatos átalakuláson ment át. Ennek egyik oka a nemzetközi helyzet változása volt. A Kínai, majd az Orosz Birodalom összeomlott, ami lehetővé tette, hogy Japán kiterjessze befolyását a szárazföldre, ez a folyamat azonban egyre inkább egykori szövetségesei, Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok ellenállásába ütközött. A másik ok a hadseregnek a japán politikai vezetésben betöltött szerepének átalakulása volt. A Meiji-generáció tagjai, a modern Japánt

megteremtő oligarchák lassan kihaltak, és helyüket olyan államférfiaknak adták át, akik között az ország határain kívülről érkező nyomás hiányában nem alakult ki olyan fokú összetartás, mint elődeik esetében. Ezt a folyamatot csak megkönnyítette, hogy a japán alkotmány nem határolta körül pontosan a hadsereg, a miniszterelnök és a kormány hatásköreit, ami elősegítette a fegyveres erők politikaformáló tényezővé válását. Ezzel olyan csoportok kaptak egyre hangsúlyosabb szerepet Japán nemzetközi helyzetének megítélésében és külpolitikájának irányításában, amelyek tagjai egyrészt a katonai megoldásokat részesítették előnyben, másrészt – különös tekintettel a hadsereg vezetőire – megfelelő nemzetközi tapasztalatok hiányában nem rendelkeztek a szükséges információkkal Japán lehetséges ellenfeleinek erejéről. Ezen körülményeknek az lett a következménye, hogy az ázsiai szárazföldön a japán befolyás kiterjesztésének céljából a fegyveres beavatkozások száma folyamatosan nőtt, tekintet nélkül arra, hogy a japán gazdaság ezeket egyre kevésbé képes finanszírozni. Az agresszív külpolitikai lépéseknek ugyanakkor volt egy jelentős belpolitikai vonatkozása is: radikális nacionalista csoportok egyre gyakrabban léptek fel erőszakosan a japán terjeszkedés mérséklése ellen szót emelő japán politikusok, üzletemberek, katonatisztek ellen, több esetben merényleteket hajtva végre ellenük, tovább csökkentve ezzel a békésebb, megfontoltabb nemzetközi politika pártolóinak befolyását.

A japán belpolitikai helyzet bemutatását követően a szerző az 1931-ben kirobbant második kínai–japán háború eseményeit veszi sorra. A konfliktus kirobbanásában is kiemeli a nemzetközi környezet jelentőségét: Kínában a császári adminisztráció és a közrend összeomlásakor megnőtt a japán érdekeltségek elleni támadások száma, amit Japán a fegyveres erők növelésével próbált megfékezni, ez azonban csak a japán-ellenes erők megerősödéséhez vezetett. Japán helyzetét súlyosbította, hogy a kínai Nemzeti Párt megemelte a behozatali vámokat, majd bojkottot hirdetett a japán áruk ellen, amelyek értékesítését a nagy gazdasági világválság nyomán globális szinten erősödő protekcionizmus is fenyegette. Mindezek hatására az a stratégia került előtérbe, amely szerint Japánnak saját gazdasági övezetet kell létrehoznia az ország nyersanyag-szükséglete, illetve a szükséges piacok biztosítása érdekében. A japán hadvezetés ezért 1931-ben belekezdett abba a szárazföldi összecsapássorozatba, amelyet a történetírás második kínai–japán háborúnak nevez, s amelynek lendülete 1940-re kifulladt. Mindemellett a háború egyre komolyabb terheket rótt a japán gazdaságra, egyre kiszolgáltatottabbá téve azt rajta kívül álló gazdasági szereplőknek.

Ennek a háborús spirálnak a csúcsa az a hatodik fejezetben ábrázolt, 1941-ben kirobbant nemzetközi konfliktus, amely Japán ellenségévé tette a térségben gazdasági és politikai érdekekkel rendelkező valamennyi nagyhatalmat. A szerző ismét a japán vezetők átgondolatlan, az ország gazdasági és katonai kapacitásaival nem törődő szemléletmódjának bemutatásával nyitja meg az események tárgyalását. A szigetország már 1941-ben komoly veszteségeket szenvedett élő erőben, és semmilyen kalkuláció nem készült arra nézve, hogy a japán gazdaság képes lesz-e ellátni az ország és a hadsereg szükségleteit globális háború esetén. Ráadásul a világ legerősebb gazdaságával rendelkező ország ellen indított háború csak abban az esetben lett volna sikeres, ha az jól meghatározott célokért indul, gyorsan lezajlik, és azt egy mindkét fél számára elfogadható békeszerződést megkötése követi. A szerző kiemeli, hogy Kínát nem lehetett elfoglalni, igaz, ugyanakkor nem is kellett tartani attól, hogy legyőzi Japánt, az Amerikai Egyesült Államok viszont rendelkezett az ez utóbbihoz szükséges kapacitásokkal. A háború eseményeinek leírása során bemutatja az ellenség és saját katonáinak életét semmibe vevő japán katonai gondolkodást, amely meghatározta mind a japán, mind az amerikai taktikát, s amely végeredményben rákényszerítette az amerikai katonai vezetést arra, hogy

az emberi veszteségek csökkentése – és a Szovjetunió becsvágyának megállítása – érdekében nukleáris csapást mérjen Japánra, és ezzel véget vessen a második világháborúnak.

Végezetül a szerző összegzi a Meiji-restauráció és a második világháború közötti egy évszázad japán stratégiai gondolkodásának legfontosabb jellemzőit. Véleménye szerint Japánnak földrajzi adottságaiból következően tengeri nagyhatalomként kellett volna megalkotnia nemzetbiztonsági stratégiáit (miként azt tette az első két háború során), de az 1930-as évektől kezdve egyre inkább szárazföldi nagyhatalomként gondolkodott, és azt is rosszul: kétfrontos háborúba kezdett, ráadásul részben egy nagyhatalommal szemben. Súlyos hiba volt továbbá, hogy tengeri nagyhatalomként fennálló érdekeit sem vette figyelembe: nemzetközi megállapodásokat szegett meg, és rátámadt azokra a kereskedelmi partnereire, akiktől az ország jóléte függött. A hadsereg és a haditengerészet közötti egyeztetés hiánya és a civil tanácsadók mellőzése következményeképpen Japán 1945-re elveszítette mindazon eredmények nagy részét, amelyeket a megelőző száz évben elért.

A szerző jól olvasható, logikus felépítésű kötetet bocsátott a Japán történelmével foglalkozók rendelkezésére. Az események bemutatását geopolitikai-geostratégiai gondolkodásmód jellemzi, ami teljes mértékben érthető egy haditengerészeti oktató részéről, ugyanakkor hiányérzetet kelthet azokban az olvasókban, akik inkább a diplomáciai-külpolitikai megközelítést kedvelik. Mindemellett véleményem szerint kiváló összefoglaló jellegű munkát foghatunk kezünkbe, amely elsősorban azoknak értékes, akik már rendelkeznek bizonyos alapvető ismeretekkel a japán történelem fent tárgyalt időszakáról.

VÁRNAI GERGELY

MISKOLCZY AMBRUS

In Memoriam Kecskeméti Károly

(Budapest, 1933. augusztus 19 – Antony, 2021. április 2.)

Most, nagypénteken ért a hír: elhunyt Kecskeméti Károly. Bénító hír. Ilyenkor nehezen mozdul a kéz, amelyet az emlékező akarat szeretne irányítani. Borsi-Kálmán Béla, aki a *Homályzónák* című Kecskeméti-emlékkönyvet szerkesztette, finoman tudatta velem, hogy öregszünk, és adjam közre azt, amit az emlékkönyv bevezetőjeként írtam: *„Annál jobbat, szebbet – főként hitelesebbet – senki sem írhat róla."* Én csak gyengébbet, és ez elnyomja aggodalmaimat.

Történelmünk nem hivatalos párizsi követe. Jelent javító, jövőt építő, múlttal dialogizáló történész. Lázadó alkat, de olyan, aki a családi örökséget élteti tovább. Apja, Kecskeméti György a *Pester Lloyd* szerkesztője, a betiltott nagy szabadkőműves hagyományt is folytató Cobden-kör tagja, szépíró, esszéista – örökül csak az elpusztított otthon melegének emlékét és szellemiségét hagyhatta. És mintha a *Szép Szó*ban 1937-ben megjelent egyik cikkében kijelölte volna az utat fia számára, amelyen maga is járt: „Kazinczyék s az utánuk következő ébresztő és építő nemzedékek talán még kevesebb gyakorlati sikerrel találkoztak útjukon, mint mai utódaik. Könyveik, folyóirataik a nagy országban alig találtak néhány száz olvasót. Munkájuk kenyeret nem adott, külső elégtételt alig. Sorsuk mégis végtelen magasságban ível a mai jobban ellátott, többet olvasott s emlegetett költők és írók sorsa felett. Mert az elődök tudták, hogy szavuk a magyar történeti fejlődés parancsa, s hogy az ő szellemük teremti meg az eljövendő Magyarországot. Ez az apostoli szerep pedig nem külsőséges póz volt, nem a romantika formakincsének átvett dekoratív eleme, hanem szó szerinti, eleven és súlyos valóság. A tizenkilencedik század Magyarországa csakugyan azért épült fel, mert költők hirdették s a költőkön megihlett államférfiak akarták; s úgy épült fel, ahogy a költők álmaiban élt. Nélkülük nem lett volna nemzeti újjászületés, nem alakult volna ki önálló magyar nemzeti állam, nem vettünk volna részt a modern polgári és nemzetiségi Európa felépítésében." Ennek a történeti folyamatnak szentelte Kecskeméti Károly első nagy monográfiáját; Párizsban készítette, 1989-ben franciául jelent meg Rómában *La Hongrie et le réformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790–1848)* címmel. A mű világos kérdésfeltevéseivel, szikár, pontos szövegezésével emelkedik ki történetírásunkból. Ugyanakkor fűti az igazságkeresés szenvedélye és új felismerések közzétételének öröme. Amikor Vaszary János hazatért Párizsból, és belépett az osztályterembe, első szava az volt: „Kinyitni az ablakot, levegőt!" Kecskeméti könyve is úgy jeleníti meg a felvilágosodás és a liberalizmus összefüggéseinek kérdéseit, mintha kitárnának egy elkoszosodott ablakot, és aztán dohos szobánkba beáradna a friss levegő. A szokás azonban nagy úr, és a közegellenállásnak az érdekek és a szenvedélyek összjátéka következtében is megvan a maga dialektikája, különösen a hivatalosnak. Így aztán magyarul csak 2008-ban jelenhetett meg a mű, hála Dénes Iván Zoltán tudományszervező tevékenységének. Igaz, a mű egyik fontos fejezetét még 1982-ben közzétette a *Történelmi Szemle,* és méghozzá – egyfajta közmegegyezéssel is – tabusított témakörben: a hazai

zsidóság tagolódásáról, kötődéseiről szólt, és mindenekelőtt az emancipáció ügyének alakulásáról. Kecskeméti értekezésében a fő problémát a felvilágosodás és a liberalizmus közötti folytonosság érzékeltetése jelentette. A hazai félhivatalos tézis szerint a magyar történeti fejlődés sajátossága abban rejlett, hogy a nyugati modelltől eltérően a felvilágosodás és a liberalizmus közötti folytonosság a Martinovics-féle mozgalmat is felszámoló abszolutista és rendi reakcióval megszakadt. 1830 után mindent elölről kellett kezdeni, bár metaforikus módon a megszakítottság tézisében is szó esett a két jelenséget összekötő – közelebbről meg nem határozott – keskeny útról, valamiféle összekötő szálakról, búvópatakokról. Kecskeméti Károly az 1825-ös vagy az 1830-as cezúrát egyszerűen mítosznak tekinti; a reformkor mítoszának, melyet a kortársak és a róluk értekező történészek alakítottak ki hőseik kultuszának jegyében. Ő viszont azt mutatta ki, hogy az 1790-es évektől nem szakadt meg a gondolati és terminológiai folytonosság, nem is beszélve a nagy társadalmi, gazdasági és politikai kérdések megoldását célzó igények folytonosságáról. „A folyamatosság megszakítása 1792 és 1832 között illuzórikus, mert semmiféle cenzúra, semmiféle rendőrség, bármilyen hatékonyak is legyenek, nem akadályozhatja meg a fiúkat, hogy apáikat kövessék, ha úgy akarják." Igaz, hogy az 1790-es évek szép eszméi anticipáló álommá váltak, a reakció elhatalmasodásával az ország „cenzúrázott Magyarországgá" vált. Viszont amikor a szerző szembesítette „az első és a második megújulás szerzőinek és szereplőinek az eszméit és a terveit", szépen kirajzolódott, „olykor meglepő filológiai pontossággal, hogy a fő forrás, amelytől indulva kiépült a magyar liberális gondolkodás, egyszerűen a posztjozefinista reformerek munkája volt". És közben megint olyan kérdést érintett Kecskeméti Károly, amelyről kevesen írhattak, éspedig a szabadkőművesség történeti szerepét. A jakobinus mozgalom résztvevői és pártfogóik „szinte valamennyien" szabadkőművesek voltak, hangsúlyozza Kecskeméti, és ezt tudtuk, de arra nem figyeltünk, hogy leszármazottaik, fiaik, unokáik „statisztikailag meggyőző arányban szerepeltek a reformkori liberális politikusok, valamint a forradalom és szabadságharc polgári és katonai vezetői között". A szabadkőművesség és a történelmi liberalizmus közötti folytonosság mellett szól a páholyok földrajzi elhelyezkedése. Azok a megyék, ahol hajdan erős páholy működött a reformkorban, a haladás bázisát képviselték. Milyen kézenfekvő felismerés, mondhatnánk ma, de ehhez túl kellett emelkedni a történetírásban sokáig rögzült szabadkőműves-ellenességen, ami a két világháború közötti idők terhes öröksége. Sőt, a magyar historiográfiai táj fölé kellett emelkedni. Párizs ezt biztosította. Az 1956-os forradalom leverése után Párizs adott otthont és munkát Kecskeméti Károlynak. Négy évtizeden keresztül a legnagyobb nemzetközi levéltári szervezet (Nemzetközi Levéltári Tanács Titkársága) irányításában oroszlánszerep jutott neki. Levéltárakat szervezett Afrikában is. Ugyanakkor részese volt annak a nemzetközi levéltáros együttműködésnek, amely nálunk az ideológiai olvadásban és a demokrácia iránti igény erősödésében oly jelentős szerepet töltött be. Az ő visszatekintő szavai szerint „a levéltárak Európája" nem lett a politikai presztízs és sznobizmus áldozata. És Párizsból kicsit előre lehetett mozdítani azt is, hogy a szomszédos országok levéltárainak kapui jobban megnyíljanak előttünk. A történész számára a rálátás lehetőségét kínálta, és Kecskeméti élt vele. Francia történészek többek között két szemléletalakító fogalmat vezettek be. Az iskolateremtő Marc Bloch, az Ellenállás mártírja az *eredeti jellegzetességek (les caractères originaux)* fogalmát, Fernand Braudel pedig a *longue durée*-t. Aki nem élt és nem kellett írnia a vulgármarxizmus fojtogató légkörében, nehezen érzékelheti, hogy ezek milyen felszabadító szemlélettel párosultak. Torz formában ugyanis éltek, például a kultúrlejtő képzetében, amely a náci hegemóniát igazolta, vagy a feudális csökevényekkel való példálózásban, amely a kommunista rendszer legitimációját szolgálta. Ezzel szemben az *Annales*-iskola történettudománya magyarázni akarja a jelent a múlttal, a jelen fejleményeinek jobb megértését célozza a múlt vizsgálata. A történetírás akkor is érinti a politikai szférát, ha

nem áll szándékában, annál is inkább, mert a politika akkor érzi magát a jelen és a jövő urának, ha a múltat is uralja, a múlt megjelenítésére közvetlenül vagy közvetve hatva. Minél erősebb egy demokrácia, annál kevésbé szól bele a történészek világába, és minél szabadabb, annál erősebb a demokrácia. Nálunk annak a vitának, hogy volt-e vagy sem folytonosság a felvilágosodás és a liberalizmus között, vagy annak, hogy milyen is volt a mi történeti liberalizmusunk, óhatatlanul kialakult a politikai háttere, az egyes álláspontok a történészvilágon belüli hatalmi harcokhoz kapcsolódtak – a tudomány rovására. A vulgármarxizmus a negatív folytonosságot kultiválta, a kommunista pártpolitika a polgári értékek folyamatosságát igyekezett megregulázni, „a másik partról jöttem" liturgiáját produkáló tudósok többé-kevésbé önkéntes bábjátékukban lelték kedvüket, egy-egy nagy megtérőt simogatva, olykor persze meglegyintve, nehogy elbízza magát. Párizsból ez a sok kis nyomorúság talán nem is nagyon látszott, annál inkább az, ami történelmünkben *longue durée* és eredeti jellegzetesség. És azért ennek tétje van: a sokat emlegetett „kontinuitás hangsúlyozása mindenekelőtt azért fontos – mondja Kecskeméti Károly –, mert Magyarország különleges szerepet tölt be a múlt századi politikai eszmetörténetben, ugyanis a Rajnától keletre az egyetlen olyan ország, ahol a liberalizmus egy évszázadon keresztül meghatározó politikai rendszer volt. Ez volt a norma, a politikai berendezkedés alapterve. Ez nincs meg sem a lengyeleknél, sem a cseheknél, sem az osztrákoknál. S ma is még a liberalizmus a referencia Magyarországon, akár úgy, hogy azt jónak minősítik, akár úgy, hogy elmarasztalják." Ez már politika, nem napi politika, hanem nemzetpolitika – a szó nemes értelmében. Az anticipáló álmokban bővelkedő múlt megjelenítésében mindig is jelen van a reaktív utópia, akár olyan formában, hogy minden történész a jövőalakítás igényével tevékenykedik. Tudománya a hübrisze. A történészi ítélet nem fantazma. Egy-egy olyan ítélet mögött, melyből valamit megidéztünk, sok az aprómunka is, a levéltári búvárkodás és azok eredményeinek állandó újragondolása. Kecskeméti Károly 1960-ban a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadványsorozatában jelentette meg a 18. századi és 19. század eleji Magyarországról szóló francia jelentéseket tartalmazó kötetét, amely 2006-ban kibővítve immár itthon is napvilágot látott – *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie 1717–1809* címmel. Az új kiadás előszavában vezetett be a történetírásba egy azóta olyannyira meggyökeresedett terminust, hogy eredetét elfeledve úgy élünk vele, mint a levegővel. Ez a terminus *az alkotmányos abszolutizmus,* az 1790-es évek kompromisszumának rendszere, melyben természetesen az erőviszonyoknak megfelelően alakultak (volna) a nagy döntések. Az alkotmányos abszolutizmus a jozefinizmus lipóti alternatívájában valósult meg, aztán a francia forradalom radikalizálódását követő reakció nyomán háttérbe szorult. A jelenséget egyébként Marczali Henrik és Mályusz Elemér is körülírta, de megnevezése elmaradt. Viszont illik rá a dunai Monarchia történetének jellemzésére bevett formula: „az elszalasztott lehetőségeké". Immár közhelyszerű az angol mondás, hogy a történelem a korcsokat szereti, de a *juste milieu*-t maga alá temeti, pedig az is reményekre adott alkalmat és távlatokat kínált. Kecskeméti Károly igazán pozitív alakjai a nagy felvilágosultak után a centralisták és az 1890-es évek hatékony reformerei, élükön Wekerle Sándorral. Az emberek és csoportok története mögött ott vannak a struktúrák. A rendi alkotmányosságra épült modern parlamentarizmusunk. Hogy miként és hogyan, arról szól Jean Bérenger-val közösen írt műve: *Parlement et vie parlementaire en Hongrie 1608–1918* (Paris, 2005), magyarul: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918* (Budapest, 2008), és ugyancsak a Bérenger-val készített kétkötetes „Habsburgok Magyarországa", *La Hongrie des Habsbourg* (Rennes, 2010, 2011). Keserű történet, felemelő jelenetekkel. Ha valamilyen irányzathoz vagy áramlathoz kellene kötni Kecskeméti Károly munkásságát, a revizionizmus lenne az. És ez akkor igazi, ha a revizionizmus önrevízióval is párosul. *A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus* című esszéjét tanítani

kellene. Azt, hogy miként lehet sorskérdésről írni a Horváth János által elítélt „sorsóbégatás" fölé emelkedve. Milyen az etnopátosztól mentes hitvallás, amely egy élet tanulságait foglalja magába: „A múlt szüntelenül üzen a jelennek, s a történész feladata, hogy az üzenetet elolvassa, akkor is, ha a szöveg homályos, elmosódott, hézagos vagy átfestett. A hosszú magyar történelem egyik üzenete, hogy a nemzet folytonosságát egyszersmind kifejező és biztosító, korról korra átívelő hagyományoktól eltérni súlyos, akár jóvátehetetlen következményekkel jár." A bűn és a hiba eltérés a történeti korokban – eltérő jelleggel, ám valamiféleképpen, ha kellett, kemény harcok árán – érvényesülő pluralizmustól. Ebben a pluralizmusban azonban benne van az is, amit a felvilágosodás eszmekörétől elszakadni nem tudó nem szeret. A fasizmus nálunk nemzethalál. A Kecskeméti családban a nagyapa, Kecskeméti Ármin és az apa, György is a holokauszt mártírja lett. Ez az emberi hitele annak, amit a fiú egész életművével is példáz: a magyar zsidóság nem külön – az ország érdekeivel szemben álló – entitás. És ha ezen tűnődünk el, felötlik az, amit Zsolt Béla írt 1938 végén: „Most hatszázezer ember, hatszázezer csökönyös magyar ember a tét – s bizonyos, hogy lesz idő, amikor az utókor sehogy sem fogja megérteni, miért volt főnyeremény a nemzetnek hatszázezer hűséges, dolgos, áldozatkész polgár és munkás önkéntes elvesztése." Kecskeméti Károly idézett esszéjében így vonja meg a folyamat mérlegét: „Végül sajátos volt az is, ahogy a magyar politikai osztály hangadó része elutasította az orosz és német kórnak tekintett antiszemitizmust az 1918 utáni radikális fordulatig. A fordulat félelmetesen gyors és brutális volt. A »magyar kivétel« hirtelen megszűnt. A két háború közötti légkör szinte szuggerálta, hogy a régi Magyarország volt a judeofóbia és a pogromok egyik őshazája. A vészkorszak nemcsak hitelesítette ezt az elképzelést, hanem az egész emancipációs küzdelmet groteszk handabandázássá torzította. Nem lehet nem feltenni a kérdést: melyik az igazi Magyarország?" Örök kérdés! Ha végül azt a kérdést tesszük föl, hogy miben rejlik Kecskeméti Károly nagy történészi erénye, akkor a válasz: a reflexivitásban. Ugyanakkor habitusában van valami mélyen romantikus, ha a romantikát úgy is látjuk, ahogy Lamartine: „megénekelt ész". És ne tagadjuk, a történetírás irodalom is. Egyik sem lehet meg a másik nélkül. Móricz Zsigmond az 1938-as nehéz időkben így intett: „A gondolatok tisztázása nem lehet politikai feladat: ez írói kötelesség. Az író az egyetlen, aki megengedheti magának, hogy az abszolút gondolattal, az egészen teljes igazsággal foglalkozzék, még akkor is, ha az ellene szól. Az író ugyanis nem abból az egy gondolatból él, amit már megtalált, hanem minden igazságból, amelynek csalhatatlan valóságáról meggyőződött. Ami a politikusnál elvtagadás, az eszme vagy a párt megtagadása, az az írónál a jobb keresése." Kecskeméti Károlynál is. A jobb keresésével jobbít. Harcos racionalista és politika fölött álló, ám a politikai fejleményeket követő kritikus demokrata. Aki Párizsban járt, és modernitásunk történetével foglalkozott, mind adósa. Valamit most törlesztünk, ahogy tudunk. És talán a legtöbbet úgy, ha azt a szellemiséget éltetjük, amelyet ő is éltet: a felvilágosodás rendkívül összetett, de messze sugárzó szellemiségét. Isten éltessen, Károly!

Ehhez kiegészítésként: Találkozunk?! Végül csak néhány héttel korábban hozzám intézett leveléből idéznék: „Oltassátok be magatokat!"

Számunk szerzői

BARÁT BENCE (barat.bence@gmail.com) – PhD hallgató, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Modernkori Magyarország Doktori Program, Budapest

BUZINKAY GÉZA (buzinkay.g@t-online.hu) – történész, Budapest

MARK CORNWALL (j.m.cornwall@soton.ac) – történész, University of Southampton, UK

DEÁK ÁGNES (deakagnes@yahoo.com) – történész, SZTE BTK, Szeged

KEMÉNY KRISZTIÁN (kemenykp1@gmail.com) – történész–levéltáros, HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

KEREKES MARGIT (kerekes.margit@parlament.hu) – kutatásvezető, Országgyűlési Múzeum, Budapest

KISLING ZÉNÓ (zenokep79@gmail.com) – egyetemi hallgató, ELTE, BTK – Pedagógiai és Pszichológia Kar, Budapest

MISKOLCZY AMBRUS (amiskolczy@gmail.com) – történész, Budapest

PAPP SÁNDOR (papps@hist.u-szeged.hu) – történész, SZTE BTK, Szeged

PÁSZKA IMRE (paszka.imre@gmail.com) – szociológus, SZTE BTK Szociológia Tanszék, Szeged

TÓTH KELEMEN (toth.kele@gmail.com) – PhD hallgató, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Program

VARGA DÁNIEL (vargasvd01@gmail.com) – PhD hallgató, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola

VÁRNAI GERGELY (drvarnaigergely79@gmail.com) – PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Pécs

A fordításokat DEÁK ÁGNES és RAKOVSZKY ANDRÁS készítette

Contents

Essays

DÁNIEL VARGA
New Data Regarding the International Media Coverage of the Danubian Confederation Plan 5

ÁGNES DEÁK
An Attempt at Introducing Multilingual Secondary Education in Hungary, 1861–1862 21

GÉZA BUZINKAY
Ferenc Ney: Writer, Revolutionary, Educator 44

KELEMEN TÓTH
„Just write to me again" – Family community through a World War I correspondence 72

ZÉNÓ KISLING
The Operation of the National Socialist Teachers League in the Gau Munich-Upper Bavaria After the Takeover (1933–1937) 94

Workshop

IMRE PÁSZKA
References and Notes About a Legend 111

SÁNDOR PAPP
Building the Nation State in Romania, Greek Phanariots, and the Ottoman Millet System 127

Outlook

BENCE BARÁT
Who Is an Expert on Sports? A Brief Overview of Hungarian Sport Historiography 137

Beyond our Borders

"...to see the Monarchy from the viewpoint of both Budapest and Zagreb. Interview with English Historian Mark Cornwall 154

Mark Cornwall's selected Bibliography 160

MARK CORNWALL
Treason in the Era of Regime Change: The Case of the Habsburg Monarchy . 162

Review

In Search of the Inhabitants of A „Legendary Region"
(Benkő Levente – Demeter László [szerk.]: Adalékok Székelyföld történetéhez. Tanulmányok Egyed Ákos 90. születésnapja tiszteletére. Háromszék Vármegye Kiadó–Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2019.)
KRISZTIÁN KEMÉNY 190

Monograph about Gyula Walder, The Star Architect of Baroque Revival Architecture
(Paár Eszter Szilvia: Wälder Gyula. [Az építészet mesterei sorozat] Holnap Kiadó, Budapest, 2020.)
MARGIT KEREKES 194

Japan's "Grand Strategy" From the Meiji Restoration to World War II
(Sarah C. M. Paine: Grand Strategy from the Meiji Restoration to the Pacific War. Cambridge UniversityPress, Cambridge – New York, 2017.)
VÁRNAI GERGELY 198

In Memoriam Károly Kecskeméti 202

Authors 207

Az Aetas történettudományi folyóirat 2021. évi előfizetői felhívása

2021-re tervezett tematikus számaink a következők:

Elmúlt napok – velünk élő történetek
Mediterrán históriák
Az Országház múltja
Kelet-Közép-Európa 1945 után

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk Mark Cornwall-lal (Nagy-Britannia) és Salvatore Bonoval (Olaszország).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2021-es évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:	**4000 Ft** (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)
Éves elektronikus előfizetői ár:	**3500 Ft** (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)
Egy számot megrendelőknek:	**1000 Ft** + postaköltség
Egy szám könyvesbolti ára:	**1100 Ft**

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűséges kitartása.

Jövedelemadójának 1%át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
http://www.aetas.hu
aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal.
Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé.
Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.
A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.
A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség, könyvesboltban 1100 Ft.
A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:
Írók Könyvesboltja
ELTE BTK Könyvárus
Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.
e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu
http://www.aetas.hu
Felelős kiadó: Deák Ágnes
Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária
Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia
Telefon: +36 (30) 59-66-594
A borítót tervezte: Annus Gábor
Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György
ISSN 0237-7934

Következő számunk tartalmából

BENE KRISZTIÁN

A Nemzetközi Brigádoktól a francia hadseregig. Magyar önkéntesek harca a fasizmus ellen

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Nacionalizmus, elnyomás, éhínség. Libanon az első világháborúban

J. NAGY LÁSZLÓ

A legfranciább algériai. Ferhat Abbász politikai pályája

NAGY GEORGINA

Magyar orvosok Algériában az 1960–1970-es években

LÉNÁRT T. ANDRÁS

Kiút a diktatúrából. A demokrácia felé tartó Spanyolország a nemzetközi erőtérben

TÓTH FERENC

Korfu védelme egy francia hadmérnök szemével

SALVATORE BONO

A kibővített Mediterráneum

BALOGH ÁDÁM

Albán migrációs hullám a görög területeken a 14–15. században

MIHÁLYI DOROTTYA

Párhuzamos útleírások – franciák és magyarok a Magreb-országokban a 19. század végén